

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัย

การศึกษาระบบการคมนาคมโบราณและเครือข่ายวัฒนธรรม

ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

Common Heritage through Communication Networks Study

โดย

พ.อ. รศ. ดร. สุรัตน์ เลิศล้ำ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า

และคณะ

โครงการวิจัยนี้อยู่ภายใต้การดำเนินงานของศูนย์วิจัยสหวิทยาการ เฉลิมพระเกียรติ 5 รอบ

พลเอกหญิง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า

กรกฎาคม 2560

สัญญาเลขที่ RDG58A0020

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัย

การศึกษาระบบการคมนาคมโบราณและเครือข่ายวัฒนธรรม

ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

Common Heritage through Communication Networks Study

พ.อ. รศ. ดร. สุรัตน์ เลิศล้ำ โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า
และคณะ

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว)
(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว.ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

คำนำ

โครงการศึกษาระบบการคมนาคมโบราณและเครือข่ายวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Common Heritage through Communication Networks Study) เป็นโครงการวิจัยหลักในจำนวน 3 โครงการของศูนย์วิจัยสหวิทยาการ เฉลิมพระเกียรติ 5 รอบ พลเอกหญิง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า ซึ่งได้รับการสนับสนุนทุนวิจัยจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

โดยมีรายละเอียดของวัตถุประสงค์ในการวิจัยเพื่อขยายการศึกษาทางด้านการคมนาคมโบราณทั้งการศึกษาทางตรงจากระบบคมนาคมโบราณที่ยังคงเหลืออยู่ และหลักฐานทางอ้อม เช่น หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางคมนาคมโบราณทั้งทางบกและทางน้ำ ข้อมูลจากจารึกที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางคมนาคมโบราณ ประกอบกับการศึกษาจากข้อมูลทางภูมิศาสตร์และข้อมูลทางมานุษยวิทยา เพื่อศึกษารูปแบบการแพร่กระจายของกลุ่มวัฒนธรรมและกระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรมจากหลักฐานงานศิลปกรรมซึ่งมีข้อมูลบ่งชี้ถึงการสืบทอดภูมิปัญญา เทคโนโลยีการผลิตจากอดีตมาถึงปัจจุบัน อันสืบเนื่องจากระบบคมนาคมโบราณที่มีร่องรอยหลักฐานความเชื่อมโยงและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างเด่นชัดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่เชื่อมโยงโดยระบบคมนาคมโบราณ และเพื่อสังเคราะห์หาวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นผลมาจากระบบคมนาคมโบราณ

โดยได้มีการดำเนินการวิจัยในพื้นที่ประเทศไทย กัมพูชา เวียดนาม และสหภาพเมียนมาร์ โดยคณะนักวิจัยจากประเทศในพื้นที่ศึกษา และได้มีการศึกษาข้ามพื้นที่ในประเด็นการศึกษาเส้นทางเดินทางจากกัมพูชามายังพื้นที่ราชอาณาจักรไทยโดยนักเดินทางเวียดนามเพื่อศึกษาข้อมูลเส้นทางในอดีต และการศึกษาวัฒนธรรมร่วมผ่านเส้นทางวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในประเด็น การศึกษาความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมข้ามพื้นที่จากพม่าถึงจามปา และการศึกษาพระพิมพ์ดินดิบสมัยศรีวิชัยในคาบสมุทรมลายู เพื่อขยายการศึกษาออกไปให้เห็นความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมเชิงพื้นที่ ซึ่งเมื่อนำข้อมูลทั้งหมดมาประมวลผลร่วมกันจะทำให้เห็นภาพความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรม อันเป็นผลจากระบบคมนาคมโบราณในระดับภูมิภาค โดยผลการดำเนินงานได้ถูกนำเสนอในรายงานฉบับนี้แล้ว

พ.อ. รศ. ดร. สุรัตน์ เลิศล้ำ
หัวหน้าโครงการฯ

สารบัญ

คำนำ	.....	ข
บทที่ 1	บทนำ	1
	ความสำคัญของปัญหา / ความเป็นมา	1
	วัตถุประสงค์ของโครงการ	1
	กระบวนการศึกษาวิจัย	2
	ขอบเขตของการวิจัย	3
	ผลลัพธ์จากการดำเนินโครงการ	3
	ประโยชน์ของการดำเนินงาน	4
	ระยะเวลาการดำเนินการ	4
	รายชื่อนักวิจัยหลัก	4
	รายละเอียดของแผนงาน และแผนปฏิบัติงานทุก 6 เดือน	4
บทที่ 2	ทบทวนวรรณกรรมและการศึกษาที่ผ่านมา	5
	บทนำ	5
	ประเด็นสำคัญจากการศึกษาถนอมและเส้นทางโบราณสายต่างๆ ที่ผ่านมา	5
	บทสรุปเบื้องต้น	10
บทที่ 3	การศึกษาในประเทศไทย	13
	บทนำ	13
	การศึกษาจารึกพระเจ้าจิตรเสน	13
	การศึกษาจารึกพระเจ้าจิตรเสนกษัตริย์แห่งลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีเชิงพื้นที่	42
	การศึกษาความสัมพันธ์ของอโรคยาศาลาสถมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในประเทศไทย	45
	บทสรุป	54
	บรรณานุกรม	56
บทที่ 4	การดำเนินงานวิจัยในประเทศกัมพูชา	58
	Research Work in Cambodia	58
	Research Activities Supported by CRMA Research Center	101
บทที่ 5	การดำเนินงานวิจัยในประเทศเวียดนาม	137
	Survey and research orientation on the economic and cultural communication networks in Northeast Thailand, Northeast Cambodia, Southern Laos and Central Vietnam: With regards to ethno-archaeological and landscape archaeological views	137
	References	217

บทที่ 6	การศึกษาในสหภาพเมียนมาร์.....	220
	The study of historic Southern overland route between Myanmar and Thailand.....	220
	Conclusion.....	271
บทที่ 7	การศึกษาเส้นทางเดินทางจากกัมพูชามาไทยโดยนักเดินทางเวียดนาม.....	272
บทที่ 8	การศึกษาความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมข้ามพื้นที่จากพินายถึงจามปา.....	280
	บทนำ	280
	การศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะจากพินายถึงจามปา	280
บทที่ 9	การศึกษาวัฒนธรรมร่วมผ่านเส้นทางวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้	
	กรณีศึกษา: พระพิมพ์ดินดิบสมัยศรีวิชัยในคาบสมุทรมลายู	307
	บทนำ	307
	ทบทวนวรรณกรรมและเอกสารที่เกี่ยวข้อง.....	309
	ทำเนียบแหล่งพระพิมพ์ดินดิบ	309
	สรุปผลการดำเนินงาน.....	418
	บรรณานุกรม.....	421
บทที่ 10	บทสรุป.....	424
	บทนำ	424
	ผลของการดำเนินการวิจัยในแต่ละประเทศ	424
	วัฒนธรรมร่วมจากการศึกษา.....	427

บทที่ 1 บทนำ

ความสำคัญของปัญหา / ความเป็นมา

จากการดำเนินการวิจัยของโครงการค้นหาและพัฒนาสารสนเทศของถนนโบราณสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ระยะที่ 1 และ 2 ซึ่งเริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2548 โดยมีการดำเนินการวิจัยในลักษณะสหวิทยาการ ซึ่งได้นำความรู้ทางโบราณคดี มานุษยวิทยา เทคโนโลยีภูมิสารสนเทศ เทคโนโลยีธรณีฟิสิกส์ และเทคโนโลยีสารสนเทศมาประยุกต์ใช้ในการศึกษาเส้นทางโบราณจากเมืองพระนครถึงเมืองพิมาย เพื่อให้ได้มาซึ่งองค์ความรู้เกี่ยวกับเส้นทางโบราณ ทั้งทางด้านกายภาพ ทางภูมิศาสตร์ และข้อมูลทางโบราณคดีของพื้นที่ตามแนวถนนโบราณ โดยความร่วมมือของคณะนักวิจัยจากโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า มหาวิทยาลัยศิลปากร กรมศิลปากร มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ และองค์กร APSARA ประเทศกัมพูชา ซึ่งนำไปสู่การดำเนินการวิจัยในโครงการศึกษาความเชื่อมโยงของวัฒนธรรมท้องถิ่นสมัยอดีตถึงปัจจุบันเพื่อพัฒนาฐานข้อมูลวัฒนธรรมและอารยธรรมโบราณในพื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงและคาบสมุทรมลายูระยะที่ 1 และ 2 ที่ผ่านมา ซึ่งได้ดำเนินการรวบรวมศึกษา และวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมและสังคมสมัยโบราณในระบียงวัฒนธรรมแนวทิศเหนือ-ใต้ และทิศตะวันออก-ตะวันตกของประเทศไทยและในพื้นที่ประเทศเพื่อนบ้านที่เกี่ยวข้อง โดยการแบ่งแผนการศึกษาเป็นสองแกนคือแนวทิศเหนือ-ใต้ และทิศตะวันออก-ตะวันตกของประเทศไทย และในพื้นที่ของประเทศเพื่อนบ้านที่เกี่ยวข้องเพื่อให้การดำเนินการวิจัยเป็นไปได้อย่างคู่ขนาน ตามวัตถุประสงค์หลัก คือการศึกษาถึงความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยการบูรณาการความรู้สาขาต่างๆ ที่เกี่ยวกับศิลปะและวัฒนธรรมในระบียงวัฒนธรรมแนวทิศเหนือ-ใต้ และทิศตะวันออก-ตะวันตกของประเทศไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ทำให้ได้ผลของการศึกษาในแต่ละด้านที่สามารถนำมาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งนำมาสู่การดำเนินการของโครงการศึกษาความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีวัตถุประสงค์หลักของโครงการศึกษาความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือการขยายผลการศึกษาที่ผ่านมาโดยมุ่งศึกษาปัจจัยผลกระทบที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม เพื่อให้เห็นภาพความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมในระดับภูมิภาค รวมทั้งมีพัฒนาการทางวัฒนธรรมจนกระทั่งมีการสืบทอดจนถึงปัจจุบันอย่างไร

ผลการศึกษาทั้งหมดได้ทำให้เห็นภาพรวมของความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในมิติสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมข้ามภูมิภาคจากร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นปัจจัยผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

วัตถุประสงค์ของโครงการ

วัตถุประสงค์ของโครงการนี้คือการศึกษาระบบการคมนาคมโบราณและเครือข่ายวัฒนธรรมเพื่อขยายการศึกษาเรื่องการคมนาคมโบราณในระดับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากโครงการที่ผ่านมาตั้งแต่ พ.ศ. 2548 เพื่อให้เห็นภาพระบบคมนาคมโบราณที่สมบูรณ์ขึ้น และความสำคัญของ

ระบบคมนาคมโบราณต่อเครือข่ายวัฒนธรรมในพื้นที่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันนำมาซึ่งวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาค โดยมีโจทย์วิจัยที่สำคัญคือการศึกษาผลกระทบทางวัฒนธรรมอันเกิดจากการพัฒนาการของระบบคมนาคมในอดีต ซึ่งสามารถตรวจสอบได้จากหลักฐานทางโบราณคดีมานุษยวิทยา การศึกษาเปรียบเทียบทางวัฒนธรรม และการศึกษาจากหลักฐานทางการค้าในอดีต

โดยมีวัตถุประสงค์ในการวิจัยประกอบด้วย

2.1 เพื่อขยายการศึกษาทางด้านการคมนาคมโบราณทั้งการศึกษาทางตรงจากระบบคมนาคมโบราณที่ยังคงเหลืออยู่ และหลักฐานทางอ้อม เช่น หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางคมนาคมโบราณทั้งทางบกและทางน้ำ ข้อมูลจากจารึกที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางคมนาคมโบราณ ประกอบกับการศึกษาจากข้อมูลทางภูมิศาสตร์และข้อมูลทางมานุษยวิทยา

2.2 เพื่อศึกษารูปแบบการแพร่กระจายของกลุ่มวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เชื่อมโยงโดยระบบคมนาคมโบราณ

2.3 เพื่อศึกษากระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรม จากหลักฐานงานศิลปกรรมซึ่งมีข้อมูลบ่งชี้ถึงการสืบทอดภูมิปัญญา เทคโนโลยีการผลิต จากอดีตมาถึงปัจจุบัน อันสืบเนื่องจากระบบคมนาคมโบราณที่มีร่องรอยหลักฐานความเชื่อมโยงและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างเด่นชัด

2.4 เพื่อสังเคราะห์หาวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นผลมาจากระบบคมนาคมโบราณ

กระบวนการศึกษาวิจัย

กระบวนการศึกษาวิจัยในโครงการนี้จะเป็นการบูรณาการเพื่อนำข้อมูลด้านต่างๆ มาวิเคราะห์ร่วมกันเพื่อให้สามารถสังเคราะห์ให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ด้านการคมนาคมโบราณและความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมในอดีต ดังนั้นกระบวนการวิจัยที่นำเสนอในที่นี้มีได้แยกกันเป็นอิสระ แต่ต้องดำเนินการไปในลักษณะคู่ขนานเพื่อสนับสนุนซึ่งกันและกัน โดยสามารถสรุปหัวข้อหลักๆ ของกระบวนการวิจัยได้ดังนี้

1. สืบค้นข้อมูลระบบคมนาคมโบราณที่ยังมีหลักฐานที่เหลืออยู่

ดำเนินการสำรวจเส้นทางคมนาคมโบราณทั้งทางบกและทางน้ำ โบราณสถาน แหล่งโบราณคดี ชุมชนโบราณ ในพื้นที่ประเทศไทย ประเทศกัมพูชา สปป. ลาว สหภาพเมียนมาร์ และสาธารณรัฐเวียดนาม และรวบรวมหลักฐานทางโบราณคดีเพื่อพัฒนาฐานข้อมูลในการศึกษา

2. รวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางคมนาคมโบราณ ทั้งทางบกและทางน้ำ ข้อมูลจากจารึกที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางคมนาคมโบราณ

ดำเนินการรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางคมนาคมโบราณทั้งทางบกและทางน้ำ เช่น โบราณสถาน ชุมชนโบราณ ข้อมูลจากจารึกที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางคมนาคมโบราณ เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการวิเคราะห์หาแนวเส้นทางคมนาคมโบราณซึ่งไม่มีหลงเหลืออยู่ให้สามารถกำหนดแนวเส้นทางได้แน่นอน โดยใช้หลักการพัฒนาการของระบบคมนาคมที่ได้ดำเนินการศึกษามาอย่างต่อเนื่องเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์

3. ศึกษาจากข้อมูลทางภูมิศาสตร์และข้อมูลทางมานุษยวิทยา

ดำเนินการศึกษาจากข้อมูลทางภูมิศาสตร์ประกอบกับข้อมูลทางโบราณคดีและข้อมูลอื่นๆ เพื่อวิเคราะห์หาแนวเส้นทางโบราณที่ถูกบังคับด้วยสภาพภูมิศาสตร์สำคัญ และศึกษาข้อมูลทางมานุษยวิทยาของชุมชนตามแนวเส้นทางโบราณซึ่งทำให้เห็นภาพของระบบคมนาคมในอดีตและสภาพความเป็นอยู่ของชุมชนตามแนวเส้นทางโบราณในอดีตจนถึงปัจจุบัน

4. รวบรวมและวิเคราะห์ผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมจากระบบคมนาคม

ดำเนินการรวบรวมข้อมูลทางวัฒนธรรมของชุมชนตามแนวเส้นทางคมนาคมโบราณของช่วงเวลาต่างๆ ในอดีตเพื่อใช้ในการวิเคราะห์ให้เห็นผลกระทบของระบบคมนาคมในอดีต

5. สังเคราะห์หาวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นผลมาจากระบบคมนาคมโบราณ

ดำเนินการสังเคราะห์หาวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งเป็นผลมาจากระบบคมนาคมโบราณ โดยการศึกษาเปรียบเทียบในภูมิภาคเดียวกันและเปรียบเทียบกับต้นทางของวัฒนธรรมต่างๆ

ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตด้านเวลา

ศึกษาร่องรอยอารยธรรม (ระบบคมนาคมโบราณ แหล่งโบราณคดี วัฒนธรรมท้องถิ่น และหลักฐานทางการค้า ในแนวเส้นทางคมนาคมโบราณ) ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และมีหลักฐานการสืบทอดแนวความคิด เทคโนโลยี และวัฒนธรรมถึงปัจจุบัน

2. ขอบเขตด้านพื้นที่ศึกษา

ศึกษาการแพร่กระจายของกลุ่มวัฒนธรรมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในพื้นที่ประเทศไทย กัมพูชา สปป. ลาว สหภาพเมียนมาร์ และสาธารณรัฐเวียดนาม โดยมุ่งเน้นรูปแบบการกระจายของกลุ่มวัฒนธรรม และเชื่อมโยงความสัมพันธ์ครอบคลุมกลุ่มประเทศในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการเชื่อมโยงทางการคมนาคมขนส่ง แหล่งที่ตั้งของชุมชนโบราณที่สำคัญในสมัยต่างๆ

ผลลัพธ์จากการดำเนินโครงการ

1. ขยายองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบคมนาคมโบราณในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
2. ทำให้ทราบถึงผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีร่องรอยหลักฐานความเชื่อมโยงและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมจากระบบคมนาคมในอดีต
3. สามารถทำให้ทราบถึงกระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรมอันสืบเนื่องจากระบบคมนาคมจากหลักฐานงานศิลปกรรมซึ่งมีข้อมูลบ่งชี้ถึงการสืบทอดภูมิปัญญา เทคโนโลยีการผลิต จากอดีตมาถึงปัจจุบัน
4. ผลการวิจัยจะแสดงถึงความเชื่อมโยงของวัฒนธรรม และวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาค ผ่านระบบคมนาคมโบราณทั้งทางบกและทางน้ำ

ประโยชน์ของการดำเนินงาน

1. ยกระดับความรู้ด้านการคมนาคมโบราณในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
2. ยกระดับความรู้เกี่ยวกับความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมผ่านงานโบราณคดีในระดับภูมิภาค
3. ความเข้าใจต่อรากฐานวัฒนธรรมที่มีลักษณะผสมผสานและวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาคอันจะนำไปสู่ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนต่อไป
4. เกิดกระบวนการคิดวิเคราะห์แนวโน้มที่สามารถนำไปประยุกต์กับวิธีวิจัยลำดับต่อไป โดยนำเทคนิควิธีการทางวิทยาศาสตร์มาใช้ตรวจสอบร่วมกับการวิเคราะห์ด้วยวิธีการทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ

ระยะเวลาการดำเนินการ 2 ปี

รายชื่อนักวิจัยหลัก

พ.อ. รศ. ดร. สุรัตน์ เลิศล้ำ   โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า

รายละเอียดของแผนงาน และแผนปฏิบัติงานทุก 6 เดือน

แผนงานโดยสังเขปตามระยะเวลาของโครงการ แสดงดังตารางต่อไปนี้

หมายเหตุ   1 ช่วงเวลา = 6 เดือน

งาน	ระยะ 1	ระยะ 2	ระยะ 3	ระยะ 4
1. สํารวจเอกสารและทบทวนวรรณกรรม	x	x		
2. วิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการ		x		
3. งานวิเคราะห์เชิงพื้นที่จากข้อมูลแหล่งโบราณคดี		x	x	
4. สํารวจภาคสนามในพื้นที่เป้าหมายเพื่อตรวจสอบสมมุติฐาน	x	x	x	x
5. การพัฒนาระบบสารสนเทศจากการสํารวจเพื่อการแปลความ			x	x
6. ประมวลผลการศึกษาและเรียบเรียงรายงานผลการศึกษา			x	x

ผลลัพธ์ตามระยะเวลา ทุก 6 เดือน

งาน	ระยะ 1	ระยะ 2	ระยะ 3	ระยะ 4
1. ผลการทบทวนวรรณกรรม เอกสารอ้างอิง	x	x		
2. ผลวิเคราะห์ข้อมูลจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง		x		
3. ข้อมูลเชิงพื้นที่ที่ได้รับการจัดระเบียบเพื่องานวิจัย			x	
4. มีผลการสํารวจภาคสนาม	x	x	x	x
5. ผลการแปลความจากระบบสารสนเทศ			x	x
6. รายงานผลการวิจัย				x

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรมและการศึกษาที่ผ่านมา

บทนำ

จุดเริ่มต้นการศึกษาถนนและเส้นทางโบราณนั้นเริ่มต้นจากการศึกษาราชมรรคาจากเมืองพระนครถึงเมืองพิมายซึ่งเริ่มต้นขึ้นในปี พ.ศ. 2548 โดยเป็นการทำงานร่วมกันของนักวิชาการไทยและกัมพูชาอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ไม่เพียงแต่เป็นการศึกษาข้ามชาติ แต่เป็นการศึกษาข้ามศาสตร์เพื่อให้ได้มาซึ่งองค์ความรู้เกี่ยวกับถนนโบราณเส้นนี้ ทำให้เกิดองค์ความรู้ในด้านต่างๆ เกี่ยวกับสังคมโบราณ ความสัมพันธ์ของกลุ่มชนต่างๆ ตามแนวถนนโบราณ ความสำคัญของถนนโบราณต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนโบราณตามแนวถนนโบราณ พัฒนาการของอุตสาหกรรมโบราณ เช่น อุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผา อุตสาหกรรมการถลุงโลหะซึ่งถนนโบราณมีส่วนสนับสนุนการเจริญขึ้นของอุตสาหกรรมดังกล่าว ดังนั้นจึงได้มีการขยายหัวข้อการวิจัย เพื่อศึกษาแนวถนนโบราณเส้นอื่นๆ จากเมืองพระนคร และเส้นทางโบราณในประเทศไทยที่เชื่อมโยงกับแนวถนนโบราณจากเมืองพระนคร ทั้งส่วนขยายของถนนโบราณจากเมืองพระนครถึงเมืองพิมาย ถนนโบราณจากเมืองพระนครถึงปราสาทสตึกก็อกรม ถนนโบราณจากเมืองพระนครทิศตะวันออกเฉียงเหนือถึงปราสาทวัดภู และถนนโบราณทิศตะวันออกจากเมืองพระนครถึงปราสาทพระขรรค์ ที่กำแพงสวาย

นอกจากนั้นการศึกษาด้านถนนโบราณเส้นอื่นๆ ซึ่งมีลักษณะแตกต่างจากถนนโบราณจากเมืองพระนคร เช่น ถนนโบราณในกรุงศรีอยุธยา ถนนโบราณในสหภาพเมียนมาร์ (พม่า) เป็นต้น นำมาซึ่งการแบ่งประเภทของถนนโบราณได้เป็น 3 ประเภท ดังนี้

1. ถนนโบราณระหว่างเมือง

ถนนและเส้นทางโบราณระหว่างเมืองในที่นี้หมายถึงเครือข่ายของถนนและเส้นทางโบราณที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อเชื่อมโยงเมืองโบราณในอดีต ซึ่งสามารถเปรียบเทียบได้กับทางหลวงที่ทอดผ่านจังหวัดต่างๆ ในปัจจุบัน

2. ถนนโบราณภายในเมือง

ถนนโบราณภายในเมืองหมายถึงถนนโบราณซึ่งเป็นถนนเพื่อใช้ในการคมนาคมภายในเมือง เช่น ถนนโบราณภายในกรุงศรีอยุธยา

3. ถนนโบราณเชื่อมโยงสถานที่สำคัญ

ถนนโบราณเชื่อมโยงสถานที่สำคัญหมายถึงถนนโบราณที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์เฉพาะมิใช่เพื่อการใช้งานโดยทั่วไป เช่น ถนนโบราณที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อการเสด็จพระราชดำเนินโดยเฉพาะ หรือถนนถูกสร้างเพื่อพิธีการสำคัญเชิงพิธีกรรมเพื่อการอัญเชิญพระพุทธรูปซึ่งพระมหากษัตริย์ได้พระราชทาน

ประเด็นสำคัญจากการศึกษาถนนและเส้นทางโบราณสายต่างๆ ที่ผ่านมา

การศึกษาด้านถนนและเส้นทางโบราณสายต่างๆ ประกอบด้วยการดำเนินการสำรวจเส้นทางโบราณทั้งในพื้นที่ประเทศไทย กัมพูชา สปป. ลาว และสหภาพเมียนมาร์ (พม่า) ในพื้นที่ต่างๆ โดยเป็นการสำรวจเพื่อศึกษาลักษณะของถนนโบราณทั้งที่เป็นถนนระหว่างเมือง ถนนในเขตเมือง และ

ถนนเชื่อมโยงสถานที่สำคัญเพื่อศึกษาเปรียบเทียบลักษณะโครงสร้างของถนนโบราณและประโยชน์ใช้สอย ทำให้สามารถสรุปภาพรวมของระบบคมนาคมในอดีตได้ดังนี้

1. ถนนโบราณคืออะไร

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายของคำว่า ถนน ไว้ว่า “[ละหุนน] น. หนทางที่ทำขึ้น, ลักษณะนามว่า สาย, สนน ก็ว่าโบราณเขียนเป็น ถนน. (จารึกวัดป่ามะม่วง); (กฎ) ทางเดินรถ ทางเท้า ขอบทาง ไหล่ทาง ทางข้าม ตามกฎหมายว่าด้วยการจราจรทางบก ตรอก ซอย สะพาน หรือ ถนนส่วนบุคคล ซึ่งเจ้าของยินยอมให้ประชาชนใช้เป็นทางสัญจรได้. (ข. ถนน)” (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2542)

ดังนั้น “ถนนโบราณ” จึงควรหมายถึง “ถนน” ตามความหมายที่มีการถูกสร้างขึ้นในอดีต ซึ่งขนาด โครงสร้าง ย่อมขึ้นอยู่กับยานพาหนะ และ เทคโนโลยีในการก่อสร้างในสมัยนั้นๆ

2. ถนนโบราณมีจริงหรือไม่

เพื่อเป็นการสรุปในประเด็นว่าถนนโบราณจากเมืองพระนครที่ได้มีการนำเสนอมีจริงหรือไม่ จึงขอนำเสนอหลักฐานต่างๆ ดังต่อไปนี้พอสังเขป

2.1 หลักฐานจากจารึกซึ่งมีการกล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับถนนในสมัยโบราณ

K.254, *Trapeang Don Ong's Inscription*, 11th century

Social and Public Infrastructures

15    $\text{ធុត្តវណ្ណត្រៃវិស័យត្រៃវិស័យត្រៃវិស័យ}$

16    $\text{សង្ឃាណន្ទ្រាធាតុភាគត្រៃវិស័យត្រៃវិស័យ}$

...building up roads, constructing bridges for linking to the royal road, that were for offering the fruits (acquiring merits) to the King as it's a royal foundation...

Preah Khan's Inscription, late 12th century

CXXII. Sur les routes de Yaçodharapura à la capitale de Campā, (il a construit) 57 gîtes d'étape avec du feu (9).

CXXIII. De la capitale à la ville de Vimāy (10), (il y a) 17 gîtes avec du feu. De la capitale à Jayavatī, de cette ville à Jayasimhavatī,

...rest-houses were been built along the roads that linked between the capital and provincial cities

2.2 ตัวอย่างแนวถนน

หลักฐานที่สำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่จริงของถนนโบราณสายต่างๆ คือแนวถนนที่คงเหลืออยู่ในปัจจุบัน ดังตัวอย่างที่ชัดเจนต่อไปนี้

ภาพที่ 2.1 ตัวอย่างลักษณะแนวถนนโบราณในปัจจุบัน

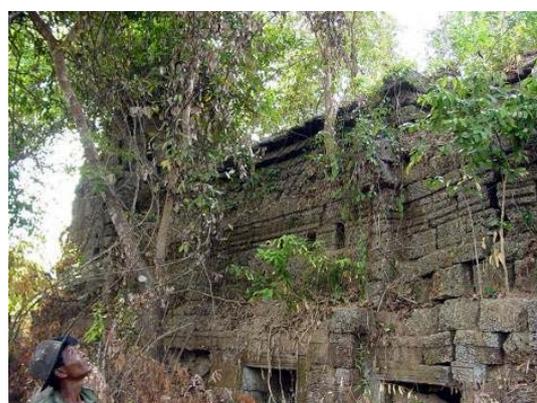
ภาพที่ 2.2 ลักษณะของถนนบนแนวสะพานโบราณ

2.3 สิ่งก่อสร้างประกอบการเดินทาง ที่พักคนเดินทาง แหล่งน้ำที่ถูกสร้างขึ้น

นอกจากแนวถนนที่คงเหลืออยู่ในปัจจุบันแล้ว องค์ประกอบอื่นๆ ที่ได้ถูกกล่าวถึงในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ยังเป็นสิ่งยืนยันให้เห็นถึงการมีอยู่จริงของถนนโบราณสายต่างๆ เช่น ภาพศาสนสถานประจำที่พักคนเดินทาง สะพานโบราณ แหล่งน้ำที่ถูกขุดขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกในการเดินทาง

ภาพที่ 2.3 ภาพแกะสลักเล่าเรื่องราวของที่พักคนเดินทางที่ปราสาทขยาน

ภาพที่ 2.4 ภาพศาสนสถานประจำที่พักคนเดินทาง

ภาพที่ 2.5 แนวสะพานโบราณในถนนจากเมือง
พระนครถึงเมืองพิมาย

ภาพที่ 2.6 แหล่งน้ำตามแนวถนนโบราณจากเมือง
พระนครถึงเมืองพิมาย

2.4 สถาปัตยกรรมศาสตร์และสภาพแวดล้อม

ลักษณะภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมตามแนวถนนโบราณแสดงให้เห็นถึงปัจจัยที่มีผลต่อการสร้างถนน เช่น ความลาดชันของพื้นที่ แหล่งน้ำธรรมชาติ ซึ่งสามารถศึกษาได้จากแผนที่ภูมิประเทศ ถึงแม้ว่าแผนที่จะแสดงถึงลักษณะภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมในปัจจุบัน แต่ก็สามารถทำให้สันนิษฐานเกี่ยวกับภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมในอดีตได้พอประมาณ ในขณะเดียวกันก็สามารถใช้ตอบคำถามเกี่ยวกับลักษณะการสร้างถนนในแต่ละพื้นที่ ซึ่งบางพื้นที่สร้างเป็นคันดินยกสูง แต่ในบางพื้นที่มิได้สร้างเป็นคันดินยกสูง โดยตัวอย่างที่เป็นคันดินยกสูงมีดังนี้

กัมพูชา : แนวถนนจากเมืองพระนครมาทางทิศตะวันตก

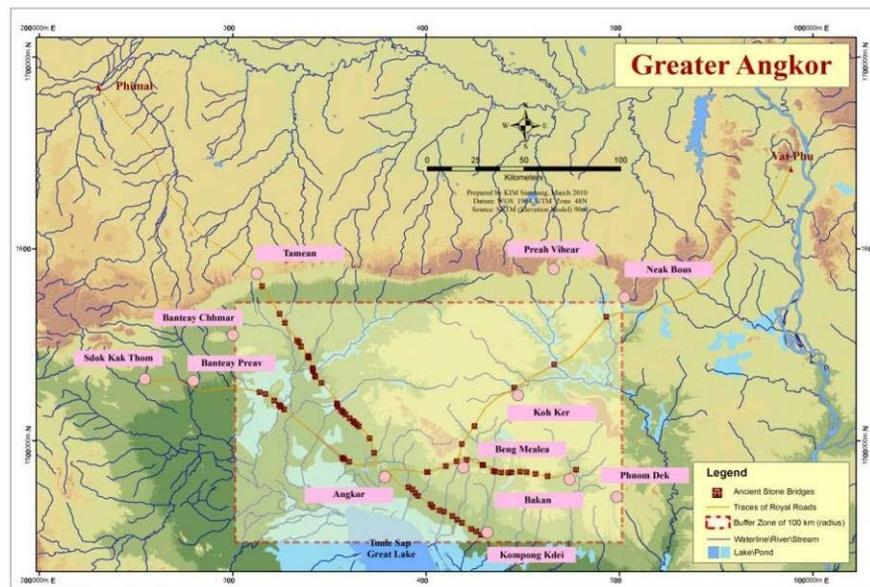
ไทย : แนวถนนโบราณ บริเวณบ้านถนนน้อย บ้านตาปาง อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์

สปป. ลาว : แนวถนนโบราณจากวัดภูลงมาทางทิศใต้ถึงชายแดนประเทศกัมพูชา

ในขณะเดียวกัน การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เพื่อทำการเกษตร ก็ทำให้เกิดการสูญหายของแนวถนน โดยเฉพาะแนวถนนโบราณในประเทศไทย ดังนั้นจึงเป็นประเด็นสำคัญที่ต้องศึกษา ลักษณะของแนวถนนโบราณในพื้นที่ที่ยังมีแนวถนนโบราณที่ยังสมบูรณ์อยู่เพื่อเป็นตัวอย่างในการค้นหาแนวถนนโบราณในพื้นที่ที่มีการสูญหายของแนวถนน

ภาพที่ 2.7 แผนที่แสดงแนวถนนโบราณจากเมืองพระนคร

ภาพที่ 2.8 แผนที่แสดงตำแหน่งสะพานโบราณตามแนวถนนจากเมืองพระนคร

2.5 จุดประสงค์ที่คาดในการสร้างถนน

จากการศึกษาถนนโบราณเส้นต่างๆ นั้น ทำให้เราทราบว่าถนนโบราณเส้นต่างๆ มีการสร้างขึ้นเพื่อจุดประสงค์เฉพาะ เช่น สร้างขึ้นเพื่อเชื่อมโยงเมืองหลวงกับหัวเมืองสำคัญในอาณาจักร (ถนนระหว่างเมือง) สร้างขึ้นเพื่อใช้สำหรับการคมนาคมภายในเมือง (ถนนภายในเมือง) และสร้างไว้สำหรับบุคคลสำคัญ (ถนนระหว่างสถานที่สำคัญ) ซึ่งถนนทุกเส้นไม่สามารถสร้างได้โดยง่าย ต้องมีการใช้แรงงานในการก่อสร้างเป็นจำนวนมากทั้งสิ้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพของอาณาจักร ความสำคัญของหัวเมือง พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ด้วยเช่นกัน

2.6 ถนนโบราณต่างจากเส้นทางโบราณอย่างไร

ตามความหมายของ “ถนน” ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นในหัวข้อ “ถนนโบราณคืออะไร” นั้น จากการศึกษาที่ผ่านมาทำให้พบว่า สามารถแบ่งลักษณะเส้นทางคมนาคมขนส่งออกเป็น 2 แบบคือ “ถนนโบราณ” ซึ่งเป็นการคมนาคมขนส่งที่มีลักษณะการก่อสร้างที่ชัดเจน มีความสะดวกในการเดินทาง และ “เส้นทางโบราณ” เป็นการคมนาคมขนส่งที่ไม่มีการก่อสร้างที่ชัดเจน แต่เป็นการเดินทางในพื้นที่ ซึ่งเส้นทางคมนาคมขนส่งทั้งสองแบบนี้ต่างก็สามารถใช้ในการเดินทางได้เช่นเดียวกัน แต่อาจจะต่างกันในเรื่องของความสะดวกในการเดินทาง

2.7 การใช้ถนนในช่วงเวลาต่างๆ ในอดีต

จากการศึกษาทำให้ทราบว่า การใช้ถนนโบราณนั้นขึ้นอยู่กับ

- อำนาจทางการปกครอง
- ทรัพยากร
- สภาพทางภูมิศาสตร์

ซึ่งเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในปัจจุบันเหล่านี้ มีผลกระทบต่อถนนโบราณที่เกี่ยวข้อง ยกตัวอย่างเช่น ถนนโบราณจากเมืองพระนครถึงเมืองพิมายและส่วนขยายไปยังเมืองลพบุรี

2.8 การถ่ายทอดองค์ความรู้เรื่องถนนโบราณจากสมัยหนึ่งสู่สมัยหนึ่ง

หลักฐานการถ่ายทอด : ถนนจากเมืองพระนครมายังถนนพระร่วงและถนนภายในกรุงศรีอยุธยา

จากการศึกษาเปรียบลักษณะของถนนจากเมืองพระนครและถนนพระร่วง ทำให้ได้พบกับข้อเท็จจริงของการถ่ายทอดองค์ความรู้เรื่องถนนโบราณจากสมัยหนึ่งสู่สมัยหนึ่งในด้านต่างๆ ดังนี้

- 1) การวางผังถนนเป็นเส้นตรงเป็นระยะ แต่ไม่ตลอดระยะทาง
- 2) ลักษณะโครงสร้างของถนน
- 3) โดยมีข้อแตกต่างเกี่ยวกับขนาดของถนน โดยถนนพระร่วงมีขนาดเล็กกว่าถนน

จากเมืองพระนคร

บทสรุปเบื้องต้น

โครงการศึกษาความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้ดำเนินงานวิจัยการศึกษาการระบบคมนาคมโบราณและผลกระทบทางวัฒนธรรม ซึ่งผลการศึกษาที่น่าสนใจในพื้นที่ประเทศกัมพูชา สปป. ลาว เวียดนาม ทำให้เห็นความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่ระดับอนุภูมิภาค โดยมีรายละเอียดในประเด็นที่เกี่ยวกับคมนาคมโบราณซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

- การศึกษาระบบคมนาคมโบราณในประเทศไทยและสหภาพเมียนมาร์ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาระบบคมนาคมโบราณในระดับภูมิภาค ซึ่งการคมนาคมเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมในระดับท้องถิ่นและระดับภูมิภาคซึ่งการศึกษานี้ว่าด้วยจุดยุทธศาสตร์ของการคมนาคมทางบก อันได้แก่ ช่องเขา ด่านโบราณ การศึกษาเปรียบเทียบเส้นทางโบราณจากแผนที่โบราณ และการศึกษาดำเนินงานของศาสนสถานที่อยู่ตามแนวเส้นทางโบราณ ในพื้นที่ประเทศไทยและสหภาพเมียนมาร์ จากการศึกษาดังกล่าวทำให้เกิดความเข้าใจในแนวคิดเรื่องการคมนาคมโบราณใน

ประเทศไทยมากขึ้นเมื่อนำข้อมูลการศึกษาในประเทศเดียวกันในพื้นที่ประเทศกัมพูชาและเวียดนาม มาร่วมสังเคราะห์ เพื่อวิเคราะห์หาหลักการร่วมที่สามารถสังเคราะห์ได้จากการวิเคราะห์เส้นทาง โบราณเส้นต่างๆ ที่ได้มีการศึกษาผ่านมาทั้งถนนโบราณในอาณาจักรเขมรโบราณ เส้นทางโบราณในประเทศไทย สหภาพเมียนมาร์ และเส้นทางคมนาคมโบราณเชื่อมโยงไปยังพื้นที่ สปป. ลาว ในปัจจุบัน และอาณาจักรจามปา ในประเทศเวียดนามในปัจจุบันจากเมืองพระนครในอดีตเพื่อแสดงให้เห็นถึงปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาเส้นทางในอดีต จากการศึกษาเปรียบเทียบถนนและเส้นทางโบราณ เส้นต่างๆ จะเห็นถึงความคล้ายคลึงทางด้านปัจจัยซึ่งมีผลต่อการสร้างถนนและเส้นทางโบราณ นอกจากนั้นแล้วการคมนาคมทางน้ำย่อมมีผลต่อการพัฒนาถนนและเส้นทางทางบกด้วยเช่นกัน ดังนั้นการศึกษาการคมนาคมนี้จึงต้องมีการพิจารณาปัจจัยต่างๆ ร่วมกันเป็นอย่างดีจึงจะสามารถเข้าใจการพัฒนาการของการคมนาคมได้อย่างสมบูรณ์ ในขณะที่เดียวกันวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มชนก็มีความสำคัญต่อการพัฒนาการคมนาคมด้วยเช่นกัน ดังเช่นวัฒนธรรมเขมรโบราณนั้นมีหลักนิยมในการสร้างถนนโบราณไปยังเมืองของบรรพบุรุษของกษัตริย์องค์ปัจจุบัน จึงมีการสร้างถนนโบราณจากเมืองหลวงไปยังอดีตเมืองหลวงต่างๆ เช่น จากเมืองพระนครไปยังเมืองสมโบร์ เป็นต้น

- การศึกษาในประเทศกัมพูชา ได้ทำการศึกษาในพื้นที่จังหวัด Kompong Thom, Preah Vihear, Stung Treng และ Ratanak Kiri เพื่อศึกษาถนนสายตะวันออกเฉียงใต้ Angkor-Sambor Prei Kuk; เส้นตะวันออก Angkor-Vijaya road และเส้นตะวันออกเฉียงเหนือ Angkor-Vat Phu road ซึ่งทำให้เกิดการค้นพบว่าถนนสายตะวันออกเฉียงใต้ไม่ได้จบที่ Prasat Andet ตามที่เคยมีความเข้าใจ แต่มีความต่อเนื่องไปถึงริมฝั่งแม่น้ำโขงโดยได้ค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีที่สามารถระบุถึงเส้นทางโบราณที่ได้มีการกล่าวไว้ในจารึกเขมรโบราณ สำหรับเส้นทางสายตะวันออก ได้มีการศึกษาในบริเวณพื้นที่เมืองโบราณ Thalaborivat, จังหวัด Stung Treng ซึ่งได้พบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากที่สนับสนุนข้อสันนิษฐานว่าบริเวณดังกล่าวเป็นฐานเศรษฐกิจในสมัยโบราณของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอาณาจักรเขมรโบราณ และเป็นจุดเชื่อมโยงของถนนสายตะวันออกและแม่น้ำโขง ทำให้เป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ของผู้คนเขมร จาม ลาว เวียดนาม และจีนในอดีตถึงปัจจุบัน

นอกจากนั้นได้ดำเนินการศึกษาในประเทศลักษณะการวางผังเมืองของชุมชนตามแนวถนนโบราณจากเมืองพระนคร ซึ่งแสดงถึงการกระจายวัฒนธรรม ความเชื่อ หลักการวางผังเมือง ซึ่งเผยแผ่ออกจากศูนย์กลาง (คือเมืองพระนคร) ออกไปโดยรอบ ตามแนวเส้นทางคมนาคมในอดีตจากเมืองหลวงสู่หัวเมือง ซึ่งยังมีการสืบต่อความเชื่อมาจนถึงปัจจุบันจากรุ่นสู่รุ่น ถึงแม้วัฒนธรรมความเชื่อที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากอดีตนั้นอาจจะมีการแปรเปลี่ยนไปบ้างตามวันเวลา แต่แก่นเดิมของความเชื่อยังสามารถสังเคราะห์ได้จากการวิเคราะห์เชิงมานุษยวิทยา โบราณคดี ร่วมกับการศึกษาลักษณะของผังเมืองของชุมชนจากอดีตถึงปัจจุบัน ซึ่งทำให้สามารถสังเคราะห์หาหลักการวางผังของชุมชนในอดีต ทำให้สามารถแสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของวัฒนธรรม ความเชื่อ อันสืบเนื่องมาจากระบบคมนาคมในอดีตที่เป็นสื่อกลางของการเผยแผ่

การศึกษาอีกประเด็นหนึ่งคือการศึกษาชนกลุ่มน้อย Jaray ซึ่งอาศัยอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศกัมพูชา โดยชนกลุ่มนี้มีอิทธิพลต่อการติดต่อระหว่างอาณาจักรเขมรโบราณและอาณาจักรจาม

- การศึกษาในประเทศเวียดนาม ได้ดำเนินการศึกษาและสำรวจทางโบราณคดีและชาติพันธุ์ตามเส้นทางโบราณเชื่อมโยงที่ราบต่ำและที่ราบสูงในพื้นที่ภาคกลางของประเทศเวียดนาม โดยทำการสำรวจทางตามแนวลำแม่น้ำบา (Ba river) ในพื้นที่ภาคกลางของประเทศเวียดนาม โดยได้ดำเนินการศึกษาชมกลุ่มน้อยเผ่า Katu ซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยที่ดำเนินการค้าขายในอดีต จากการศึกษาวิถีชีวิตที่มีการถ่ายทอดมาแต่อดีตทำให้เราได้เห็นภาพของการเชื่อมโยงของวัฒนธรรมอันสืบเนื่องมาจากการค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนกลุ่มต่างๆ อันนำมาซึ่งวัฒนธรรมร่วมของกลุ่มคนในพื้นที่ โดยมีไฮประจําตระกูลเป็นหลักฐานงานศิลปกรรมที่เชื่อมโยงเรื่องราวจากอดีตถึงปัจจุบัน

จากผลการศึกษาดังกล่าวข้างต้น ทำให้เกิดองค์ความรู้ด้านการคมนาคมโบราณในระดับภูมิภาค ซึ่งทำให้เห็นภาพของความสัมพันธ์ของชุมชน วัฒนธรรม ระหว่างชุมชนในระดับภูมิภาค อันนำมาซึ่งวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระดับหนึ่ง และทำให้สามารถเริ่มเห็นภาพการกระจายตัวของวัฒนธรรมซึ่งมีความคล้ายคลึงกัน อันเนื่องมาจากมีต้นกำเนิดเดียวกัน หรือมีการถ่ายทอดจากพื้นที่หนึ่งไปอีกพื้นที่หนึ่ง องค์ความรู้ในด้านต่างๆ เช่น การอุตสาหกรรมโบราณ การวางผังเมือง การตั้งบ้านเมือง เป็นต้น

นอกจากนี้ผลการศึกษาในประเด็นต่างๆ ของโครงการศึกษาความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในพื้นที่ประเทศไทย กัมพูชา เวียดนาม และสหภาพเมียนมาร์ได้ค้นพบร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีและมานุษยวิทยาซึ่งทำให้เห็นภาพรวมของความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในมิติความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมข้ามพื้นที่ ทั้งระยะใกล้และระยะไกล อันสืบเนื่องจากระบบคมนาคมขนส่ง ทั้งทางบกและทางน้ำ ซึ่งได้เริ่มมีการพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เพื่อการเคลื่อนย้ายทรัพยากรธรรมชาติ วัตถุดิบ ผลิตภัณฑ์ ระหว่างชุมชนทั้งระยะใกล้ถึงระยะไกล ถึงแม้จะยังไม่สามารถตรวจพบระบบการคมนาคมขนส่งในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ชัดเจน แต่จากหลักฐานทางโบราณคดีต่างๆ ที่ได้มีการตรวจพบ เช่น หลักฐานทางโบราณคดีด้านโลหกรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ แสดงให้เห็นถึงการคมนาคมในอดีตอย่างชัดเจน เมื่อเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ เราได้ตรวจพบหลักฐานทางโบราณคดีและมานุษยวิทยาที่แสดงความเชื่อมโยงของวัฒนธรรมอันเกิดจากระบบคมนาคมในอดีตที่มีการกระจายตัวอยู่ทั่วภูมิภาค ตลอดจนการสำรวจพบเส้นทางคมนาคม เช่น ถนนโบราณ เส้นทางโบราณต่างๆ ที่ยังคงสามารถตรวจพบได้ในปัจจุบัน เป็นหลักฐานที่สามารถพิสูจน์ได้ถึงการพัฒนาการของระบบคมนาคมในอดีต การมีอยู่ และการสิ้นสุดของระบบคมนาคมอันสืบเนื่องจากการเคลื่อนย้ายของชุมชนในอดีต ซึ่งมีผลต่อการเปลี่ยนแปลง การถ่ายทอด และ การผสมผสานของวัฒนธรรมในภูมิภาค

บทที่ 3 การศึกษาในประเทศไทย

บทนำ

การดำเนินการศึกษาในประเทศไทยเป็นการขยายการศึกษาจากโครงการวิจัยเดิมที่ได้มีการดำเนินการศึกษาเรื่องเส้นทางโบราณมาอย่างต่อเนื่อง โดยในการดำเนินการในโครงการปัจจุบันเป็นการดำเนินงานคู่ขนานไปกับการดำเนินงานในโครงการศึกษาการแพร่กระจายของกลุ่มวัฒนธรรมรัฐเริ่มแรกเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในพื้นที่ประเทศไทย โดยประเด็นที่เป็นหลักของการดำเนินงานในประเทศไทยคือการศึกษาเชิงพื้นที่ของจารึกพระเจ้าจิตรเสนในประเทศไทย โดยอาจารย์ก่องแก้ว วีระประจักษ์ ได้กรุณาเรียบเรียงและวิเคราะห์จารึกพระเจ้าจิตรเสนทั้ง 14 หลักที่ได้มีการพบในประเทศไทย การศึกษาจารึกพระเจ้าจิตรเสนทั้ง 14 หลักโดยการวิเคราะห์เนื้อหา วิเคราะห์เชิงพื้นที่ของจุดที่พบจารึกดังกล่าวร่วมกับข้อมูลทางภูมิศาสตร์ทำให้เห็นภาพของการเชื่อมโยง เส้นทางการเดินทางในพื้นที่ประเทศไทยในสมัยพระเจ้าจิตรเสนที่มีหลักฐานจากการตีความจากข้อมูลจารึกทั้ง 14 หลัก ซึ่งการศึกษารูปแบบนี้เป็นการนำการศึกษาด้านจารึกและการศึกษาเชิงพื้นที่มาประยุกต์ร่วมกันเพื่อให้เห็นถึงภาพของการคมนาคม และการเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมในอดีต นอกจากนี้เพื่อให้สามารถวิเคราะห์ความเชื่อมโยงของระบบคมนาคมในช่วงเวลาต่อมา ได้มีการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับอโรคยาศาล สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เชิงพื้นที่ โดยได้ทำการพัฒนาฐานข้อมูลโบราณวัตถุ ตำแหน่งอโรคยาศาลสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในประเทศไทย ศึกษาการเชื่อมโยงของชุมชนอโรคยาศาล และการศึกษาความเชื่อมโยงของอโรคยาศาลเชิงพื้นที่อีกประเด็นหนึ่ง ซึ่งทำให้เห็นภาพของการติดต่อและระบบคมนาคมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในอีกมุมมองหนึ่ง นอกเหนือจากเส้นทางคมนาคมหลักจากเมืองพระนครไปยังเมืองพิมาย อันจะนำไปสู่ภาพรวมของระบบคมนาคมในอดีตที่มีความต่อเนื่อง เมื่อนำการศึกษาระบบคมนาคมสมัยต่างๆ ในอดีตมาวิเคราะห์ร่วมกันอย่างเป็นระบบ

การศึกษาจารึกพระเจ้าจิตรเสน

จารึกพระเจ้าจิตรเสนกษัตริย์แห่งลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี¹

ในปัจจุบันมีการพบเอกสารโบราณประเภทจารึกตามภูมิภาคต่างๆ ของประเทศเพิ่มจำนวนมากขึ้น เนื้อหาที่อยู่ในจารึกเป็นหลักฐานสำคัญ บ่งบอกถึงเรื่องราวอันเกิดขึ้นในอดีตอย่างตรงไปตรงมาเชื่อถือได้ เป็นข้อเท็จจริงที่ใช้นัยประวัติศาสตร์โดยไม่อาจปฏิเสธ เนื่องจากจารึกคือประกาศซึ่งผู้สร้างต้องเป็นบุคคลชั้นหัวหน้า ผู้นำ หรือผู้ปกครองที่มีฐานะสูง มีเงิน มีกำลังอำนาจ จึงจะสามารถสร้างจารึกขึ้นได้ โดยมีความประสงค์ที่จะบอกเรื่องราวกิจกรรม หรือการกระทำของตนให้คนในอำนาจปกครอง หรือกลุ่มชนในสังคมรอบๆ บริเวณที่ตนได้ทราบ รับรู้ โดยไม่มีเจตนาที่จะ

---

¹ นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์ ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาโบราณ ข้าราชการบำนาญ กรมศิลปากร ที่ปรึกษา ศูนย์วิจัยสหวิทยาการฯ เรียบเรียง.

จารึกไว้อ่านเอง ด้วยเหตุนี้จารึกจึงเป็นหลักฐานที่บ่งบอกว่าบรรพชนในอดีตแต่ละท้องถิ่นแห่งยุคสมัยต่างๆ นั้น มีประวัติความเป็นมาอย่างไร ดำเนินชีวิต รู้ และเข้าใจชีวิตเพื่ออยู่ในโลกนี้ด้วยวิธีการใด จึงสามารถรักษาสถานภาพของอารยธรรมแห่งสังคมให้ดำรงอยู่ พัฒนา และยิ่งถ่ายทอดให้เกิดผลประโยชน์เป็นมรดกสืบมาได้จนถึงปัจจุบัน

ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีระบุไว้ชัดเจนว่า พื้นที่บริเวณภาคต่างๆ ของประเทศไทยในปัจจุบันเคยเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มชนในอดีต สมัยซึ่งมิได้รวมเป็นบ้านเมืองเดียวกันเหมือนในทุกวันนี้ หากแต่แยกออกเป็นหลายกลุ่ม หลายอาณาจักร โดยเฉพาะที่จะได้กล่าวถึงต่อไปนี้คือ บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จารึกที่พบในภูมิภาคแห่งนี้เก่าที่สุดสร้างขึ้นในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 6-7 (พุทธศตวรรษที่ 11-12) และยังมีอีกจำนวนมากที่สร้างขึ้นในยุคหลังๆ ต่อมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19 (พุทธศตวรรษที่ 24) หลักฐานเหล่านั้นแสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของอารยธรรมที่มีพัฒนาการเจริญขึ้น ดำรงอยู่ เปลี่ยนแปลง และเสื่อมสลายลง จะเห็นได้ว่าในแต่ละช่วงสมัยที่แปรเปลี่ยนไปนั้นได้ทิ้งร่องรอยอันเป็นมรดกวัฒนธรรมของสังคมแต่ละกลุ่มซึ่งประจำอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ แห่งภูมิภาคไว้ไม่น้อย

กลุ่มจารึกที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเก่าที่สุดเป็นจารึกรุ่นแรกของประเทศไทยใช้อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุอยู่ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 6-7 (พุทธศตวรรษที่ 11-12) เนื้อหาในจารึกเป็นหลักฐานสำคัญที่บ่งบอกให้รู้ว่าภูมิภาคแห่งนี้เคยเป็นดินแดนที่มีความเจริญรุ่งเรืองอย่างมาก มีอารยธรรมสูงส่ง มีวัฒนธรรมอันเกี่ยวเนื่องกับลัทธิความเชื่อ และลัทธิศาสนาทั้งศาสนาพราหมณ์และพระพุทธศาสนา ศาสนาทั้งสองนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด สลับซับซ้อน ข้อความในจารึกยังเป็นหลักฐานที่บ่งบอกให้รู้ว่าบริเวณดังกล่าวนี้แต่เดิมเคยเป็นที่อยู่อาศัยของชาวกัมพู ซึ่งเป็นชนกลุ่มใหญ่ตั้งหลักแหล่งกระจายอยู่ทั่วไป ครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของหลายประเทศที่แม่น้ำโขงไหลผ่าน ปัจจุบันคือ บางส่วนของประเทศกัมพูชาตอนเหนือต่อเนื่องกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว และประเทศไทยซึ่งได้เข้าไปในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือบริเวณจังหวัดต่างๆ ที่มีลำน้ำแยกจากแม่น้ำโขง อาทิ แม่น้ำมูล แม่น้ำชี เป็นต้น

อย่างไรก็ดีชาวกัมพูที่กล่าวถึงนี้มีอารยธรรมและวัฒนธรรมเป็นของตนเอง อาจเคยตกอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรพูนันจนถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 6 (พุทธศตวรรษที่ 11) ครั้งนั้นมีชาวกัมพูคนหนึ่ง เป็นผู้เก่งกล้าสามารถมากตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้น ทราบนามภายหลังว่า พระเจ้าศรุตวรมัน ได้รวบรวมชาวกัมพูก่อตั้งอาณาจักรขึ้นเป็นอาณาจักรเล็กๆ (คือ กัมพูประเทศ) แยกตัวเป็นอิสระจากอาณาจักรพูนัน มีศูนย์กลางของอาณาจักรอยู่บริเวณซึ่งปัจจุบัน คือ เมืองนครจำปาศักดิ์ ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ต่อมาเมื่อพระเจ้าศรุตวรมันสิ้นพระชนม์ โอรสของพระองค์คือ พระเจ้าเศรษฐวรมันครองราชย์แทน พระองค์ได้สร้างเมืองเศรษฐปุระขึ้นเป็นราชธานี ปัจจุบันเมืองเศรษฐปุระ เป็นตำบลอยู่ในเขตเมืองนครจำปาศักดิ์

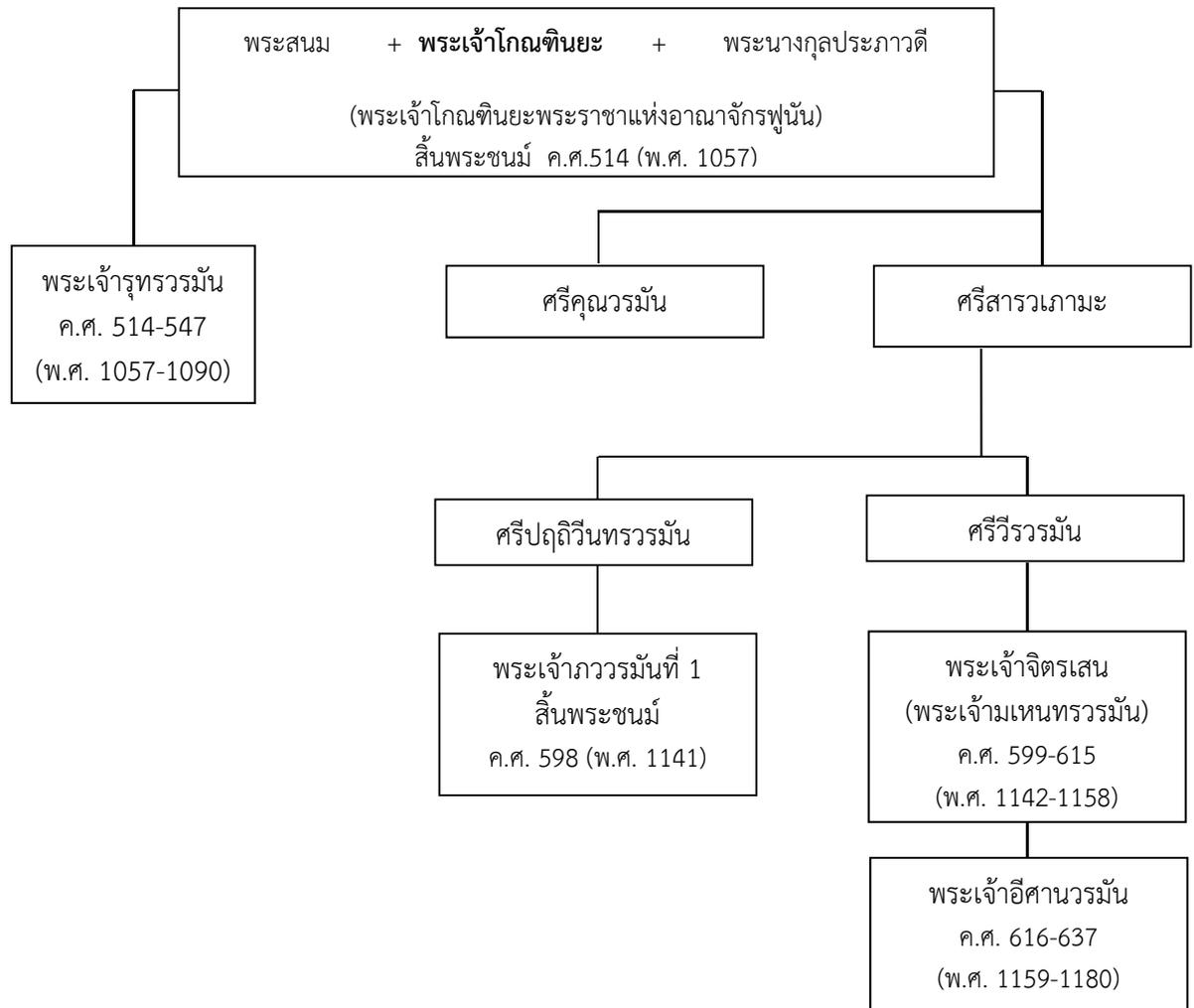
ระหว่างปลายคริสต์ศตวรรษที่ 6 (พุทธศตวรรษที่ 11) เป็นช่วงเวลาที่ราชบัลลังก์ของอาณาจักรพูนันมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก ขณะนั้นพระเจ้าโกณฑินยะผู้ครองอาณาจักรสิ้นพระชนม์ พระเจ้ารุทรวรมัน เป็นโอรสที่ประสูติจากพระสนมได้ราชสมบัติ พระองค์ทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนา ซึ่งต่างจาก พระญาติอื่นๆ ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวณิกายอาจจะเป็นด้วยเหตุทั้งสองประการนี้เองที่ทำให้พระเจ้ารุทรวรมันอยู่ในราชบัลลังก์ ท่ามกลางความไม่พอใจของพระญาติผู้เป็นทายาท

โดยชอบธรรม และนับถือศาสนาแตกต่างกัน เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ลง อาณาจักรพูนันจึงเริ่มเสื่อมสลาย พระราชวงศ์ที่คิดว่าตนน่าจะเป็นทายาทอันถูกต้องโดยชอบ ต่างก็พยายามช่วงชิงราชสมบัติ กลับคืน เกิดความวุ่นวายขึ้นในบ้านเมือง ครั้งนั้นพระนัดดาของพระเจ้ารุทรวรมันสองพระองค์ คือ พระเจ้าภวรมันที่ 1 กับพระเจ้าจิตรเสนซึ่งมีศักดิ์เป็นพระอนุชาของพระเจ้าภวรมันที่ 1 ทั้งสองพระองค์ทรงเลื่อมใสศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายได้ร่วมใจรวมกำลังกันช่วยปกป้องราชบัลลังก์ ยกกองทัพปราบปรามหัวเมืองต่างๆ ทั้งภายในอาณาจักร และนอกอาณาจักรจนสงบราบคาบ

ประมาณต้นคริสต์ศตวรรษที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 12) มีหลักฐานว่า พระเจ้าภวรมันที่ 1 ทรงมีชัยชนะในการสงคราม ได้เป็นกษัตริย์ แต่พระองค์ไม่รับที่จะครองเมืองอยู่ในอาณาจักรพูนัน พระเจ้าภวรมันที่ 1 พร้อมด้วยพระเจ้าจิตรเสนได้รวมกำลังพร้อมใจกันยกกองทัพออกจากอาณาจักรพูนันเดินทางขึ้นเหนือไปตามแม่น้ำโขง ปราบปรามเมืองต่างๆ ตลอดทางมาจนถึงเมืองเศรษฐปุระซึ่งขณะนั้นเพิ่งจะตั้งตัวเป็นอิสระได้ไม่นาน พระเจ้าภวรมันที่ 1 ยึดเมืองเศรษฐปุระได้ด้วยวิธีการอันละมุนละม่อม เนื่องจากผู้ครองเศรษฐปุระในขณะนั้น คือ พระนางกัมพูชาราชลักษมี เจ้าหญิงผู้สืบเชื้อสายมาแต่พระมารดาของพระเจ้าเศรษฐวรมันกษัตริย์แห่งเศรษฐปุระซึ่งสิ้นพระชนม์ไปไม่นาน เมื่อพระเจ้าภวรมันที่ 1 ได้อภิเษกกับพระนางกัมพูชาราชลักษมี พระนางยกราชสมบัติให้แก่พระสวามี พระเจ้าภวรมันที่ 1 จึงได้เป็นกษัตริย์แห่งเศรษฐปุระ และสร้างเมืองภวปุระขึ้นเป็นราชธานีแห่งแรกของอาณาจักรเจนละซึ่งพระองค์ได้เป็นปฐมกษัตริย์ (ปัจจุบันภวปุระอยู่บนฝั่งด้านทิศเหนือของทะเลสาบใหญ่ในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยกัมพูชาห่างจากเมืองกำพงธมไปทางตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 30 กิโลเมตร)

ในประเทศไทยพบจารึกของพระเจ้าภวรมันที่ 1 เพียงหลักเดียว คือ จารึกบ้านวังไผ่ พบที่อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์ ความในจารึกกล่าวว่า พระเจ้าภวรมันที่ 1 เป็นโอรสของพระเจ้าปฤถิวินทรวรมัน ทรงเป็นพระนัดดาของพระเจ้าจักรพรรดิแห่งอาณาจักรพูนัน ซึ่งหมายถึงพระเจ้าโกณฑินยะหรือพระเจ้ารุทรวรมัน พระองค์ได้โปรดให้สร้างจารึกนี้ในโอกาสที่เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ

ราชวงศ์ของพระเจ้าจิตรเสน (พระเจ้ามเหศวรมัน)²

ส่วนจารึกของพระเจ้าจิตรเสนนั้นปัจจุบันพบในประเทศไทย 14 หลัก บางหลักกล่าวถึงพระราชประวัติของพระองค์โดยย่อว่า พระเจ้าจิตรเสนเป็นโอรสของพระเจ้าวีรวรมันเป็นนัดดาของพระเจ้าसारวภามะโดยอิสริยศักดิ์ทรงเป็นอนุชาของพระเจ้ากาววรมันที่ 1 แต่ทรงมีพระชนมายุมากกว่า จึงนับเป็นพระเชษฐาของพระเจ้ากาววรมันที่ 1 ก็ยังมีหลักฐานปรากฏในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ซุยประมาณคริสต์ศักราช 589-618 (พุทธศักราช 1132-1161) บันทึกไว้ว่า พระเจ้าจิตรเสนพระองค์นี้ น่าจะได้เผชิญศึกสงครามควบคู่กับพระเชษฐาของพระองค์ คือ พระเจ้ากาววรมันที่ 1 เจ้าชายทั้งสองทรงเป็นนักรบผู้กล้ากล้า ได้ร่วมแรงร่วมใจก่อตั้งอาณาจักรเจนละขึ้น เป็นอิสระจากอาณาจักรฟูนัน และยังกล่าวอีกว่า ในคริสต์ศักราช 598 (พุทธศักราช 1141) พระเจ้ากาววรมันที่ 1 ยังคงอยู่ในราชสมบัติ ระหว่างกลางคริสต์ศตวรรษที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 12) นี้เอง ทั้งสองพระองค์ได้ขยายอาณาจักรทางทิศเหนือออกไปตลอดแนวแม่น้ำโขงจนถึงปากแม่น้ำมูล และขยายตามลำแม่น้ำ

² สันนิษฐานจากข้อความในจารึก

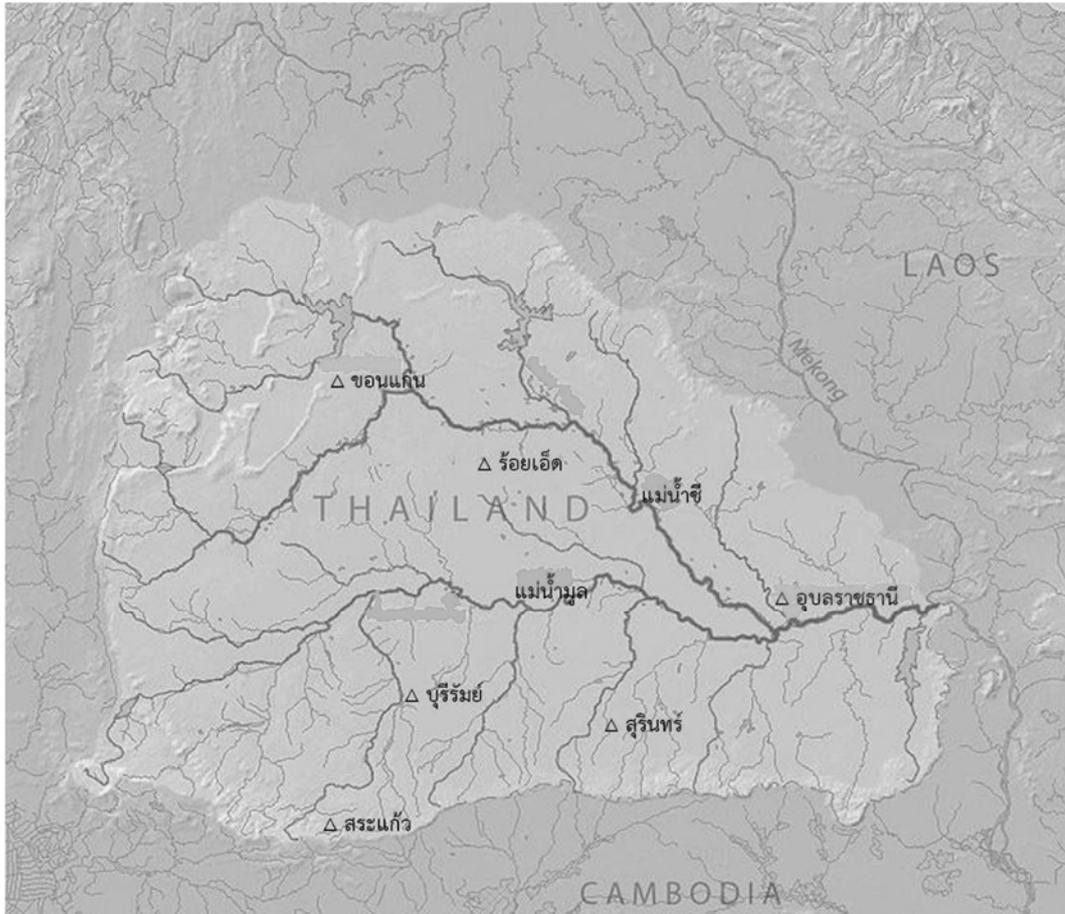
มูลเข้าไปในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยปัจจุบัน ขณะเดียวกันก็ขยายอาณาเขตไปทางใต้ตามลำแม่น้ำโขงลงไปจนถึงเมืองกระแจะ ส่วนทางตะวันตกก็รุกต่อไปจนพ้นทะเลสาบเขมร การขยายอาณาเขตของอาณาจักรเจนละในช่วงหลังนี้น่าจะเป็นผลงานของพระเจ้าจิตรเสนแต่เพียงพระองค์เดียว ดังความในศิลาจารึกที่บันทึกประกาศชัยชนะเหล่านี้ไว้ ซึ่งอาจหมายความว่า พระเจ้าจิตรเสนคงทำหน้าที่รับผิดชอบในด้านการทหารจนได้ชัยชนะการสงครามทุกแห่ง และทุกครั้งที่ทรงมีชัยชนะก็จะสร้างศาสนสถานขึ้นไว้เป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะของพระองค์ หรืออาจมีความหมายว่า พระเจ้าจิตรเสน เมื่อได้ราชาภิเษกแล้ว จึงนำกองทัพเดินทัพปราบปรามชาวกัมพูประเทศจนได้ชัยชนะการสงครามทุกแห่ง

ประมาณคริสต์ศักราช 599-615 (พุทธศักราช 1142-1158) พระเจ้าจิตรเสนได้ขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากพระเจ้าภวรวรมันที่ 1 แต่ไม่มีหลักฐานว่าครองราชย์เมื่อใด ทราบแต่ว่าทรงครองราชย์ถึงคริสต์ศักราช 615 (พุทธศักราช 1158) และเมื่อพระองค์เป็นกษัตริย์แล้วได้เฉลิมพระนามใหม่ว่า พระเจ้ามเหศวรมัน ในโอกาสที่เฉลิมฉลองการอภิเษกเป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละนั้น ก็ได้โปรดให้สร้างศิลาจารึกประกาศเกียรติคุณของพระองค์ไว้ ณ สถานที่ทุกแห่งซึ่งพระองค์ทรงกรีธาทัพมาถึง และประสบชัยชนะในการสงคราม กับได้สร้างศาสนสถานพร้อมด้วยสิ่งสาธารณูปโภคพระราชทานแก่ประชาชนในท้องถิ่นนั้นๆ สังเกตได้ว่า จารึกที่โปรดให้สร้างขึ้น มิใช่เพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะของพระองค์เพียงประการเดียว ยังแสดงให้เห็นร่องรอยความเจริญรุ่งเรือง และขอบเขตของอาณาจักรเจนละในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 12) ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของพระองค์อีกด้วย

จารึกของพระเจ้าจิตรเสนซึ่งพระองค์โปรดให้สร้างขึ้นไว้ในสถานที่ต่างๆ ปัจจุบันพบในประเทศไทย 2 หลัก คือ จารึกพบที่เมืองกระแจะ หลักหนึ่ง และจารึกจรวายอัมพิล (Cruoy Amphil) อีกหลักหนึ่ง ในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวพบ 3 หลัก ที่วัดหลวง (เก่า) อำเภอปากเซ แขวงจำปาศักดิ์ 2 หลัก และที่ภูละครริมฝั่งแม่น้ำโขง 1 หลัก ส่วนในประเทศไทย ปัจจุบันพบ 13 หลัก กับที่บ่อน้ำอีก 1 แห่ง จึงนับรวมเป็น 14 หลัก ได้แก่ ที่จังหวัดอุบลราชธานี 5 หลัก จังหวัดสุรินทร์ 1 หลัก จังหวัดบุรีรัมย์ 4 หลัก จังหวัดขอนแก่น 1 หลัก จังหวัดร้อยเอ็ด 2 หลัก และจังหวัดสระแก้ว 1 หลัก จะเห็นได้ว่าจารึกทั้ง 14 หลัก พบอยู่ในพื้นที่จังหวัดต่างๆ ครอบคลุมตลอดลำแม่น้ำมูล และแม่น้ำชี ซึ่งเป็นดินแดนที่ต่อเนื่องมาจากราชธานีศรีอยุธยา

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยมีแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี เป็นแม่น้ำสายหลักของภูมิภาค ไหลคู่กัน จากทิศตะวันออกไปสู่ทิศตะวันตก ผ่านเข้าสู่ส่วนกลางของพื้นที่ ขนานกับเทือกเขาพนมดงรัก แล้วแยกเป็นแม่น้ำสายย่อย กระจายผ่านไปตามท้องที่จังหวัดต่างๆ เมื่อพระเจ้าจิตรเสนเดินทัพเข้าสู่แม่น้ำมูลนั้น คงจะได้ใช้เส้นทางตามลำแม่น้ำมูล แล้วน่าจะแยกไปตามแม่น้ำสายย่อย มีแม่น้ำโดมที่จังหวัดอุบลราชธานี หรืออาจแยกจากแม่น้ำมูลไปสู่ลำมาศ หรือลำปลายมาศ ผ่านจังหวัดสุรินทร์ ไปที่จังหวัดบุรีรัมย์ หรือเปลี่ยนไปสู่ลำน้ำเสียวที่จังหวัดร้อยเอ็ด แยกไปทางลำแม่น้ำชี จังหวัดขอนแก่น และบางที่อาจเลยเข้าไปถึงลุ่มแม่น้ำป่าสักที่จังหวัดเพชรบูรณ์ กับไปตามทิวเขาพนมดงรัก ต่อทิวเขาบรรทัดที่อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว และก็อาจจะจะมีพระประสงค์ข้ามเขาต่อไปจนถึงทะเลที่จังหวัดจันทบุรีอีกด้วย

แผนที่แสดงที่พบจารึกพระเจ้าจิตรเสนตลอดลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี

ภาพที่ 3.1 แผนที่แสดงที่พบจารึกพระเจ้าจิตรเสนตลอดลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี

พิจารณาจากตำแหน่งที่พบจารึกพระเจ้าจิตรเสนตลอดแนวแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี จะเห็นได้ว่า ส่วนใหญ่จารึกเหล่านั้นอยู่กับสถานที่ซึ่งเป็นพื้นภูมิสภาพตามธรรมชาติ เช่น ภูเขา ถ้ำ คูหา หรือหลืบหินอยู่ระหว่างหน้าผา บนตลิ่งที่สูงริมฝั่งแม่น้ำซึ่งมีชัยภูมิตามผังภูมิของลัทธิศานาพราหมณ์ไศวนิกาย บางครั้งอาจมีการตกแต่งเพิ่มเติมพื้นที่บางส่วนให้มีลักษณะสภาพเป็นเทวาลัยอันศักดิ์สิทธิ์ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพระเจ้าจิตรเสนมีพระราชนิยมตามความเชื่อว่า พระศิวะเทพเจ้าอันสูงสุดของลัทธิไศวนิกาย มีที่สถิตอยู่บนภูเขา ผนวกกับช่วงเวลานั้น พระเจ้าจิตรเสนอยู่ในระหว่างกรีธาทัพขยาย พระราชอำนาจ และพระราชอาณาเขตของอาณาจักรต้องผจญศึกสงครามตลอดเวลา ทำให้ไม่มีเวลามากพอที่จะสร้างศาสนสถานเป็นอาคารเอกเทศ ดังนั้นในช่วงต้นรัชกาลจึงใช้สถานที่ซึ่งมีอยู่ตามธรรมชาติกำหนดเป็นศาสนสถานจนถึงช่วงปลายรัชกาล จึงเริ่มมีเวลามากพอที่จะสร้างศาสนสถานเป็นเอกเทศขึ้น

กลุ่มจารึกของพระเจ้าจิตรเสนมีรูปแบบ 3 ลักษณะ คือ เป็นจารึกอยู่ที่ผนังถ้ำอย่างหนึ่ง เช่น จารึกถ้ำเป็ดทอง จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นจารึกที่ขอบฐานเคารพอย่างหนึ่ง เช่น จารึกฐานรูปเคารพแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน จังหวัดร้อยเอ็ด และเป็นหลักจารึกลอยตัวรูปใบเสมา หรือทรงกลีบบัวอีกอย่าง

หนึ่ง เช่น จารึกปากน้ำมูล 1 และ 2 เป็นต้น จารึกทุกหลักสร้างขึ้นระหว่างกลางคริสต์ศตวรรษที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 12) จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต เนื้อหาในจารึกแต่ละหลักเกือบจะเหมือนกันทั้งหมด โดยกล่าวถึงพระราชประสงค์ที่พระเจ้าจิตรเสนโปรดให้สร้างจารึกขึ้นไว้ โดยเฉพาะข้อความตอนต้น จะกล่าวถึงพระประวัติของพระเจ้าจิตรเสน ความว่า “พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด ทรงพระนามว่าพระเจ้าจิตรเสน เป็นโอรสของพระเจ้าวิรวรมัน เป็นพระนัดดาของพระเจ้าสารวเอามะ และแม้โดยศักดิ์จะเป็นพระอนุชาของพระเจ้าภวรมันที่ 1 แต่เพราะมีพระชนมายุมากกว่า จึงนับเป็นพระเชษฐา พระองค์มีพระนามปรากฏในด้านคุณธรรมแต่ยังทรงพระเยาว์ เมื่อได้อภิเษกเป็นกษัตริย์แล้ว ได้เฉลิมพระนามใหม่ว่า พระเจ้ามเหศวรมัน” ส่วนข้อความตอนต่อไป จะมีรายละเอียดแตกต่างกัน ซึ่งมักจะระบุข้อความที่แสดงความยิ่งใหญ่ของพระองค์ พร้อมกับพระราชประสงค์ที่ทรงสร้างสิ่งต่างๆ ไว้เมื่อทรงได้ชัยชนะเหนือชาวกัมพูประเทศแล้ว กลุ่มจารึกที่ขอบฐานรูปเคารพมักจะระบุว่า สร้างรูปโค อันเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระศิวะ ส่วนหลักจารึกรูปไบเสมา หรือทรงกลีบบัว ก็จะมีระบุว่า สร้างพระศิวลึงค์อันเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะเช่นเดียวกัน ประดิษฐานไว้กับศาสนสถานนั้นๆ เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ กบให้ขุดบ่อน้ำอันเป็นสิ่งสาธารณูปโภคไว้ให้แก่ประชาชนที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นนั้นๆ ได้ใช้ประโยชน์

จารึกของพระเจ้าจิตรเสนเก่าที่สุดน่าจะสร้างขึ้นในระหว่างรัชกาลพระเจ้าภวรมันที่ 1 จัดเป็นจารึกรุ่นแรกในรัชกาลของพระองค์ คือ กลุ่มจารึกที่ผนังถ้ำเปิดทอง ถ้ำนี้อยู่ในเทือกเขาเตี้ยๆ ริมฝั่งน้ำลำปลายมาศ ปัจจุบันกำหนดเป็นพื้นที่ด้านทิศตะวันตกของบ้านหินโดนใหญ่ ตำบลประจำอำเภอ นางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ บริเวณถ้ำมีรอยน้ำเซาะทำให้หินขาดเป็นตอนๆ มีรูปคล้ายเรือโปะบ้าง เรือกลไฟบ้าง ส่วนที่เป็นถ้ำ มีลักษณะเหมือนเพิง มีคูหาลึกเข้าไปเล็กน้อย ชาวบ้านเล่าว่า เดิมภายในถ้ำมีเสาหินค้ำเพดานถ้ำอยู่ด้วย แต่ปัจจุบันเสาหายไปแล้วเหลือแต่หลุมเสา แสดงว่าเมื่อแรกสร้างน่าจะได้มีการตกแต่งบางส่วนของถ้ำซึ่งมีสภาพตามธรรมชาติให้มีลักษณะเป็นสถานที่ใช้งานได้ตามผังภูมิของเทวสถาน เพื่อประดิษฐานรูปเคารพซึ่งถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จารึกที่ผนังถ้ำมี 3 จุด บริเวณที่มีอักษรจารึกทำเป็นรอยขีดผิวหน้าของหินหน้าผาหรือผนังถ้ำให้ลึกลงไปประมาณ 5 มิลลิเมตร ถากให้พื้นผิวผนังเรียบเป็นหน้ากระดาน ทำพื้นที่ให้เป็นกรอบกว้างยาวกว่าแนวเส้นบรรทัดอักษรข้อความ จารึกเล็กน้อย จารึกจุดแรกปรากฏอยู่บริเวณผนังถ้ำด้านนอก เรียกชื่อว่า จารึกถ้ำเปิดทองด้านนอก (บร.4) อีกจุดหนึ่งอยู่ภายในถ้ำ เรียกชื่อว่า จารึกถ้ำเปิดทองด้านใน (บร.3) และอีกส่วนหนึ่งของผนังถ้ำเป็นจุดที่ 3 เรียกชื่อว่า จารึกผนังถ้ำเปิดทอง (บร.5)

เนื่องจากลำน้ำที่ไหลผ่านถ้ำเปิดทองมีระดับน้ำสูงมาก บางครั้งท่วมขึ้นไปถึงเพดานคูหาของถ้ำ ทำให้อักษรจารึกจมน้ำอยู่นาน บางปีในฤดูแล้ง น้ำในลำน้ำนั้นน้อย ระดับน้ำลดต่ำลงมาก อักษรจารึกก็จะโผล่พ้นน้ำได้คราวหนึ่งเป็นช่วงเวลาสั้นๆ แต่เหตุการณ์เช่นนี้มิบ่อยครั้ง สภาพดังกล่าวทำให้อักษรจารึกลบเลือนไปมาก ข้อความในจารึกจึงอ่านได้เพียงบางตัวเท่าที่ห่อสมุดแห่งชาติมีสำเนาจารึกอยู่ในปัจจุบัน

จารึกถ้ำเปิดทองด้านนอก (บร.4) กล่าวถึง “พระเจ้าจิตรเสนพระองค์นั้น (ว่าทรง) เกียรติอันยิ่งใหญ่ของพระราชเจ้าผู้ครองแผ่นดิน” ข้อความในจารึกนี้น่าจะมีเจตนาที่จะแสดงพระราชอำนาจและเกียรติคุณอันยิ่งใหญ่ของพระเจ้าจิตรเสนเพื่อให้ชาวกัมพูหรือประชาชนในท้องถิ่นเคารพยำเกรงและยอมรับความเป็นกษัตริย์ของพระองค์อย่างเต็มใจ

จารึกถ้ำเปิดทองด้านใน (บร.3) จารึกนี้มีข้อความเหมือนกับจารึกพบที่เมืองกระแจะ ในประเทศกัมพูชา และแม้แต่รูปอักษรภาษาก็เหมือนกัน โดยกล่าวว่า “ด้วยความรักตัวอย่างแน่วแน่ต่อพระมารดาและพระบิดา (พระองค์) ได้ทำตามคำสั่ง ให้ประดิษฐานพระผู้เป็นเจ้า เป็นที่เคารพบูชา” ข้อความในจารึกนี้ เป็นการเจาะจงว่าสร้างถวายเป็นการแสดงความกตัญญูต่อพระมารดาและพระบิดา ดังได้จำลองอักษรจารึก คำจารึก และคำแปลไว้ดังต่อไปนี้

จำลองอักษรจารึกถ้ำเปิดทองด้านใน

คำจารึก

1. ภกตยามภควตศรมเถ รมมาตาปิตเรารนุชฌยา
2. สถาปิ . ญจิติริ _____ ติศา . วมิ

คำแปล

ด้วยความรักตัวอย่างแน่วแน่   ต่อพระมารดาและพระบิดา
 _____ ได้ทำตามคำสั่ง _____ ให้ประดิษฐานพระผู้เป็นเจ้า
 _____ เป็นที่เคารพบูชา

จารึกผนังถ้ำเปิดทอง (บร.5) อักษรในจารึกนี้ลบเลือนมากอ่านได้เพียงนามของพระเจ้าจิตรเสน ส่วนข้อความอื่นอ่านไม่ได้

จารึกของพระเจ้าจิตรเสนที่น่าจะเป็นจารึกรุ่นแรกสร้างขึ้นในรัชกาลของพระองค์อีก 2 ขึ้น คือ จารึกพบที่แหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน เขตอำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด ขึ้นหนึ่งรูปลักษณะเป็นฐานศิลาทรงสี่เหลี่ยมประดิษฐานรูปโค ซึ่งเป็นรูปสัญลักษณ์แทนองค์พระศิวะ ขุดพบในแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงินริมฝั่งแม่น้ำเสียว ลึกจากผิวดินประมาณ 50 ซม. มีอักษรจารึกปรากฏอยู่ที่ขอบฐาน 4 บรรทัด ให้ชื่อว่า จารึกฐานรูปเคารพแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน (รอ.6) ข้อความในจารึกตอนต้น มีเนื้อหากล่าวถึงพระประวัติของพระองค์ว่าเป็นโอรสของพระเจ้าวีรวรมัน เป็นนัดตาของพระเจ้าสารวภามะ แม้โดยศักดิ์จะเป็นอนุชา แต่มีพระชนมายุมากกว่าจึงเป็นเชษฐาของพระเจ้าภวรมันที่ 1 และเมื่อพระองค์ได้เป็นกษัตริย์แล้วได้เฉลิมพระนามใหม่ว่า พระเจ้ามหันทรวรมัน ความตอนท้ายของจารึกจะบอกว่า หลังจากที่พระองค์ได้ชัยชนะอย่างสมบูรณ์แล้ว ได้สร้างรูปโคเป็นธงชัยไว้ด้วยศิลาเป็นรูปเคารพแสดงความรักต่อพระศิวะ (ผู้มีนามว่า วฤชวัก) ให้เป็นที่สักการะ กับได้สร้างบ่อน้ำไว้ด้วย ความรู้อันสูงสุด เพื่อขจัดความแห้งแล้งที่มีมาแต่โบราณกาลให้หมดสิ้นไปซึ่งได้จำลองอักษรจารึก คำจารึก และคำแปลไว้ดังต่อไปนี้

คำแปล

พระราชามีพระนามว่า จิตรเสน เป็นนั้ดดาของพระเจ้าสารวเภามะเป็นโอรสของพระเจ้าวิรวรมัน แม้โดยศักดิ์จะเป็นอนุชาแต่มีพระชนมายุมากกว่า จึงเป็นเชษฐาของพระเจ้าวรวรมัน (ที่ 1) เมื่อพระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์แล้วได้เฉลิมพระนามว่า พระเจ้ามเหศวรธรรมัน

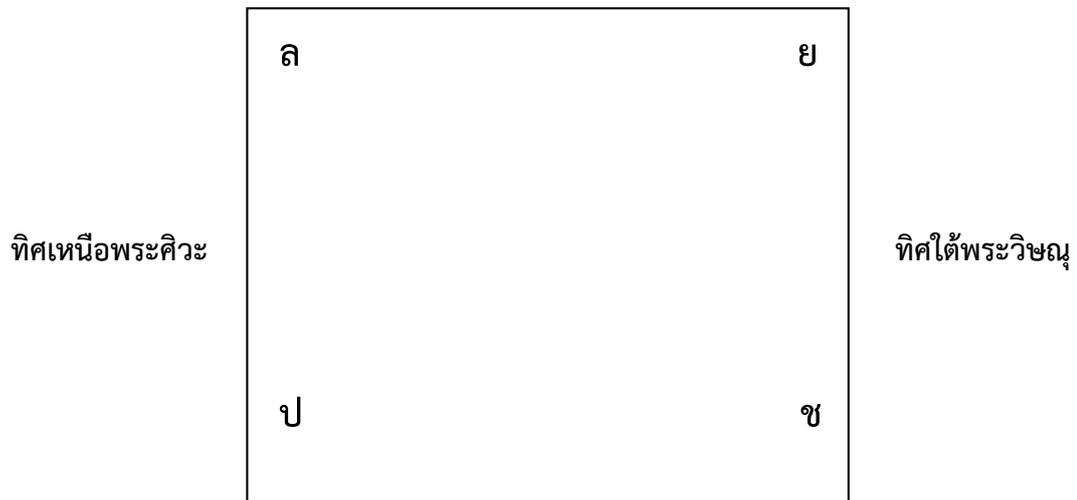
พระองค์มีความรักต่อพระคิเวผู้ทรงนามว่า วฤษธวัช หลังจากที่ทรงได้ชัยชนะเข้าศึกอย่างสมบูรณ์แล้วก็โปรดให้สร้างรูปโคด้วยศิลา (สัญลักษณ์แทนองค์พระคิเว) ประดิษฐานไว้ ณ ดินแดนแห่งนี้ให้เป็นที่สักการบูชา ก็ได้สร้างบ่อน้ำไว้ด้วยความรู้อันสูงสุด เพื่อขจัดความแห้งแล้งที่มีมาแต่โบราณกาลให้หมดสิ้นไป

ในบริเวณที่พบจารึกฐานรูปเคารพแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงินมีบ่อน้ำอยู่ห่างจากจุดที่พบจารึกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 20 เมตร เป็นบ่อน้ำจืด ขุดลึกลงไปดินรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างด้านละ 2.50 เมตร ลึกประมาณ 6 เมตรเศษ ผนังรอบบ่อกรุด้วยหินทรายสีเหลืองเรียงเป็นแนวเรียบลงไปถึงก้นบ่อ เฉพาะด้านทิศตะวันตกมีหินยื่นออกมาประมาณ 45 ซม. เรียงเว้นเป็นระยะๆ ในแนวเฉียงจากทิศใต้ไปทิศเหนือ จากปากบ่อลงไปถึงก้นบ่อ ทำเป็นขั้นบันไดสำหรับเดินลงไปยังก้นบ่อ นับว่าเป็นบ่อน้ำที่มีความคงทนคงอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์เป็นส่วนใหญ่ และก็น่าจะยังคงอยู่ในลักษณะเดิมตั้งแต่แรกสร้าง ปัจจุบันชาวบ้านในพื้นที่และปริมณฑลใกล้เคียงยังมีความเชื่อกันว่า เป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์

นอกจากนั้นยังได้พบว่า หินกรุ่นผนังรอบบ่อน้ำมีอักษรจารึกทั้งตอนบนใกล้ปากบ่อ และตอนล่างใกล้ก้นบ่อ อักษรจารึกที่กล่าวถึงนี้เป็นอักษรตัวเดียวจารึกอยู่บนหิน 4 ก้อน ก้อนละ 1 ตัว หากนับจากผนังด้านทิศตะวันตกมีอักษร ป อยู่ริมตะวันออก หินชั้นที่ 4 นับจากปากบ่อลงไป ด้านทิศเหนือมีอักษร ล อยู่ที่ก้นบ่อ หินก้อนที่ 3 นับจากข้างล่างขึ้นมาด้านทิศตะวันออกมีร่องรอยขอบบ่อถูกรื้อทำลาย ทำให้หินก้อนที่มีอักษรจารึกหลุดออกไปจากที่อยู่เดิมห่างจากขอบบ่อไปประมาณ 1 เมตร พบหินมีอักษรจารึก ย ด้านทิศใต้อักษรจารึกอยู่ที่หินกรุ่นก้นบ่อ ก้อนที่ 3 นับจากข้างล่างขึ้นมา มีอักษรจารึก ข

อักษรจารึกทั้ง 4 ตัวที่หินกรุ่นผนังรอบบ่อน้ำ เป็นหลักฐานจารึกของพระเจ้าจิตรเสน อีกชิ้นหนึ่งจารึกด้วยอักษรปัลลวะร่วมสมัยกับรูปอักษรในจารึกฐานรูปเคารพแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน อักษรแต่ละตัวมีความหมายในภาษาสันสกฤต ดังนี้ คือ

ทิศตะวันออกพระลักษมี

ทิศตะวันตกพระนางปารพตี

๖

อักษร ป หมายถึง พระนางปารพตี หรือพระอุมา ชายาของพระศิวะ

๗

อักษร ล หมายถึง พระศิวะ หรือพระอิศวร

๘

อักษร ย หมายถึง พระนางลักษมี ชายาของพระวิษณุ

๙

อักษร ช หมายถึง พระวิษณุ หรือพระนารายณ์

อนึ่ง หากนำอักษรจารึกนามเทพเจ้าสำคัญในลัทธิศาสนาพราหมณ์ทั้ง 4 มาเรียงต่อกัน จากทิศตะวันตกไปทิศเหนือ และทิศตะวันออกไปทิศใต้จะได้อักษร 2 คู่ คือ **ปล**, **ยช** ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายในภาษาสันสกฤต คือ **ปล** หมายถึง เคลื่อนไป, ไป, เดิน **ยช** หมายถึง การบูชา, บวงสรวง, ไหว้, สักขะ

อนึ่งถ้านำอักษร 2 คู่นี้มาเรียงย้อนกลับเป็น **ชย**, **ลป** ก็จะได้ความหมายในภาษาสันสกฤต คือ **ชย** หมายถึง ชัยชนะ, ความมีชัย และ **ลป** หมายถึง พุดซ้ำๆ, กล่าว, พุด

เมื่อนำคำทั้ง 2 ชุดมาเรียงต่อกัน คือ **ปล ยช ชย ลป** จะได้อักษร 8 ตัว ลักษณะเหมือนเป็นหัวใจพระคาถา หรือบทสวดสรรเสริญเทพเจ้า อีกทั้งจำนวน 8 ก็เป็นสัญลักษณ์แห่งมงคลตามคติความเชื่อในลัทธิศาสนาพราหมณ์อยู่แล้ว ถึงแม้ว่าจะไม่เป็นประโยคตามหลักไวยากรณ์ในภาษาสันสกฤต แต่ก็อาจแปลสรุปเอาความได้ว่า หมายถึง การสวดภาวนาบูชายังให้การไปนั้นประสบชัยชนะ

อีกประการหนึ่งอักษรทั้ง 8 ตัว ที่นำมาเรียงต่อกันล้วนเป็นอักษรชื่อของเทพเจ้าสำคัญในศาสนาพราหมณ์ซึ่งหากนำชื่อเทพเจ้ามากล่าวซ้ำๆ ก็จะมีลักษณะเป็นบทสรรเสริญเทพเจ้า หรือคำกล่าวบูชาเทพเจ้า เพราะตามคติศาสนาพราหมณ์ระบุว่า การออกนามเทพเจ้าซ้ำๆ กัน ร้อยครั้ง พัน

ครั้ง หรือตลอดวัน ตลอดคืน เทพเจ้าจะพอพระทัย และโปรดประทานพรให้ได้ในทุกสิ่งที่ปรารถนา นอกจากนั้นความหมายของคำศัพท์ทุกคำก็ล้วนมีความหมายในทางมงคล บ่งบอกถึงการประกอบพิธีบูชาและสวดภาวนาบูชาซ้ำๆ อย่างต่อเนื่อง จักยังให้การไป หรือการกระทำกิจกรรมต่างๆ ประสบชัยชนะ และความสำเร็จทั้งปวง

การที่อักษรทั้งสี่ หรืออาจกล่าวว่านามของเทพเจ้าทั้งสี่จารึกลงบนแผ่นศิลา ประดิษฐานไว้รอบบ่อน้ำ น่าจะเป็นการเพิ่มคุณลักษณะของบ่อน้ำแห่งนี้ เทียบเท่ากับมีเทพเจ้าทั้งสี่สถิตประจำอยู่รอบสมน้ำเสมอ ยังให้บังเกิดเทวบารมี ส่งพลังให้บ่อน้ำแห่งนี้มีความสำคัญ เป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ นอกจากนั้นอักษรนามเทพเจ้าทั้งสี่ยังเป็นอักษรที่ประกอบเป็นบทมนต์ หรือบทสรรเสริญเทพเจ้าอันเป็นมงคลยิ่ง จึงมีคุณลักษณะที่ส่งเสริมให้มีความศักดิ์สิทธิ์เพิ่มพูนขึ้นอีก กับยังส่งพลังให้น้ำในบ่อเป็นน้ำมงคล เป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ไปด้วย

ความศักดิ์สิทธิ์ของบ่อน้ำแห่งนี้ น่าจะได้มีการสืบทอดความเชื่อกันตลอดมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 12) จวบจนถึงปัจจุบัน ย่างเข้าคริสต์ศตวรรษที่ 21 (พุทธศตวรรษที่ 26) แล้ว ยังพบว่าชาวบ้านในบริเวณใกล้เคียงและประชาชนทั่วไปในจังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือปัจจุบัน ก็ยังมีความเชื่อว่าบ่อน้ำแห่งนี้เป็นบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ จึงอาจกล่าวได้ว่าความศักดิ์สิทธิ์ของบ่อน้ำแห่งนี้ยังยืนยาวนานมากกว่า 1,400 ปีมาแล้ว

จารึกอีกชิ้นหนึ่งจัดไว้ในกลุ่มจารึกรุ่นแรกของพระเจ้าจิตรเสน เป็นจารึกพบที่ศาลหลักเมืองจังหวัดสุรินทร์ ให้ชื่อว่า จารึกศาลหลักเมืองสุรินทร์ (สร.37) แต่เดิมจารึกนี้น่าจะเคยอยู่ที่วัดจุลพล ได้ชื่อตามหลักฐานเก่าของหอสมุดแห่งชาติว่า จารึกวัดจุลพล จังหวัดสุรินทร์ ต่อมาคงถูกเคลื่อนย้ายค้นหาไม่พบจนถึงเดือนมิถุนายน ค.ศ. 2015 (พ.ศ. 2558) จึงพบว่า จารึกหลักนี้อยู่ที่ศาลหลักเมืองจังหวัดสุรินทร์ เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติจึงได้ลงทะเบียนใหม่ให้ชื่อว่า จารึกศาลหลักเมืองสุรินทร์ สภาพจารึกที่พบในปัจจุบัน เนื้อศิลาหักหายไปเป็นส่วนใหญ่ เหลือเพียงเศษศิลาซึ่งเดิมคงจะเป็นฐานประติมากรรมทรงสี่เหลี่ยม อักษรจารึกคงเหลือเพียง 2 บรรทัด เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต คริสต์ศตวรรษที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 12) ข้อความตรงกับจารึกฐานรูปเคารพแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน เฉพาะส่วนวรรคหลังของบรรทัดที่ 2 และ 3 ซึ่งได้จำลองอักษรจารึก คำจารึก และคำแปลไว้ดังต่อไปนี้

จำลองอักษรจารึกศาลหลักเมืองสุรินทร์

— ប្រាសាទស្រីគ្រប់គ្រង —

— ស្ថិតនៅក្នុងស្ថានភាព —

คำจารึก

_____ ปรากฏนามานตรงคตะ _____

_____ สถิตภกตริวฤชธวเซ _____

คำแปล

_____ เมื่อพระองค์ได้เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว _____

_____ พระองค์มีความรักดีอย่างยิ่งต่อพระศิวะผู้ทรงนามว่า ฤชธวัช _____

จารึกของพระเจ้าจิตรเสนจัดเป็นรุ่นที่สอง คือ กลุ่มจารึกพบที่จังหวัดอุบลราชธานี จำนวน 5 ชิ้น ใช้ชื่อว่า จารึกปากน้ำมูล 1 (อบ.1) จารึกปากน้ำมูล 2 (อบ.2) จารึกวัดสุปฏิญนาราม 1 (อบ.4) จารึกปากโดมน้อย (อบ.28) และจารึกถ้ำภูหมาโน (อบ.9)

จารึกปากน้ำมูล 1 และ 2 ตามหลักฐานในทะเบียนโบราณสถาน พ.ศ.2516 บันทึกไว้ว่า จารึก 2 หลักนี้ พบที่แหล่งโบราณคดีคันเทวดา อยู่ตรงข้ามที่ว่าการตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อแรกพบจารึกทั้งสองหลักปักคู่กันจมอยู่ในดินถึงส่วนที่มีอักษรจารึกที่บริเวณริมฝั่งขวาปากน้ำมูล พิจารณาสภาพพื้นที่โดยรอบแล้วสันนิษฐานว่า น่าจะถูกเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น และนำมาปักวาง หรือทิ้งไว้ ณ ที่นั้นเป็นเวลานาน จึงได้จมดินลงไปหลายส่วน ลักษณะจารึกทั้งสองเหมือนกัน เป็นรูปเสมาหรือทรงกลีบบัว จารึกอักษรด้านเดียวมี 6 บรรทัด และข้อความในจารึกก็เหมือนกันด้วย โดยกล่าวถึงพระประวัติของพระเจ้าจิตรเสนว่า “พระเจ้าแผ่นดินผู้มีนามว่า จิตรเสน เป็นโอรสของพระเจ้าวีรวรมัน เป็นนัดดาของพระเจ้าसारวภามะ แม้โดยศักดิ์จะเป็นอนุชา แต่มีพระชนมายุมากกว่า จึงเป็นเชษฐาของพระเจ้ากวรวรมันที่ 1 (พระองค์) เป็นผู้ที่มีพระนามปรากฏในด้านคุณธรรมแต่ทรงพระเยาว์ และได้รับพระนามภายหลังการอภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินว่า พระเจ้ามเหศวรรมัน เมื่อได้ชัยชนะประเทศกัมพูชานี้แล้ว ได้สร้างพระศิวลึงค์อันเป็นเสมือนเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ไว้ ณ ที่นี้” ดังได้จำลองอักษรจารึก คำจารึก และคำแปลไว้ดังต่อไปนี้

จำลองอักษรจารึกปากน้ำมูล 1 และ 2

นปตาศรีสารวณสย

สุนุศศรีวิรรวมณะ

ศกตยานุน + กนิษฐ์ปี

ภราตาศรีภวารวมณะ

ศรีจิตรเสนนามาย

ปุรวมาหตลทษณะ

สศริมهنทรวรมเมติ

นามเภเชภิเชกขมิ

ชิตเวมนเทศมขิล

งศิริศสเยหฎฤถติ

ลิ่งคนนิเวศยามาส

ชยจิหนมิวาตมณะ

คำจารึก

1. นปตาศรีสารวณสย	สุนุศศรีวิรรวมณะ
2. ศกตยานุน + กนิษฐ์ปี	ภราตาศรีภวารวมณะ
3. ศรีจิตรเสนนามาย	× ปุรวมาหตลทษณะ
4. สศริมهنทรวรมเมติ	นามเภเชภิเชกขมิ
5. ชิตเวมนเทศมขิล	งศิริศสเยหฎฤถติ
6. ลิ่งคนนิเวศยามาส	ชยจิหนมิวาตมณะ

คำแปล

พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด ทรงพระนามว่า จิตรเสน ผู้เป็นโอรสของพระเจ้าศรีวิรรวมัน เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าศรีสารวณสย แม้โดยศักดิ์จะเป็นพระอนุชา แต่ก็เป็นพระเชษฐาของพระเจ้าศรีภวารวมันผู้มีพระนามปรากฏในด้านคุณธรรมแต่พระเยาว์

พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นได้รับพระนามอันเกิดจากการอภิเษกว่า “พระเจ้าศรีมหันทรธรรมัน” (หลังจาก) ชนะประเทศ (กัมพู) นี้ทั้งหมดแล้ว ได้สร้างพระศิวลึงค์ อันเป็นเสมือนหนึ่งเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ไว้บนภูเขานี้

จารึกวัดสุปฏิหาราม 1 (อบ.4) ตามประวัติเดิมบันทึกไว้ว่า พบที่บริเวณถ้ำภูหมาโน ใช้ชื่อว่า ศิลาจารึกถ้ำภูหมาโน หรือศิลาจารึกถ้ำศิลาผา หรือศิลาจารึกถ้ำปราสาทของพระเจ้ามหันทรธรรมัน ต่อมาเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติได้พบศิลาจารึกหลักนี้อยู่ที่วัดสุปฏิหาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี จึงลงทะเบียนจารึกและกำหนดชื่อว่า จารึกวัดสุปฏิหาราม 1 อักษรจารึกมีรูปทรงเหมือนจารึกปากน้ำมูล 1 และ 2 คือ เป็นจารึกแท่งสี่เหลี่ยมรูปเสมาหรือทรงกลีบบัว จารึกอักษรด้านเดียว มี 6 บรรทัดและข้อความในจารึกก็เหมือนกันโดยเริ่มต้นกล่าวถึงพระประวัติส่วนพระองค์ของพระเจ้าจิตรเสน และตอนท้ายก็ระบุว่า ได้สร้างพระศิวลึงค์ไว้เป็นเสมือนเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ไว้ ณ ที่นี้

จารึกปากโดมน้อย (อบ.28) เมื่อแรกพบจารึกนี้ปักอยู่บนเนินดินสูงในบริเวณแหล่งโบราณสถานโดมน้อย ริมฝั่งขวาของแม่น้ำมูลตรงชัยภูมิที่เป็นจุดเชื่อมแม่น้ำโดมน้อยกับแม่น้ำมูลมาบรรจบกัน ชาวบ้านเรียกจุดนี้ว่า แม่น้ำสองสี คือ น้ำในแม่น้ำโดมน้อยมีสีเขียวใส น้ำในแม่น้ำมูลมีสีขุ่น (เหมือนสีชาในนม) จากเนินดินที่จารึกปักอยู่มีทางเป็นบันไดหินธรรมชาติเรียงเป็นแนวจากเนินดินที่จารึกปักอยู่ลงสู่แม่น้ำ เมื่อน้ำลดจะเห็นมีลานหินกว้าง ลักษณะเหมือนชานชาลาอยู่หน้าบันได ปัจจุบันโบราณสถานอยู่ในสภาพชำรุดมาก คงเหลือเพียงเศษก้อนศิลากองกระจายอยู่ตามพื้นรอบๆ บริเวณ ส่วนบันไดมีการเทปูนต่อเป็นขั้นบันไดลงสู่ลำน้ำ ลักษณะรูปทรงของจารึกปากโดมน้อยเหมือนกับจารึกปากน้ำมูล 1 และ 2 และจารึกวัดสุปฏิหาราม 1 คือ เป็นจารึกแท่งสี่เหลี่ยมรูปเสมาหรือทรงกลีบบัว จารึกอักษรด้านเดียว มี 6 บรรทัด และข้อความในจารึกก็เหมือนกัน โดยเริ่มต้นกล่าวถึงพระประวัติส่วนพระองค์ของพระเจ้าจิตรเสน และตอนท้ายก็ระบุว่าได้สร้างพระศิวลึงค์ไว้เป็นเสมือนเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ไว้บนภูเขานี้

จารึกถ้ำภูหมาโน (อบ.9) ถ้ำภูหมาโน เดิมเรียกถ้ำปราสาท ปัจจุบันอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาค้อ ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ภูมิสถานของถ้ำนี้อยู่ที่หน้าผาชันของเทือกเขาหินทรายริมฝั่งขวาแม่น้ำมูล ด้านข้างปากถ้ำเป็นซอกเขามีทางน้ำไหลจากตอนบนของหน้าผาผ่านลงไปสู่แม่น้ำมูล ลักษณะถ้ำเป็นเพิงผาธรรมชาติกว้าง มีคูหาลึกเข้าไปเป็นห้อง กบมีร่องรอยตัดแปลงผนังถ้ำบางส่วนและเพดานให้เป็นสถานที่ใช้งานได้ตามผังภูมิของเทวสถาน นอกจากนั้นยังได้พบชิ้นส่วนอาคารมีหน้าบันศิลาตกแต่งเป็นรูปกุฑู (วงโค้งมียอดแหลม) อัมจันทร์ (แผ่นหินทรายทรงโค้งครึ่งวงกลม) และแท่นหินทรายทรงสี่เหลี่ยมลักษณะเป็นฐานรูปเคารพ ด้านข้างขอบฐานมีอักษรจารึก 3 บรรทัด จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ตรงกลางเจาะเป็นรู สันนิษฐานว่าน่าจะใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปโค สัญลักษณ์แทนองค์พระศิวะ เทพเจ้าสูงสุดของลัทธิศาสนาพราหมณ์ เมื่อแรกพบฐานนี้บางส่วนของฐานจมลึกอยู่ในดิน บริเวณส่วนกลางคูหาใหญ่ของถ้ำ ปัจจุบันได้เคลื่อนย้ายแท่นฐานมีจารึกนี้ไปเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุบลราชธานี ข้อความในจารึกตอนต้นกล่าวถึงพระประวัติส่วนพระองค์ของพระเจ้าจิตรเสน ส่วนตอนท้ายระบุว่าได้สร้างรูปโคทำด้วยศิลาไว้ที่นี่ อันเป็นเสมือนความสวัสดิแห่งชัยชนะของพระองค์

คำจารึก

1. นปตาศรีสารวณภมสย ศกตยานุน + กนิษฐ์ปี	สุนุศศรีวีรธรรมณะ ภราตาศรีภวธรรมณะ
2. ศรีจิตรเสนนามาย สศรีมหนทรธรรมเมติ	ขุ ปุรววมมาหตลภษณะ นามภเชกษิกษม
3. วิชิตยนิชิลานเทศา วฤษภัสถายามาส	นสมินเทศศิลามยมี ชยสตุมภมิวาทมณะ

คำแปล

เจ้าชายผู้เป็นนั้ดดาของพระเจ้าสารวณภม เป็นโอรสของพระเจ้าวีรธรรมัน เป็นพระอนุชาองค์เล็กของพระเจ้าศรีภวธรรมันที่ 1 พระองค์มีพระนามว่า ศรีจิตรเสน ทรงมีลักษณะมหาบุรุษที่คนรู้จักกันทั่วไป ทรงได้รับพระนามจากการราชาภิเษกว่า ศรีมหนทรธรรมัน หลังจากที่ได้ชัยชนะแคว้นแคว้นทั้งหมดแล้ว จึงได้ให้สร้างพระโคที่ท้าวด้วยศิลา ณ ที่นี้ เสมือนเป็นเสาแห่งชัยชนะของพระองค์

จารึกช่องสระแจง (ปจ.5) ตามประวัติบันทึกไว้ว่า พบในบริเวณโบราณสถานปราสาทช่องสระแจง ตั้งอยู่บนยอดเขาทั้งกับ เป็นเขาเตี้ยๆ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเทือกเขาบรรทัด ใกล้กับช่องเขาชื่อว่า ช่องสระแจง ปัจจุบันอยู่ในเขตบ้านรัตนะ ตำบลทัพไทย อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว หลักฐานที่ได้จากการสำรวจของนักโบราณคดี บันทึกไว้ว่า บริเวณโบราณสถานช่องสระแจง มีปราสาทก่อด้วยหินทราย และศิลาแลง สภาพชำรุดมาก มีก้อนหินเล็กใหญ่ตกหล่นกระจัดกระจายอยู่เต็มพื้นที่ กับมีรอยขีดขีดบนแผ่นหิน ลักษณะเป็นการร่างเพื่อเตรียมสลักลวดลาย จึงมีสภาพเหมือนว่ายังสร้างไม่เสร็จ ด้านหลังปราสาทห่างไปประมาณ 5 เมตร มีสระน้ำทรงกลม ลักษณะเป็นสระขุดเจาะลงไปในพื้นที่หินภูเขา ซึ่งเป็นหินทรายธรรมชาติ ส่วนที่เชิงเขามีสระน้ำเป็นสระดิน มีทางน้ำเชื่อมต่อกับคลองสระแจงคลองนี้ มีต้นน้ำมาจากเทือกเขาบรรทัด และยังมีทางน้ำเชื่อมต่อกับคลองมาดสะตาง คลองแฝง ห้วยยาง ลำสะโดง ซึ่งมีทางน้ำไหลลงสู่ทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชาปัจจุบัน ห่างจากปราสาทไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 700 เมตร พบหินทรายก้อนขนาดใหญ่ มีร่องรอยการแกะสลักเป็นประติมากรรมลอยตัวรูปช้างในอิริยาบถเอี้ยวตัว ยืนอยู่ตามแนวทิศตะวันตกเฉียงเหนือกับทิศตะวันออกเฉียงใต้ หันหน้าไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ช้างนี้ยังสร้างไม่เสร็จ และยังได้พบแท่งหินทรายทรงกระบอกปลายคอด สูงประมาณ 2 เมตร ส่วนยอดตัดเฉียง ลักษณะคล้ายกับมีเจตนาสลักเป็นรูปเคารพพระศิวลึงค์ แต่ยังไม่สร้างเสร็จเช่นเดียวกัน

ส่วนจารึกช่องสระแจงนั้นมีรูปทรงกลม แตกต่างไปจากจารึกของพระเจ้าจิตรเสนหลักอื่นๆ ที่พบมาแล้ว จารึกอักษรด้านเดียวมี 4 บรรทัด ความในจารึกกล่าวถึง “พระราชาทรงพระนามว่า มหนทรธรรมัน ทรงเป็นเหมือนเทพเจ้า ทรงขุดบ่อน้ำนี้ เพื่อใช้ชำระล้างให้เกิดความสุข บริสุทธ์” ดังได้จำลองอักษรจารึกและคำจารึกไว้ดังต่อไปนี้

มัน พระองค์เป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ ปกครองอาณาจักรเจนละ ครอบคลุมพื้นที่ตลอดลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ความในจารึกเกือบทุกหลักเป็นประกาศที่เล่าถึงพระประวัติส่วนพระองค์ เน้นย้ำให้เห็นว่าทรงเป็นกษัตริย์ที่สืบเชื้อสายมาจากกษัตริย์แห่งอาณาจักรพูนันซึ่งเป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ แสดงพระองค์อย่างชัดเจนว่าทรงเป็นกษัตริย์ที่สมบูรณ์โดยสายพระโลหิตมิได้มาจากสามัญชน ทั้งนี้อาจจะมีพระประสงค์ให้ประชาชนทุกระดับชั้นที่อยู่ภายใต้การปกครอง ยอมรับความเป็นกษัตริย์ของพระองค์อย่างยินยอมพร้อมใจ

อนึ่ง เมื่อพิจารณารูปอักษรในจารึกของพระเจ้าจิตรเสนซึ่งจัดลำดับไว้เป็น 3 รุ่นนั้น เห็นได้ชัดเจนว่ารูปอักษรในจารึกดังกล่าวถึงแม้เป็นรูปอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 12) สร้างขึ้นในเวลาใกล้เคียงกัน แต่ลักษณะเส้นอักษรบางตัวในจารึกบางหลักมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปบ้างแล้ว ทำให้เห็นความเคลื่อนไหวของเส้นอักษรที่มีความแตกต่างกัน สามารถกำหนดระยะเวลาการสร้างจารึกของพระเจ้าจิตรเสนได้ชัดเจน กล่าวคือ ในระยะแรกผู้สร้างจารึกน่าจะเป็นพราหมณ์ผู้รู้ศาสตร์ระดับครูอาจารย์ มีความรู้เรื่องรูปอักษรปัลลวะที่ใช้อยู่ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 6 (พุทธศตวรรษที่ 11) ส่วนกลุ่มจารึกรุ่นที่ 2 และ 3 ก็น่าจะเป็นพราหมณ์ชั้นลูกศิษย์ จึงเริ่มพัฒนารูปอักษรให้แปลกแตกต่างไปตามความรู้ความสามารถของตน ดังจะเห็นได้ในตารางเปรียบเทียบรูปอักษรในจารึกพระเจ้าจิตรเสนที่แนบมาพร้อมนี้

พิจารณาจากการจัดลำดับรูปอักษรในจารึกที่กล่าวมาเบื้องต้น อาจใช้เป็นแนวคิดสะท้อนให้เห็นเส้นทางการเดินทางสร้างอาณาจักรของพระเจ้าจิตรเสน อาศัยลักษณะการเปลี่ยนแปลงของรูปอักษร โดยเริ่มจากพื้นที่ซึ่งพบจารึกรุ่นที่ 1 คือ จังหวัดสุรินทร์ และร้อยเอ็ด รุ่นที่ 2 คือ จังหวัดอุบลราชธานี รุ่นที่ 3 คือ จังหวัดบุรีรัมย์ ขอนแก่น และสระแก้ว บริเวณที่พบจารึกของพระเจ้าจิตรเสนครอบคลุมตลอดลำแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี โดยเฉพาะพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ดเป็นแหล่งเกลือธรรมชาติที่กว้างใหญ่มาก และเป็นเกลือธรรมชาติที่มีคุณสมบัติสูงยิ่ง แม้ในปัจจุบันก็ยังมีสภาพเหมือนในอดีตคือ เพียงตักน้ำราดไปบนดิน แล้วนำน้ำจากพื้นที่นั้นไปต้มให้น้ำงวดลงก็จะได้เกลือ จากหลักฐานนี้อาจเป็นไปได้ว่า พระเจ้าจิตรเสน เมื่อได้เป็นกษัตริย์แล้ว ทรงพบแหล่งเกลือซึ่งทำให้พระองค์มีขุมทรัพย์ที่อุดมสมบูรณ์ทำเป็นสินค้าส่งออกอันสำคัญอย่างยิ่ง ยังให้พระองค์เป็นกษัตริย์ที่ร่ำรวย ประกอบกับความสามารถส่วนพระองค์ทางด้านการรบ ทำให้สามารถขยายอาณาเขตของอาณาจักรไปยังพื้นที่ต่างๆ ได้อย่างกว้างขวาง และพระองค์ก็น่าจะยึดชัยภูมิแหล่งเกลือนี้เป็นศูนย์กลางของอาณาจักรตลอดรัชกาลของพระองค์ด้วย จะเห็นได้ว่าแม้ในปัจจุบันบริเวณพื้นที่แห่งนี้ก็ยังมีเกลืออยู่ และชาวบ้านเชื่อว่าเกลือที่ผลิตได้จากที่นี่มีคุณภาพดี ใช้หมักปลาอยู่ได้นานเป็นเดือน เป็นปี ปลาก็ไม่เน่า ยังคงสภาพดีเช่นเดิม

อย่างไรก็ดี เมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าจิตรเสนแล้ว พระเจ้าอิศานวรมันพระราชโอรสได้ครองราชสมบัติสืบมา แต่ไม่พบหลักฐานจารึกของพระองค์ตลอดบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล และแม่น้ำชีคงพบแต่ในพื้นที่จังหวัดสระแก้วและจันทบุรี ซึ่งก็คงจะดำเนินวิเทโศบายสืบต่อพระปณิธานของพระเจ้าจิตรเสนผู้เป็นพระราชบิดาในการหาเส้นทางไปสู่ทะเล เพื่อการติดต่อค้าขายทางเรือกับประเทศต่างๆ เป็นผลสำเร็จในที่สุด

ตารางเปรียบเทียบรูปอักษรในจารึกพระเจ้าจิตรเสน

อักษรไทย	รุ่นที่ 1	รุ่นที่ 2	รุ่นที่ 3
ญ	ญ		ญ
ณ	ณ	ณ	ณ
ร	ร	ร	ร
ล	ล	ล	ล

รุ่นที่ 1 ได้แก่ จารึกถ้ำเปิดทองด้านนอก (บร.4) จารึกถ้ำเปิดทองด้านใน (บร.3) จารึกถ้ำเปิดทอง (บร.5) จารึกฐานรูปเคารพแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน (รอ.6) รวมจารึกที่บ่อน้ำ และจารึกศาลหลักเมืองสุรินทร์ (สร.37)

รุ่นที่ 2 ได้แก่ จารึกปากน้ำมูล 1 (อบ.1) จารึกปากน้ำมูล 2 (อบ.2) จารึกวัดสุปัฏนาราม 1 (อบ.4) จารึกปากโดมน้อย (อบ.28) และจารึกถ้ำภูหมาโน (อบ.9)

รุ่นที่ 3 ได้แก่ จารึกวัดศรีเมืองแอม (ขก.15) จารึกวัดบ้านเขว้า (บร.38) และจารึกช่องสระแจง (ปจ.5)

ตารางเปรียบเทียบรูปอักษรในจารึกพระเจ้าจิตรเสน

สระลอย	1	2	3	สระจม	1	2	3
อ				+๕	+:	+:, +๕	
อา				+า	+า	+า, +า	+า
อิ				+ิ	+ิ	+ิ	+ิ
อี				+ี	+ี	+ี, +ี	+ี
อุ				+ุ	+ุ	+ุ	+ุ
อู				+ู	+ู	+ู, +ู	+ู
เอ				+เ	+เ	+เ, +เ	+เ
ไอ				+เ, +เ	+เ	+เ	+เ
โอ				+โ	+โ	+โ	+โ
เอา				+เ	+เ	+เ	+เ
				+ิ	+ิ	+ิ	+ิ
				ฤ	ฤ	ฤ	ฤ

1. จารึกฐานรูปเคารพแหล่งโบราณคดีตอนชุมเงิน
2. จารึกปากน้ำมูล 1 และ 2
3. จารึกวัดบ้านเขว้า

ตารางเปรียบเทียบรูปอักษรในจารึกพระเจ้าจิตรเสน

พยัญชนะ	1	2	3	พยัญชนะ	1	2	3
ก				ท			
ข				ธ			
ค				น			
ฃ				ป			
ง				ฝ			
จ				พ			
ฉ				ภ			
ฅ				ม			
ณ				ย			
ญ				ร			
ฎ				ล			
ฏ				ว			
ฐ				ศ			
ฒ				ษ			
ณ				ส			
ด				ห			
ถ				อ			

1. จารึกฐานรูปเคารพแหล่งโบราณคดีตอนชุมเงิน
2. จารึกปากน้ำมูล 1 และ 2
3. จารึกวัดบ้านเขว้า

แบบอักษรปีละคริสต์ศตวรรษที่ 6 (พุทธศตวรรษที่ 11)

สระลอย	1	2	3	4	สระ จม	1	2	3	4
อ				อ	+ะ	+◌◌			
อา				อา, อา	+า	+◌, +◌, +◌	+◌, +◌	+◌	+◌, +◌
อึ					+◌	+◌	+◌	+◌	
อื					+◌	+◌	+◌	+◌	+◌
อุ					+◌	+◌, +◌	+◌	+◌	+◌
อุ					+◌	+◌			
เอ					+◌	+◌	+◌	+◌	+◌
ไ					+◌, +◌	+◌	+◌		
โ					+◌	+◌		+◌	+◌
เ					+◌	+◌, +◌	+◌		+◌, +◌
เ					+◌			+◌	
อ					+◌	+◌	+◌	+◌	+◌
อ					อ	อ		อ	

1. จารึกมหานาวิกพุทธคูปต์ ประเทศมาเลเซีย พุทธศตวรรษที่ 11
2. จารึกหุบเขาช่องคอย จังหวัดนครศรีธรรมราช พุทธศตวรรษที่ 11
3. จารึกเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ พุทธศตวรรษที่ 11
4. จารึกเขมมาฯ 1 และ 2 จังหวัดนครปฐม พุทธศตวรรษที่ 11

แบบอักษรปัลลະคริสต์ศตวรรษที่ 6 (พุทธศตวรรษที่ 11)

พยัญชนะ	1	2	3	4	พยัญชนะ	1	2	3	4
ก	𑀀	𑀁	𑀂		ท	𑀓	𑀔	𑀕	𑀖
ข			𑀗		ธ	𑀙	𑀚	𑀛	𑀜
ค	𑀞	𑀟	𑀠	𑀡	น	𑀣	𑀤	𑀥	𑀦
ฌ					ป	𑀨	𑀩	𑀪	
ง					ผ				
จ					พ				
ฉ	𑀭	𑀮	𑀯		ภ	𑀱			
ช		𑀲			ม	𑀳	𑀴		
ฌ	𑀶	𑀷			ย	𑀹	𑀺	𑀻	𑀼
ญ					ร	𑀽	𑀾	𑀿	𑁀
ฎ	𑁁				ล	𑁃	𑁄	𑁅	𑁆
ฏ					ว	𑁇	𑁈	𑁉	𑁊
ฐ					ศ	𑁋	𑁌	𑁍	𑁎
ฒ					ษ	𑁏	𑁐	𑁑	𑁒
ณ					ส	𑁓	𑁔	𑁕	𑁖
ด					ห	𑁘	𑁙	𑁚	𑁛
ถ	𑁜	𑁝	𑁞	𑁟	อ	𑁡	𑁢	𑁣	𑁤
	𑁥	𑁦	𑁧	𑁨					
				𑁩, 𑁪					𑁫, 𑁬
									𑁭

1. จารึกมหนานาวิกพุทธคูปต์ ประเทศมาเลเซีย คริสต์ศตวรรษที่ 6 (พุทธศตวรรษที่ 11)
2. จารึกหุบเขาช่องคอย จังหวัดนครศรีธรรมราช คริสต์ศตวรรษที่ 6 (พุทธศตวรรษที่ 11)
3. จารึกเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ คริสต์ศตวรรษที่ 6 (พุทธศตวรรษที่ 11)
4. จารึกเยธมมาฯ 1 และ 2 จังหวัดนครปฐม คริสต์ศตวรรษที่ 6 (พุทธศตวรรษที่ 11)

แบบอักษรปัลลวะคริสต์ศตวรรษที่ 7-8 (พุทธศตวรรษที่ 12-13)

สระลอย	1	2	3	4	สระ จม	1	2	3	4
อ					+๕				
อา					+๗				
อึ					+๗				
อึ					+๗				
อู					+๗				
อู					+๗				
เอ					+๗				
โอ					+๗, +๘				
โอ					+๗				
เอา					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				
					+๗				

แบบอักษรปัลลวะคริสต์ศตวรรษที่ 7-8 (พุทธศตวรรษที่ 12-13)

พยัญชนะ	1	2	3	4	พยัญชนะ	1	2	3	4
ก	ꨀ, ꨁ	ꨀ	ꨀ	ꨀ	ท	ꨆ	ꨆ		ꨆ
ข	ꨂ		ꨂ		ธ	ꨇ	ꨇ		ꨇ
ค	ꨃ		ꨃ	ꨃ	น	ꨈ	ꨈ	ꨈ	ꨈ
ฃ	ꨄ				ป	ꨉ	ꨉ		ꨉ
ง	ꨅ		ꨅ	ꨅ	ฝ	ꨊ	ꨊ	ꨊ	ꨊ
จ	ꨆ		ꨆ	ꨆ	พ	ꨋ		ꨋ	ꨋ
ฉ	ꨇ		ꨇ	ꨇ	ภ	ꨌ		ꨌ	ꨌ
ช	ꨈ		ꨈ	ꨈ	ม	ꨍ		ꨍ	ꨍ
ฌ	ꨉ	ꨉ	ꨉ	ꨉ	ย	ꨎ	ꨎ	ꨎ	ꨎ
ญ	ꨊ		ꨊ	ꨊ	ร	ꨏ	ꨏ	ꨏ	ꨏ
ฎ	ꨋ	ꨋ		ꨋ	ล	ꨐ	ꨐ	ꨐ	ꨐ
ฏ	ꨌ		ꨌ	ꨌ	ว	ꨑ	ꨑ	ꨑ	ꨑ
ฐ	ꨍ		ꨍ	ꨍ	ศ	ꨒ	ꨒ	ꨒ	ꨒ
ฑ	ꨎ		ꨎ	ꨎ	ษ	ꨓ		ꨓ	ꨓ
ณ	ꨏ	ꨏ		ꨏ	ส	ꨔ		ꨔ, ꨕ	ꨔ
ด	ꨐ		ꨐ	ꨐ	ห	ꨕ		ꨕ	ꨕ
ถ	ꨑ		ꨑ	ꨑ	อ	ꨖ	ꨖ	ꨖ	ꨖ
	ꨒ	ꨒ	ꨒ	ꨒ		ꨗ, ꨘ	ꨗ	ꨗ	ꨗ
	ꨓ		ꨓ	ꨓ		ꨙ	ꨙ		ꨙ
	ꨔ		ꨔ	ꨔ		ꨚ	ꨚ	ꨚ	ꨚ

1. จารึกวัดมเหยงค์ จังหวัดนครศรีธรรมราช คริสต์ศตวรรษที่ 7-8 (พุทธศตวรรษที่ 12-13)
2. จารึกถ้ำนารายณ์ จังหวัดสระบุรี คริสต์ศตวรรษที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 12)
3. จารึกวัดสุปฏิหาราม 1 จังหวัดอุบลราชธานี คริสต์ศตวรรษที่ 7 (พุทธศตวรรษที่ 12)
4. จารึกเขารัง จังหวัดสระแก้ว คริสต์ศักราช 639 (พุทธศักราช 1182)

แบบอักษรปัลลวะคริสต์ศตวรรษที่ 8-9 (พุทธศตวรรษที่ 13-14)

สระลอย	1	2	3	4	สระจม	1	2	3	4
อ	๕	๕	๕	๕	+๕	+๐	+๐	+๐	+๐
อา	๕	๕	๕		+๗	+๗	+๗, +๗	+๗	+๗, +๗, +๗
อึ			๖		+๖	๐	๐	๐	๐
อึ			๖		+๖	๐	๐	๐	๐
อุ			๖		+๖	๐	๐, ๐, ๐	๐	๐, ๐
อุ			๖		+๖		๐		๐
เอ					+๖		๐		๐
ไอ			๖		+๖, +๖	๐		๐	๐
โอ					+๖	๐			๐, ๐
เอา					+๖	๐		๐	๐
					+๗		๐	๐	๐
					+๐			๐	๐
					๖			๐	๐

1. จารึกแผ่นทองแดงอุทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา คริสต์ศตวรรษที่ 8-9 (พุทธศตวรรษที่ 13-14)
2. จารึกหินขนอน 1 จังหวัดนครราชสีมา คริสต์ศตวรรษที่ 8-9 (พุทธศตวรรษที่ 13-14)
3. จารึกเสาแปดเหลี่ยม จังหวัดลพบุรี คริสต์ศตวรรษที่ 9 (พุทธศตวรรษที่ 14)
4. จารึกวัดเสมาเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช คริสต์ศักราช 775 (พุทธศักราช 1318)

แบบอักษรหลังปีลวาระคริสต์ศตวรรษที่ 8-9 (พุทธศตวรรษที่ 13-14)

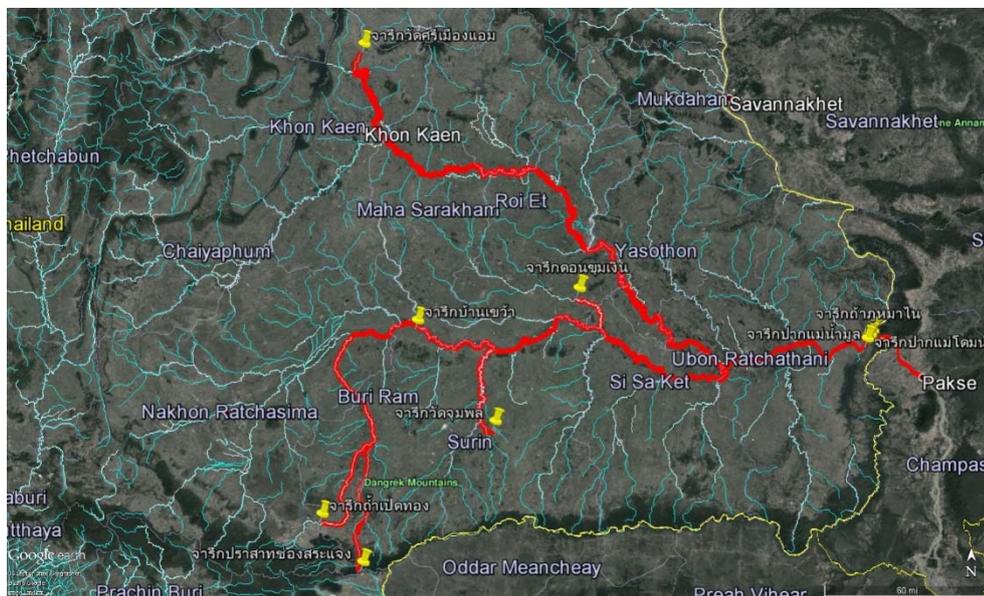
พยัญชนะ	1	2	3	4	พยัญชนะ	1	2	3	4
ก	ก	ก	ก	ก	ท	ด	ด	ด	ด
ข			ข	ข	ธ	ด			ด
ค	ก	ก	ก	ก	น	น	น	น	น
ฌ		ข	ข	ข	ป	บ	บ	บ	บ
ง					ฝ		บ		บ
จ	ค	ค	ค	ค	พ				ค
ฉ	ค	ค	ค	ค	ภ	ค			ค
ช	ค			ค	ม	ค	ค		ค
ฌ	ค	ค	ค	ค	ย	ค	ค	ค	ค
ญ			ค		ร	ค	ค	ค	ค
ฎ	ค	ค	ค	ค	ล	ค	ค	ค	ค
ฏ	ค	ค	ค	ค	ว	ค	ค	ค	ค
ฐ					ศ	ค	ค	ค	ค
ฑ					ษ	ค	ค	ค	ค
ณ			ค		ส	ค	ค	ค	ค
ต		ค		ค	ห	ค	ค		ค
ถ	ค	ค	ค	ค	อ	ค	ค	ค	
	ค	ค	ค	ค		ค	ค		ค
		ค	ค	ค		ค	ค		ค
		ค	ค	ค		ค	ค		ค

1. จารึกแผ่นทองแดงอุทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา คริสต์ศตวรรษที่ 8-9 (พุทธศตวรรษที่ 13-14)
2. จารึกหินขนอน 1 จังหวัดนครราชสีมา คริสต์ศตวรรษที่ 8-9 (พุทธศตวรรษที่ 13-14)
3. จารึกเสาแปดเหลี่ยม จังหวัดลพบุรี คริสต์ศตวรรษที่ 9 (พุทธศตวรรษที่ 14)
4. จารึกวัดเสมาเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช คริสต์ศักราช 775 (พุทธศักราช 1318)

การศึกษาจารึกพระเจ้าจิตรเสนกษัตริย์แห่งลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีเชิงพื้นที่

ในการศึกษาเส้นทางโบราณผ่านการวิเคราะห์พระเจ้าจิตรเสนเพื่อให้เห็นความเชื่อมโยงทางพื้นที่นั้นจะอาศัยการวิเคราะห์จารึกที่ได้มีการกล่าวไว้ข้างต้นว่าสามารถแบ่งออกได้เป็นสามช่วงเวลา จะทำการวิเคราะห์ร่วมกับตำแหน่งที่ได้มีการพบจารึก และสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมในการเดินทาง ผนวกกับการวิเคราะห์ร่วมกับตำแหน่งของชุมชนโบราณ ศาสนสถานเขมรโบราณสมัยต่างๆ ในพื้นที่ ซึ่งจะสามารถทำให้การวิเคราะห์สามารถระบุลักษณะ วิธีการ และเส้นทางทั้งทางบกและทางน้ำของการเชื่อมโยงติดต่อได้อย่างถูกต้องและมีรายละเอียดมากขึ้นกว่าสมมติฐานที่มีในปัจจุบัน

ในการวิเคราะห์ตำแหน่งที่พบจารึกพระเจ้าจิตรเสนทั้งหมดที่พบในประเทศไทย จารึกทั้งหมด (ยกเว้นจารึกปราสาทช่องสระแจง) อยู่ใกล้หรืออยู่ริมเส้นทางน้ำใหญ่ทั้งหมด ดังนั้นจึงเป็นข้อสันนิษฐานว่าพระเจ้าจิตรเสนได้เดินทางตามแนวเส้นทางน้ำเป็นหลัก (ตามภาพที่ 3.2)

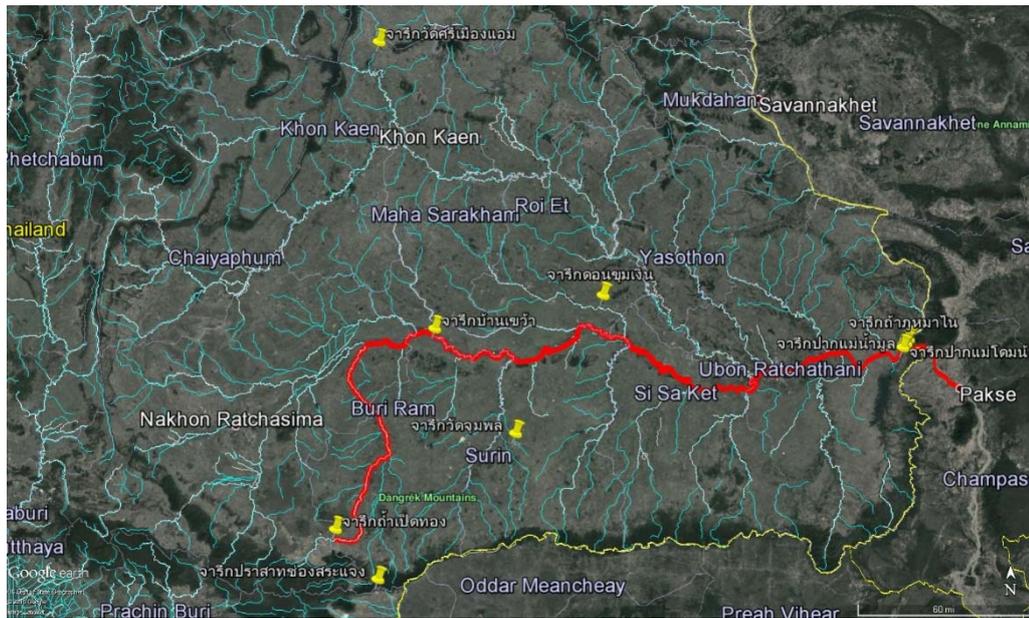

ภาพที่ 3.2 แผนที่แสดงตำแหน่งที่พบจารึกพระเจ้าจิตรเสนในประเทศไทย

โดยการดำเนินการวิเคราะห์นี้สามารถระบุเส้นทางการเดินทางของพระเจ้าจิตรเสนตามการวิเคราะห์ข้อมูลจากจารึกทั้ง 14 หลักที่พบในประเทศไทยได้เป็น 4 ระยะดังนี้

ระยะที่ 1

เนื่องจากจารึกที่มีอายุเก่าที่สุดคือจารึกถ้ำเปิดทอง ดังนั้นเส้นทางแรกจึงเป็นเส้นทางน้ำหลักที่เชื่อมโยงจากปากแม่น้ำมูลไปยังถ้ำเปิดทอง โดยได้นำตำแหน่งของจารึกหลักต่างๆ ที่พบเป็นองค์ประกอบในการพิจารณาด้วยเช่นกัน เนื่องจากควรเป็นเส้นทางผ่านไปยังถ้ำเปิดทอง

ภาพที่ 3.3 แผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพของพระเจ้าจิตรเสนระยะที่ 1

ระยะที่ 2

เนื่องจากจารึกดอนชุมเงินและจารึกวัดจุมพลได้ถูกจัดให้อยู่ในกลุ่มเก่าที่สุดร่วมกับจารึกถ้ำเปิดทอง ดังนั้นส่วนขยายของเส้นทางแรกจึงควรขยายไปยังตำแหน่งที่พบจารึกทั้งสองหลัก ซึ่งสามารถเชื่อมโยงด้วยเส้นทางน้ำหลัก (เส้นสีเขียวในแผนที่ ภาพที่ 3.4) ได้เช่นกัน

ในขณะเดียวกันจารึกของพระเจ้าจิตรเสนที่จัดเป็นรุ่นที่สอง คือ กลุ่มจารึกพบที่จังหวัดอุบลราชธานี จำนวน 5 ชิ้น ใช้ชื่อว่า จารึกปากน้ำมูล 1 (อบ.1) จารึกปากน้ำมูล 2 (อบ.2) จารึกวัดสุปฏิหาราม 1 (อบ.4) จารึกปากโตน้อย (อบ.28) และจารึกถ้ำภูหมาโน (อบ.9) นั้นอยู่บริเวณปากแม่น้ำมูลหรือใกล้ปากแม่น้ำมูล ซึ่งทรงได้เคยใช้เส้นทางเหล่านี้มาแล้วเพื่อเสด็จพระราชดำเนินไปยังพื้นที่ที่พบจารึกกลุ่มแรก ด้วยเนื้อหาที่มีการกล่าวถึงพระเจ้าจิตรเสนได้รับการสถาปนาเป็นพระมหากษัตริย์แล้ว จึงสันนิษฐานว่าจารึกเหล่านี้ถูกสร้างขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติในพื้นที่ในปกครองมิใช่สร้างขึ้นเมื่อพระองค์สามารถมีชัยชนะในพื้นที่นั้นเหมือนดังจารึกในกลุ่มแรก

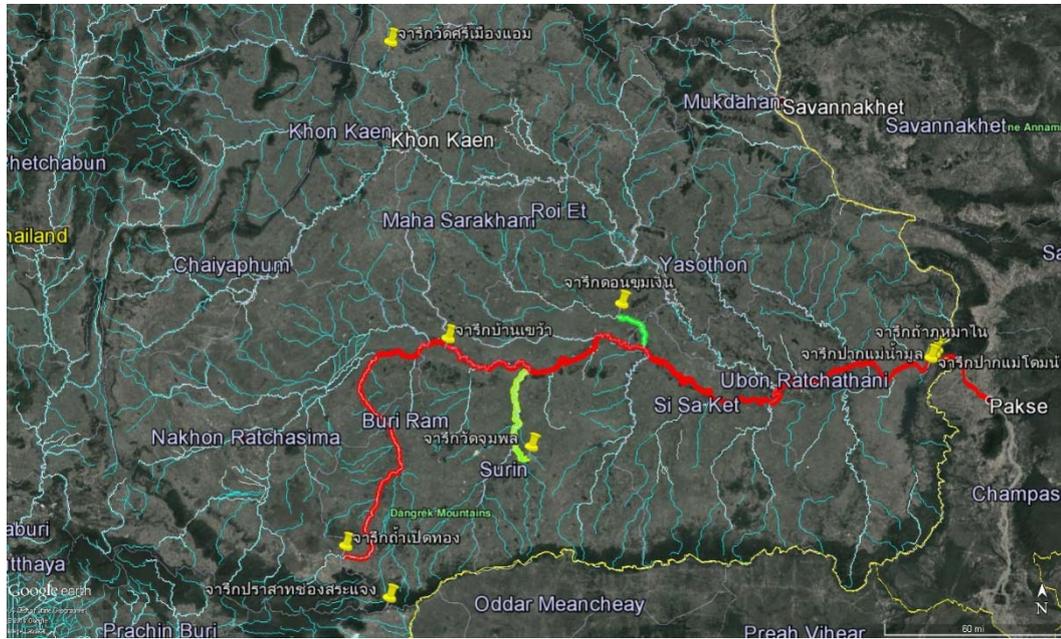
ระยะที่ 3

จารึกของพระเจ้าจิตรเสนรุ่นที่สาม ได้แก่ จารึกวัดศรีเมืองแอม (ขก.15) พบที่วัดศรีเมืองแอม กิ่งอำเภอเขาสวนกวาง จังหวัดขอนแก่น จารึกวัดบ้านเขว้า (บร.38) พบที่วัดบ้านเขว้า (วัดธรรม-ประสิทธิ์สุทธาราม) ตำบลประเทียบ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ดังนั้นส่วนขยายหลักจึงควรเป็นเส้นทางไปยังวัดศรีเมืองแอม ซึ่งสามารถเดินทางโดยแม่น้ำชีและสาขาย่อยดังภาพที่ 3.5 (เส้นสีฟ้าในแผนที่ ภาพที่ 3.5)

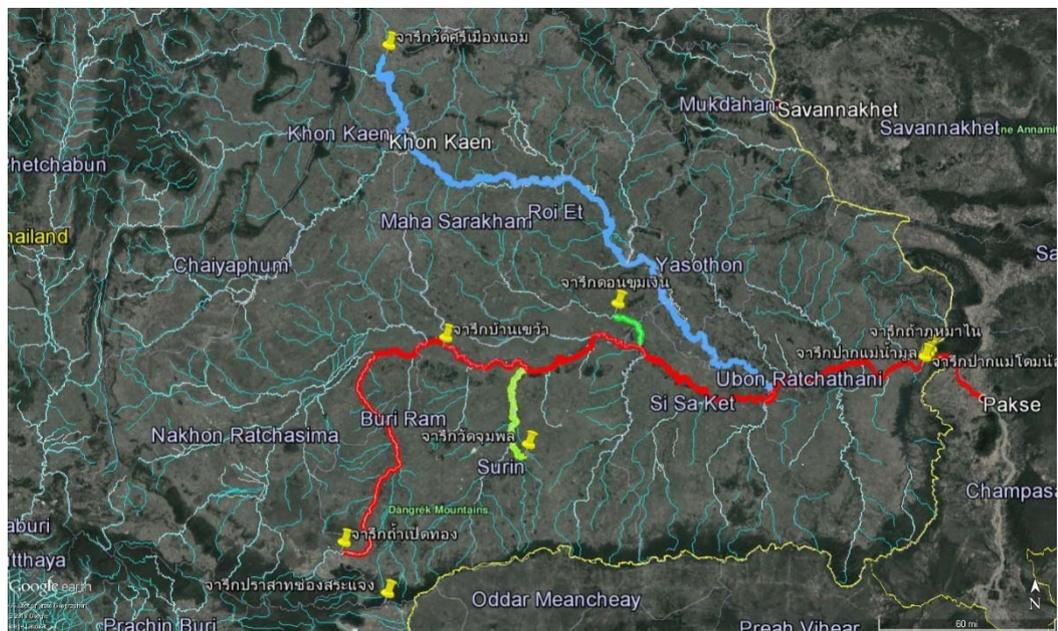
ระยะที่ 4

จารึกช่องสระแจง (ปจ.5) พบที่บ้านรัตนะ ตำบลทัพไทย อำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้ว ซึ่งได้รับการวิเคราะห์จากเนื้อหาว่าถูกสร้างในปลายรัชกาลของพระเจ้าจิตรเสนเพื่อหาทางออกทะเล เนื่องจากปราสาทช่องสระแจงตั้งอยู่บนเขา ไม่มีทางน้ำผ่านโดยตรง ดังนั้นการวิเคราะห์จึงค้นหา

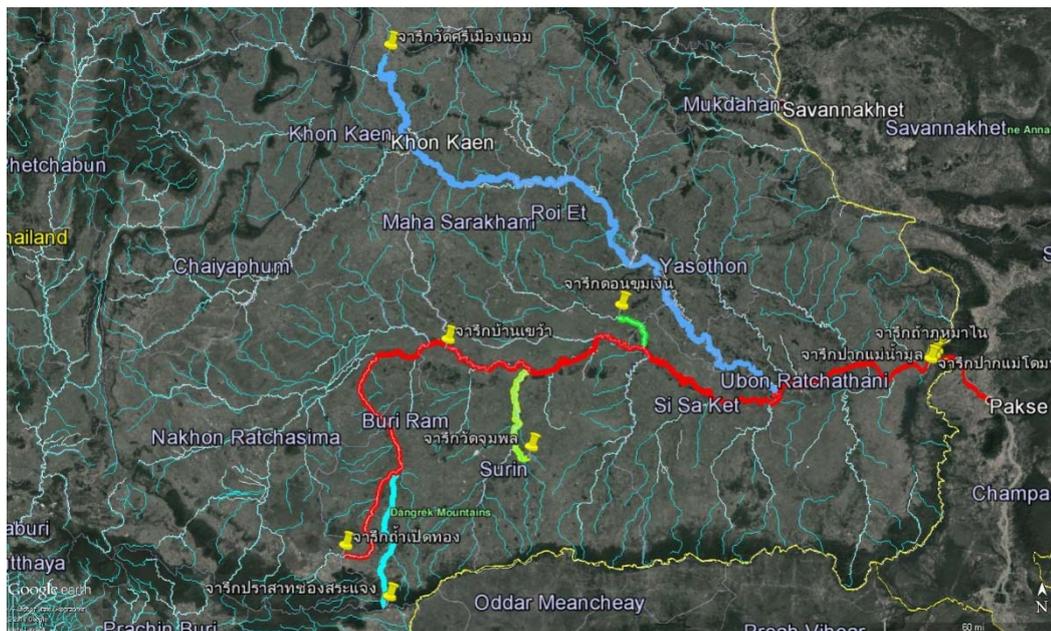
เส้นทางน้ำที่ใกล้ที่สุดที่สามารถเดินทางมายังช่องทางข้ามเขาในพื้นที่ช่องสระแจง โดยสามารถระบุเส้นทางได้ตามภาพที่ 3.6 (เส้นสีฟ้าอ่อนในแผนที่)

ภาพที่ 3.4 แผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพของพระเจ้าจักรเสนระยะที่ 2

ภาพที่ 3.5 แผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพของพระเจ้าจักรเสนระยะที่ 3

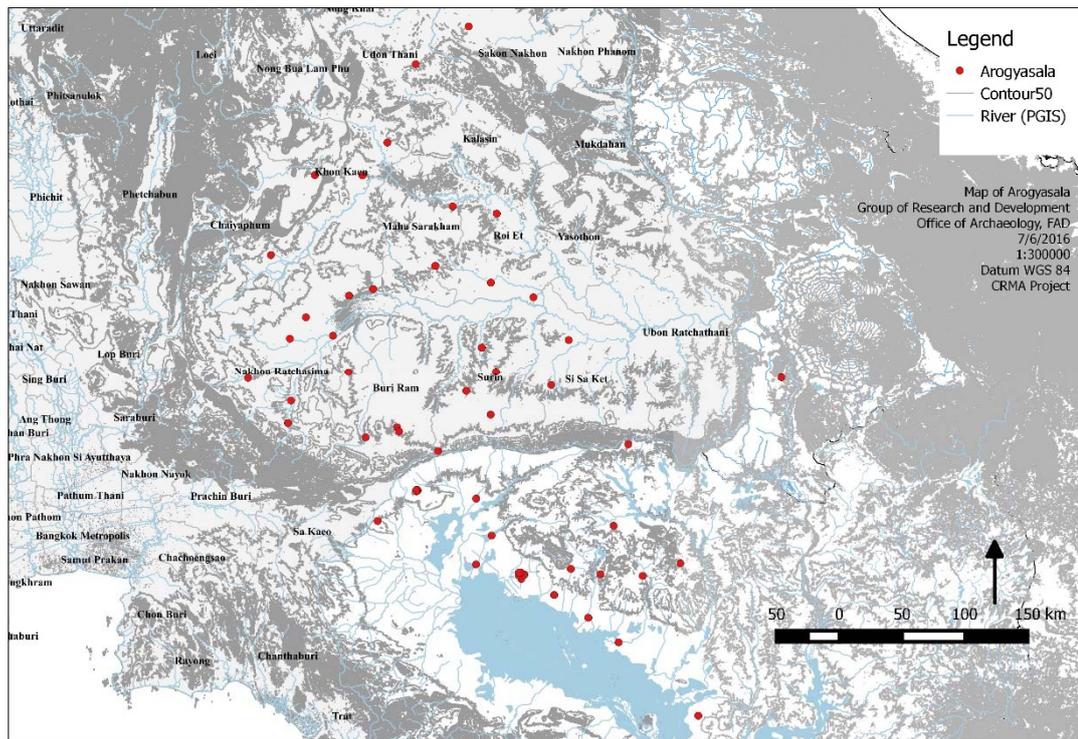

ภาพที่ 3.6 แผนที่แสดงเส้นทางเดินทัพของพระเจ้าจิตรเสนระยะที่ 4

จากการวิเคราะห์เส้นทางที่ได้นำเสนอข้างต้นทำให้เราสามารถระบุเส้นทางคมนาคมในพื้นที่ภาคอีสานของไทยในอดีตจากการศึกษาจารึกพระเจ้าจิตรเสนร่วมกับการศึกษาเชิงพื้นที่และยุทธวิธีการเคลื่อนที่ทางทหารร่วมกัน

การศึกษาความสัมพันธ์ของอโรคยาศาลาสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในประเทศไทย

การศึกษาความสัมพันธ์ของอโรคยาศาลาสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งได้พบทั้งหมดในประเทศไทย (ตามภาพที่ 3.7) เพื่อขยายการศึกษาเกี่ยวกับเส้นทางเชื่อมโยงอโรคยาศาลาเหล่านี้ โดยมีการตั้งสมมติฐานว่าอโรคยาศาลาเหล่านี้น่าจะมีการติดต่อ เชื่อมโยง เพื่อแลกเปลี่ยน วัตถุสิ่งของ ครุภัณฑ์ทางการแพทย์ หรือ นักบวช แพทย์ พยาบาล ซึ่งกันและกัน โดยจะทำการศึกษาควบคู่ไปกับการศึกษาเนื้อหาจากจารึกอโรคยาศาลา ที่ได้มีการค้นพบในประเทศไทย ก่อนที่จะทำการขยายการศึกษาในประเด็นนี้ไปยังพื้นที่ประเทศกัมพูชา และพื้นที่ที่มีการพบหลักฐานเกี่ยวกับ อโรคยาศาลา อันได้แก่ สปป.ลาว โดยได้ดำเนินการรวบรวมข้อมูลต่างๆ เกี่ยวกับอโรคยาศาลาในประเทศไทย แบ่งกลุ่มตามประเภทของโบราณวัตถุที่ได้มีการพบตามอโรคยาศาลาและศึกษาความเป็นไปได้ในการเดินทางระหว่างอโรคยาศาลาบนพื้นฐานของระยะทางและลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่

ภาพที่ 3.7 แผนที่ภาพถ่ายดาวเทียมแสดงตำแหน่งอโรคยาศาลาในประเทศไทย

1. การหาความสัมพันธ์ของอโรคยาศาลาจากโบราณวัตถุที่พบตามอโรคยาศาลาแต่ละแห่ง

การหาความสัมพันธ์เชิงวัตถุจากทำเนียบอโรคยาศาลา โดยจัดกลุ่มตามองค์ประกอบต่างๆ ที่มีเหมือนกันในอโรคยาศาลาในแต่ละแห่ง อ้างอิงตามเอกสาร “ทำเนียบอโรคยาศาลา” แบ่งตามประเภทเบื้องต้นได้ทดลองจัดกลุ่มตามองค์ประกอบที่เป็นโบราณวัตถุ สามารถจัดกลุ่มได้ดังนี้

1.1 กลุ่มพระวัชรธร อโรคยาศาลาที่พบพระวัชรธร ได้แก่

- กุฏิถ้ำ อ.ประตู่ชัย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา
- ปราสาทบ้านปราสาท ต.เมืองปราสาท อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา
- ปราสาทปรางค์พลสงคราม อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา
- ปราสาทนางรำ ต.นางรำ อ.ประทาย จ.นครราชสีมา
- ปรางค์บ้านปรางค์ ต.หินดาด อ.ห้วยแถลง จ.นครราชสีมา
- ปราสาทโคกประสาท ต.ปะคำ อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์
- ปราสาทช่างปี ต.ช่างปี อ.ศรีขรภูมิ จ.สุรินทร์
- ปราสาททามจาน (ปราสาทบ้านสมอ) ต.สมอ อ.ปรางค์กู่ จ.ศรีสะเกษ
- กุศินธนาม (ชื่อเดิม กุบ้านด่าน) ต.ยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
- กุโพนระฆัง ต.กุกาสิงห์ อ.เกษตรวิสัย จ.ร้อยเอ็ด
- กุสันตรัตน์ ต.กุสันตรัตน์ อ.นาตุ่น จ.มหาสารคาม
- กุแก้ว ต.ดอนช้าง อ.เมืองขอนแก่น จ.ขอนแก่น

- ปรากฏ์กู๋บ้านหนองแฝก ต.บ้านเต่า อ.บ้านแท่น จ.ชัยภูมิ

1.2 กลุ่มเศียรรูปเคารพหินทรายหรือเศียรรูปเคารพ อโรคยาศาลที่พบเศียรรูปเคารพ หินทรายหรือเศียรรูปเคารพ ได้แก่

- กุฏิฤาษี ต.ประตู่ชัย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา
- กุฏิฤาษีหนองบัวลาย ต.จระเข้มาก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์
- ปราสาทนางรำ ต.นางรำ อ.ประทาย จ.นครราชสีมา
- ปรากฏ์กู๋ อ.เมืองชัยภูมิ จ.ชัยภูมิ

1.3 พระหัตถ์ถือปวงประคำ อโรคยาศาลที่พบพระหัตถ์ถือปวงประคำ ได้แก่ กุฏิฤาษี ต.ประตู่ชัย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา

1.4 ชิ้นส่วนแท่งหินบดยา อโรคยาศาลที่พบชิ้นส่วนแท่งหินบดยา ได้แก่ กุฏิฤาษี ต.ประตู่ชัย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา

1.5 ศิลาคาริกหรือชิ้นส่วนศิลาคาริก อโรคยาศาลที่พบศิลาคาริกหรือชิ้นส่วนศิลาคาริก ได้แก่

- ปราสาทหินเมืองเก่า ต.โคราข จ.นครราชสีมา
- ปราสาทตาเมือนโต๊ด ต.ตาเมื่อง อ.พนมดงรัก จ.สุรินทร์
- ปราสาทก้งแอน (ปราสาทบ้านปราสาท) ต.กระเทียม อ.สังขะ จ.สุรินทร์
- ปราสาทจอมพระ ต.จอมพระ อ.จอมพระ จ.สุรินทร์
- ปราสาททามจาน (ปราสาทบ้านสมอ) ต.สมอ อ.ปรากฏ์กู๋ จ.ศรีสะเกษ
- กุ๋คันธนาม (ชื่อเดิม กุ๋บ้านด่าน) ต.ยางคำ อ.โนนทราย จ.ร้อยเอ็ด
- กุ๋โพนระฆัง ต.กู่กาสิงห์ อ.เกษตรวิสัย จ.ร้อยเอ็ด
- กุ๋แก้ว ต.ดอนช้าง อ.เมืองขอนแก่น จ.ขอนแก่น
- ปรากฏ์ครบุรี ต.ครบุรีใต้ อ.ครบุรี จ.นครราชสีมา
- กุ๋บ้านนาค้ำน้อย (กุ๋ประภาชัย) ต.บัวใหญ่ อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น

1.6 พระพุทธรูปประทับนั่งในซุ้ม อโรคยาศาลที่พบพระพุทธรูปประทับนั่งในซุ้ม ได้แก่ กุฏิฤาษี ต.ประตู่ชัย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา

1.7 ประติมากรรมสตรีหรือชิ้นส่วนประติมากรรมสตรี อโรคยาศาลที่พบประติมากรรม สตรีหรือชิ้นส่วนประติมากรรมสตรี ได้แก่

- กุฏิฤาษี ต.ประตู่ชัย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา
- ปราสาทปรากฏ์พลสงคราม อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา
- กุฏิฤาษีหนองบัวลาย ต.จระเข้มาก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์

1.8 ท่อนพระกรถือดอกบัวและท่อนพระกรถือคัมภีร์ อโรคยาศาลที่พบท่อนพระกรถือ ดอกบัว และท่อนพระกรถือคัมภีร์ ได้แก่ กุฏิฤาษี ต.ประตู่ชัย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา

1.9 แท่นฐานประติมากรรม อโรคยาศาลที่พบแท่นฐานประติมากรรม ได้แก่

- กุฏิฤาษี ต.ประตู่ชัย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา

- แก้วบ้านจืด ต.บ้านจืดกิ่ง อ.กุ้แก้ว จ.อุดรธานี
- ปราสาทตาเมือนโต๊ด ต.ตาเมื่อง อ.พนมดงรัก จ.สุรินทร์

1.10 พระพุทธรูปนาคปรก อโรคยาศาลที่พบพระพุทธรูปนาคปรก ได้แก่

- ปราสาทครบุรี ต.ครบุรีใต้ อ.ครบุรี จ.นครราชสีมา
- ปราสาทหินเมืองเก่า ต.โคราข จ.นครราชสีมา
- ปราสาททามจาน (ปราสาทบ้านสมอ) ต.สมอ อ.ปราสาท จ.ศรีสะเกษ
- กุ้สันตร์ตัน ต.กุ้สันตร์ตัน อ.นาตุณ จ.มหาสารคาม
- กุ้บ้านนาค้าน้อย (กุ้ประภาชัย) ต.บัวใหญ่ อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น
- โบราณสถานสระมรกต ต.โคกไทย อ.ศรีมโหสถ จ.ปราจีนบุรี

1.11 ชิ้นส่วนท่อนพระกรประติมากรรม อโรคยาศาลที่พบชิ้นส่วนท่อนพระกรประติมากรรม ได้แก่

- ปราสาทหินเมืองเก่า ต.โคราข จ.นครราชสีมา
- ปราสาทบ้านปราสาท ต.หินดาด อ.ห้วยแถลง จ.นครราชสีมา
- กุ้ภูษาชีบ้านโคกเมือง หรือ กุ้ภูษาชีเมืองต่ำ ต.จระเข้มาก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์
- กุ้พันนา ต.พันนา อ.สว่างแดนดิน จ.สกลนคร

1.12 ท่อนหินบดยา อโรคยาศาลที่พบท่อนหินบดยา ได้แก่ ปราสาทหินเมืองเก่า ต.โคราข จ.นครราชสีมา

1.13 ทับหลังกำแพง อโรคยาศาลที่พบทับหลังกำแพง ได้แก่ ปราสาทหินเมืองเก่า ต.โคราข จ.นครราชสีมา

1.14 ชิ้นส่วนพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสีกร อโรคยาศาลที่พบชิ้นส่วนพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสีกร ได้แก่

- ปราสาทบ้านปราสาท ต.เมืองปราสาท อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา
- ปราสาทปราสาทพลสงคราม อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา
- ปราสาทนางรำ ต.นางรำ อ.ประทาย จ.นครราชสีมา
- ปราสาทครบุรี ต.ครบุรีใต้ อ.ครบุรี จ.นครราชสีมา
- ประสาทโคกประสาท ต.ปะคำ อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์
- ปราสาทช่างปี่ ต.ช่างปี่ อ.ศรีขรภูมิ จ.สุรินทร์
- ปราสาททามจาน (ปราสาทบ้านสมอ) ต.สมอ อ.ปราสาท จ.ศรีสะเกษ
- กุ้คันธนาม (ชื่อเดิม กุ้บ้านด่าน) ต.ยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
- กุ้โพนระฆัง ต.กุ้กาสิงห์ อ.เกษตรวิสัย จ.ร้อยเอ็ด
- กุ้สันตร์ตัน ต.กุ้สันตร์ตัน อ.นาตุณ จ.มหาสารคาม
- ปราสาทกุ้บ้านหนองแฝก ต.บ้านเต่า อ.บ้านแท่น จ.ชัยภูมิ
- กุ้พันนา ต.พันนา อ.สว่างแดนดิน จ.สกลนคร

- โบราณสถานสระมรกต ต.โคกไทย อ.ศรีมโหสถ จ.ปราจีนบุรี
- 1.15 ชั้นส่วนพระพิมพ์ดินเผา** อโรคยาศาลที่พบชั้นส่วนพระพิมพ์ดินเผา ได้แก่
- ปราสาทบ้านปราสาท ต.เมืองปราสาท อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา
  - ปราสาทขางปี ต.ขางปี อ.ศรีขรภูมิ จ.สุรินทร์
- 1.16 พระไภษัชยคุรุ** อโรคยาศาลที่พบพระไภษัชยคุรุ ได้แก่
- ปราสาทปราสาทพลสงคราม อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา
  - ปราสาทบ้านปราสาท ต.หินดาด อ.ห้วยแถลง จ.นครราชสีมา
  - ปราสาทขางปี ต.ขางปี อ.ศรีขรภูมิ จ.สุรินทร์
  - ปราสาททามจาน (ปราสาทบ้านสมอ) ต.สมอ อ.ปราสาท จ.ศรีสะเกษ
  - กู่คันธนาม (ชื่อเดิม กู่บ้านด่าน) ต.ยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
  - กู่บ้านเขวา ต.เขวา อ.เมืองมหาสารคาม จ.มหาสารคาม
  - ปราสาทกู่บ้านหนองแฝก ต.บ้านเต่า อ.บ้านแท่น จ.ชัยภูมิ
  - กู่โพนระฆัง ต.กู่กาสิงห์ อ.เกษตรวิสัย จ.ร้อยเอ็ด
- 1.17 ชั้นส่วนประติมากรรมหินทราย** อโรคยาศาลที่พบชั้นส่วนประติมากรรมหินทราย ได้แก่
- ปราสาทปราสาทพลสงคราม อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา
  - ปราสาทครบุรี ต.ครบุรีใต้ อ.ครบุรี จ.นครราชสีมา
- 1.18 แม่พิมพ์พระพุทธรูปตรีภักดิ์** อโรคยาศาลที่พบแม่พิมพ์พระพุทธรูปตรีภักดิ์ สำริด ได้แก่ ปราสาทปราสาทพลสงคราม อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา
- 1.19 แ่งหินควอทซ์สีขาว** อโรคยาศาลที่พบแ่งหินควอทซ์สีขาว ได้แก่ ปราสาทปราสาทพลสงคราม อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา
- 1.20 ชั้นส่วนพระหัตถ์ประคองหม้อน้ำ** อโรคยาศาลที่พบชั้นส่วนพระหัตถ์ประคองหม้อน้ำ ได้แก่
- ปราสาทนางรำ ต.นางรำ อ.ประทาย จ.นครราชสีมา
  - กู่คันธนาม (ชื่อเดิม กู่บ้านด่าน) ต.ยางคำ อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด
- 1.21 ชั้นส่วนรูปเคารพรูปบุรุษ** อโรคยาศาลที่พบชั้นส่วนรูปเคารพรูปบุรุษ ได้แก่ ปราสาทนางรำ ต.นางรำ อ.ประทาย จ.นครราชสีมา
- 1.22 ชั้นส่วนลำตัวท่อนบนรูปเคารพ** อโรคยาศาลที่พบชั้นส่วนลำตัวท่อนบนรูปเคารพ ได้แก่ ปราสาทบ้านปราสาท ต.หินดาด อ.ห้วยแถลง จ.นครราชสีมา
- 1.23 ชั้นส่วนแท่นหินทรายมีส่วนเท้าสัตว์ติด** อโรคยาศาลที่พบชั้นส่วนแท่นหินทรายมีส่วนเท้าสัตว์ติด ได้แก่ ปราสาทบ้านปราสาท ต.หินดาด อ.ห้วยแถลง จ.นครราชสีมา
- 1.24 ชั้นส่วนพระบาทรูปเคารพพบแท่น** อโรคยาศาลที่พบชั้นส่วนพระบาทรูปเคารพพบแท่น ได้แก่ ปราสาทบ้านปราสาท ต.หินดาด อ.ห้วยแถลง จ.นครราชสีมา

1.25 หอยสังข์ดินเผา อโรคยาศาลที่พบหอยสังข์ดินเผา ได้แก่ ปรากฏ์ครบุรี ต.ครบุรีใต้ อ.ครบุรี จ.นครราชสีมา

1.26 ชิ้นส่วนนภศูลสำริด อโรคยาศาลที่พบชิ้นส่วนนภศูลสำริด ได้แก่

- ปรากฏ์ครบุรี ต.ครบุรีใต้ อ.ครบุรี จ.นครราชสีมา
- กุโพนระฆัง ต.กู่กาสิงห์ อ.เกษตรวิสัย จ.ร้อยเอ็ด

1.27 ชิ้นส่วนประติมากรรมบุรุษหรือประติมากรรมบุรุษ อโรคยาศาลที่พบชิ้นส่วนประติมากรรมบุรุษหรือประติมากรรมบุรุษ ได้แก่

- กุฎิภาชีหนองบัวลาย ต.จระเข้มาก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์
- กุฎิภาชีบ้านโคกเมือง หรือ กุฎิภาชีเมืองต่ำ ต.จระเข้มาก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์

1.28 พระหัตถ์หินทราย อโรคยาศาลที่พบพระหัตถ์หินทราย ได้แก่ กุฎิภาชีหนองบัวลาย ต.จระเข้มาก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์

1.29 รัตนตรัยมหายาน อโรคยาศาลที่พบรัตนตรัยมหายาน ได้แก่ กุฎิภาชีบ้านโคกเมือง หรือ กุฎิภาชีเมืองต่ำ ต.จระเข้มาก อ.ประโคนชัย จ.บุรีรัมย์

1.30 กรอบคันท้องสำริดมีจารึก อโรคยาศาลที่พบกรอบคันท้องสำริดมีจารึก ได้แก่ ประสาทโคกประสาท ต.ปะคำ อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์

1.31 อ่างน้ำมนต์ อโรคยาศาลที่พบอ่างน้ำมนต์ ได้แก่ ปราสาทตาเมือนโต๊ด ต.ตาเมือน อ.พนมดงรัก จ.สุรินทร์

1.32 พระยมทรงกระบือ อโรคยาศาลที่พบพระยมทรงกระบือ ได้แก่

- ปราสาทข่างปี ต.ข่างปี อ.ศรีขรภูมิ จ.สุรินทร์
- กุสันตรัตน์ ต.กุสันตรัตน์ อ.นาตุน จ.มหาสารคาม
- กุแก้ว ต.ดอนช้าง อ.เมืองขอนแก่น จ.ขอนแก่น
- ปรากฏ์บ้านหนองแฝก ต.บ้านเต่า อ.บ้านแพน จ.ชัยภูมิ
- กุพินนา ต.พินนา อ.สว่างแดนดิน จ.สกลนคร

1.33 พระคเณศ อโรคยาศาลที่พบพระคเณศ ได้แก่ ปราสาทข่างปี ต.ข่างปี อ.ศรีขรภูมิ จ.สุรินทร์

1.34 พระโพธิสัตว์วัชรปาณีทรงครุฑ อโรคยาศาลที่พบพระโพธิสัตว์วัชรปาณีทรงครุฑ ได้แก่

- ปราสาทจอมพระ ต.จอมพระ อ.จอมพระ จ.สุรินทร์
- กุบ้านเขวา ต.เขวา อ.เมืองมหาสารคาม จ.มหาสารคาม
- กุแก้ว ต.ดอนช้าง อ.เมืองขอนแก่น จ.ขอนแก่น
- ปรากฏ์บ้านหนองแฝก ต.บ้านเต่า อ.บ้านแพน จ.ชัยภูมิ
- กุพินนา ต.พินนา อ.สว่างแดนดิน จ.สกลนคร
- โบราณสถานสระมรกต ต.โคกไทย อ.ศรีมหาสารคาม จ.ปราจีนบุรี

1.35 เคียรนางปรัชญาปารมิตาหรือนางปรัชญาปารมิตา อโรคยาศาลที่พบเคียรนางปรัชญาปารมิตาหรือนางปรัชญาปารมิตา ได้แก่

- ปราสาทจอมพระ ต.จอมพระ อ.จอมพระ จ.สุรินทร์
- โบราณสถานสระมรกต ต.โคกไทย อ.ศรีมหาโพธิ์ จ.ปราจีนบุรี

1.36 ชิ้นส่วนพระโพธิสัตว์หรือเคียรพระโพธิสัตว์ อโรคยาศาลที่พบชิ้นส่วนพระโพธิสัตว์หรือเคียรพระโพธิสัตว์ ได้แก่

- ปราสาททามจาน (ปราสาทบ้านสมอ) ต.สมอ อ.ปราสาท จ.ศรีสะเกษ
- กู่บ้านนาคำน้อย (กู่ประภาชัย) ต.บัวใหญ่ อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น

1.37 ทับหลังหินทราย อโรคยาศาลที่พบทับหลังหินทราย ได้แก่ ปราสาทกู่ (วัดศรีรัตนาราม) ต.มะฮี อ.วัชรบุรี จ.ร้อยเอ็ด

1.38 เสาประดับกรอบประตู อโรคยาศาลที่พบเสาประดับกรอบประตู ได้แก่ ปราสาทกู่ (วัดศรีรัตนาราม) ต.มะฮี อ.วัชรบุรี จ.ร้อยเอ็ด

1.39 ศิวลึงค์ขนาดใหญ่พร้อมฐาน อโรคยาศาลที่พบศิวลึงค์ขนาดใหญ่พร้อมฐาน ได้แก่ ปราสาทกู่ (วัดศรีรัตนาราม) ต.มะฮี อ.วัชรบุรี จ.ร้อยเอ็ด

1.40 บัวยอดปราสาท อโรคยาศาลที่พบบัวยอดปราสาท ได้แก่ ปราสาทกู่ (วัดศรีรัตนาราม) ต.มะฮี อ.วัชรบุรี จ.ร้อยเอ็ด

1.41 ภาชนะดินเผา อโรคยาศาลที่พบภาชนะดินเผา ได้แก่ ปราสาทกู่ (วัดศรีรัตนาราม) ต.มะฮี อ.วัชรบุรี จ.ร้อยเอ็ด

1.42 บันแถลงรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ อโรคยาศาลที่พบบันแถลงรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ได้แก่ กู่สันตริตัน ต.กู่สันตริตัน อ.นาตุน จ.มหาสารคาม

1.43 แท่นฐานศิลา อโรคยาศาลที่พบแท่นฐานศิลา ได้แก่ กู่สันตริตัน ต.กู่สันตริตัน อ.นาตุน จ.มหาสารคาม

1.44 พระพุทธรูปเงิน อโรคยาศาลที่พบพระพุทธรูปเงิน ได้แก่

- กู่บ้านเขวา ต.เขวา อ.เมืองมหาสารคาม จ.มหาสารคาม
- แก้วบ้านจืด ต.บ้านจืดกิ่ง อ.กู่แก้ว จ.อุดรธานี
- กู่พันนา ต.พันนา อ.สว่างแดนดิน จ.สกลนคร

1.45 ประติมากรรมรูปบุคคลขนาดเล็ก อโรคยาศาลที่พบประติมากรรมรูปบุคคลขนาดเล็ก ได้แก่ กู่บ้านนาคำน้อย (กู่ประภาชัย) ต.บัวใหญ่ อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น

1.46 ชิ้นส่วนลำตัวพระพุทธรูปหรือชิ้นส่วนพระพุทธรูป อโรคยาศาลที่พบชิ้นส่วนลำตัวพระพุทธรูปหรือชิ้นส่วนพระพุทธรูป ได้แก่

- ปราสาทกู่ อ.เมืองชัยภูมิ จ.ชัยภูมิ
- แก้วบ้านจืด ต.บ้านจืดกิ่ง อ.กู่แก้ว จ.อุดรธานี

1.47 บันแถลงสลักรูปบุคคล อโรคยาศาลที่พบบันแถลงสลักรูปบุคคล ได้แก่ ปราสาทกู่ อ.เมืองชัยภูมิ จ.ชัยภูมิ

ชุมชนขนาดใหญ่ ซึ่งก็คือเส้นทางที่เชื่อมชุมชนเข้าหากัน จึงทำให้เส้นทางทั้งสองไม่ได้เป็นเส้นเดียวกัน แต่อยู่ในพื้นที่เดียวกัน ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาเส้นทางโบราณเส้นต่างๆ ที่ผ่านมา ซึ่งเราจะพบว่า เส้นทางโบราณเหล่านี้ได้มีการใช้งานอย่างต่อเนื่องมาก่อนที่จะมีหลักฐานชัดเจน เช่น เส้นทางราชมรรคาจากเมืองพระนครถึงเมืองพิมายนั้น มีหลักฐานจากปราสาทเขมรโบราณ ชุมชนโบราณ แหล่งอุตสาหกรรมโบราณ ตามแนวเส้นทางนี้ ซึ่งมีอายุเก่ากว่าสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการเดินทางติดต่อกันก่อนสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ตามเส้นทางสายนี้ และมีการใช้เป็นเส้นทางคมนาคมอย่างต่อเนื่อง

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- ราชบัณฑิตยสถาน. สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 9. กรุงเทพฯ. ราชบัณฑิตยสถาน, 2513.
- ศิลปากร, กรม. 700 ปีลายสือไทย (อักษรวิทยาไทยฉบับย่อ). กรุงเทพฯ. ศิลปากร, 2526. (จัดพิมพ์ ในโอกาสฉลองครอบรอบ 700 ปีลายสือไทย ณ อาคารลายสือไทย ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง จังหวัดสุโขทัย วันที่ 17-23 พฤศจิกายน 2526)
- ศิลาจารึก. จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14. กรุงเทพฯ. หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529.
- _____. จารึกในประเทศไทย เล่ม 2 อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ 12-21. กรุงเทพฯ. หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, มจ. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000. กรุงเทพฯ. สำนักนายกรัฐมนตรี, 2522.
- “อารยธรรมอีสานสมัยพระเจ้ามเหศวรมัน.” โดย ก่องแก้ว วีระประจักษ์. ศิลปากร, 32, 4 (กรกฎาคม-สิงหาคม 2531) หน้า 13-25.
- “จารึกที่บ่อน้ำบริเวณแหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน.” โดย ก่องแก้ว วีระประจักษ์. ศิลปากร, 51, 2 (มีนาคม-เมษายน 2551) หน้า 16-35.
- ปานใจ ธารทัศน์วงศ์ และคณะ. 2550. โครงการค้นหาและพัฒนาสารสนเทศของถนนโบราณสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (Living Angkor Road Project). กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- สำนักหอสมุดแห่งชาติ กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก. นานาสารัตถคดีจากจารึกและเอกสารโบราณ. “จารึกพระเจ้าจิตรเสน.” กรุงเทพฯ. 2557.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล. 2537. “ที่พักคนเดินทางของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7.” ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 16 ฉบับที่ 2. หน้า 104-106.
- สุรัตน์ เลิศล้ำ และคณะ. 2551. โครงการค้นหาและพัฒนาสารสนเทศของถนนโบราณสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ระยะที่ 2 (Living Angkor Road Project Phase II). กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- _____. 2553. โครงการศึกษาความเชื่อมโยงของวัฒนธรรมท้องถิ่นสมัยอดีตถึงปัจจุบันเพื่อพัฒนาฐานข้อมูลวัฒนธรรมและอารยธรรมโบราณ ในพื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงและคาบสมุทรมลายู. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- _____. 2556. โครงการศึกษาความเชื่อมโยงของวัฒนธรรมท้องถิ่นสมัยอดีตถึงปัจจุบันเพื่อพัฒนาฐานข้อมูลวัฒนธรรมและอารยธรรมโบราณ ในพื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงและคาบสมุทรมลายูระยะที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- _____. 2558. โครงการศึกษาความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ภาษาต่างประเทศ

Finot, L. 1925. “Dharmaçâlâs au Cambodge.” **B.E.F.E.O.** Vol.25, Hanoi : IDEO. pp 417-412.

Lunet de Lajonquière, E. 1907. **Inventaire Descriptif des Monuments du Cambodge.** Vol. 1, Paris : Ernest Leroux.

Phasuk, S. and Stott, P. 2004. **Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand.** Bangkok : River Books.

บทที่ 4
การดำเนินงานวิจัยในประเทศกัมพูชา

Research Work in Cambodia
Im Sokrithy
APSARA Authority, Cambodia

The Scope of the Research Works

This is the final report from the field research conducted in Cambodia submitting to the new phase of the collaboration research project officially named “Cultural Relationship of the Mainland Southeast Asia Research Center (CRMA-Research Center). The report of the research activities have been covered on the period last two years worked on the four different topics as following:

- Field research on the Eastern region of the Mekong located in the Kompong Cham province
- Field survey to the Southeastern region of Cambodia and the Southern region of Vietnam
- The Study on the Laterite Quarry and the Laterites blocks used at the ancient bridges and temples situated on the East Road
- The Study on Connection Roads to Koh Ker Region and its local road network

In addition, with the support from CRMA Research Center, the APSARA team has conducted the Archaeological research in the Angkor region on other three research activities: Excavation on the new discovery Iron Smelting Site; Stone Transportation route from Kulen quarry to Angkor; and the Connection route from Angkor to Phnom Kulen.

The Connection road from Angkor to the Eastern part of Mekong River

The studies have been conducted in the region of Kompong Cham province: the Eastern river bank region and the western riverbank of the Mekong. On the Eastern part, the field works have been affected on the two main sites: Bantey Prei Nokor and Prasat Preah Theat Preah Srei. For the Western part, we surveyed on two important sites as well: Vat Nokor and Han Chey (fig. 4.1: map 1).

Figure 4.1 map1

1. Banteay Prei Nokor

The site located about 30km on the east of downtown Kompong Cham and about 7km on the South of road national n.7. Banteay Prei Nokor was an ancient city surrounded by a moat and earthen wall enclosure. The first report of the site was made by E. Aymonier in 1900 (Aymonier 1990:289-291). Second report was written by Lunet de Lajouquiere in 1902 (Lajouquiere 1902:135-136). In 1936, GOLOUBEW conducted the aerial survey over the site where he saw the vestige of road network, water way, water structure and the city structure (GOLOUBEW 1936:468-469).

The city covered on the area by 2.5km E-W x 2.5km N-S. The moat is about 80m width and the city wall is from 5m to 7m high with about 25m to 30m width at the base (fig. 4.2: map 2). There are 14 entrances which on the western side remained 4 entrances; also 4 on the East; 3 on the North and 3 on South. But, only 4 entrances are still accessible which one located on the each side. Others were closed by the new earthen wall in 2010. All gates have no any remained stone or wooden structures, but there are only the open cut of the city walls (fig. 4.3). Causeways have not been built at all gates. The causeways remained only at the East side, for 2 entrances; one on the north side; one on the south and none on west side. The causeways were built by the earthen dikes, about 7m width. Each causeway connected with an earthen road of the city. All roads linked to the city center where there are the ancient temples located (fig. 4.4).

Figure 4.2 map2

Figure 4.3 Moat and city wall

Figure 4.4 Entrance and road

Inside the city, there is a village where about 300 families are living today. The village named 'Angkor Khnung'. The households concentrated around the two ancient brick temples located in the center of the city. Based on the record made by Ministry of Culture and Fine Arts, there are 7 other temple structures found inside the city. At present, the city space divided into 3 different zones: settlement, religious sites and agricultural lands. The settlement concentrated around the city center where there are 2 ancient brick temples and modern Buddhist monastery. The religious sites located on the several mounds inside the city. The agricultural land remains beyond the 2 previous occupation sites.

The city road network mainly built to connect with the all entrances. The principle roads are 4 linked to the 4 direction of the city faces. But the most important was on the North-South axis. GOLOUBEV conducted the aerial survey in 1936 found

the ancient road linked the Banteay Prei Nokor with Prasat Preah Theat Preah Srei on west about 30km long. This road is still using and visible through the google earth map as well. From Preah Theat Preah Srei, the road continued toward the Mekong river bank. To the East, there is a path through rice filed reach the Vietnam border.

Inside the city, there are 9 ancient brick temples which amongst them there are 2 temples remained the standing structures: Preah Theat Thom and Preah Theat Touch. For the Preah Theat Thom has presently 2 standing shrines. But formally there were 3 shrines which were written in the record of Lunet de Lajonquiere in early of 20th century (Lajonquiere 1902:135-136). He gave an inventory number as IK108. The northern shrine was very ruined and remained a low foundation structure. Today, that shrine was covered by the concrete pavement of the modern Buddhist monastery which the Vihara located on the East of the ancient temple (fig. 4.5). So, the Central and the Southern shrines are survived until present. But the 2 present shrines are not the same period and architectural style of the construction. The Southern shrine is older than the Central one due to the architectural art style (fig. 4.6 & 4.7).

Figure 4.5 Central & Southern

Figure 4.6 Southern shrine

Figure 4.7 Central Shrine

The Southern shrine was pre Angkorian art style with the square form of the basement and no any blind gates at other 3 directions. Based on the remained building structure and decoration style, this temple belongs to the Phnom Da period (6th-7th centuries). The Central shrine opened to the east and closed to other 3 directions decorated with the blind gates. It's a tall shrine with 5 levels and decorated with sand stone lintel and columns which are same style as we found temple built on the Kulen Mountain. Based on the architectural structure and art style, the Central shrine was most probably was built in 9th century, under the reign of Jayavarman II.

The second group called Preah Theat Touch located about 300 m on the East of Preah Theat Thom. They are brick and small size shrines which noted as IK 109 by Lunet de Lajonquire. They are 5 towers built on the same terraces dated at 7th century. At present most of the structures have been very ruined and remained bricks on the spot.

Banteay Prei Nokor, literally means 'the royal walled city with covered by canopy as natural park' is a name given in 16th century. George Coedès (in collection *Articles sur le pays Khmer* prepared by Claude Jacques 1989) translated the inscription Sdok Kak Thom (K.235) which mentioned about the history of Jayavarman II. The birthplace of Jayavarman II was *Indrapura*. After a long discussion on the Jayavarman II's story from his studies compared with the archaeological remains, Coedès believed that Banteay Prei Nokor was the *Indrapura*. Jayavarman II reigned over *Indrapura* in late 8th century. Then, he conducted a worldwide campaign to reunite all the small neighboring Kingdoms for forming an empire. Finally, Jayavarman II made it and selected Angkor for his capital city. Then, in 802AD Jayavarman II performed a sacred ritual for proclaiming himself as the *Cakravartin* which has taken place on the *Mahendraparvata*, Phnom Kulen.

2. Preah Theat Preah Srei

The site located about 7km on the east of the Mekong and 30km on the west of Banteay Prei Nokor. It is on a high ground where surrounding by the plain of the basin of the Mekong and its branches. It's a group of two different temple buildings: One on the West is in present day occupied by the Buddhist monastery surrounded by two laterite wall enclosures; the second located on the East along side of the access to the first one. More to the East of the two temple building, there is a huge water structure (fig. 4.8), 800m (S-W to N-E) x 200m (S-E to N-W).

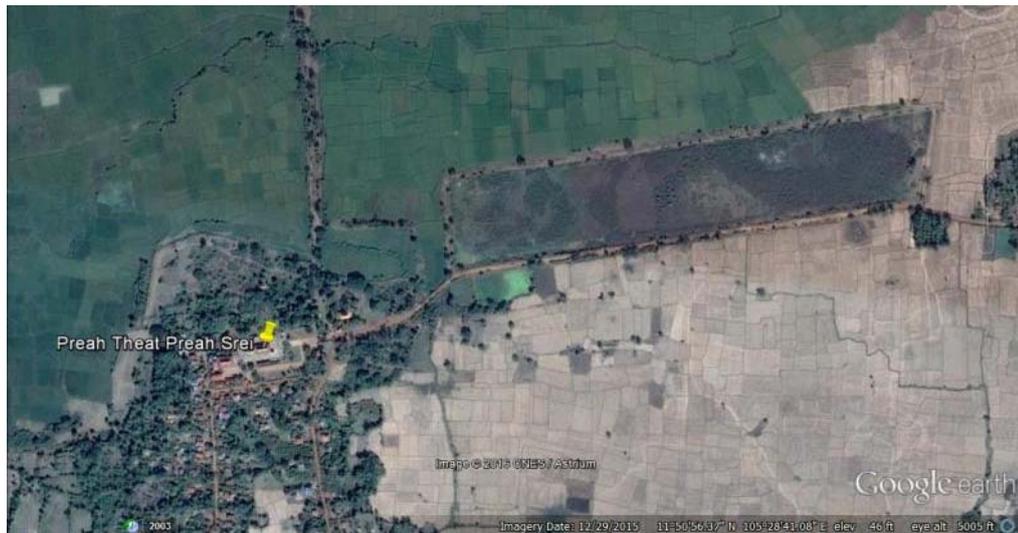

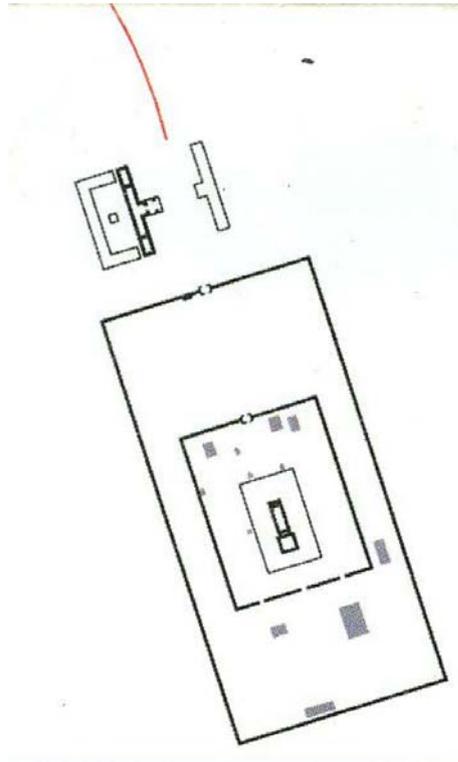
Figure 4.8 Water Structure

The West structure had 2 laterite wall enclosures, a sanctuary with a *mandapa*, a long hall which is opened to the east, and 2 libraries. All these structures remained in the first wall enclosure. The sanctuary was built by brick. The *mandapa* was built by laterite supported by 2 ranges of laterite square columns. The 2 libraries were also the brick structure as well.

The 4 other structures situated in the second wall enclosure are built lately (see Lajonquiere 1902: 142-155). These 4 structure are *Chedi*, stupas. The second wall enclosure is also built by the time of new occupation of Buddhist monastery.

The East structures are twin laterite building constructed face to face. Their forms are rectangular (E-W) opened to each other which at present the southern part is more damaged than the northern structure (fig. 4.9). Each structure formed a gallery supported by the laterite columns opened by a large porch in the middle. The structure at present built over by the new concrete structure by the monks of the monastery.

Previously, the French scholar found 3 different inscriptions at the site. One of them was written under the reign of Yashovarman I (889AD). The two other inscriptions were written during the Angkorian period. For conclusion, the West structure was a type of *Temple of Stage*, 11th century building. And the East structure was *Yashodharashrama*, the Rest-house building built in 10th century.

Figure 4.9 Ground Plan of Preah Theat Prei Srei (courtesy to EFEO)

3. Han Chei

The site located on the hill named ‘Han Chei’ on the west Mekong river bank. At present, the site situated in the village and commune which have the same name as Han Chei, Kompong Siem district, Kompong Cham province. The modern Buddhist monastery continued to occupy the site and many new structures have been built and continuing to have on the site. There are two groups of the temples: One on the hill where the new Vihara built nearby; and second group located on the Eastern edge of the hill.

Group one called as Han Chei has two different temples which one built by sandstone on the north Vihara and other one built by brick on the South of Vihara. The Northern one is the sandstone cubic stone-slab cella opened to the east (fig. 4.10). The temple was made by 3 same size of sandstone block, 2.40m width on the north, west and south faces. It sits on a solid platform with a distinctive molding which is partially buried underground. The wall portion of the sanctuary is largely bare and simple. The brick temple is a square form on the base, 6.40m width opened to east. On the other 3 sides are the blind doors. There are some remained of the sculpture on brick of the temple (fig. 4.11). This temple has two oldest inscriptions written in Sanskrit on the door-pillars.

Two inscriptions engraved on the door-pillars of the temple of Han Chei (brick structure) are the most ancient dated inscription of Cambodia. The inscriptions are independent of each other and are all pre Angkorian, second half of 6th century. The inscriptions were written by the Governor of the *Ugrapura* region under the reign of *Bhavarman*. The inscription talked about the installation of Shiva linga worshipped under the name of *Bhadresvara*.

Figure 4.10 Cubic Stone-slab cella

Figure 4.11 Brick temple

The second group called as Kuk Preah Theat. It is a cubic pyramidal roof constructed by the basalt blocks. It represents the earliest known stone temple in Southeast Asia. It is lithic in its conception, constructed of dressed stone and has storied pyramidal superstructure composed of tiers. The elements of the temple are same structures to many temples of the Gupta period. The structure sits on a solid platform with a distinctive molding. The sanctuary has tiered pyramidal form of superstructure, known from earlier wooden structure adopted in stone (fig. 4.12 and 4.13).

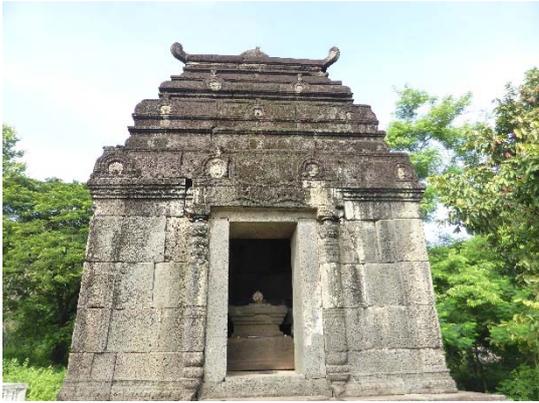

Figure 4.12 See from the East

Figure 4.13 See from North

4. Vat Nokor

Local people called as Phnom Bacheh or Nokor Bacheh, located about 3 Km on the west of Mekong river bank and in the modern city of Kompong Cham province. This is a temple complex composed of 4 laterite wall enclosures.

The 1st enclosure surrounded the sandstone sanctuary opened to the four directions which covered by a modification tower from original style to the *stupa* in 16th century. Two libraries built by laterite block located on the Northeast and Southeast of the sanctuary. The 1st enclosure was a gallery formed separately by several rooms faced toward the central tower which connected to the second enclosure by four gates.

The 2nd enclosure was also the gallery but it is smaller than the first one. In this enclosure, there are 4 corner towers which located on the each direction. There are 3 entrances on the east and one entrance on each other side. All gates are sandstone structure.

The 3rd enclosure has 2 laterite ponds on the east flanked the walkway. It is just the laterite wall enclosure which there is 2 main gates on the east and west, and 2 smaller gates on the south and north.

The 4th enclosure is the laterite wall where there are 4 gates and surrounded by a moat (fig. 4.14-4.17). On the east of the temple complex, a huge water structure has been built with 450m (E-W) x 300m (N-S). The water structure called as *Tonle Om*.

It was built at the end of the 12th century and early 13th century by King Jayavarman VII, which is dedicated to Mahayana Buddhism. According to the inscription remains inside the temple, the Vat Nokor has been modified its central tower to a *stupa* during the reign of King Srey Sokunbot and King Ang Chan I in the 16th century.

Vat Nokor design is rectangular with a length of 421 meters from west to east, and a width of 371 meters from north to south.

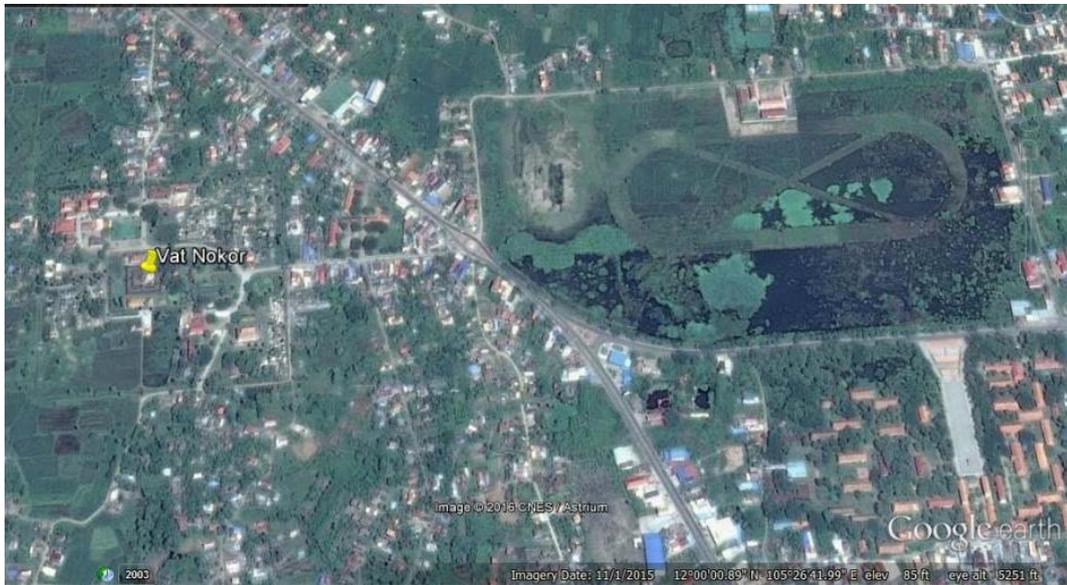

Figure 4.14 Water Structure

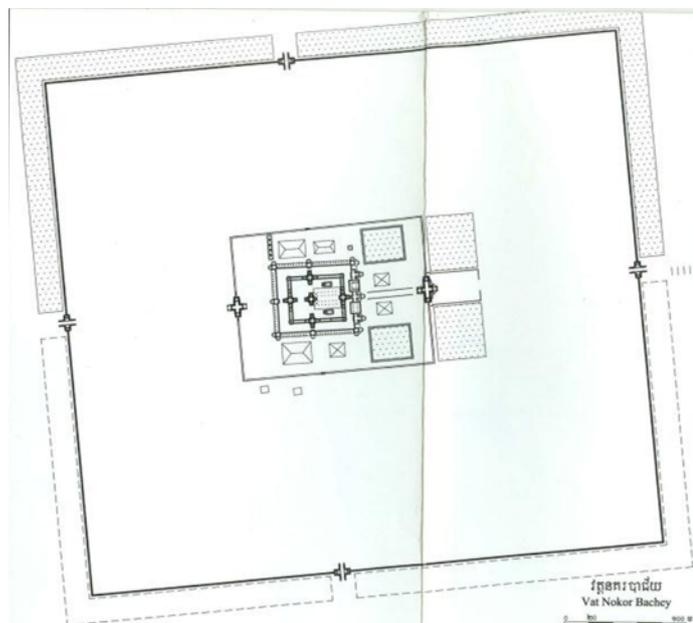

Figure 4.15 Ground plan (EFO)

Figure 4.16 Central tower after modification in 16th century

Figure 4.17 view from east

Field survey to the Southeastern region of Cambodia and the Southern region of Vietnam

This is a preliminary field survey to the Southeastern region of Cambodia and to South of Vietnam. The trip joined by 3 international countries: Cambodia, Thailand and Vietnam, members of the CRMA-Research Center project. The purpose of the trip is to study on the connectivity in the region during the last 1500 years regarding the state formation, history of cultural exchanges and economic interaction as well. The key elements of archaeological sites have been visited as following (fig. 4.18-4.19: map of the southeastern region of Cambodia and Southern Vietnam):

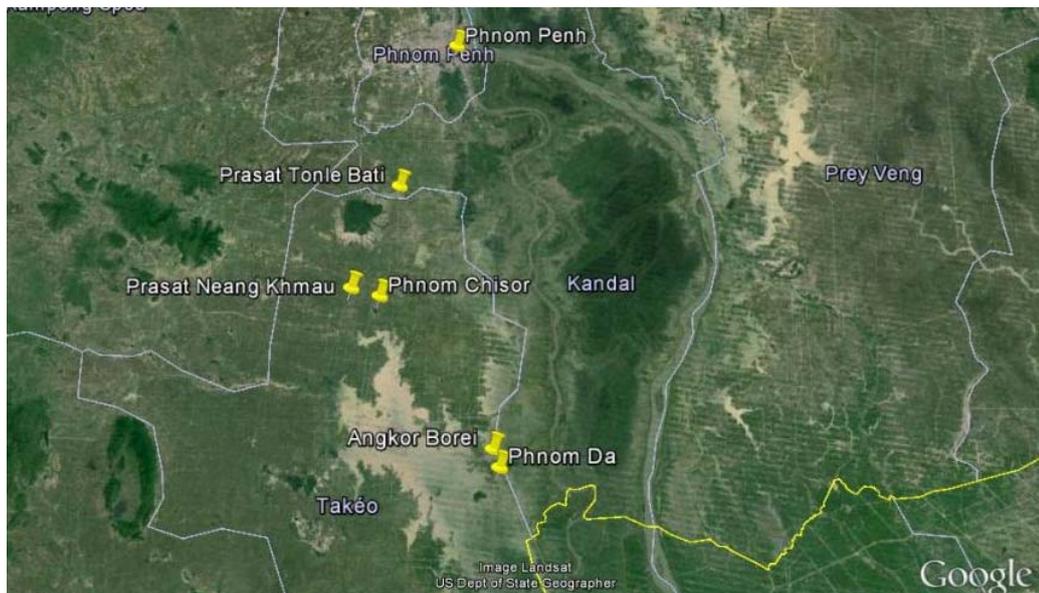

Figure 4.18 Southeastern region of Cambodia

Figure 4.19 Southern Vietnam

1. Ta Prohm Tonle Bati

The temple located in Ta Keo province, about 30 km on the south of Phnom Penh. It is not just a temple but a real huge complex which is similar design as Vat Nokor/Nakor Bacheay at Kompong Cham. According to remained inscription, sculptures and architectural structure, the site has been occupied since 7th to the post Angkorian. But, the principle occupation was in late 12th century under the King Jayavarman VII. Same layout with Vat Nokor, Ta Prohm has a big water structure on the east, 1,500 m long (E-W) by 800m width (N-S) where in the center there is a structure (fig. 4.20). The

temple encircled by a big moat structure which the southern part is getting into the river Bati (see fig. 4.20). There are 2 access through the moat by the east and the west. A walkway has been built to connect the temple with the water structure on the east.

The temple composed by the laterite wall enclosures formed the rectangular shape which the 2nd enclosure has a high wall about 3m in the original structure. The 2nd wall was opened by the 2 main gates which is one on the east and other on the west. For the south and north, there are a simple small gates. Inside the 2nd enclosure, there is a twin laterite ponds on the northeast and southeast. The central tower is in the 1st enclosure where there are 2 libraries, sanctuary attached with the west entrance, 4 gates and 4 corner towers (fig. 4.21).

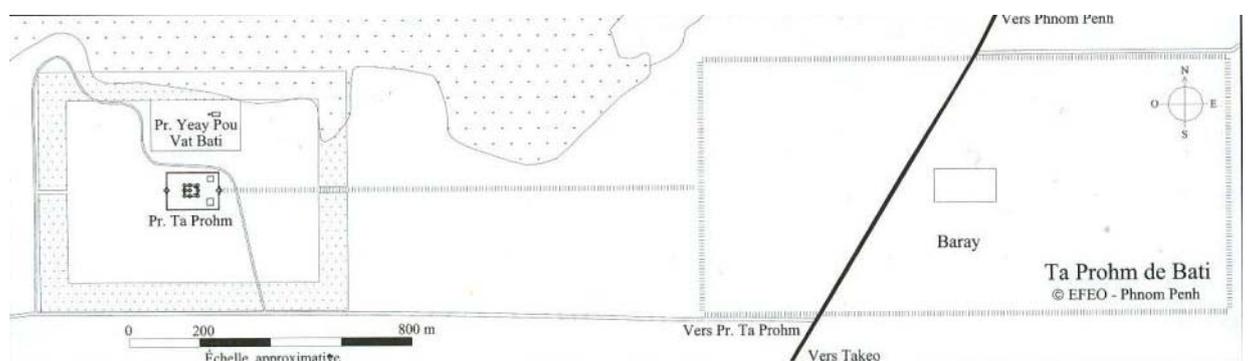

Figure 4.20 Ground plan (EFEO)

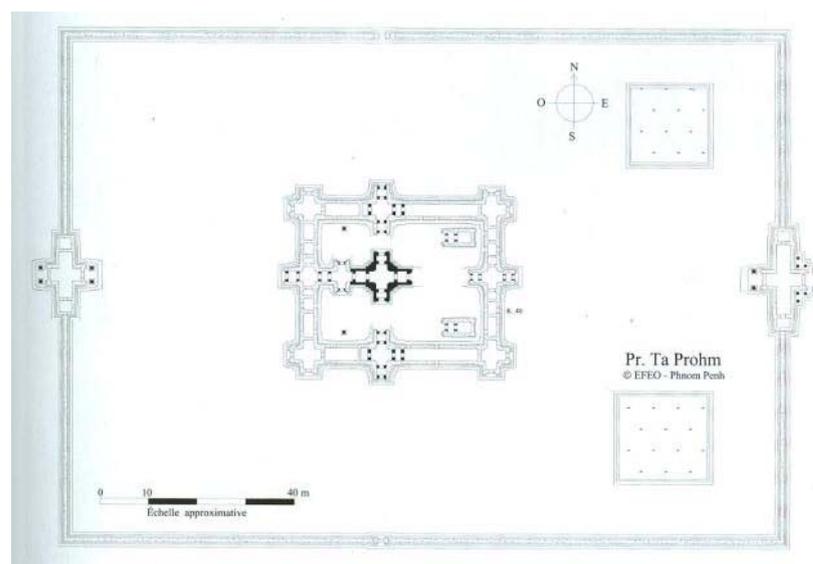

Figure 4.21 1st and 2nd wall enclosures

The center tower was built in sandstone with cross-shape form attached with a hall on the east and west. There are 4 porches of the center part which on the pediments were displayed the images of Lokeshvara with 4 arms (fig. 4.22-4.23). Many different motives sculptures used on the temple structures are the art style of the Jayavarman VII monuments. A lintel on the door of the west hall connected to the central tower presented a story of the Buddha. It showed an important image of the cutting hair story (fig. 4.24). In 16th century, there are many sculptures remained on the ancient structures such the Buddha images on the laterite pediments of the library and west gate (fig. 4.25), the reclining Buddha on the east entrance to the central tower (fig. 4.26).

Figure 4.22 Central tower

Figure 4.23 Lokeshvara

Figure 4.24 The Buddha Story

Figure 4.25 Buddha on Laterite pediment

Figure 4.26 Reclining Buddha

2. Prasat Neang Khmau

Neang Khmau temple located in Rovieng commune, Samrong district, Takeo province, off National Road 2 and about 40 km south of Phnom Penh. Neang Khmau is literally means ‘dack lady’. This temple situated inside the Buddhist monastery named Neang Khmau. Constructed of brick was built by in the 10th century dedicated to Vishnu. The temple originally consisted of three temples built side by side, north-south, on the same basement and faced east. However, only two building are still standing: the central tower and the north tower. Both are heavily damaged (fig. 4.27-4.28). The central tower formed square shape with 6m by side, decorated by sandstone door, columns and lintel on the east side. Other three sides are blind decorated on brick. On the south door frame, there is an inscription K.35 written in Sanskrit remained only 10 lines which could be seen detail in G. Coedès, *IC II*, p.33 (fig. 4.29).

Inside the central tower, there are barely legible wall painting depicted Vaishnavite scenes: *Krishna Govardhana*, *Trivikrama* and Vishnu with 8 arms (fig. 4.30-4.32). The north tower is smaller than the central one. But it has the same structure as the central tower. There is no any wall painting inside. There is also on the door frame an inscription, but barely visible (K.36).

Figure 4.27 view from the east

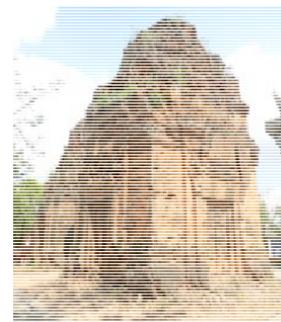

Figure 4.28 from S-w

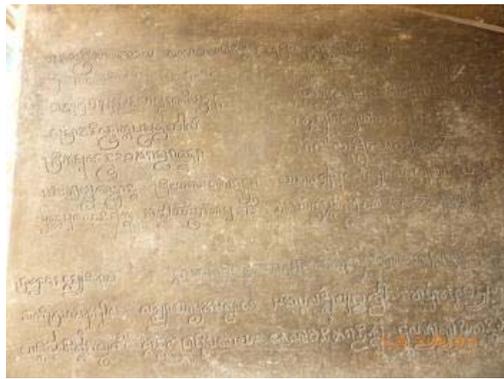

Figure 4.29 Inscription K.35

Figure 4.30 Trivikrama

Figure 4.31 Krishna

Figure 4.32 Vishnu

3. Phnom Chisor

It is located in Takeo province, about 46 km on the south of Phnom Penh and 4 km on the east of Neang Khmau. The temple is situated on an escarpment of the hill of about 120m high. Chisor, Khmer word, is the equivalent of Sanskrit Surya, the Sun. The temple was originally known as *Suryadri* or *Suryaparvata*, the mountain of the sun which is an exact translation of Phnom Chisor. This is the far south temple of Suryavarman I and a direct affirmation of his southern manifestation of power. Here is the place where the southern *Suryameshvara* linga was installed. The layout of the temple is similar in design with two other temples: Preah Vihear and Vat Phu. These three temples were the most holy religious centers of the Khmer Empire (fig. 4.33).

It is located on the east edge of a steep hill, dominating a vast plain of rice fields. The ancient main access to the temple was from the East built by laterite steps down to the foot of the hill. From the foot of the hill, a path led to the gate named *Sen Thmol*. Just in front of the gate, there is a twin pond. From this gate, a path goes east connected to the other gate, called *Sen Roveng*, and finally reached at the water structure called *Tonle Om* (fig. 4.34). At *Sen Roveng*, twin ponds have been built with much bigger than the first twin.

The laterite steps climbs up the hill which is starting with 7.5 m width, and being narrow steadily to 5m when it reached to the main gate on top (fig. 4.35).

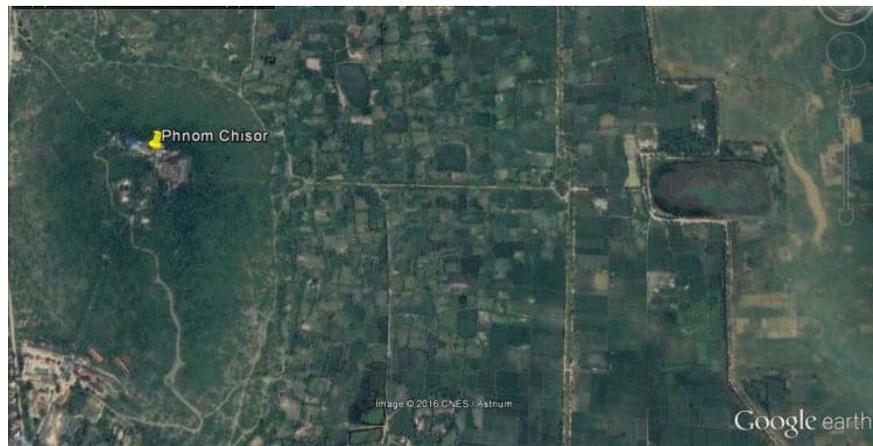

Figure 4.33 Map of Phnom Chisor

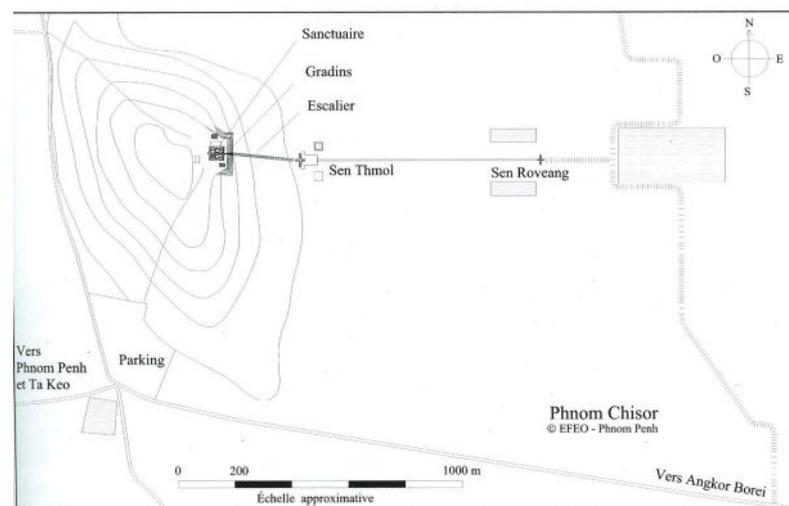

Figure 4.34 General plan (EFEO)

The temple complex is surrounded by an enclosure (50m east-west by 45m north-south) which is a form of the primitive galleries composed by several room spaces in each side. The galleries east and west were installed by an entrance pavilion with 3 entrances. The galleries north and south were closed on the exterior side, but opened at the inner side. These are a series of halls, built of laterite and sandstone, and vaulted by brick. Inside the complex, there are buildings: a central tower connected with a long hall, *mandapa*, which is formed by 2 ranges of laterite pillars, two libraries and other 5 brick towers built on the western part. All buildings are made of brick with

sandstone doors and laterite basements. The plant is symmetrical to the east-west axis, except a southwest tower which may be built different period than others (fig. 4.36-4.37). The central tower attached with a *mandapa* (fig. 4.38) faced east is type of temple structure which we found the same structure such as Phnom Wan in Thailand, Vat Baset in Battambang, Kuk Nokor in Kompong Thom, Nang Sitha in Vat Phu, etc. That is the type of ‘temple of stage’.

Five different inscriptions talked about the temple: K.31, K.32, K.33, K.34 and K.908. The K.31 written on the door frame of the northern library (fig. 4.39), gave the date 1019AD, the Suryavarman I provided a donation to the god Shiva at *Shri Suryaparvata* (Phnom Chisor). The K.32 is a stone kept at Angkor Conservatory, written in 1116AD, mentioned the donation done by the King Suryavarman II to *Shri Suryaparvata*. The K.33 was written on schist stone which is now at Guimet Museum in Paris, given the date to 1017AD, mentioned about a land has been bought for building an Ashrama named *Yogendralaya* by a *Shivacarya*. The K.34 is now at Guimet Museum written in the reign of Suryavaman II, mentioned about a list of personnel in charge of cultivation the agriculture to provide the offerings to Phnom Chisor. The last one is K.908, stone at Preah Khan, mentioned the name Phnom Chisor as *Suryadri* where Jayavarman VII built a *vahanigriha*, the house with fire, in the complex. This is one of 121 structures have been constructed at late 12th century distributed along the royal road and inside some temple complexes within his Empire. Until present, we could identify about 1/3 of the whole numbers. For the case, we could not identify the type of *vahanigriha* in Phnom Chisor as well. After 10 year of survey to all along the Jayavarman VII’s road system, a hypothesis has been raised about the *vahanigriha*. Should it be possible that the ‘temple of stage’ structure was considered and listed in the Preah Khan’s inscription list?

Figure 4.35 Laterite steps

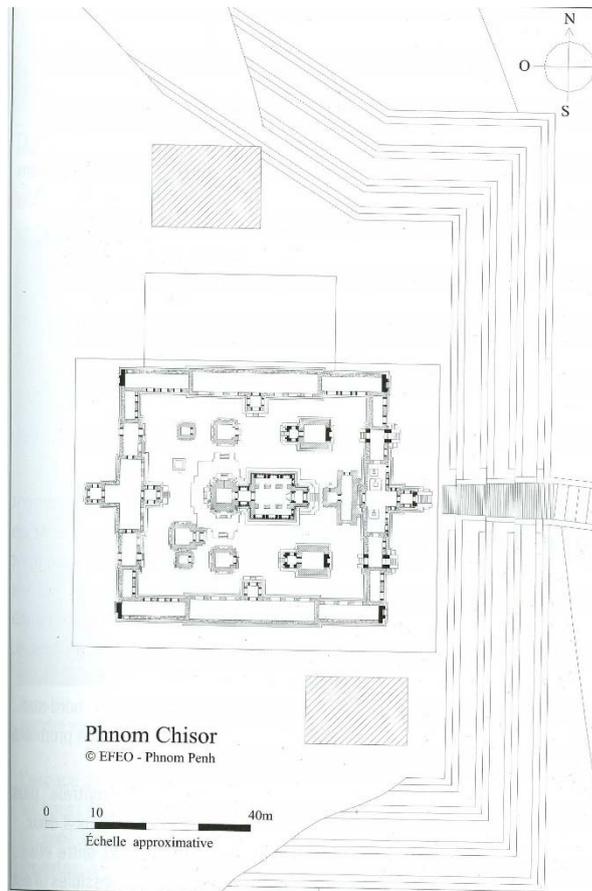

Figure 4.36 Ground plan (EFEO)

Figure 4.37 Central tower

Figure 4.38 mandapa of central tower

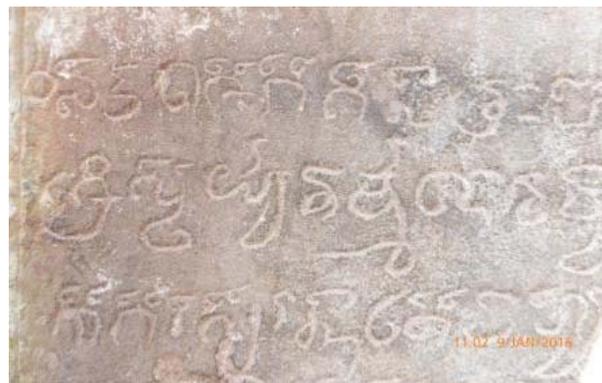

Figure 4.39 Inscription K.31

4. Oc-Eo and Angkor Borei

Due to a bridge broken, the trip could not make to the center city of Oc-Eo at Ba The Collin. I would like to report the site into this section as they are both historically connected.

The early history of Cambodia is known from several sources which among them there are two main sources: Paleontology and Archaeology. These sources have laid the foundation of the present knowledge of the prehistoric period, though they are sketchy within Cambodia present day and depend on other research materials in eastern Thailand and southern Vietnam. For study the early history of Cambodia, we are dependent on the Chinese records for a grid of historical fact. Until 7th century, the architecture and sculpture that are incontestably Khmer appear.

Despite these evident, it seems certain that a polity involved with international maritime trade, having port at what has been established as Oc-Eo, and the Capital somewhat inland, probably at Angkor Borei. It was an important entity in the Southeast Asia area from about the 2nd century. Scholar believed that the administrative and social organization was likely to have been based on an association of smaller units, perhaps successful trading and agricultural villages, rather than a centralized state.

An extensive canal system and brick temple foundations have been found; houses were built on wooden pilings to raise them above the frequent flooding of the Mekong delta region. Inscriptions in Sanskrit found at Oc-Eo refer to King Jayavarman who fought a great battle against an unnamed rival king and founded many sanctuaries dedicated to Vishnu.

There 5 canals which were first mapped by aerial photographer Pierre Paris at Angkor Borei city (fig. 4.40). The canal number 4 was leading out from the Angkor Borei to the sea port Oc-Eo. The canal 4 is the longest of these canals, leading about 80 kilometers with 30m large, in a straight line from Angkor Borei to Oc-Eo. The recent study on canal dated from 200 BCE to 300CE. The Canal number 5 connected the city to Bassac river on the east. And other connected the city to other main sites in the region.

From the recent archaeological research, Angkor Borei was successively occupied by 4 different periods. 1st occupation dated back from 500BCE to 200BCE, the Iron Age, where they found the black phimay glazed and local pottery production. 2nd phase was from 200BCE to 300CE. During this period they found the Orange ware same as many pieces found in delta of Mekong. The city wall of Angkor Borei and canal number 4 were established at this period. 3rd phase dated from 300CE to 600CE. Fine buffware, kanti has been found. Some inscriptions found in the city were written under the reign of Bhavavarman, Citrasenavarman and Rudravarman. 4th phase dated from 600CE to 800CE, the pre Angkorian time. Red ware dominated most of the region. Some inscriptions have been found as well.

Angkor Borei located about 80km on south of Phnom Penh. The ancient city covered on an area about 300ha encircled by brick wall about 6m long and the moat surrounded outside the wall, which is 22m width (fig. 4.41). In the city, there are more than 20 archaeological sites dated back from Iron Age to Pre Angkorian period.

Traces de CANAUX KHMERS dans les provinces de TRÉANG et BAPHNOM.

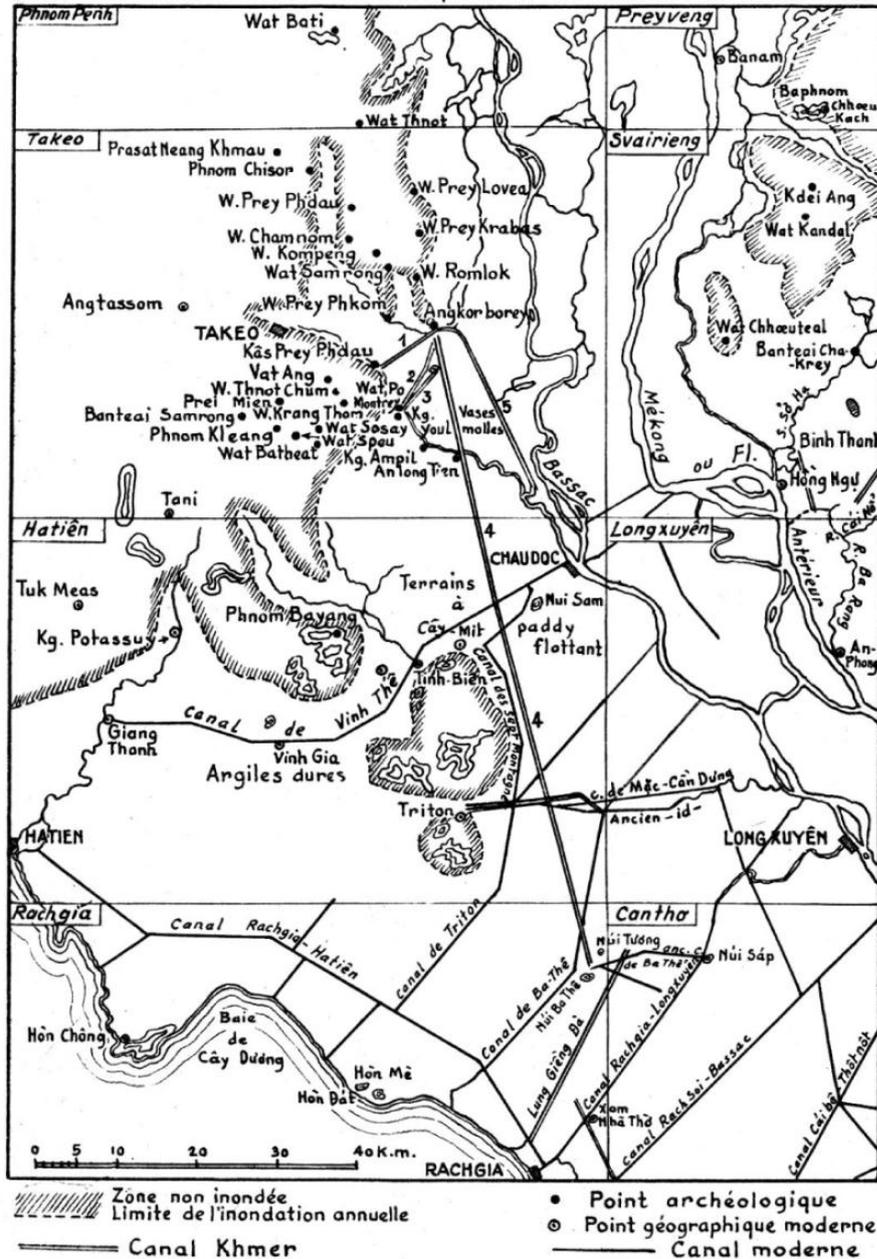

Figure 4.40 Canals (EFEO)

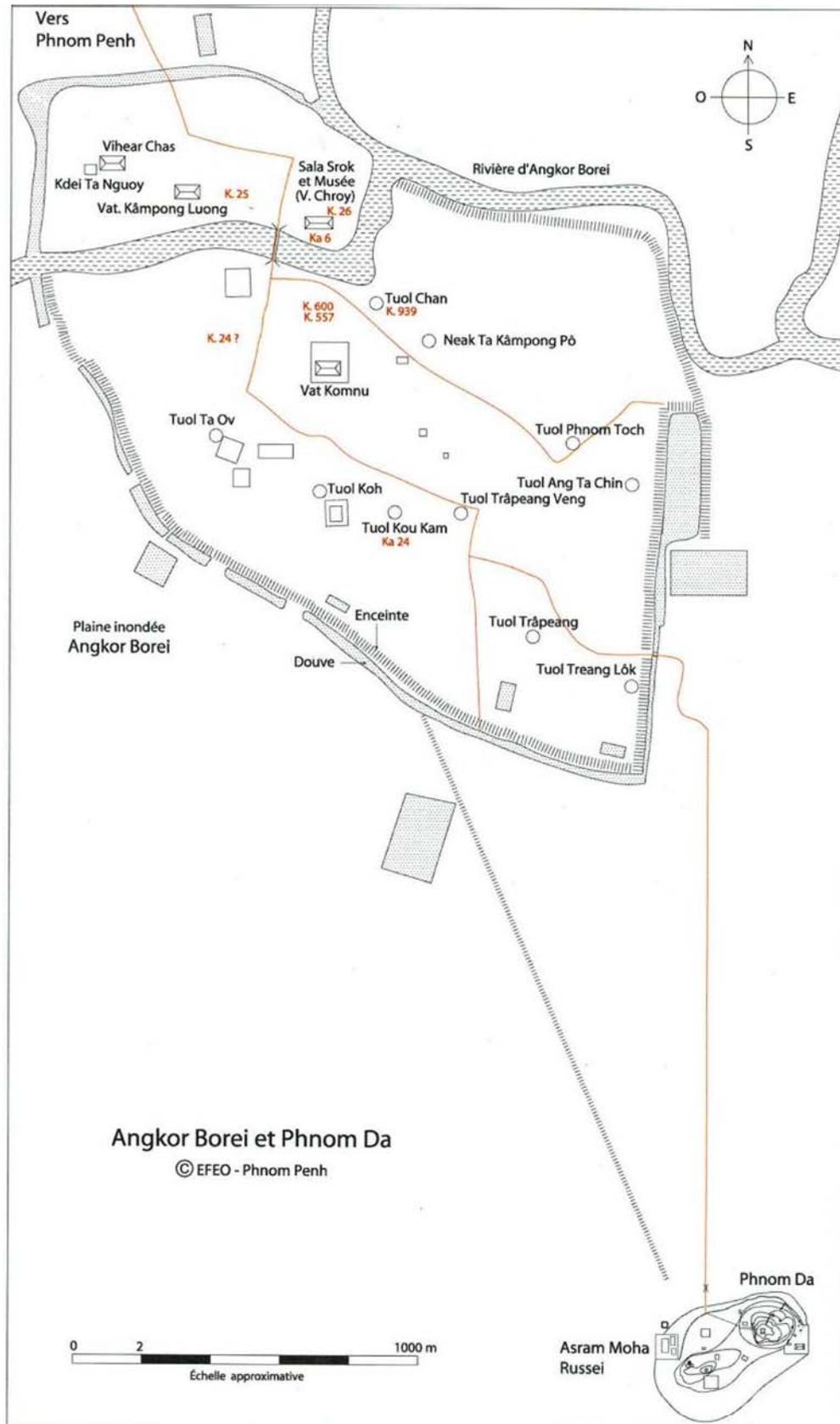

Figure 4.41 Angkor Borei and Phnom Da (EFEO)

5. Prasat Ashram Maha Reussei and Prasat Phnom Da

About 20km from Angkor Borei is the hill of *Phnom Da*, where there are 2 main temple building: *Ashram Maha Reussei* and *Prasat Phnom Da*. Further down the hill is the unique little temple ruin *Ashram Maha Rosei*, quite unlike other Khmer monuments in both design and adornment. The unique design is reminiscent of *Prasat Ashram Isay* in the *Sambor Prey Kuk* group in Kampong Thom. *Ashram Maha Rosei* was constructed of basalt stone. The design and adornments shows signs of Indian influence. The architecture of the Ashram is similar form to the temples on the Dieng Plateau in Java and from those in southern India fused with Khmer preferences (fig. 4.42). It's built in 6th century in the reign of king Bhavavarman I. It's 7m high and 5.5 m square and also faces north. It dedicated to Shiva. The temple is two tiers of walls, the outer and the inner. Between them, there is a passage that allows us to walk around the temple.

Phnom Da Temple, the temple built in early of 12th century. This temple was built on the base of the old 6th century temple. On the edge of the hill, there are five man-made caves (fig. 4.43). Phnom Da Temple is square in plan, each side measured 12m and 18m high. The base is of sandstone and the walls are of laterite. It's a single tower; however, the peak of tower has been destroyed during the war (fig. 4.44). There are also sculpture of Churning of the Ocean of Milk and the lintel of Reclining Vishnu, but they are also damaged. Despite of common Hindu Temples in Cambodia, Phnom Da Temple has its main door faces north, other three sides are false doors. The Temple face north is to face the capital city of Angkor Borei. Phnom Da Temple is built to dedicated to Vishnu, named *Harikampujendra* (Vishnu lord of Kambu, that is the Khmer), the biggest Vishnu statue (3.4 m high) in Cambodia which is currently kept in the National Museum in Phnom Penh.

Beside the two temples as we can see today, in the area there might be many other temples where remained nowadays only the foundation. Because there are many great sculptures were discovery by digging in the area and have been brought to keep in the National Museum. The remarkable sculptures are *Krishna*, *Rama*, *Balarama*, these are from the late 6th to early 7th century, indicated the earliest Brahmanic style in Khmer sanctuary.

Figure 4.42 Ashram Maha Reussei

Figure 4.43 A Cave at Phnom Penh

Figure 4.44 Phnom Da tower

Figure 4.45 Face North of Phnom Da

6. Archaeological Sites in Southern Vietnam

The first preliminary trip to the region has been made in 2016 with the assistance from Vietnam Institute of Archaeology and support from CRMA-Research Center program. We could not visit the Oc-Eo site at Ba The hill because of the accident which a bridge leads to site has been broken. The visit program changed to other sites. The 1st site that has been visited is the Ba Chua Xu (fig. 4.46) at Chau Doc city, a Vietnam modern Buddhist monastery which was built for covering a most worshipped female god. (fig. 4.47). She is a goddess of Land, one of the most venerable in South Vietnam. In fact, she was an ancient image of Vishnu Phnom Da art style brought down from a hill nearby, *Nui Sam*, standing over 300m on the west of the modern city Chau Doc.

On the hill of *Nui Sam*, an ancient pedestal of the Vishnu is still on the site. They built a hermit to cover the pedestal where the local people come to worship every day (fig. 4.48).

Figure 4.46 Ba Chua Xu

Figure 4.47 Goddess of Land, former Vishnu

Figure 4.48 Pedestal of Vishnu

The Next day, we visited the An Giang museum at Long Xyuen city. Many Oc-Eo artifacts are displaying in this Museum. Professor Nandana Chutiwong has kindly given a lecture to Vietnamese staff of the museum and research team. Her talk was the ‘Vimayapura, Yashodharapura and Vijaya’. After the talk, we visited Museum *Dong Thap* at Cao Lanh city, *Dong Thap* province. Some objects have been found from *Go Thap* site are displaying here. They are belong the period of 6th and 7th centuries which they called here as Oc-Eo culture (?).

Go Thap is an interesting archaeological site covered on an area 300ha registered as national heritage of Vietnam. A Management office is in charge of *Go Thap* site. The sites composed with several brick foundation structures (fig. 4.49) and settlement sites as well. Wooden Buddha images and stone Vishnu images have been found in the area. *Ba Chua Xu* is also here where it is one of the three sites in Southern Vietnam. The sites have been covered by the modern structure after excavated.

In the next day, we have visited Dong Nain museum where there are many important artifacts found in the Dong Nai river, such as the Vishnu Phnom Da style, Shiva of Baphoun style (?) and other. In the afternoon of the same day, we visited the temple *Buu Son* where it was a former Cham temple. The temple has been built over the Vishnu temple. That Vishnu is still keeping in the temple (fig. 4.50). The Vishnu is called now as *Ba Vshinu* which literally means ‘the female Vishnu’.

Our last day from the trip, we visited 3 different museums in Hochi Minh city: Museum of History in Hochi Minh city, Museum of Hochi Minh History and Museum of Fine Arts in Hochi Minh.

Figure 4.49 Go Thap site

Figure 4.50 Buu Son, The Cham Vishnu

The Study on the laterite quarry and laterite blocks used for building bridges and temples on the East Road

1. The Ancient Quarry

Laterite is generic name for the red soil frequently seen in the area with hot temperatures and high humidity. Laterite is a weathered soil in which potassium and calcium are eluted from the soil by the rain water and iron and aluminum remain at high rate. The mechanism in which this red weathered soil is lithified (lateritization) have not been identified yet, but porous laterite which is called red soil stone or iron stone has played an important role in the construction of temple and bridges in the ancient time. If there is not any excessive external force or freezing damage, the durability will last over a long period of time.

1.1 Location of the Quarry

A huge area of laterite quarry has been identified at Khvav village, about 75km way from Angkor and located about 2-3 km on the north of the East road. The laterite soil is abundant everywhere of the area where at present, the new quarries

have been exploited for using in the modern building as well as for restoration of the Angkor monuments (map attached below, fig. 4.51).

Figure 4.51 Location of Ancient Laterite quarry

In the area, there are seven stone bridges and many temple buildings. The bridges have mainly been built by laterite blocks. The temples have been partly built by the laterite blocks. This study aims to know about are there any connections between laterite stones used for building the bridges and temples with the quarry. The quarry covered on an area about 3,000,000 m², extended on an axis N-W to S-W, along the hill located on the East. Three different group of the ancient exploited have been identified:

- Northern group (439895 – 1486715)
- Central group (440115 - 1486243)
- Southern group (439578 - 1485461)

1.2 The Vestige of the stone cutting

The cutting traces between one to other block is about 10 cm width. The average size of cutting block is 60 cm by 80 cm (fig. 4.52-4.55).

Figure 4.52 Remained of cutting

Figure 4.53 view of cutting stone

Figure 4.54 Profile of cutting block

Figure 4.55 General view of the cutting spaces

2. The Study on How to Cut the Laterite Stone at a new quarry

The new quarry has been exploited some years ago. The stone from this quarry has been sent to town for using in the construction of the new building, and most of the time using at restoration worksites at Angkor. The new quarry located on the eastern side of the ancient site (fig. 4.56) and about 5km on the north of the ancient road and downtown of Khvav (UTM: 442507-1487015).

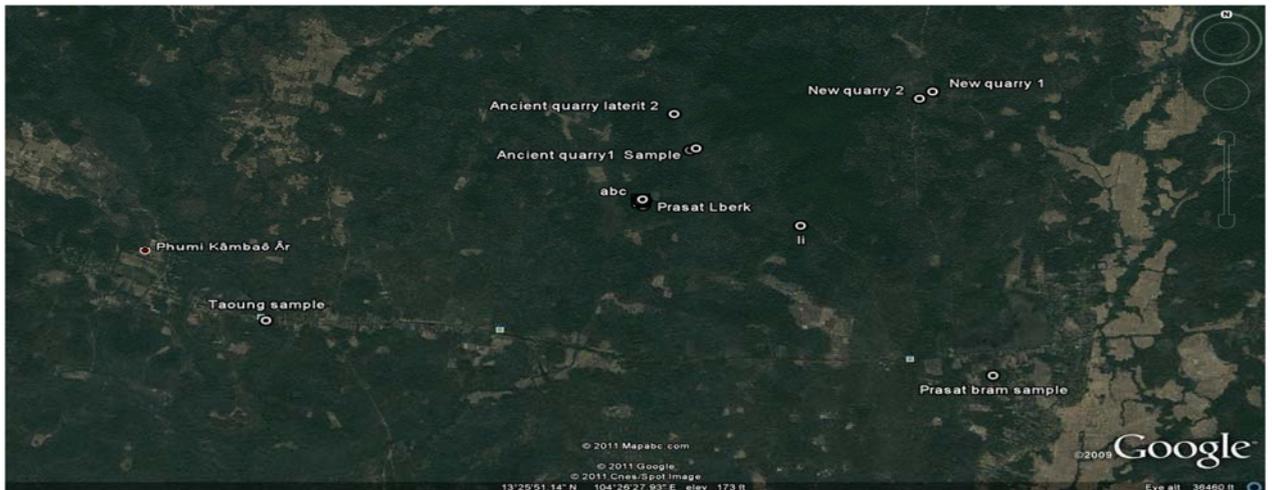

Figure 4.56 Location of the ancient and new quarries

The process of the work could be summarized as following:

- Clearing the field and remove the soil from upper layer (fig. 4.57)
- Lining on the clean ground for marking blocks to be cut (fig. 4.58).

Figure 4.57 Clearing the field

Figure 4.58 lining on ground before cutting

- Piercing into the stone following the lined traces by using the wrecking iron bar (fig. 4.59)
  - Breaking through the hole after the piercing for producing blocks (fig.4.60).
- The common size from the cutting is 70cm x 50 cm x 40 cm.

Figure 4.59 How to define a block size

Figure 4.60 How to break into block

3. Scientific Analysis

Three different samples have been collected from the ancient quarry, stone bridge, *Spean Ta Ong* and a temple, *Prasat Pram*, built along the road. The analysis has taken place at Laboratory of Phnom Penh Industry's Department.

a- Sample collected from the quarry:

A broken piece of laterite from the quarry has been sent to the Lab for analysing. It weighs about half of a kilogram. It's been crushed, then mixed with water and acid HCL. Air-oven used for searching the Moisture of the sample. Extraction method used for finding $(Al_2SiO_2)_3$; Flame Photometry for K; and Photometry for Fe, Cr, Na, Mn, Cu.

Here is below the result from the analysis:

Chemical Elements	%
Moisture	1.01% MM
Al_2SiO_2	67.12% MM
Fe	0.06% MM
Mn	0.004% MM
K	0.52% MM
Cr	0.004% MM
Na	0.19% MM
Cu	0.05

b- Sample collected from Spean Ta Ong

A small piece of laterite block broken away from the bridge weights about 100 gram has been collected for the Lab. Same process of analysis has been under taken. The result presents below:

Chemical Elements	%
Moisture	2.19% MM
Al	0.14% MM
SiO ₂	49.13%MM
Fe	87.70% MM
Mn	0.012% MM
K	0.33% MM
Na	0.28% MM
Cu	1.80% MM
Organic	10.11% MM
Ca	17.60% MM
Mg	8.40% MM

c- Sample collected from Prasat Pram

A small piece of laterite about 200 gram collected from the temple. Same process has been under taken at the Lab. The result shows below:

Chemical Elements	%
Moisture	1.56%MM
Al	0.13% MM
SiO ₂	52.96% MM
Fe	88.82% MM
Mn	0.001% MM
K	0.33% MM
Na	0.49% MM
Cu	2.00% MM
Organic	9.62% MM
Ca	19.20% MM
Mg	3.70% MM

The Study on the Connection Roads to Koh Ker Region and its local road network

The field surveys have been conducted in the region of Koh Ker, Preah Vihear province. The located about 125km on the northeast away from Siem Reap. The surveys are conducted on the area where the Royal Road from Angkor passed by and the Connecting Road from Royal Road to the former city of Koh Ker. The city's name was written in the Koh Ker's Inscriptions: K.187 named in Sanskrit *Lingapura*; K.682 named in old Khmer *Chok Gargyar*. The city was built by the King Javarman IV (921-941).

The city was composed by more than 50 temples and a large rectangular reservoir, called *Rohal*, which stretch north-south direction. *Prasat Thom*, the state temple, featuring a five-tiered step pyramid temple, called *Prang*, located at the city center. Majority of the temples concentrated within an area that covered on then 10km in the north-south direction and 5km in the east-west direction. The recent inventory numbered 127 Archaeological remains: 56 temples sites with single or multiple shrines; 14 pedestals on laterite or sandstone platform; 8 unknown function laterite structure; 13 pedestal scatters; 9 boundary stones; 10 artificial ponds; 7 earthen dikes; 3 stone quarry sites; and 7 other artifact traces (Mizoguchi, 2011).

Within the area, most of the temple located on the southern half. The topography of this area is at attitudes of approximately from 70m to 110m. This is formed a gentle slope from south to north and coincides with the watershed of the Stung Sen River (called here as Stung Rongea) which flows through the northern lowland toward the east (fig. 4.61: Koh Ker Map). At present, Koh Ker situated in the commune Srayang, Kulen District and Preah Vihear province (fig. 4.62: road map).

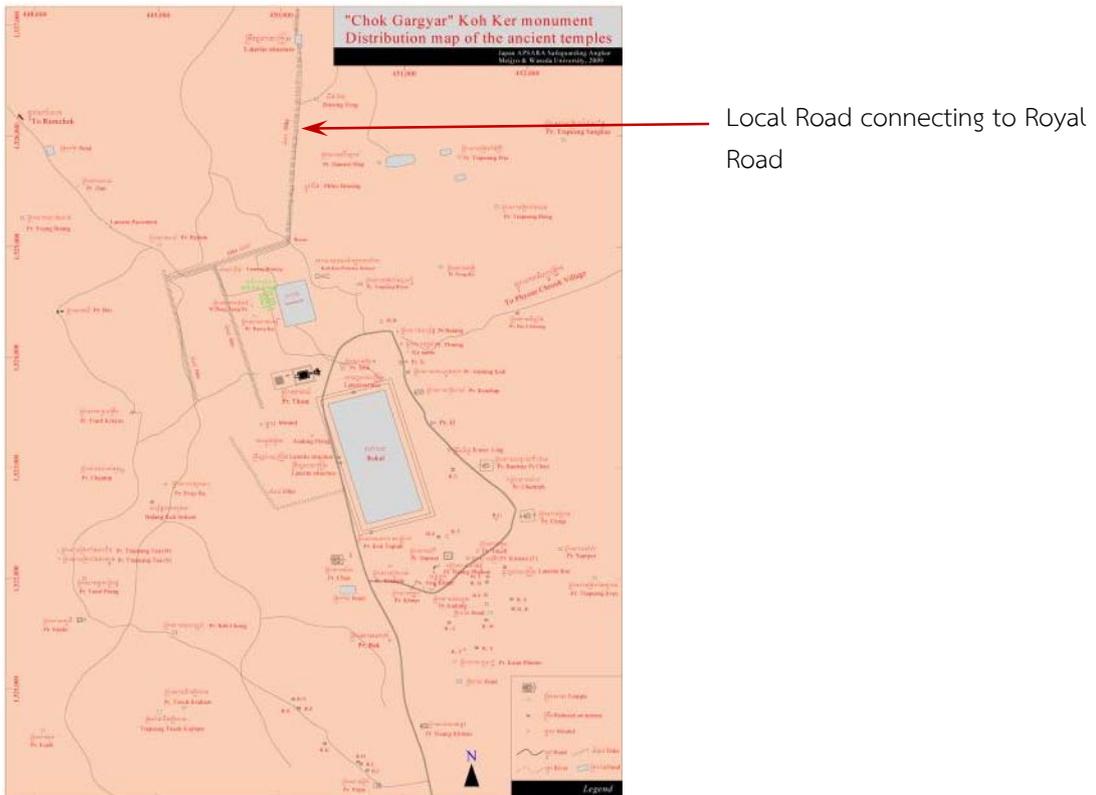

Figure 4.61 map of Koh Ker

Figure 4.62 Road Map

1. The Royal Road

The Royal Road from Angkor runs on the northeast direction passing through the northern side of city Koh Ker. The Royal Road stretch through the north of the city

Koh Ker appeared about 7km long (fig. 4.72). There are two structures remained along the Royal Road within the area: One stone bridge and a temple of stage. The survey has been conducted on the Royal Road, bridge, local road and the temple of stage.

The survey conducted on the Royal Road about 6km long running through the area. The finding has been revealed by the size of The Royal Road. It is much wider than all of the existing structure of the Roads. The common size is at 30m: crown 15m wide; drainage canals and shoulders 15m. But this one is much bigger than the common structure. There are 2 location have been noted: on the Road and at the bridge, Spean Khmeng. At bridge, the Road is 18m wide, bigger than usual structure. Beside the bridge location, the Road is reached to 45m wide flanked by drainage canals 8m wide with 1.5m deep and more than 2m at the shoulder (fig. 4.63: Structure of Royal Road).

2. The Bridge

There is only one bridge has been found in the area. The bridge called *Spean Khmeng*, literally means as *Children bridge*. That is a common name which there is a lot of such name given to such kind of the small structure bridge. It located on west on the north-west of the city Koh Ker. At present, the bridge situated in the village *Romchek*, on the northern part about 1000 m away. The bridge was built by laterite blocks with sandstone handle. The bridge runs southwest-northeast direction with 13m long, 5m wide, 5m high and 5 drainage axes. Each drainage axe has 1.4m wide (fig. 4.64 and 4.65: Bridge)

The bridge is a ruined structure. On the western side, the bridge was cut off from the Road (fig. 4.66: Cutting off from Road) by the water course. At this location, the Road is narrow down to 18m wide and the bridge is only 5m wide. The problem could be explained by these two unusual structures: bigger size of Road and the small size at the bridge. Other hand, this matter proved that the bridge has been built early than the present size of the Road. In another words, the Road has been enlarged at the later period, might be at Koh Ker period.

3. The Temple of Stage

The temple named Prasat Ta Maen, located on the northern side of the Royal Road, about 6km on the northeast of the main temple of Koh Ker, Prasat Thom. It's a ruin structure, remained a lower part of its structure. The layout of the temple could be presently seen as following:

- One sandstone single tower faced east (fig. 4.67: Sanctuary)
- Two bricks libraries faced west (fig. 4.68: Library's Structure)
- Laterite wall enclosure (30m x 25m)

- A laterite gate on the east (fig. 4.69: Gate and wall)
- A huge water reservoir located on the east of the temple about 100 m away.

Based on the typology of the temple pattern, we could conclude that is a pattern of the 11th century and built on the Royal Road, a Chapel of Rest-house. On this Road (Angkor-Vat Phu), there is no any Jayavarman VII's Chapel of the Rest-house has been found yet.

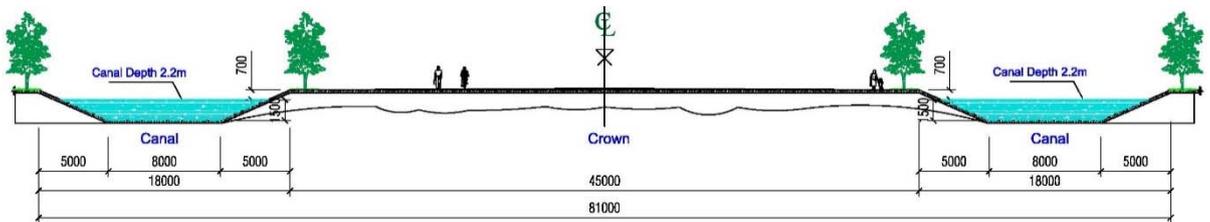

Figure 4.63 Structure of Road (drawing by Trai Sakal)

Figure 4.64 Bridge

Figure 4.65 Bridge

Figure 4.66 Cutting off point

Figure 4.67 Prasat Ta Maen's Sanctuary

Figure 4.68 Prasat Ta Maen's Library

Figure 4.69 Prasat Ta Maen, Gate and wall

4. The Local Road Connecting with the Royal Road

It was an elevated and huge earthen dike, about 7km long connected the city to the Royal Road (see fig. 4.61). It was paved in laterite unshaped block only on the western side, the shoulder (fig. 4.70-4.71: Pavement of Laterite). The height of road could be seen today from 1m to 3m. Once the road reached the city, it formed an inverse 'L' shape with double dikes running south parallel to each other, passed through western side of the city (about 4km long). Along this road, we found many cutting spaces with remained of some laterite structures at the area where the waterway flowed through from northeast to southwest. The biggest cutting opened the space until 40m wide, which called as 'spillway' (fig. 4.72: Evans D. mapping).

With the analyzing on the remained laterite pavement on the western side and the structure at the cutting points, we could understand of the Road Structure might be used as dam to collect water from the natural water ways for using in the city. Other hand the dike might be used a dam to protected the city from the strong current of water flow down. The recent Lidar coverage on the Koh Ker proved that a huge area on the south of city was the agricultural land (fig. 4.73-4.74: Lidar).

Figure 4.70 Laterite pavement

Figure 4.71 Laterite Pavement

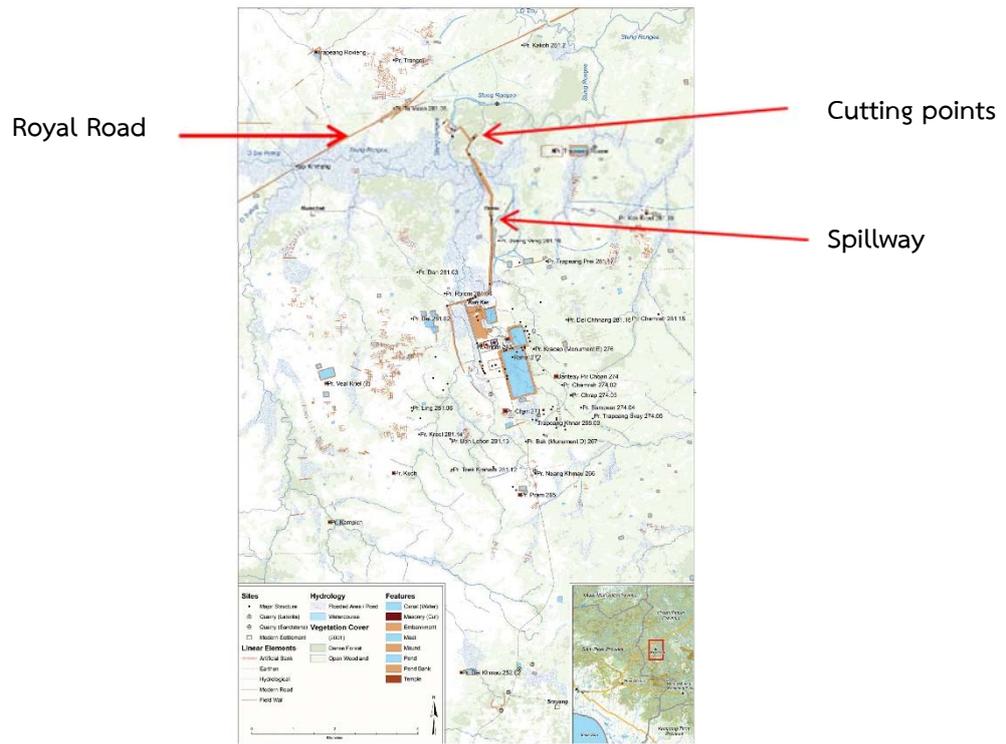

Figure 4.72 Koh Ker's Evans D. Mapping

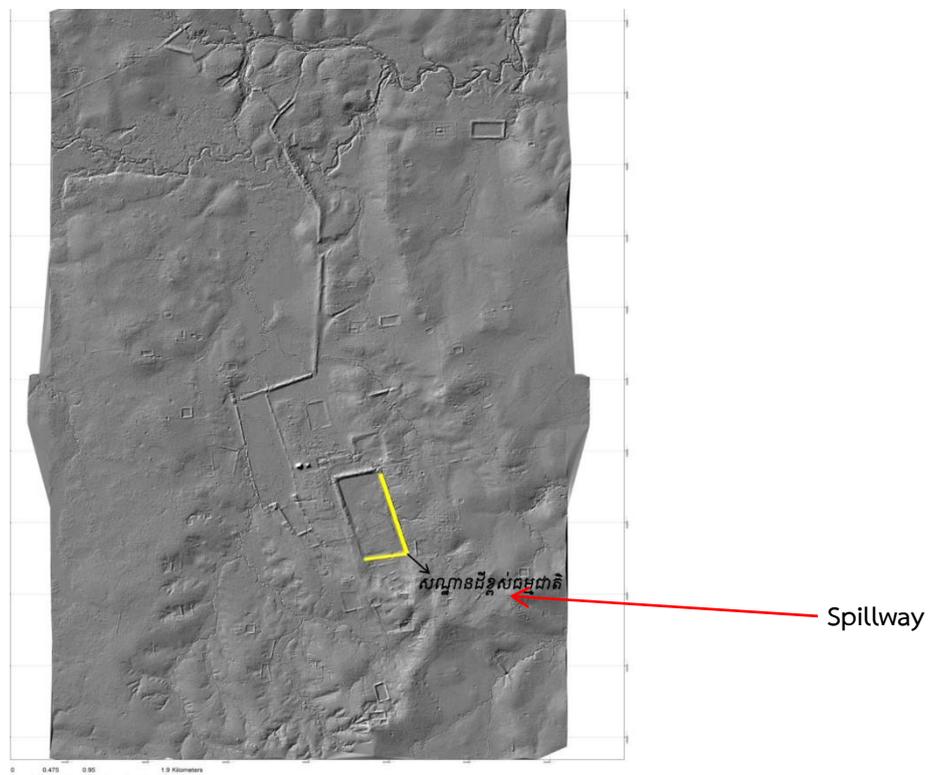
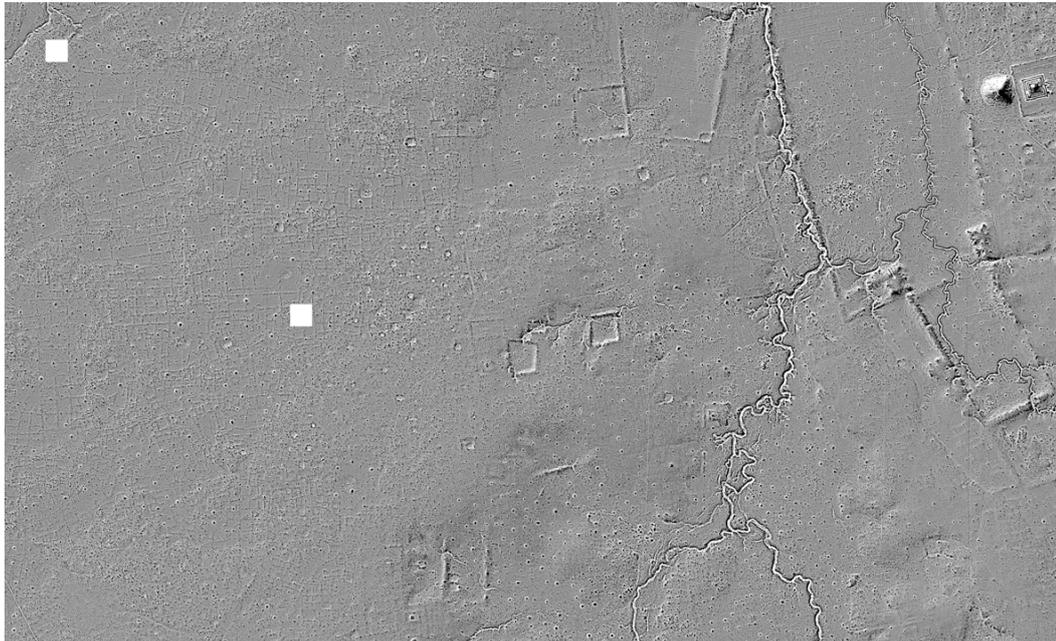

Figure 4.73 Lidar, Structure of dike, local road and cutting points

Figure 4.74 Lidar, Rice field's pattern found on the southern and western part of city

5. Daily life on the Road

We conducted an Anthropological Study on a community living on the local road connected to the Royal Road. The community named *Phum Koh Ker Thmei*, literally means, 'new Koh Ker village. This is not a very old settlement, but they are here about more than 10 years ago. Some people are from Siem Reap and Kompong Thom provinces for finding the new land to live. Some are from the old village nearby the site. Their settlements are concentrating along embankments of the Road (fig. 4.75). Agriculture is the main activity of their daily life. They are fishing in the rivers and water reservoirs in the area (fig. 4.76). The main transportation in the rainy season is boat. Every household has own boat, small or big size depend on their needed (fig. 4.77).

Along the ancient local road, the villagers built a wooden rest-house following the ancient tradition (fig. 4.78). In the ancient time, there is no any ancient rest-house building on the local road connected to the Royal Road. Small business with small shop has been found on the road as well (fig. 4.79). Villagers are living in the traditional cultural atmosphere and still performing the old tradition rituals (fig. 4.80).

Figure 4.75 Settlements along the Road

Figure 4.76 Fishing tools

Figure 4.77 Boat parked near the house

Figure 4.78 Wooden Rest-house

Figure 4.79 Boat parked near the house

Figure 4.80 Preparing betel leaf and areca for chewing

Conclusion

To the East as to the South-east were the historical regions of the economic activities and populated areas. Communication with the central administration of Angkor was very active both by land and by river. The Southeast Road of Angkor-Kompong Thom continued its course further south-east, following a line parallel to the northern shore of the Great Lake, the Tonle Sap River and the left bank of the lower Mekong. This road was to cross the present provinces of Kompong Thom, Kompong Cham and Prei Veng. It linked several administrative territories, holy places and pilgrimages throughout its passage. As well as in the present district Staung

Kompong Thom province, the road passed through the territory of Dvâravati where there were lands of Vâp Pan, a relative of Queen Mahendradevî, queen mother of King Regendravarman (Coedès *IC, I*, p 75).

In the *Choeung Prey* district of Kompong Cham province, the road crossed a country where there were about twenty temples dating from different periods, two of which had inscriptions from the period of Sûryavarman I (1002-1049 AD). One of *Pring Chrom* designated *Parakramavirvarman*, a general of Suryavarman I, who was charged with governing the southern provinces (COEDES, *I.C, V*, p. 229-234). The Road might complete its first stage around Kompong Cham, passing through the *Vat Nokor* site where a foundation of Jayavarman VII (1181 after 1201) was later found.

This Road then continued along the left bank of the Mekong, dividing it in two directions, one towards the East and the other towards the South. That of the east joined the town of *Banteay Prei Nokor*, in the *Pramâna* (city) of *Indrapura* (see above). Some 7 kilometers to the Northeast of this city, there were sanctuaries of *Choeung Ang*, built during the reign of Jayavarman IV. At that time, King Jayavarman IV ruled to the north and east while his nephews Harsavarman I and Içânavarman II reigned in Angkor. This temple contains two inscriptions which reproduced an order from King Jayavarman IV, addressed to his high dignitaries in order to place the god *Tribhuvanaikanatha* of this country under the same authority as the god *Camepevara* (Mme SAVEROS POU, "Visnu, Nârây au Cambodge", *Orientalia Lovaniesia periodica Universitaire Stichting Van Belgique*, 1994), and enumerate annual donations and servants to serve these deities. As for the south, the road joins the country of *Vrai Vyak* in the *pramâna* of *Indrapura*, the present district of *Thbong Khmum*, where the monument was located, that of *Preah Theat Preah Srei*. There are two access routes in this region, one of which is the Mekong arm called *Tonlé Toch*, which goes from *Chihe* (Kompong Cham) to *Banam* (Prei Veng), more than one hundred kilometers long. Navigation is still possible during the high-water season, but it is advisable to get there by the second route: the land route.

About 100 kilometers south of *Preah Theat Preah Srei*, this Road connected with the city *Vyadhapura* of Fou-nan, in the present district of *Ba Phnom*. It is in this region that two digraphic inscriptions of the *Asrama* of the Yaçovarman and a stela of the Rajendravarman period were found. Finally, from this city, it is believed that there are ways connecting to the downstream region of the Mekong and the Câmpa or Champa.

The scientific analysis on the Laterite quarry on the East Road has been found the provenance of the laterite used for building bridges and temple of stage along the

Road. The three laterite stone samples analyzed are the same type. They were most probably from same place. The different percentage of elements: Fe, Cr, Mn and Ca from the sample of the quarry and the building structure due to it displays in sun and heated by forest fired. There are sample elements from the temple sample and bridge sample. The different percentage of the elements from the both samples is due to their environment. The moisture from the bridge sample is much more than from temple due to water at the bridge. Percentage of Fe and SiO₂ found from bridge and temple samples proved that the capacity loading of bridge was high and strong for the temple.

Koh Ker was a former Center Power of *Jayavarman IV* (921-941AD), *Lingapura* in Sanskrit and *Chok Gagyar* in Khmer, and his successor, *Harshavarman II* (941-944AD), from 921AD-944AD. The Center of Power was lasted about 20 years. In 944AD, new King ruled over Koh Ker, named *Rajendrarvarman* (944-968AD), a nephew of *Jayavarman IV*, decided to move back to *Yashodharapura*, Angkor. Scholars tried to explain the reason of the abandonment of Koh Ker because of the poor water management and the poor soil for agriculture.

The topography of region obliged the builders to design the city follow an unusual almost north-south orientation. The watershed is running from north to south. The water resources are from the north, i.e. the Stung Rongea river, main river feeding the city and many other streams flowing down to city as well. Many dikes have been built in the north-south direction and east-west direction for capturing and distributing the water to downstream of the city. If we compare with the similar structure of dikes and roads, it is believed that the Royal Road and Local Road, which paved by laterite blocks aside, of the city have been built to manage and distribute the water flow for feeding the city itself all the season. The city of Koh Ker, 35 km², is much smaller than Angkor. But Jayavarman IV is believed that he brought with him from Angkor the water engineering concept for building his own city. The design of water management is quite similar layout.

The recent Lidar survey over Koh Ker showed that city composed of many hundreds of water structure has been dug within the city limit. Among them, Rohal is biggest structure of the city. It's about more than that, Lidar also showed a huge area of agricultural land located on the lower part of city with appearing a big number of the rice paddy field. So, the main reason of the design north-south in direction is believable of the water management purpose. At present, Koh Ker region is not the poor soil area. Forest remained thick covered over the area, even, the cutting tree in is still in high number. That is we could see how fertilized soil with water feeding is

here. The villagers use boat for travelling in rainy season and fish in the river and streams for their daily life. With all these evidences, it might be have another reason to answer for the question why the King *Rajendravarman* moved back to Angkor?

The Royal Road running through the northern side of the city limit of the former *Lingapura*, is biggest Road's Structure which ever been built within the Empire. Why was it built too large? What could we learn something from it? The total distance where the Royal Road passed through this city is about less than 10km long. But the size of the Road is quite impressive, 45m wide. Normally, the overage of the Royal Road's size is about 15m wide. The Royal complex of Koh Ker is perhaps the embodiment of a pretender's need to demonstrate great power through large-scale architecture. Everything about Koh Ker; dimensions of its colonnettes; the height of its entrance gate; the size of its sculptures, is on a massive scale. With the present evident, it is understandable for the size of the Road as well. Or could it be used as protected dike against water flow for the city? The topography shows that the slope is appearing down from north to south. The current of water flow might be very strong which could effect to the city in downstream. The breakdown point between the Road and bridge is has been shown.

Other word to explain further, that is also a potential evident to understand about the history Royal Road at the region. The size of bridge is only 5m wide. The Royal Road, when reached the bridge, has been narrow down to 18m wide. The size is still bigger than the bridge. Such an unmorally structure has been connected between the Road and bridge. That was a failure of the junction between bridge and Road which is the reason made the water flow cut off the Road away from bridge. This is also good thing for the archaeologist to find out the chronological sequence of the bridge building and the Royal Road. It is certainly that the bridge has been built before the enlargement of Road to 45m wide.

References:

- Aymonier, E., 1897, "Le Cambodge et ses monuments. Koh Ker, Phnom Sandak, Phnom Prah Vihear", *Annales du muse Guimet, Revue d'Histoire des Religions*, 36, Ernest Leroux, Paris: 20-54.
- Bruguier, B., 2002, *Carte Interactive des Site Archeologiques Khmer*, www.cisark.org
- Coedès, G., 1937-1966, *Inscriptions du Cambodge*, 8 vol., Hanoi, puis Paris, *EFEO*.
- Evans, D., 2009, "Toward a Landscape Archaeology of Koh Ker: Methods, Issue and Recent Research", *Jaya Koh Ker Project Annual Report*, Budapest: 25-63

- 2012, "Report of Field Activities at Koh Ker", University of Sydney and APSARA Informal Cooperation
- GOLOUBEV V., 1936, "Reconnaissance aérienne au Cambodge", *BEFEO.*, XXXVI, Fasc. 2, Hanoi, pp. 469-477.
- Im, S., 2005, "Angkorian Communication Routes and Associated Structures", *Udaya, Journal of Khmer Studies*, n. 5, in Khmer
- 2008, "A Research Study on the Royal Road from Angkor to Phimai", In *Angkor International Symposium Proceeding, Oct, 2008, Nihon University, Japan*, pp.194-229
- Lunet De Lajonquière, E., 1902-1912 *Inventaire descriptif des monuments du Cambodge*, 3 vol. avec cartable, Publ. EFEO., Paris.
- Mizoguchi, A. & NAKAGAWA, T., 2011, "Koh Ker and Beng Mealea", *Two Large Monuments at the Eastern Portion of the Khmer Empire: Scientific Research on the Provincial Ancient Khmer Cities and Temple*, Ed. Supervisor, Miejo-Waseda-JASA
- Parmentier, H., 1930, "Chronique. Cambodge, Rapport sur une mission dans la région Nord-Est du Cambodge", *BEFO*, 30 (1-2):220-224.
- 1939, *L'art Khmér classique. Monuments du quadrant Nord-Est*, PEFE0 29 et 29 bis, EFEO, Paris
- Shimoda, I., & Sato, K., 2009, "Religious Concept in the Layout of the Ancient Khmer City of Koh Ker", *UDAYA, Journal of Khmer Studies*, No. 10, 2009:25-56.
- Lertlum, S.; Shibayama, M.; Im, S. 2013. Exploring the East-West Corridor through the Study of Ancient Communication Systems: A New Paradigm in GIS-based Cultural Studies between Myanmar, Cambodia, Laos, Malaysia and Thailand. *Transactions of the International Conference of Eastern Studies* LVIII.

Research Activities Supported by CRMA Research Center

by

Im Sokrithy⁽¹⁾, Stephen Chia Ming Soon⁽²⁾, Khieu Chan⁽¹⁾

⁽¹⁾ APSARA Authority, Cambodia

⁽²⁾ Earth Material Characterization Laboratory

Centre for Global Archaeological Research, University of Science Malaysia, Penang

Introduction

This is a report writing about the three other activities conducted by the APSARA team with the partial supporting from the CRMA Research Center. The three research projects are: Stone Transportation Route from Kulen quarry to Angkor; the ancient Staircase to Kulen and Excavation the new discovery Iron Smelting Site at Angkor. The last activity has also been supported by Earth Material Characterization Laboratory, Centre for Global Archaeological Research of Malaysia, on the Scientific analysis on material for the excavation.

The Stone Transportation Route from Kulen quarry to Angkor

The sandstone blocks used to build the Angkor temple complex, each weighing up to 1.5 tons and originating from quarries at Mount Kulen. Some scholars believed that the stone block had long been thought to have been taken 35 km along a manmade canal from the Southeastern of Kulen down to Tonl Sap Lake (fig. 4.81: Map of Transportation Stone, circled mark), rafted another 35 km long across the lake to the southern part of Phnom Krom, then taken up the Siem Reap River for 15 km long against the current flowing down from Kulen to the Lake.

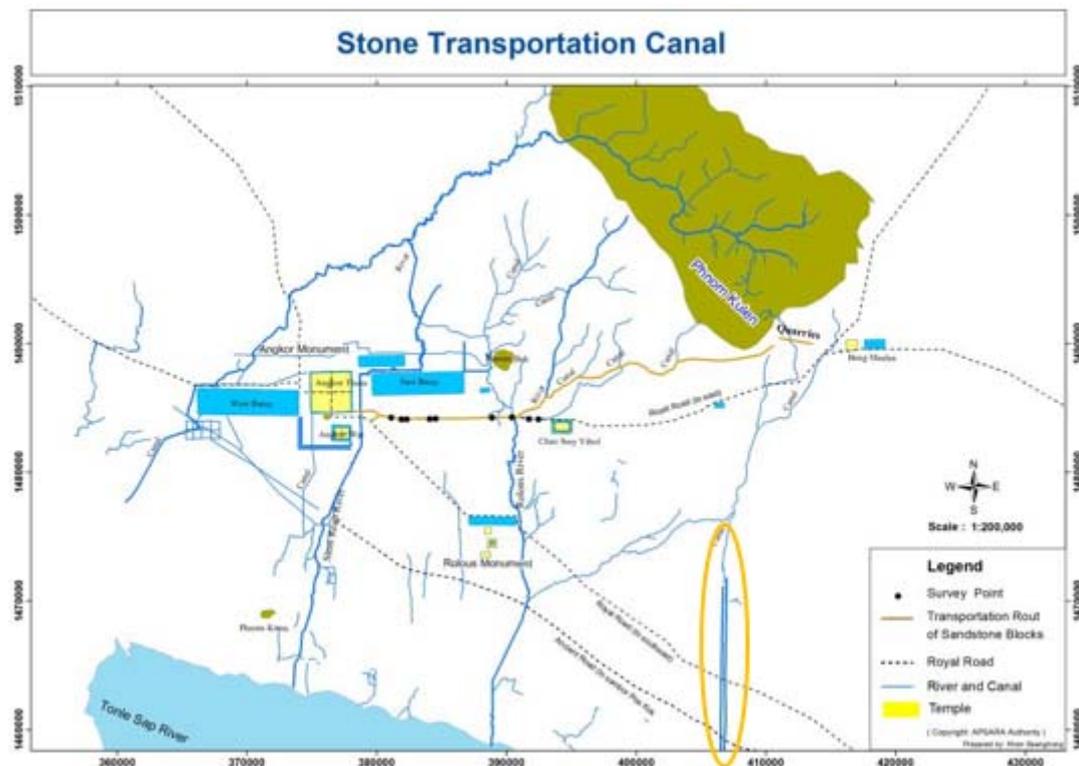

Figure 4.81 Map of Stone Transportation Route

Recently, APSARA conducts a survey in Angkor region by using the Anthropological Methodology, interviewing with the local people living in the Angkor region and Archaeological survey. The cultural information collected from villages in Angkor provided the important information leading to find the ancient route which has been used for the stone transportation. The collective memory passed from one generation to other. The findings from the Archaeological survey give us more reliable evidence to confirm the stone transportation route.

Few years ago, Dr. Etsuo Uchida and Dr. Ichita Shimoda of Waseda University in Tokyo have used the satellite images for identifying the ancient canals that could have been used for transporting stones from quarry to the 12th century construction project. The article published at NewScientist.com and at Journal of Archaeological Science. This article has been suggested by a scholar from the University of Illinois that the theory could be confirmed by searching for blocks that fell overboard into the canals.

In 2012, Stone quarries of Kulen mountain and Koh Ker has been published at Journal of Archaeological Science (Caro & Im 2012). The paper showed a huge area on the Southeastern side of foothill of Kulen, covered on an area about 6km by 2km, was the ancient sandstone quarries. That study provided, from a petrological point of view, a quantitative characterization of some of the numerous pit quarries opened by the

Khmer during the Angkor period. The studied sandstone originate from both well-known and newly discovered sites in the areas of Beng Mealea and Koh Ker, the latter showing a rich network of quarries comparable to the major one located at the foothill of Kulen mountain.

These data, far from being exhaustive of such an articulated system of resource exploitation, suggest that a critical study which combines petrographic analysis on major and minor constituents with major- and trace-element analyses, can help in discriminating different quarries opened in a very homogeneous sedimentary unit such as the Lower-Middle Jurassic sandstone exploited by the Khmers.

That study showed that the majority of the building and sculptural production of Angkor styles is realized using Jurassic to Cretaceous sedimentary unites, although Triassic formations could have been also exploited in the early stage of the Khmer civilization. On the Angkor period production, when the major political centers gradually moved north in the area south of the Kulen mountain. During the early times of the Khmer empire, temples were still built using bricks and laterite, and dark sandstone was still used for statuary following the Pre-Angkor style usage, although temples were beginning to be dressed with stone. The Khmer found in the area vast sandstone terraces, outcropping in horizontal layers and in massive packages. The Kulen itself, the sacred mountain where Jayavarman II has been consecrated Universal Monarch, is modeled on Jurassic sandstone.

1. The Field Survey

The survey has been conducted along the ancient East road from the eastern of Phnom Bakheng toward Chau Srei Vibol (fig. 4.81: Map, Survey sites). The survey took places by two methodologies: Archaeology and Anthropology. We conducted the Anthropological research into 4 different villages (fig. 4.82). Elder citizen from 60 years old originated from the villages are still remembering the story have been told from their ancestors as following:

...the canal on the northern part of the ancient road [East Road] used to be the way the they transported the stone blocks from Kulen mountain for building the temples in Angkor. Before, there is no body could disturb the canal. It is sacred canal. If someone disturbs like growing the rice paddy inside, that one will be serious sick. If the authority touched the canal, the war will be happened. ...Now, everything changed, they grow the rice paddy inside the canal. It is sad of the sacred canal...

Figure 4.82 Interview with villager

For the Archaeological survey, we did the measuring the size of canal and checking alongside of it to find any Archaeological evident left. In Angkor, the canal runs alongside with the East Road on the northern side. The canal could be detected via google earth (fig. 4.83 and 4.84_google map). The measuring has been done at the 7 different points along the canal started from west to east (fig. 4.85). Most part of canal is still visible and easy to do the survey. At different places, the canal is finding the same size. It is 30 meters in width and its deep has been presently found from 0.5 meter to 1.20 meters without included the sedimentation on the bed of canal. The Archaeological excavation done in 2009 by the LARP team revealed the original deep of canal (see the section 1.2 below). At present day the canal is being used as the rice field (fig. 4.86).

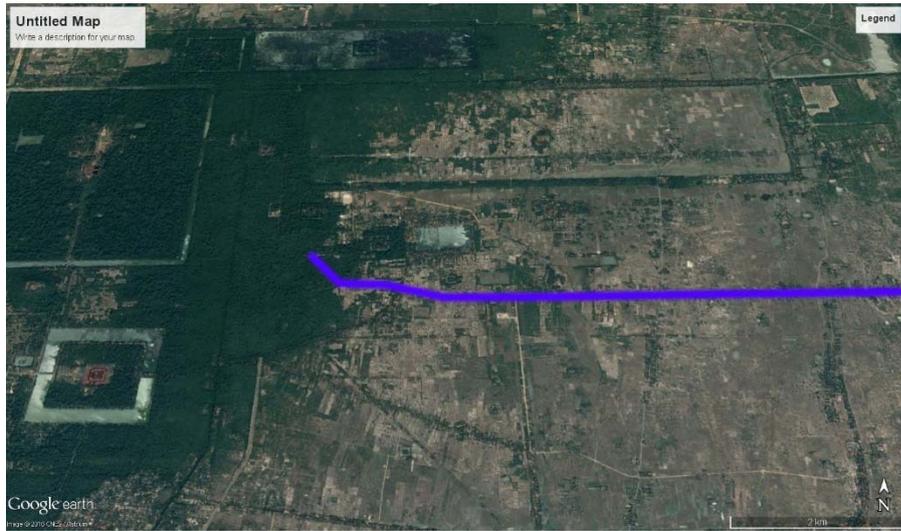

Figure 4.83 The vestige of Canal (google earth)

Figure 4.84 The image of the canal

Figure 4.85 Measuring the size of Canal

Figure 4.86 The present condition of canal

2. Cross-section

The Cross-section has been done by LARP team in 2009 (fig. 4.87-4.88_Cross-section the East Road). The purpose of the excavation was not focused on the canal but for the road structure (see APSARA team final report in 2009). But, we found an unusual structure of the canal flanked the Royal Road which we have never found such structure before during the last 10 years of research work. That is on the northern part of the East road, the team found a large canal, 30 meters in width and 1.50 meters in deep (fig. 4.89_profile of the Cross-section), flanked by the high slopes. Normally, the canal flanks the road's structure was a gentle slope.

Figure 4.87 Visitor to the Excavation pit

Figure 4.88 View of the Cross-section

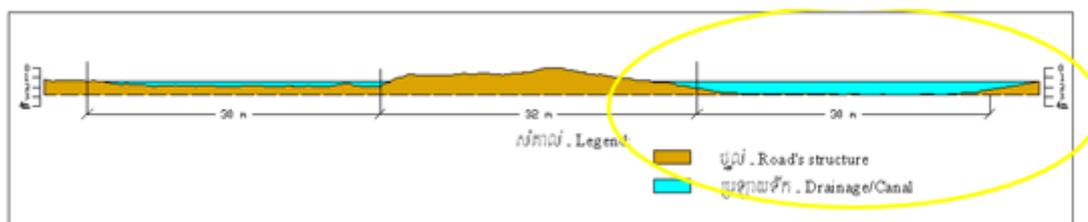

Figure 4.89 Profile of East Road and Canal

The structure of this canal is not unique. A couple years ago, a canal on the west of Banteay Chhmar has been studied by LARP. That called the twin earthen dyke, formed a canal, linked from the north-west corner of Banteay Chhmar with Tapraya region (Thailand) on the west. The canal has about 15m in width and 25 km long (fig.

4.90_profile of twin dikes). Today, some part of the canal became rice field and other cassava plantation. The function of canal has been used as the stone transportation canal from quarry at Tapraya region down to Banteay Chhmar site.

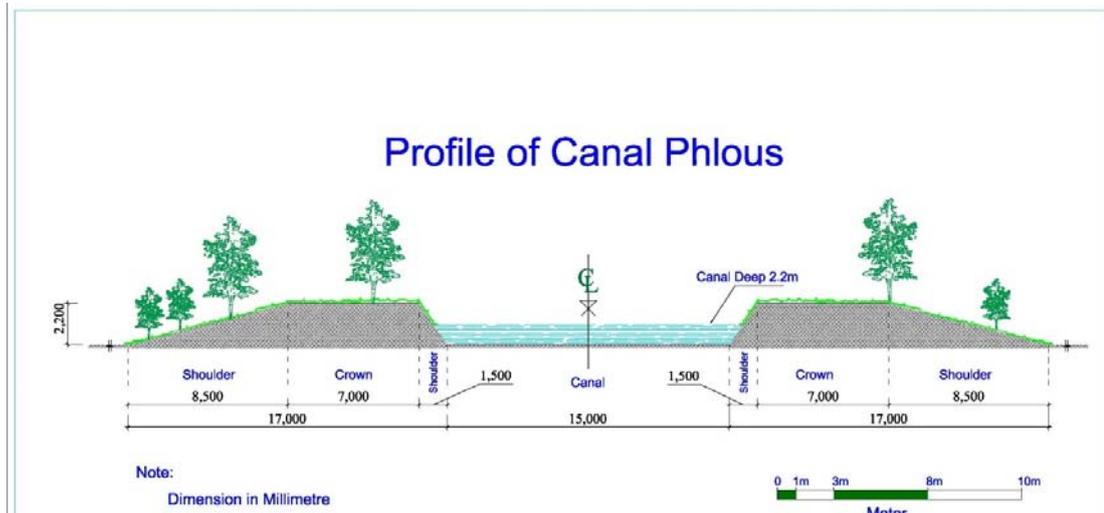

Figure 4.90 Profile of twin dikes at Banteay Chhmar

3. Finding Stone in the canal

A sandstone block remained nearby the East road, about 13km away on the east of Angkor Vat. The stone measures 1.15 meters long, 0.60 meter in width and 0.30 meter in thick (fig. 4.91: Measuring the block). The block weighs probably more than 2 tones. Its location has been identified in the canal. Local villagers provided the information that the stone is there since very long time ago. Remained of cutting traces are clearly visible on the block (fig. 4.92_Cutting traces). Today, the block is a sacred object of the villager. It is a morphology of the spiritual protector of community. The villagers built a small shelter covered the block (fig. 4.93_Shelter covered the block).

Figure 4.91 Measuring the block

Figure 4.92 Cutting traces remained on the block

Figure 4.93 Shelter covered the block

The Study on the ancient Staircase to Kulen mountain

The Angkor period is commonly understood to start in 802 CE with the proclamation of Jayavarman II as the *chakravartin* (universal-king) from a location in the Kulen mountain (Phnom Kulen). In doing so, Jayavarman confirmed himself as the great unifier; drawing Cambodia's disparate polities together under the first 'god king' and establishing the Khmer state and the basis of its empire. Phnom Kulen was known as *Mahendraparvata*; "the hill of the great Indra".

The extant history of *Mahendraparvata* is based on several inscriptions, the most well-known being an 11th century CE inscription (K.235) found at the Sdok Kak Thom temple, in eastern Thailand (Coedes 1946:46). The inscription, dated to 1052 CE, outlines the lineage of a private family serving successive Khmer Kings for two and a half centuries, the first mentioned being Jayavarman II. The urban form of *Mahendraparvata* remains poorly understood, though the larger monuments, cave sites, reservoirs and ceramic kilns in the Kulen have been known, if imperfectly, for many years (Stern 1938), (Boulbet & Dagens 1973), (Boulbet 1979), and recent work by APSARA Team (Im et al 2008).

Phnom Kulen is an elongated plateau measuring ~ 15 km (SW-NE) to ~ 25 km (NW-SE) situated approximately 40 km to the northeast of central Angkor. Rivers have eroded the Jurassic and Cretaceous-aged sandstone to form a 'bowl' or 'amphitheatre' plateau that opens to the northwest, with the rim of the southeast part of the plateau rising abruptly to a maximum of 490 m above the flat Angkorian plain. The margin of the plateau is marked on all sides by a steep escarpment. Precipitation on the plateau is higher on average (1854 mm/yr) than the Tonle Sap floodplain (circa 1183 mm/yr) and on the high plain at Banteay Srei 20 km to the north east of Angkor (932 mm/yr), with precipitation at the lakeshore line and high plain only 64% and 50% of the mountain precipitation, respectively.

Phnom Kulen's archaeological landscape composed by five major dams (*Thnal*) have been confirmed by ground surveys so far, and many other similar sites have different characteristics and, presumably, different functions (Chevance 2011). For the most important of them, the dams were earthen dykes, often faced by laterite slabs on the reservoir side, and without apparent gated structures.

1. Archaeological Sites

The foothill of Kulen acted as the supply of sandstone to the temples in the Angkorian capitals, and several quarries have been discovered in the southeast of the massif. There are many brick temples have been discovered on the plateau itself, the first of which were recognised in 1883, as well as rock shelters, river bed sculptures, and rock paintings (Im et al 2008). Furthermore, Phnom Kulen represents one of the most significant ceramic production centres within the Khmer kingdom. Recent exploratory archaeological work on kilns located on top of Thnal Mrech, near Anlong Thom village, place the operation of two different kilns from the 10th to 11th centuries and from the 11th to the 13th centuries CE.

Four types of archaeological sites have been identification: Temple Structure; Isolate Basement Structure; Rock Shelter and other type which we called here as “Fourth type” which included seven different archaeological structures: 18 temple structures which were all brick structures and with laterite foundation; 3 isolated basement structures which remained laterite foundation, and one structure remained a sandstone pedestal; 9 rock shelters which 5 of them remained the paintings, the “rock painting” and Other rock shelters have sculptures on rocks. And the type four of archaeological site are: 1 *Banteay*, a huge earthen structure encircled by elevated earthen wall; 1 huge elephant sculpture; 1 group of sculptures: an elephant, three lions and a cow; 2 groups of Mon Buddhist Sema; and specially the stone steps, called *Phlov Chaera* (fig. 4.94: Archaeological map of Kulen and Staircase).

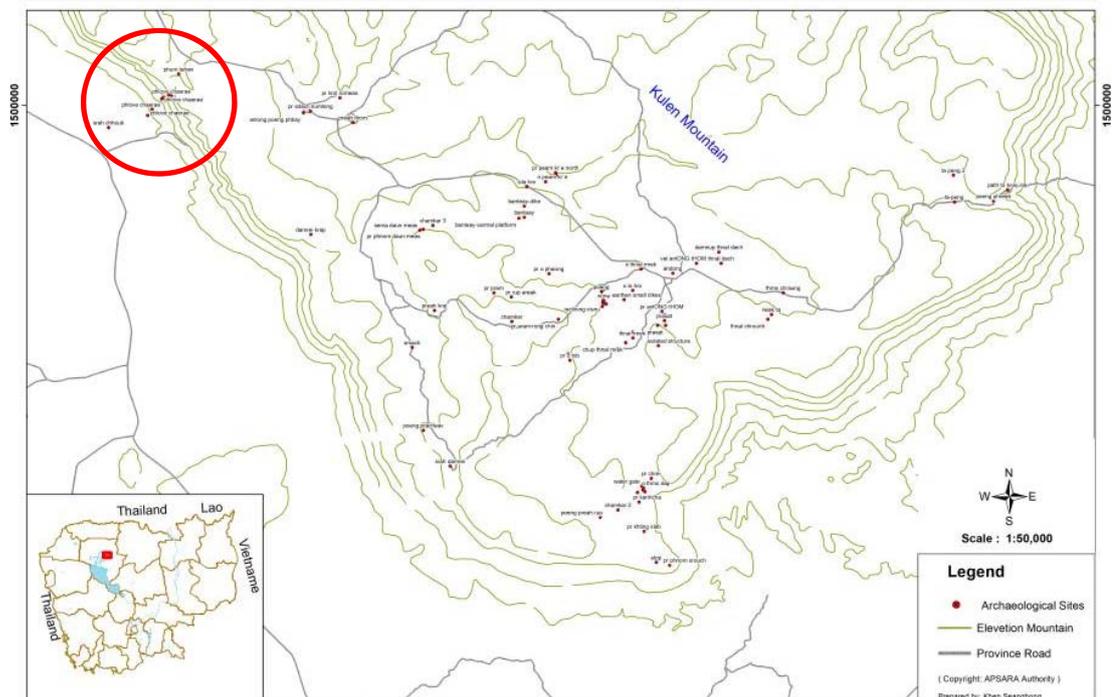

Figure 4.94 Archaeological Map of Kulen and Stone Steps

2. *Phlov Chaerae*, The Staircase

It's the ancient stone staircase for climbing up to Kulen, called here as *Phlov Chaerae*. It is the stone steps located in the lowest valley of the mountain, on west of water fall (fig. 4.95: Location of Staircase). The staircase measures about 15m in width and 700m long. It's built by cutting natural rock into the steps and added the laterite blocks into the gaps (fig. 4.96-4.97: The Steps). Each step measures about 15cm by 15cm high. There are five break points and two water points (spring water) found all along the 700m. Each break points, there is a big space for taking rest being convenient for travellers. The spring water has been found at the 2nd and 4th break points where the travellers even present day could drink the spring water when they walk up or down. The break points called today from lower part up to top as *Damnak Pring*, *Damnak Kulen*, *Damnak Svay*, *Damnak Chan* and *Damnak Chaerae*. The steps is still using by local people for climbing up Kulen without paid. And some use staircase for transporting the illegal cutting woods down from Kulen. At present, the Steps are seriously damaged because of illegal woods transporting.

The connection road with Angkor will study in the next phase.

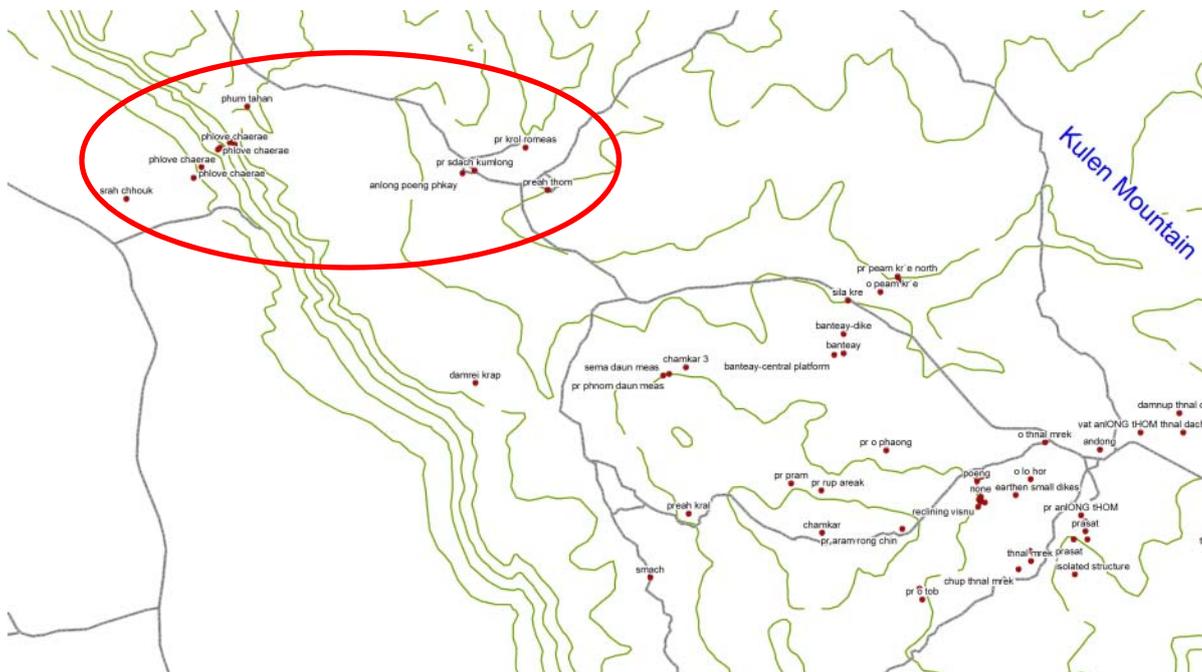

Figure 4.95 Location of the Staircase

Figure 4.96 Staircase

Figure 4.97 Staircase covered by vegetation

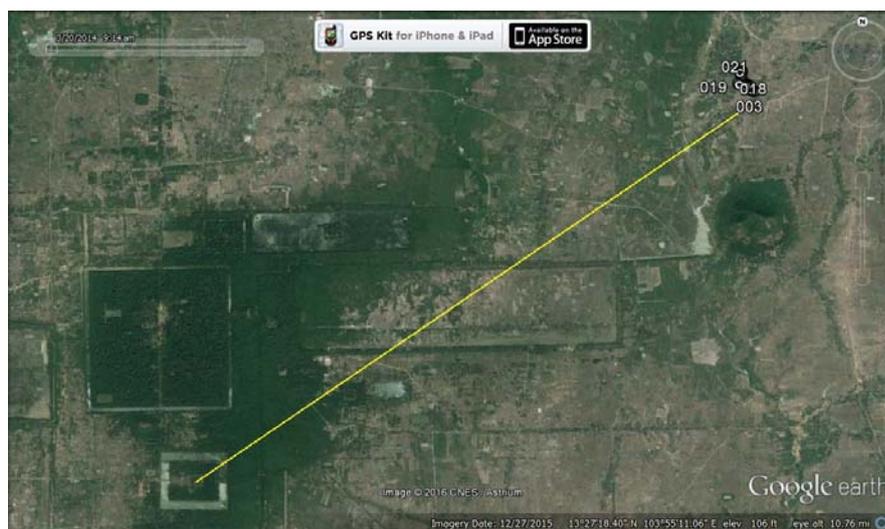
The Study on the Iron Smelting at Angkor

Last November 2015, the Researchers of the APSARA Authority, has found evidence of ancient Iron Smelting site located in Zone 2 of Angkor World Heritage (N: 13°29'30.09";E: 103°58'53.26"). The site situated in the *Salakravan* village, *Romchek* commune, *Banteay Srei* district (Fig. 4.97-4.98). It is situated in the former Capital City

of the Khmer Empire. Iron slags, fragments of the furnace and ceramics pieces are remained on the site. The site could not be detected by any aerial photograph and neither Remote Sensing technology.

Normally, there is no any different condition from others in term of the nature of the site. But, for this one, the site has been disturbed and changed it to be rice field where the villagers gradually cultivate their rice paddy on the site since more than 50 years ago. That is the reason which the landscape of the site is completely different from others where there are high mound of slags and covered by vegetation and no any disturbing, such as sites ever found in *Preah Khan Kompong Svay*, Preah Vihear province or other places.

About 150 years ago, the site has been escaped from the eyes of the local and international researchers. This is the first discovery such site in the heart of Angkor.

Figure 4.98 Location of the site, 15km away from Angkor Vat

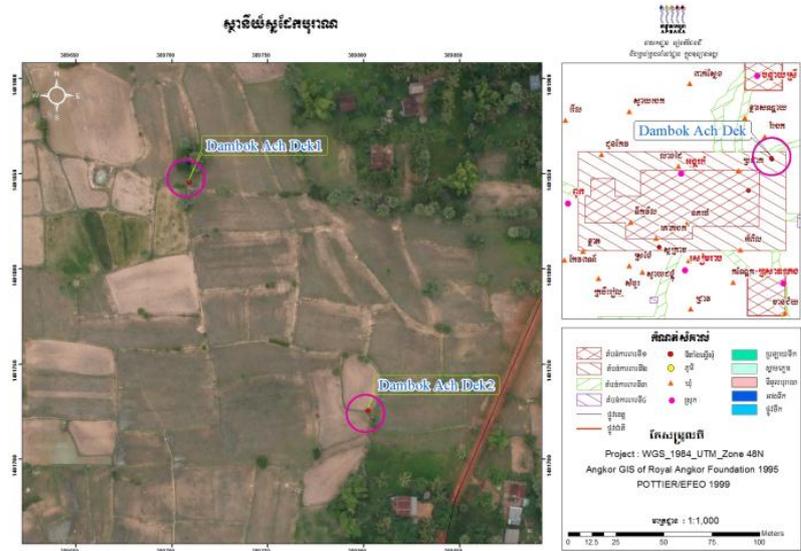

Figure 4.99 Location of the site

1. How did we discover it?

Traditionally, iron slag is using for treatment for some skin diseases through the local healer. We conducted the anthropological research about the question in the Angkor region since 2007. We met with the healers and followed the patients to find the iron slag at the region. Traditional Healer uses Iron Slag’s powder to cure of a Skin Disease (Fig. 4.100).

At last November 2015, APSARA jointly organized with the CRMA Research Center a seminar to disseminate the research result from the last 10 years work of the *Living Angkor Road Project* to the public. We invited the local authorities in Angkor region to attend the seminar. During the seminar, we conducted the field visit to the Iron Smelting, *Kok Rong Daek*, located on the Royal Road Angkor-Phimay (Fig. 4.101). The site located about 45km away from Angkor. One of the head of Commune at Angkor attended the seminar. He came to us and told us that at his commune there is some iron slags remained in the rice fields. Since then, the research has been conducted at the site.

Figure 4.100 Powdering the Iron Slag

Figure 4.101 Attendants to the Seminar at the field visit

2. Archaeological Research Program

With the permission from the H.E DPM Sok An, President of APSARA Authority and with the support from CRMA Research Center, a Research Team of the APSARA conducted a Preliminary Research at last March, 2016. The research aims are following:

- How important was the Iron to capital city of Angkor?
- The resource of the Metal used in Angkor. It should be rethinking about the metallurgy field of research which all assumptions said, the metal used in Angkor provided from Preah Khan Kompong Svay, from sites located in Preah Vihear province or from elsewhere.

The Research Work conducted into two different approaches:

- Archaeological Mapping
- Archaeological Excavation

2.1 Archaeological Mapping

Surface collections along with mapping have been conducted on the area about 60,000m². The remains of artifacts scattered over an area about 40,000m² (fig. 4.102-4.103). That area is rice-field belong to the *Romchek* commune. Those artifacts remained on the surface are iron slags, ceramics, pot shards and furnace structure (fig. 4.104-4.107). We did the topographic map on the area where there are a number of artifacts concentrated, and on the area where the excavation pits have been opened (fig. 4.108-4.109). Based on the analysis on the surface collection artifacts, we could trace the expansion of the site occupation to 4 hectares.

2.2 Archaeological Excavation

With permission from the rice field owner, we excavated firstly at the rice field's dike where there is a tree grown above. Two pits have been opened along the dike runs north-south: One on the western side (3m by 1m) and on the eastern side (3m by 2m). The third pit has been opened underneath of the dike (1.10m by 0.65m) where the extension from the pit 1 has been enlarged. The fourth pit (1m e-w by 2m n-s) is located in the rice field on the southeast of pit 2 about 10m (Fig. 4.110-4.113).

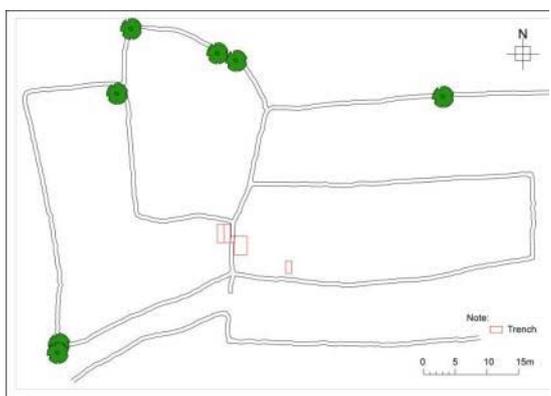

Figure 4.110 Location map of the pits

Figure 4.111 Location of the pits

Figure 4.112 Location of pit 1-2-3 at the dike

Figure 4.113 Location of pit 4

We started by the pit 1 on the first day, then pit 2 and pit 3 from one to other days. The pit 4 is opened at the last phase of the campaign. Excavation is done by 10cm by 10cm. At pit 1, 2 and 3 about 30cm deep, we found the fired clays and slags. For the pit 4, we found the slags from 10cm deep. Pit 1 and 2, from 40cm deep, there is no remained of fired clay and slag. But, it appeared a black soil layer.

Then, there are two remained of wooden post holes: one on the northeast and other on the southeast of the pit 2. From 50cm deep, we reached the natural soil layer at pit 1 and 2 (Fig. 4.114).

Figure 4.114 Profile of pit 2

Figure 4.115 Pile of slag remained in pit 4

For the pit 4, from 20cm down, two different features have been appeared: in middle of the pit, there is a thick layer of slags and aside of the pit is the layer of fine sand. From 30cm to 50cm down, the sand and soft layer locates aside of the pit appeared more and more clearly. In the middle, the pit becomes a pile of slags arranged east-west direction (Fig. 4.115).

a. Soil Layer:

There are 4 soil layers have been noted which each of them describing as following (fig. 4.116):

A.S.V
Trench : 1
West of Wall
Scal : 1/20
Date : 23 March 2016

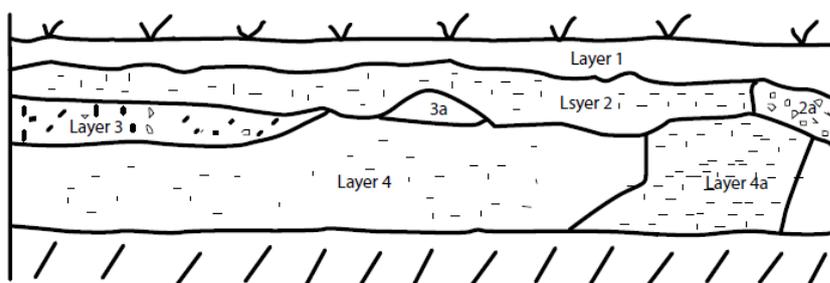

Figure 4.116 Location of the site

- Layer 1: Silt loamy sandy clay, soft and looks gray. Soil of rice field where the villagers plough every year for their rice paddy plantation.
- Layer 2: Silt loamy sandy clay mixed with fired clay, dry, hard and looks brown. Cultural materials found here, i.e., slags, fired clay and ceramics. For the pit 2, remained of 2 postholes are revealed. For pit 3 and 4, a number of slag blocks are appearing.
- Layer 3: Silt loamy sandy clay compacted with fine grain of laterite soil, dry, hard and looks bright brown. Very few cultural materials have been found. For the pit 4, silt loamy sandy clay with fine sand and soft, looks dark gray (fig. 4.117).
- Layer 4: Loamy sand mixed with manganese and looks orange, no cultural material.

Figure 4.117 Profile of pit 4, layer 3

Figure 4.118 Iron Slag

b. Finding Artifacts:

The excavation brought to light a significant amount of artifacts, ranging from by-product of the smelting process (iron slag, fig. 4.118), to raw materials (iron ore, fig. 4.119 and charcoal), components of the smelting structure (tuyère, fired clay and furnace walls, fig. 4.120). Various fragments of ceramics for domestic use, stoneware made have been found (fig. 4.121). Most of finding ceramics are imported type, i.e.,

Figure 4.119 Iron ore

Figure 4.120 Furnace wall

Figure 4.121 Ceramics

Figure 4.122 recording the the findings in site

Chinese ceramics. The total finding from the pits are classified in the site conducted by Dr Ea Darith (fig. 4.122) as following :

- Iron Slags: 6772 blocks
- Iron Ores: 49 lumps
- Ceramics: 85 pieces
- Charcoal: 49 samples
- Tuyère: 19 pieces
- Furnace Base: 127 pieces
- Fired Clay (Furnace walls): 493 pieces

c. Preliminary Result:

- The site is CONFIRMED as the Iron Smelting
- Furnace Structure is found
- Slags are recognized as “Tap slag” type
- Furnace Base: 100cm x 60cm (fig. 4.123)
- Furnace Foundation built up by 2 different soil layers
- Post holes belong to wooden shelter covered the furnace.

Figure 4.123 Furnace Base (100cm x 60cm)

d. Scientific Analysis:

In Collaboration with CRMA Research Center program, 13 samples of Iron Slag, Tuyère, Iron ore, clay furnace and fired clay have been sent to USM, Malaysia for Scientific Test. The result will be issue in next six month.

3. Scientific analyses of samples from Angkor-Salakravan Iron Smelting site

At last March 2016, the site located at Salakravan has been excavation. The structure of a furnace has been revealed. 13 samples of slags, iron ore, fired clay, tuyeres have been shipped to Earth Material Characterization Laboratory, Centre for Global Archaeological Research, University of Science Malaysia, Penang Malaysia. The 2nd excavation will conduct on January 23, 2017 for 10 days. The results of the analysis are attached below.

The samples for analyses were selected and sent in mid-2016 by Mr. Sokrithy, Deputy Director, Angkor International Center for Research and Documentation APSARA Authority, APSARA National Authority Center Bangkok Village, Sangkat Ampil, Siem Reap, Cambodia.

The following are the 10 samples from Angkor-Salakravan Iron Smelting site which were scientifically analyzed using the X-ray Diffractometer, X-ray Fluorescence Analyser, Scanning Electron Microscope (SEM) and Thin-section petrography at the Earth Material Characterization Laboratory of the Center for Global Archaeological Research, University of Science Malaysia, Penang:

Table 4.1 Samples from Salakravan Iron Smelting site, Siem Reap, Cambodia

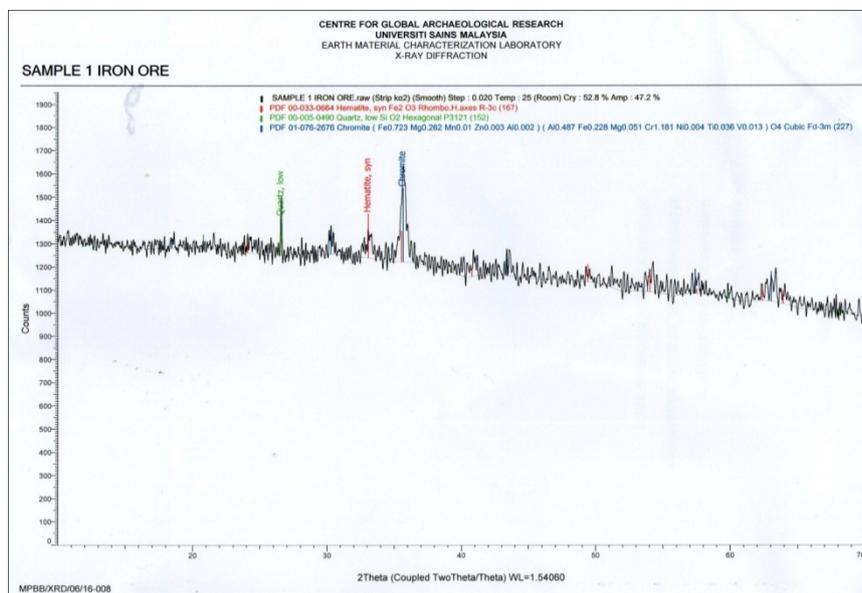
Sample No.	Trench	Spit	Type	Photo
1	04	01	Iron Ore	
2	1	03	Iron Slag	
3	4	2	Iron Slag	
4	2	2	Iron Slag	
5a			Red Furnace Clay	

Sample No.	Trench	Spit	Type	Photo
5b			White Furnace Clay	
6	1	07	Burned Clay	
7	4		Fire Clay	
8	1	08	Fire Clay	
9	3	7	Fire Clay	
10	1	07	Fire Clay	

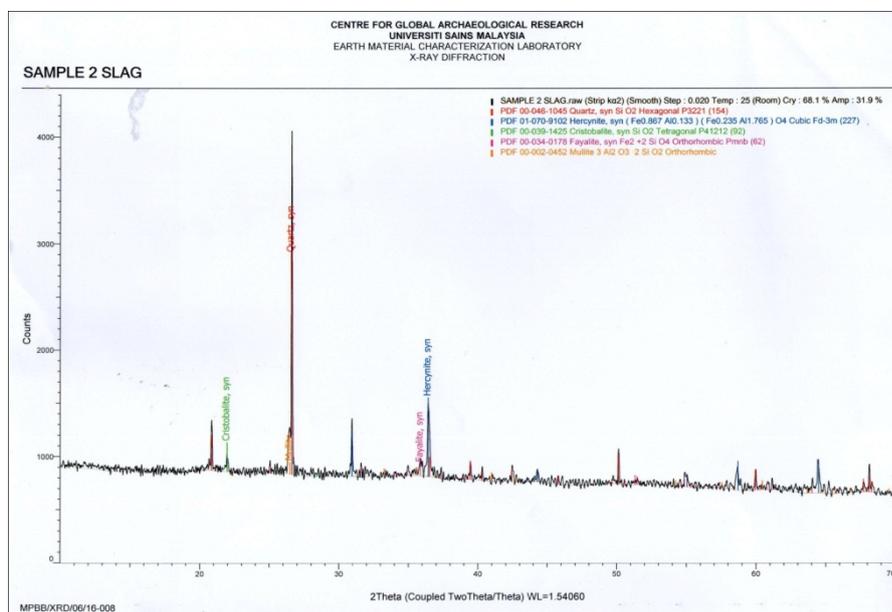
3.1 X-ray Diffraction Analysis

In total, 11 samples were analyzed using the Bruker D8 Advance X-ray Diffractometer. The following are the results and spectrums of the samples.

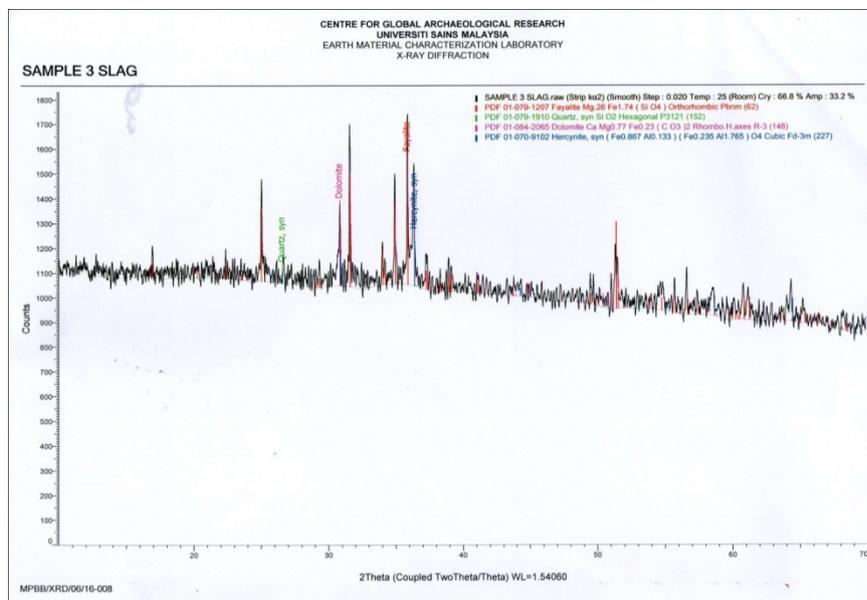
Sample 1 (iron ore) - mostly iron oxides in the forms of hematite (Fe_2O_3) & chromite (FeCr_2O_4).

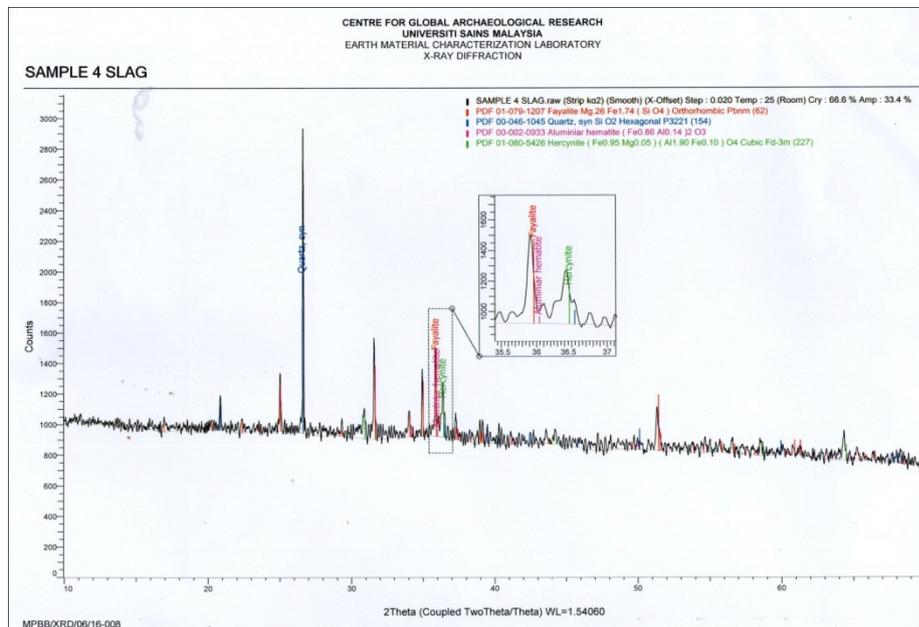
Sample 2 (slag) - mostly SiO_2 , Hercynite FeAl_2O_4 and a bit of Fayalite (Fe_2SiO_4).

Sample 3 (slag) – mostly Fayalite, Hercynite and Dolomite.

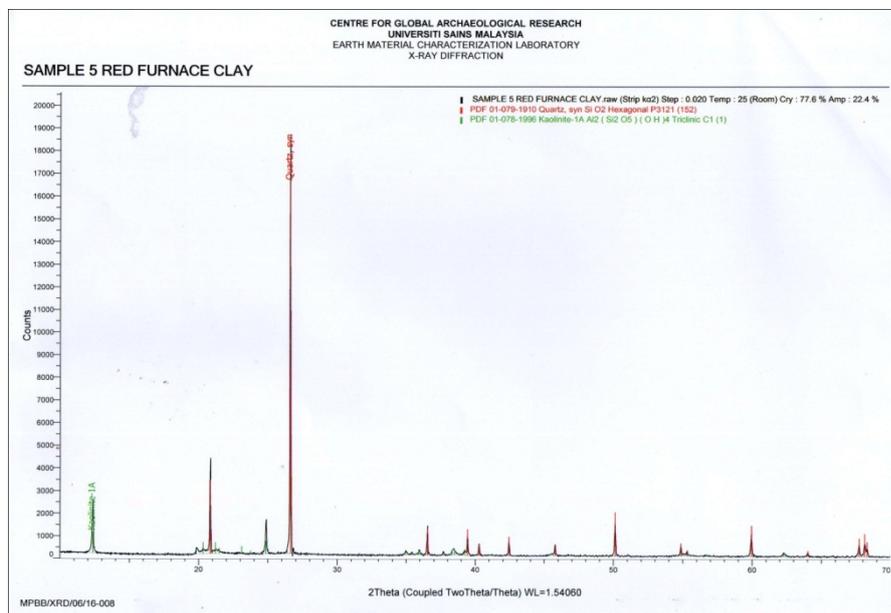

Sample 4 (slag) - mostly SiO₂, Fayalite, Aluminian hematite, and Hercynite.

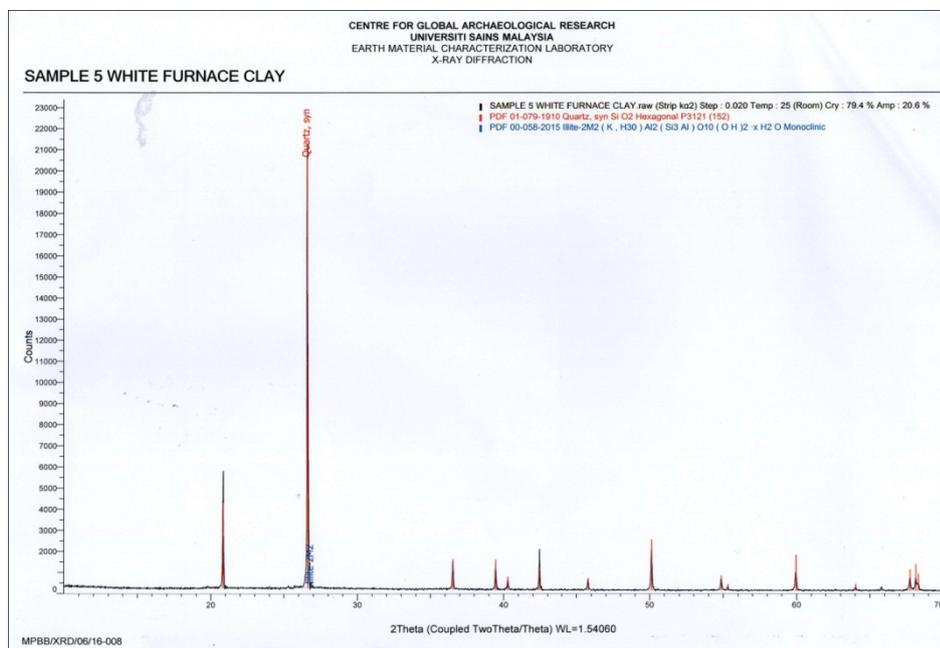

Note: *Slag* is the glass-like by-product left over after a raw iron ore has been smelted and iron ore separated from its raw ore. *Slag* or waste iron is usually a mixture of metal oxides and silicon dioxide. However, slags can contain metal sulfides and elemental metals.

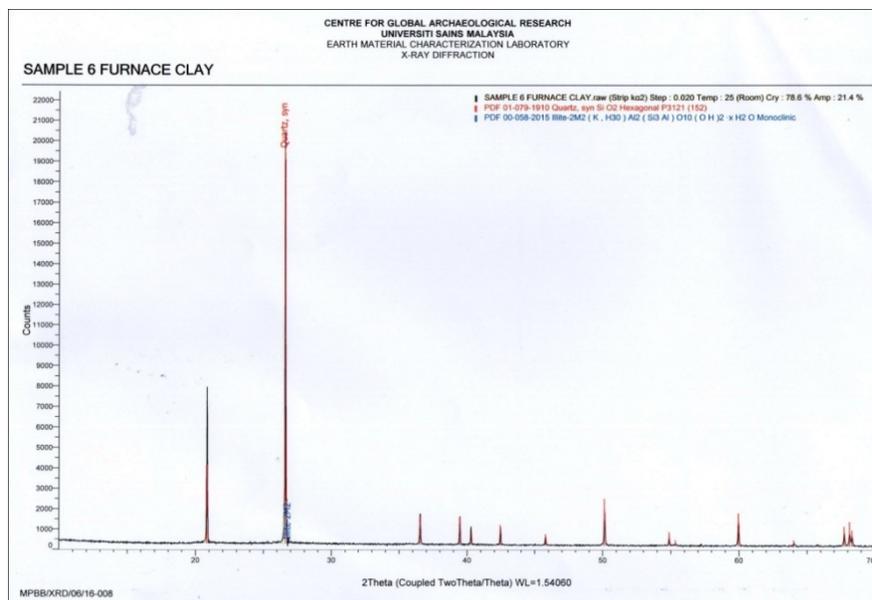
Sample 5a (red furnace clay) – mostly SiO₂ and kaolinite (good quality clays)

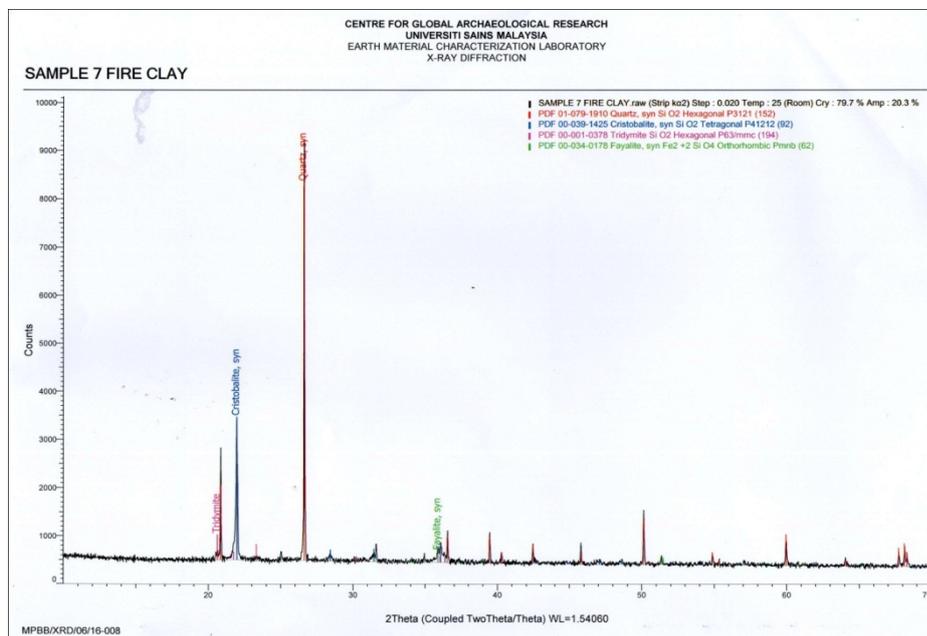
Sample 5b (white furnace clay) – mostly SiO₂ and illite

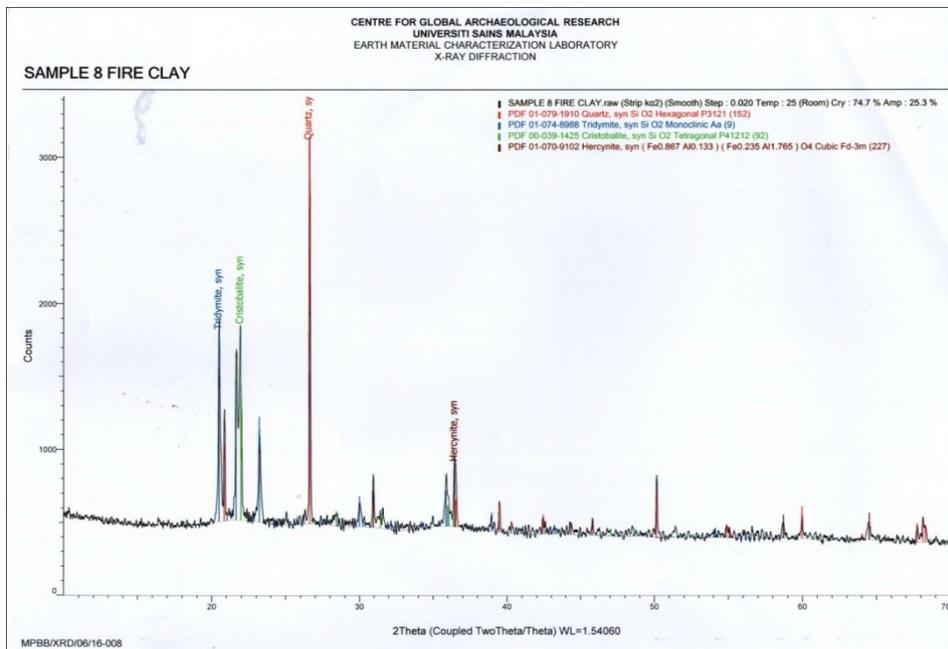
Sample 6 (furnace clay) – mostly SiO₂ and illite

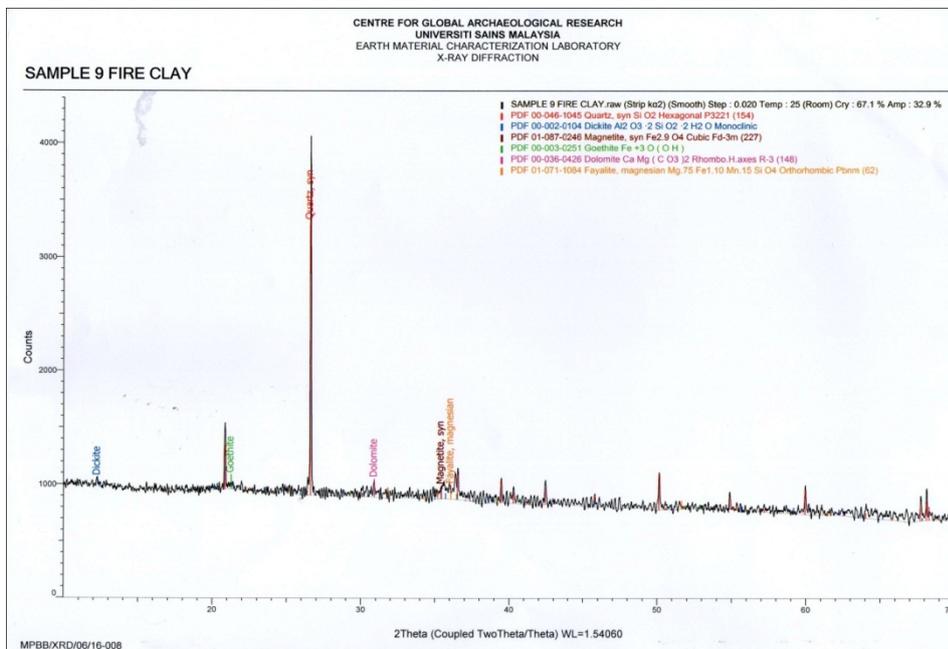
Sample 7 (fire clay) – mostly SiO₂, cristoballite and Tridymite

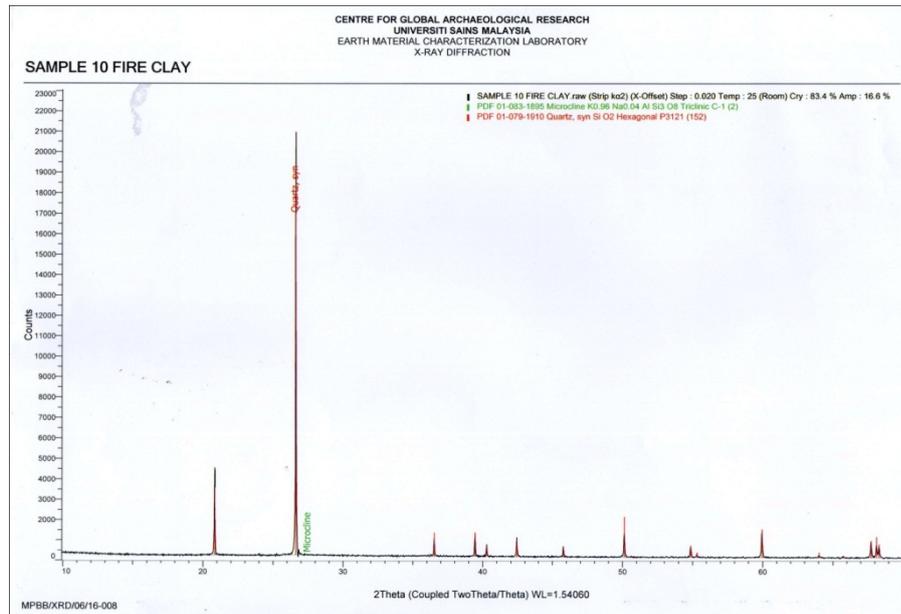
Sample 8 (fire clay) – mostly SiO₂, Trydimite, cristobalite, hercynite

Sample 9 (fire clay) – revealed SiO₂ with some quantities of Dickite, Magnetite, Geothite, Dolomite, and Fayalite.

Sample 10 (fire clay) – revealed SiO₂ and feldspar mineral in the form of microcline.

3.2 X-ray Fluorescence Analysis

10 powdered and fused samples were analyzed using a Model PANalytical Axios mAX Spectrometer. The results are as follows:

	SiO ₂	TiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃ (t)	MnO	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O	P ₂ O ₅	Co ₃ O ₄	Total
Sample 2 Iron Slag	33.57	0.44	7.60	36.53	0.01	0.06	0.08	0.01	0.04	0.21	-	78.55
Sample 3 Iron Slag	15.65	0.34	7.31	62.01	0.03	0.06	0.06	bdl	0.02	0.23	1.81	87.52
Sample 4 Iron Slag	24.05	0.47	7.04	51.60	0.54	0.14	0.11	0.01	0.03	0.36	-	84.35
Sample 5 (a) Red Furnace Clay	73.36	0.26	15.38	1.69	0.01	0.06	0.05	0.01	0.33	0.05	-	91.20
Sample 5 (b) White Furnace Clay	80.33	0.70	8.20	2.64	0.27	0.11	0.17	0.01	0.30	0.09		92.82
Sample 6 Burned Clay	81.37	0.42	6.14	4.29	0.01	bdl	0.04	bdl	0.03	0.04		92.34
Sample 7 Fire Clay	77.82	0.26	2.84	14.85	0.02	0.06	0.08	bdl	0.03	0.14		96.10

	SiO ₂	TiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃ (t)	MnO	MgO	CaO	Na ₂ O	K ₂ O	P ₂ O ₅	Co ₃ O ₄	Total
Sample 8 Fire Clay	70.89	0.72	9.40	14.91	0.03	0.17	0.13	0.01	0.36	0.15		96.77
Sample 9 Fire Clay	40.50	0.37	7.45	41.35	1.90	0.09	0.40	0.03	0.05	0.34		92.48
Sample 10 Fire Clay	79.77	0.39	5.39	3.87	0.01	bdl	0.04	bdl	0.02	0.03		89.52

Note: bdl=below detection level

3.3 SEM (Scanning electron Microscopy) Analysis

11 samples were analyzed using the SEM Model FEI (Quanta FEG 650) and the following are the results of the analysis.

	Al K	Si K	P K	K K	Ti K	Ca K	Mn K	Fe K	O	Total
Sample 1 (Iron ore)	5.80	4.40	0.52	nd	nd	nd	nd	60.98	28.31	100.00
	6.67	10.06	nd	nd	nd	nd	nd	51.22	32.06	100.00
	6.64	6.44	nd	nd	nd	nd	nd	57.27	29.65	100.00
Sample 2 (Iron Slag)	7.18	14.29	nd	nd	0.43	nd	nd	42.86	35.24	100.00
	7.44	16.91	nd	nd	0.41	nd	nd	38.16	37.09	100.00
	7.39	17.69	0.35	nd	0.39	nd	nd	36.34	37.85	100.00
Sample 3 (Iron slag)	5.87	13.72	nd	nd	0.43	nd	nd	45.73	34.25	100.00
	6.62	12.40	nd	nd	nd	nd	nd	47.39	33.59	100.00
	9.70	7.97	nd	nd	nd	nd	nd	50.23	32.10	100.00
Sample 4 (Iron Slag)	7.75	16.92	0.61	nd	0.49	nd	nd	36.49	37.74	100.00
	6.06	22.04	nd	nd	nd	nd	nd	32.18	39.72	100.00
	6.70	16.94	0.40	nd	0.40	nd	nd	38.49	37.07	100.00
Sample 5a (Red furnace clay)	11.91	31.83	nd	0.79	nd	nd	nd	6.58	48.90	100.00
	20.93	26.77	nd	nd	nd	nd	nd	2.48	49.82	100.00
	16.39	30.20	nd	nd	nd	nd	nd	3.43	49.97	100.00
Sample 5b (White furnace clay)	8.34	35.22	nd	0.69	0.77	nd	1.25	4.02	49.71	100.00
	7.59	32.97	nd	0.54	nd	0.61	5.99	4.56	47.73	100.00
	8.43	36.46	nd	0.68	nd	nd	nd	4.09	50.34	100.00
Sample 6 (Burned clay)	10.11	29.95	nd	nd	0.48	nd	nd	12.46	47.00	100.00
	10.26	27.07	nd	nd	nd	nd	nd	17.64	45.03	100.00
	10.36	27.98	nd	nd	0.70	nd	nd	15.09	45.88	100.00
Sample 7 (Fire clay)	2.08	34.67	nd	nd	nd	nd	nd	17.02	46.23	100.00
	2.11	34.57	nd	nd	nd	nd	nd	17.16	46.17	100.00

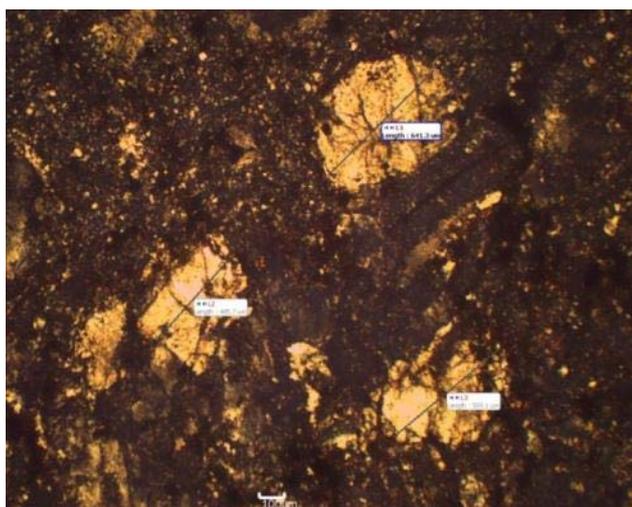
	2.51	31.88	nd	nd	nd	nd	nd	21.04	44.58	100.00
Sample 8 (Fire clay)	4.76	31.25	nd	0.28	nd	nd	nd	18.51	45.20	100.00
	4.40	17.09	nd	0.29	nd	nd	nd	42.58	35.64	100.00
	4.61	22.01	nd	0.31	0.48	nd	nd	33.45	39.14	100.00
Sample 9 (Fire clay)	1.94	10.45	0.40	nd	nd	1.02	32.08	23.50	30.62	100.00
	1.62	17.53	nd	nd	nd	0.65	13.50	31.94	34.76	100.00
	1.22	4.34	nd	nd	nd	1.32	56.76	10.32	26.04	100.00
Sample 10 (Fire clay)	9.33	28.21	nd	nd	0.50	nd	nd	16.46	45.49	100.00
	8.89	24.47	nd	nd	nd	nd	nd	23.98	42.66	100.00
	8.39	25.03	nd	nd	0.40	nd	nd	23.28	42.91	100.00

Note: nd =not detected

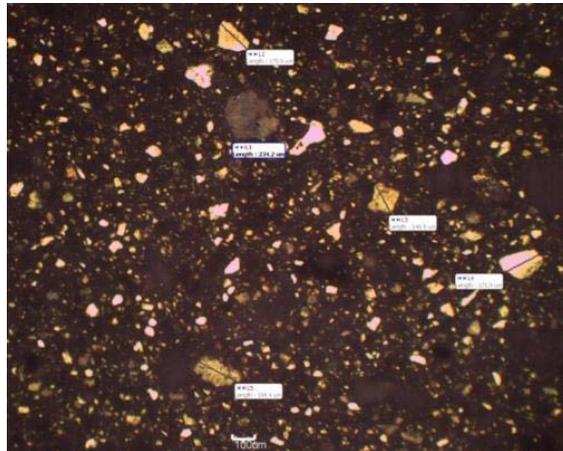
3.4 Thin-section petrographic Analysis

Thin-section petrographic analysis was done using the Hillquist Model machine and the minerals were identified and photographed using a Motic BA300 Pol Porazing microscope. Seven samples were analyzed and these samples revealed mostly angular and subangular quartz grains indicating the use of crushed sand added as temper in the furnace clay, burned clay and fire clay (See photos below). The sand grains are generally larger in the burned and fire clays compared those in the furnace clay. The following are some of the thin-section photographs of the samples.

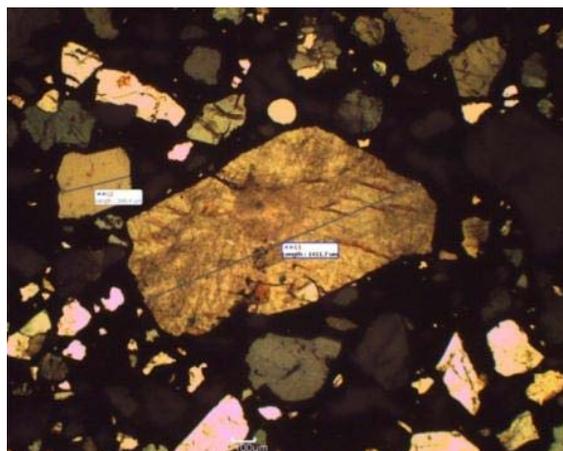
Sample 5a_red furnace clay (4 x 10 magnification)

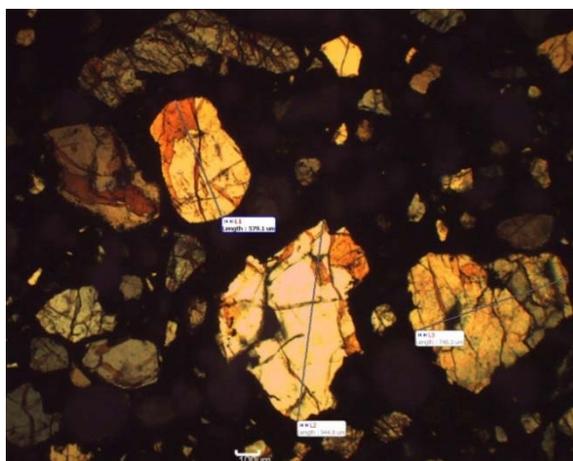
Sample 5b-white furnace clay (4 x10 magnification)

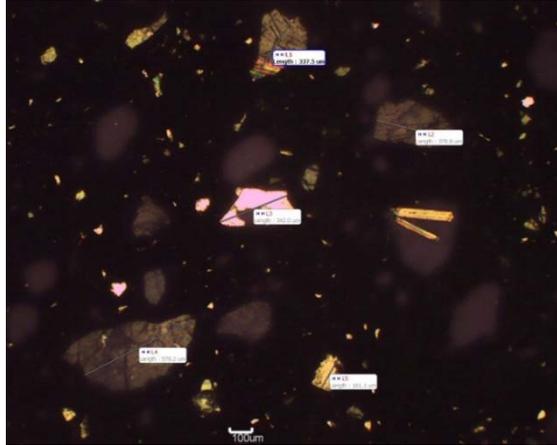
Sample 6- burned clay (4x 10 magnification)

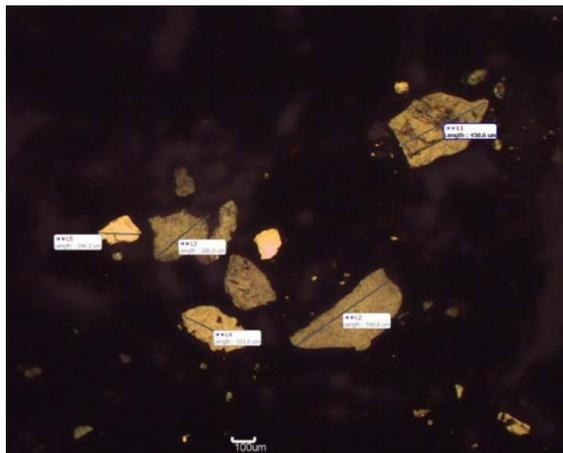
Sample 7- fire clay (4 x 10 magnification)

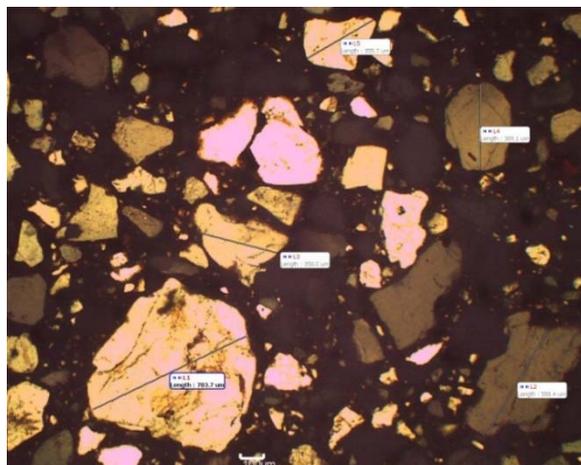
Sample 8- fire clay (4 x 10 magnification)

Sample 9 – fire clay (4 x 10 magnification)

Sample 10 –fire clay (4 x 10 magnification)

4. Newly discovery the Iron Smelting Site at Angkor

Last January 12, 2017, with the information given by the villager, APSARA Research team led by Khieu Chan conducted a field survey on the Phnom Bok area. That is pond called *Trapeang Reussey* (75m x 45m), where we found nearby the archaeological remained related to the iron smelting site: iron slags, tuyeres and furnace fragments. This is a new iron smelting site found in the area. The site located in the village Chey, Run Ta-Ek commune, Banteay Srei district, Siem Reap. It is in Angkor region, about 3km on the Southeastern of Phnom Bok and about 5km on the Southeast of Salakravan site which found in late 2015 (fig. 4.124: Location of the new iron site).

Anthropological study conducted in the village Bangkong led us to find the site (fig. 4.125-4.126: Interview with local villagers). The villagers have used to find the iron slag from that site for keeping as medicine for curing a kind of skin disease, called *Ok Leoung*. In 1980's, peasants have used to see the iron slags remained on the dikes of the pond. But, gradually, the slags have been taken way and threw inside the pond.

We have collected some artifacts from the site. They are slags, furnace fragment, tuyere and imported ceramic (fig. 4.127-4.130).

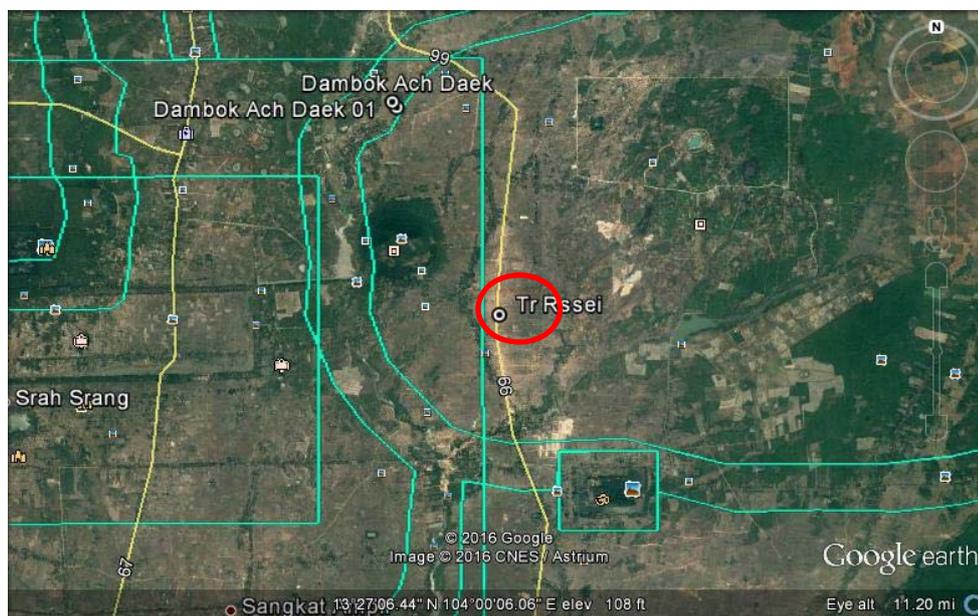

Figure 4.124 Location of new site, Trapeang Reussey

Figure 4.125 Interview

Figure 4.126 Local informants

Figure 4.127 Collecting artefact

Figure 4.128 Furnace fragment

Figure 4.129 Tuyere

Figure 4.130 Slags

Conclusion

The canal runs along the East road is most probably the route used for transporting sandstone from quarry at Kulen down to Angkor. The scientific research based on the petrographical study on Angkor temples and quarries are same type of sandstone from Jurassic to Cretaceous sedimentary units. The structure of canal is same as we found at twin dike at Banteay Chhmar. A sandstone block that fell overboard into the canal had been found which is an important evidence for study.

Staircase has been found. But the road connected with from Angkor to the staircase is not yet identified. In the next phase, we will conduct the archaeological survey to area.

The discovery of an ancient iron-smelting works within the grounds of the Angkor Archaeological Park is the first of its kind in the seat of power of the Khmer Empire and shows the value of good old-fashioned Archaeological methods. For about 150 years, this site has escaped the attention of local and international researchers and hadn't been detected by any aerial photograph or even LIDAR.

Until now, researchers believed that iron used in Angkor came from the sites far from the complex. Iron ore smelting is an intensive process that requires a lot of fuel. In the capital's population-heavy environs at one point the largest metropolitan area in the world with a population of up to one million people. Wood would have been relatively scarce.

But this discovery is a real thing. It is the first such discovery in the heart of Angkor. We may need to rethink all the old assumptions about the metal used in Angkor coming from Preaj Khan at Kompong Svay, Phnom Dek area in preah vihear or Buriram in Thailand. The Excavation is done and revealed the evident which proved it. Those are iron slag, tuyere (bellows pipes), iron ore, furnace and ceramics. Based on analyses of the ceramics found at the site, it most probably the site operated during the Angkor period. For further study, samples of materials have been sent abroad for scientific analysis.

Iron played an important role both in sustaining and expanding the Khmer Empire. The iron would have played a key role in agriculture, warfare and building. Without it, the intricate carving that grace the walls of Angkor Wat, Bayon and so many others, could not have been realized. Iron also played a part in maintaining the water management system on which the empire depended so heavily.

Scientific analyses of samples from Angkor-Salakravan Iron Smelting site proved that is an Iron industry, not based on laterite smelting. It is well developed and well-managed iron smelting. The clay used for furnace was very good quality. Xrf results on iron ore suggests that iron ore has low quality iron which is only 51 to 60%. We will send more sample for further analysis by next phase work.

References:

Boulbet J, Dagens B (1973). Les sites archéologiques de la région du Bham Gūlen (Phnom Kulen). Arts Asiatiques 27 (Num. special)

- Boulbet J (1979) Le Phnom Kulen et sa région, Collection de textes et documents sur l'Indochine, IXI, Paris: École Française d'Extrême-Orient: 136 p.
- Chevance JB (2005) L'architecture et le décor des temples du Phnom Kulen, Cambodge. Université de Paris III Sorbonne nouvelle – Paris III: Mémoire de DEA, sous la direction de M. Jacq Hergoualc'h. 231 p.
- Caro, F. & Im, S, 2012, “Khmer Stone quarries of Kulen mountain and Koh Ker: a Petrographic and Geographical Study”, in *Journal of Archaeological Science* n.12, ELSERVIER
- Coedès G, Dupont P (1943–46) Les stèles de Sdok Kak Thom, Phnom Sandak et Práh Vihar. Bull Ec Fr Extr Orient 43: 56–154.
- Dupaigne, B., 1992, "La métallurgie dans l'ancien Cambodge: Travail des dieux, Travail des hommes", in *Études rurales*, janvier-juin, 125-126:13-34.
- Ea D, Heng T, Im S, Khieu C, Kim S, et al.. (2010) Anlong Thom: Cultural Village Development Project, Supported by Cambodian National Commission for UNESCO, APSARA-UNESCO.
- Stern P (1938) Le style du Kulen. Bull Ec Fr Extr Orient 38: 111–149
- Uchida E, Cunin O, Suda C, Ueno A, Nakagawa T (2007) Consideration on the construction process and the sandstone quarries during the Angkor period based on the magnetic susceptibility. *J Archaeol Sci* 34(6): 924–935.

บทที่ 5
การดำเนินงานวิจัยในประเทศเวียดนาม
Survey and research orientation on the economic and cultural communication
networks in Northeast Thailand, Northeast Cambodia, Southern Laos and
Central Vietnam: With regards to ethno-archaeological and landscape
archaeological views
Mr. Tran Ky Phuong

This final report summarizes the content of field researches that has been done recently. The report based on the field researches in the region conducted by Tran Ky Phuong (Vietnam Association of Ethnic Minorities' Culture and Arts), Rie Nakamura (Durham University, UK), as well as the support of the collaborators as Nguyen Van Quang (Hue University, Vietnam) and Nguyen Thi Tu Anh (Institution for Development Studies of Ho Chi Minh City, Vietnam) during 2015 and 2016.

The research activities collected data to prove some issues concerning the interaction between countries in the region. The structure of this research report including six parts in which: **(01) Part One** deals with the field research on communications throughout the region of Northeast Thailand, Northeast Cambodia, Southern Laos and Central Vietnam by the overland route. **(02) Part Two** deals with the field research on the Katuic ethnic groups, including Katu and Ta Oi people, who are living in Thua Thien-Hue and Quang Nam provinces in northern parts of Central Vietnam in October and December 2016; it focused on the transportation meanings between the lowland to upland in this region during the 20th century. **(03) Part Three** deals with the field research on the Economic and Cultural Communications on the Peninsular Indochina; it focused on major exchange items such as storage jars and water-buffaloes distributed all over the peninsular from the lowlands to the uplands and the hinterlands. **(04) Part Four** deals with the field research on the Stieng ethnic group in Binh Phuoc province in the southern parts of Vietnam; on the Cat Tien religious architectural site in Lam Dong province; and on the Phu Hai temple-complex site of Cham arts during April and May 2016. **(05) Part Five** is argument and result of the field researches that based on evidences from the field researches in the region, it argues that the Bronson's model of "riverine product exchange network" through the new ethnographic/anthropological data on trade networks in Mainland Southeast Asia that could not be more practical. Next, the evidences demonstrate that the Stieng ethnic group and the historically relative issue of this group with those of the owners of the

8th-10th century Cat Tien religious architectural site. The evidences also prove that the art relations of the two architectural sites of Cat Tien (pre-Angkorian) and Phu Hai (Cham art) in the context of the historical communications between the two cultures of Khmer and Cham in the region. Finally, the field researches supplied evidences that the communications of products and cultures in the Cultural Relationship Studies in Mainland Southeast Asia; especially, in the Peninsular Indochina in the past and the present as well.

In terms of the results of the research mentioned above that was the basis for this report suggested some subjects of the future researches. It will server purpose to learn more about the communications of the people living in this region from the ancient time to the present time. For instance, the overland route networks connected Laos and Cambodia to Central Vietnam, especially, regarding on those of the ethnic villages located along the borders of the three countries. Next, research activities should focus on the network of port-cities/polities of Champa kingdom(s) built in the estuaries along the coast of Central Vietnam those connected to the 'international maritime network' on the Nan Hai (South Sea) dealing trade with those of South, East and Southeast Asia over 2000 years from the prehistoric time until last century. **(06)** **Part Six** is the subjects of the future research.

[Part One]

Ancient river-based polity(s) in Central Vietnam

River-based polity in the Central Vietnam like Champa and its maritime based economic system is often explained by applying Bennet Bronson's riverine system (Southworth 2011: 102-18). According to Bronson's riverine system upland products are gathered at the trading centres along the river and sent down to the lowland where the major international port is located at the river mouth (Bronson 1977: 39-52). Similar to the Bronson's riverine system in both Quảng Nam and Thừa Thiên-Huế provinces upland-lowland exchanges are carried out along the major rivers. However our initial research findings made us realise that Bronson's riverine system is 'lowland-centric'. In his model the ethnic minority people who lived in the upstream supplied precious international trade items to the lowland to meet their demands. But we found that, unlike Bronson's model, the highland people were not mere suppliers for the lowland markets. They were active traders who were not loyal to only one riverine system. They had multiple exchange routes and trading partners. They further crossed national borders to reach other side of the mountain ranges. They chose different exchange centres in order to obtain specific items that they needed. Upland people seem to

have more choices and alternatives of trading centres in comparison to the lowlanders who waited for upland products to be brought down.

In this report we discuss how upland-lowland trade exchange was carried out and how such economic activities were essential to their lives and culture of the ethnic minority people in Central Vietnam. It is also our endeavour to explain economic dependency of upland and lowland in the Central Vietnam as the traditional economic system of the region and to debunk images often given to the highland/hinterland ethnic minority people: primitive, backward, slash-and-burn subsistent agriculturalists, starving poor people. It will provide different pictures of the highland/hinterland ethnic groups from their conventional images as dynamic, mobile, multilingual, entrepreneur like and highly aesthetic people.

Exchange was necessary

Central Vietnam is a vigorous body in which its front is sea and its back is mountainous area. In this region, the communication between the two parts established on 'a network of riverine product exchange' reflected in a proverb known as, "*Ai về nhẵn với nậu nguồn / Mãng le gửi xuống cá chuẩn gửi lên*" [Whoever goes to see the uplanders please remind them, (if) forest products are brought down, sea products are carried up] (Tran Ky Phuong 2010: 210).

Traditionally the trade between lowland and upland was the necessary economic activities for both lowland and upland people. They did not trade surplus products for extra incomes. They had to depend on lowland and upland exchange for their daily lives. In Quảng Nam province, there was a periodic market known as *hội khách* (meeting point of guests) which was held twice a month and to which Katu ethnic minority people brought down the forest products for exchange with salt, iron tools, textiles and other necessities. Since upland-lowland trade was prosperous, there were permanent markets in the midlands and many Kinh merchants came to trade with ethnic minority people (Tran Ky Phuong 2010: 210).

One of the markets where we carried out interviews is Tuấn Market which is located about 10km west of Huế city at the confluence of two major tributaries of Hương River, the Hữu Trạch River and Tả Trạch River. Tuấn Market was the major upland-lowland barter centre in Thừa Thiên-Huế province for its convenient for waterway and overland transportation. The people in Tuấn Market call upland-lowland trade as *buôn thượng* (highland trading) and informed us that previously almost all the people in Tuấn Market used to get involved in *buôn thượng* for living. The area of Tuấn Market has limited land for farming and does not have enough fish in the rivers for

making living. The people in Tuần Market had to depend on *buôn thượng* with highland ethnic minority people mainly came from A Lưới.

The township of A Lưới is located in A Lưới district, it was about 3 day-walk to reach there from Tuần Market. It is located on 80 km West of Huế city and approximately 600 above sea level. A Lưới is a flat, large valley, convenient for cultivation and animal husbandry, and is also a trading centre with the lowland. It is the starting point of A Sap River which is the upper course of the Sekong River in Laos which connects with the Mekong River in Stueng Treng, Cambodia.

The story of Mr. Xó, who was born into a traditional jewelry family in Huế in 1924 and became a silversmith, demonstrates that the commerce with highland ethnic minority people in A Lưới was the main source of living for the people of Tuần Market. The two wars in Vietnam had significant impacts on trading activities of the people at Tuần Market. During the first Indo-Chinese war against French (1945-1954) some of Kinh people of Tuần Market refuge in the highlands. Mr. Xó escaped to the highlands and lived in A Lưới district between 1946 and 1954.

The Mon-Khmer speaking Ta Ôi and the Pa-coh³ people in A Lưới treasure silver jewelries. At the time of marriage bridegroom's family send silver earrings and necklaces to their bride. They like having their smoking pipes covered with silver and having their tiger's claw or boar's fangs silver-plated. Mr. Xó became well known amongst the ethnic minority people in A Lưới for his silversmith skills. Even after 1954 when he returned to Tuần Market, the Pa-coh and Ta Ôi people frequented his shop for decorating their pipes and making silver jewelries. However after 1960 due to escalate of the war, the communication between lowland and highland was cut off and no ethnic minority people could come down to Tuần Market. Losing the Ta Ôi and Pa-coh clients, Mr. Xó had to do various other jobs to survive⁴. After the war between 1975 and 1978 the highland ethnic minority people from A Lưới continued coming to Mr. Xó's shop to purchase silver jewelries⁵. According to Mr. Châu, the eldest

---

³ According to the state classification of national ethnic groups of Vietnam, Pa-coh is classified as a sub group of Ta Ôi ethnic group. However the Pa-coh people that we interviewed in A Lưới had an independent identity and differentiated them from Ta Ôi people.

⁴ During the Vietnam War, since 1966 A Lưới, had a large US marine base and was famous for the battle of Hamburger Hill in 1969.

⁵ Mr. Xó often went down to the Chinese decent Vietnamese people's market, Bao Vinh in Huế city to buy silver ingots for making silver jewelleries for his ethnic customers. This type of silver ingot, which is about 10cm long, 2cm wide and 1cm thick, was produced in China. Previously, silver ingot was used as currency unit for barter.

son of Mr. Xó, during 1975-76 his family lived in comfort thanks to his father's ethnic customers.

During economic hardship between 1979 and 1980, Mr. Xó gave up his work because the ethnic people were out of money. Most of the ethnic minority people in A Lưới district joined the Communist party during the war and were paid by North Vietnamese currency [North Vietnamese dong] for their services. After the war, when North and South Vietnam were reunified, people had to convert their currency to the unified one. North Vietnamese dong had a higher conversion rate than the South Vietnamese currency. However the amount of North Vietnamese dong that the ethnic minority people could save up was spent on buying essential items during the post-war economic hardship. After giving up his occupation as a silversmith Mr. Xó worked to repair bicycles in Tuần Market until his death. His story indicates that commerce with the highland ethnic minority people was the main source of income for the people of Tuần Market not a side business for additional income.

Though two Indochinese wars reduced the amount and frequency of *buôn thượn*, upland-and lowland exchange has survived in the Central Vietnam. There was an individual known as Bác Để (Uncle Để) by the ethnic minority people. He continued to trade with ethnic minority people throughout Vietnam War and also after 1975. Bác Để was a police officer assigned in a highland region during the Saigon regime. He became acquainted with ethnic minority people and began to exchange items with them. After 1975 as a former South Vietnam's official, he was sent to the re-education camp by the Communist government. The number of Katu ethnic minority people who supported the Communist party during the war demanded his release by arguing that without his help they could not obtain the lowland products. Bác Để was released 20 days after his arrest and continued to trade with the Katu ethnic minority people. This incident indicates that *buôn thượn* was the significant economic system in the central region. A French researcher previously pointed out the similar aspect of the upland and lowland trade;

exchange does not constitute a marginal activity, an occasional appendix to the functioning of the society ... but a strategic element of its structure. At the limit we can say that this society cannot subsist without exchanges.⁶

---

⁶ Godelier, M. 'La "monnaie de sel" des Baruya de Nouvelle-Guinee'; quoted by Georges Condominas, Aspects of Economics among the Mngong Gar of Vietnam: Multiple money and the middleman," *Ethnology* 11, no. 3 (1972): 216, note 6.

Another interesting aspect of Bác Đê's episode is that it was not the market that highland ethnic minority people needed for their exchange but the trustworthy individuals. It implicates that it is the trade partners rather than markets which played a significant role in upland-lowland exchange.

The trading partners

Nakata who studied trade in the Central Highlands of Vietnam based on French materials explained two types of trade mediators. One is known as *kuang* among the Bahnar people the other is *ndraany* amongst the Mnong Gar people. *Kuang* among the Bahnar people were requested to sell certain materials with an agreed price. They travelled independently to bring the materials for sale and looked for a buyer. While *ndraany* of Mnong Gar people travelled with a person who wanted to sell or exchange materials and assisted the person to find a buyer and to negotiate a price (Tanaka 1995: 6-7). During our field research amongst the Katu people in Quảng Nam province and also Ta Ôi and Pa-coh people in Thừa Thiên-Huế province, we only encountered *kuang* type of traders. Some of them were the professional traders, sorely lived on trade activities and hired others to work on their lands.

Amongst the lowland Kinh people, their exchange pattern with ethnic minority people also varies. It is depending on the scale of trade and also traders' language ability. For instance, in Tuần Market Ms. Năm waited in the market for ethnic minority people to come down for exchange while Mr. Nhỏ who could speak the Ta Ôi language went up to highlands to gather products by himself. However for both cases, ethnic minority people had a tendency to trade with the people they knew face to face. The trade exchange would start when they could establish relationships based on the trust. Ta Ôi and Pa-coh people in Thừa Thiên-Huế province called their trade partners as *ca-lơ*. For the case of Ms. Năm many highland ethnic minority people from A Lưới district had developed a close relationship with her and considered her as their *ca-lơ*. When they came down to Tuần Market for exchange, they stayed at her house, had meals prepared by her and they did not exchange with other people but Ms. Năm. Upon their request, Ms. Năm sometimes went to the market in Huế city to purchase necessary items and also she introduced other merchants with whom the ethnic minority people could trade.

Mr. Hoàng was one of the most well-known professional traders amongst the Ta Ôi people in A Lưới district. Prior to mid-1950s when he joined the Communist party

he made his living solely on trade activities⁷. He considered Ms. Năm as his *ca-lơ* and built a very close relationship with her and her family. He once accompanied her to travel to Laos and assisted her purchasing a large volume of rattan⁸. Mr. Hoàng speaks Lao language and had traded in Laos. Though there are Ta Ôi ethnic groups living in Laos, Mr. Hoàng had *ca-lơs* of lowland Lao and directly traded with them.

Mr. Hoàng only traded with Ms. Năm in Tuần Market but for obtaining jars, he had to rely on other person since she could not identify good quality jars. Ms. Năm introduced him a Chinese decent Vietnamese merchant, Mr. Khóa in Huế city. At his shop Mr. Hoàng found an antique jar that he liked very much and brought it back home. Meanwhile, Ms. Năm discussed the price of the jar with Mr. Khóa and she made him the payment. Later Mr. Hoàng paid Ms. Năm by two kilos of eaglewood (*kỳ nam*) and a python gall bladder. Mr. Hoàng also directly bartered with Mr. Khóa several times for flat-gongs, bronze pots, copper trays and new or antique jars. However he did not identify Mr. Khóa as his *ca-lơ* and he never had a personal relationship like staying at his house and receiving meals.⁹

Fig. 5.1 Mr Quỳnh Hoàng, 95 years old, a lively informant on the overland trade route throughout the region in his time. (Photographed by Tran Ky Phuong)

---

⁷ After Mr. Hoàng joined the Communist party, he was trained in Laos and during that time he stopped his trade activities. He restarted his trading activities after the war, but it was an additional economic activity.

⁸ In their Lao business trip Mr. Hoàng played a role of a mediator, similar to *ndraany* among Mngong Gar.

⁹ Mr. Hoàng told a story of meeting Mr. Khóa right before he left Vietnam due to the government pressure to remove Chinese- descent Vietnamese out of country after the Sino-Vietnamese conflict in 1979.

Mr. Phiến of Pa-coh ethnic group in A Lưới district traded with various ethnic groups including nearby Pahi people and also Lao people at the other side of the border.¹⁰ Interestingly he also had a *ca-lơ* from Katu ethnic group. Katu belongs to Mon-Khmer language group similar to Ta Ôi and Pa-coh and live in Quảng Nam province next to Thừa Thiên-Huế province. The Katu people are known for their tradition of blood hunting and are feared by other ethnic groups. Mr. Phiến having a Katu *ca-lơ* is a rare case and it demonstrates diversity of his trade network.

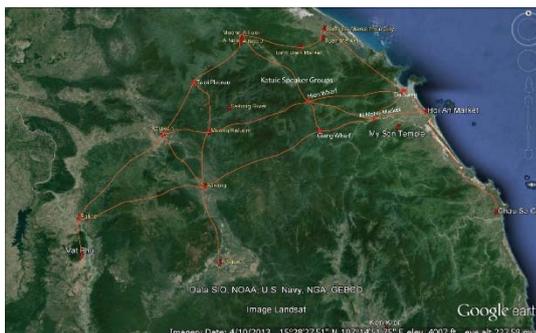
Fig. 5.2 Mr Phiến (in white cloth), 90 years old, a Pa-coh ethnic man who used to be a professional trader between lowland and upland in Huế city and A Lưới valley during the 1950s.

Though we have not yet gathered enough information to determine, the relationship of *ca-lơ* might be inherited through generations between two families. For instance, above mentioned Mr. Nhỏ at Tuần Market used to take his two daughters when he went to the highlands for exchange and one of the daughters mastered the ethnic people's language and continued trading with them after Mr. Nhỏ passed away. Ms. Năm's family members recalled that ethnic minority people sometimes came to Ms. Năm's house with their children. If the children's generation continues trading, it is most likely that they rely on *ca-lơ* of their parents' generation.

In A Lưới district, five to six households in a village used to engage trading activities. It is depending on individual capability to become a trader such as language capability but it can be perceived that it was a kind of family profession. For instance the fathers of Mr. Hoàng and Mr. Phiến used to engage trade activities. Both Mr. Hoàng and Mr. Phiến probably have learned trading activities from their fathers and they might have inherited their trade networks.

---

¹⁰ Mr. Phiến speaks Lao language.

Fig. 5.3 The map showing the overland trade route throughout the region that was not limited by mountains or rivers in the hinterlands. (Designed by Tran Ky Phuong)

Fig. 5.4 Ethnic minority people living in A Luoi still doing exchange local products in their own home. (Photographed by Tran Ky Phuong)

[Part Two]

Doing field work in Quang Nam province

In terms of the waterways, there were two main types of sailboat in Central Vietnam: the large boat (called Ghe Bau) is used for traveling along coastal areas; and a kind of smaller sailboat (Ghe Truong) is used for traveling in rivers.

Lowland residents of Quang Nam transport goods conveniently from Danang and Hoi An port-cities to Ben Giang wharf and Ben Hien wharf by local "ghe truong" in rivers.

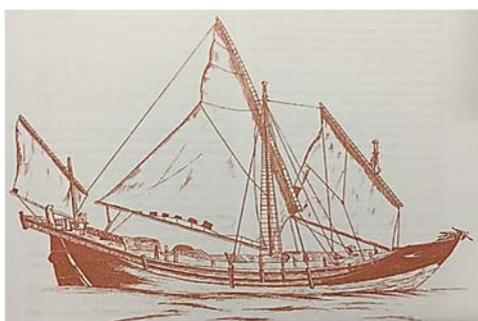

Fig. 5.5 “Ghe Bau” sailboat of Hoi An in the early 20th century. (Cf. Piétri, “Voiliers d’Indochine”)

Fig. 5.6 “Ghe Truong” sailboat of Hoi An in the early 20th century. (Cf. Piétri, “Voiliers d’Indochine”)

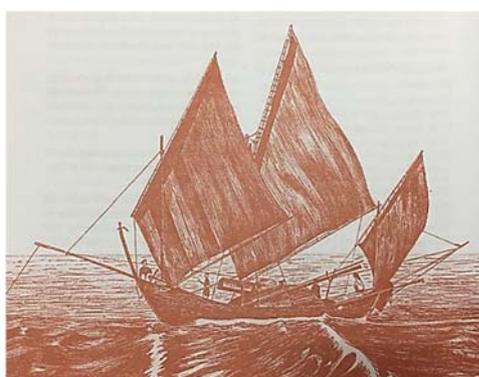

Fig. 5.7 “Ghe Manh” sailboat of Da Nang in the early 20th century. (Cf. Piétri, “Voiliers d’Indochine”.)

In an interview with Mr. Trần Lăng, born 1930, a retired cadre living in Dai Hong village, Dai Loc district, Quang Nam province, he told us that before 1945 his family lived on their sailboat called “ghe Trường”, approx. 08.80 metres long × 03 metres wide, by transporting goods along the Vu Gia River to Hoi An markets. He said that during the 1940s there had been many trading boat activities on Vu Gia river, these boats carried the Kinh (Vietnamese speakers) traders and all kinds of supplies such as salt, fish-sauce, dried fish; kinds of ceramics such as jars, bowls, plates; kinds of metal works such as copper pot, copper trays, pans, cast iron, iron, machetes, mats, fabrics, so on, from major markets in Hoi An and/or Da Nang.

The above items were distributed in the markets at the upstream of the two rivers; and, from these large markets, there were all kinds of smaller boats transporting them up to Ben Giang wharf and Ben Hien wharf in order to communicate directly to the Katu people.

Due to the need to exchange goods, a riverside market system formed from upstream to downstream, such as Trung Phuoc, Ben Dau, Phu Da, Thu Bon, Phu Thuan of Thu Bon river; Ben Giang, Huu Trinh (Bai Trau plain), Ha Tan, Ha Nha, Ai Nghia along Vu Gia river. The two rivers join together at Giao Thuy conjunction (a venue located

directly north of My Son Sanctuary) to flow into Dai Chiem estuary (Port of Great Champa) in Hoi An and/or to Han estuary in Danang.

The general characteristic of these markets is that all of them are located near the reefs of the riversides. This is a favorable natural condition because the riverbanks are always deep and not altered by frequent landslides of the large rivers, which changed extraordinarily their flows during the flood season happening every year, from September to December.

Fig. 5.8 Phu Thuan Market on the Thu Bon riverbank.

Fig. 5.9 Transportation of goods at Phu Thuan market.

Fig. 5.10 Freighting by boat to upland on Thu Bon river.

The two major rivers of Thu Bon and Vu Gia played a main role in order to connect the mountainous areas and the plains in Quang Nam province. These two rivers and their tributaries have created a very convenient transportation system from the upland to the lowland in the whole province. Relying on these two rivers, a market system was set up centuries ago and exists till now as above-mentioned, called “nguồn Thu Bồn” (source of Thu Bon river) and “nguồn Vu Gia” (source of Vu Gia river). It was those midland markets that became centers of direct goods exchange between the upland and the lowland. That market system collected upland products and provided lowland products for traders/dealers (k'lai) who directly managed trading network between the Katu (uplanders) and the Kinh (lowlanders), as well as the Cham traders long time before (Le Pichon, 1938: 364). Until the late decade of the 20th century, the inhabitants in Central Vietnam called this business “trading with the uplanders”. There were two main centers of goods exchange located at the headwaters of the Vu Gia River, i.e., Ben Giang wharf (Nam Giang district today) and Ben Hien wharf/Pic Aruong (Đông Giang district today).

From Ben Giang wharf up to Sekong province in Laos, many villages of the Katu people are built along a large stream flowing west-east, known as Ta B'hing stream, derived from the eastern part of Sekong province. The farthest walk from village to village in this area takes only half a day; thus, it is very convenient for them to move from one village to another along east-west axis to barter goods.

In the upland, the goods are primarily conveyed by porters who carry back-baskets. Normally, men can carry averagely from 30kg to 50kg of goods; women can only carry in a maximum of 30kg of goods. Every day one can walk roughly 15km on the track along Ta B'hing stream through several villages. Walking from east to west is a bit difficult because the road has many steep slopes; conversely, walking from west to east is easier. This is the main road connecting the villages of Ben Giang wharf to other Katu villages in the hinterland of Sekong province of Laos. The distance from Ben Giang wharf to Dak Chueng area in the eastern Sekong province is roughly 60km as the crow flies.

Fig. 5.11 A Katu woman carrying dry wood by back-basket.

Fig. 5.12 A Katu Guol house at Ban Pa Xua in Nam Giang district.

Fig. 5.13 Map showing the connection among the Katu villages (viel) between Quang Nam and Sekong provinces.

Currently, the Katu mainly settle in three mountainous districts of Đông Giang, Tây Giang and Nam Giang in the west of Quang Nam Province, with the population of about 50,000 (Luu Hùng 2007:18); and in eastern Sekong province in Laos, with about 25,000 inhabitants (Sulavan *et al.* 1996: iii). Formerly, based on the geographical location of each village (viel) along large streams at the headwaters, the Katu divided themselves into two zones, the lower Katu (Phương Ếp) and the upper Katu (Zal). The Katu in lower areas, especially in the villages contiguous to the plain, often

traded directly with the Kinh traders; and the villages in the lower Katu themselves took the role of the intermediary in transferring goods to upper Katu villages. The exchange system based on that low-to-high terrain has created a dynamic and frequent network of trade between the uplands and the lowlands, from the plains of Quang Nam province to Southern Laos.

The Katu villages located in the lower regions, especially the areas near Ben Hien wharf and Ben Giang wharf, have more favorable conditions to barter with the Kinh traders in the lowland. Sometimes, there have been conflicts of interest between the Katu people in the lower and the upper areas, mainly in unfair pricing. Thus, to take revenge on each other, they took advantage of the “blood hunting” custom, a human blood ritual to pray for good harvests in Katuic traditional culture. In some cases, the Katu in the upper areas made the most of that “blood hunting” custom as a pretext to kill the Katu in the lower areas in order to take revenge (Luu Hùng 2007:194). The Kinh traders were also the targets of that custom; as told by Mr. Quách Xân, an old revolutionary cadre who lived with the Katu people throughout the two resistance wars against the French and the American (1945-1975), there was a murder for revenge happening around the early years of the 1920s circulated in Katu villages in the lowland and midland areas around Ben Hien wharf, when the lower area of Katu villages sent “seasonal raids” down to Ha Nha market to kill a big trader called “mụ Tâm” (madam/old trot Tâm) for her price squeeze in exchanging goods (Quách Xân 2001: 79-80).

Mr. Ka Phu Thuong, 82 years old, a retired Katu cadre living in Bà Dzôn village, Ca Dy commune, Nam Giang district (about 1 km south of Ben Giang wharf), told that in the early years of 1950s the Katu in the upper areas often travelled down the lower areas to exchange goods while the Katu in the upper areas rarely went up to barter. Meanwhile, the Kinh traders did not dare to enter Katu villages due to the fear of that “blood hunting” custom. Thus, Ben Giang wharf and Ben Hien wharf were major places for goods exchange between the Katu and the Kinh people in the region. On the bartering, Mr Ka Phu Thuong also told that in the early 1950s, at Ben Giang wharf, a new jar could be exchanged for twenty back-baskets of betel (zorigapah) or twelve liters of bee’s honey (dac k’zô/dac k’rot), and an old jar (Jó ti) could be exchanged for two buffaloes.

Fig. 5.14 Mr Ka Phu Thuong in Ca Don village near Ben Giang wharf.

Fig. 5.15 Bartering Katu brocades in Nam Giang district.

In sum, thanks to the geographical characteristics, the trade between the lowland and upland in Quang Nam province can be carried out by both waterways and roads. Lowland residents (Kinh people or Vietnamese speakers) freighted mainly by boats on the Thu Bon and the Vu Gia rivers along with their tributary system. Meanwhile, the upland residents, mainly Katu people, take advantage of roads to transported goods from Ben Giang and Ben Hien wharfs to the west to connect to Southern Laos.

Traditionally, Katu people did not use elephants to transport the goods, because the terrain in the western parts of Quang Nam province is too hilly and steep for the elephants to travel. Furthermore, Katu people do not know how to hunt and tame elephants hence they are very afraid of elephants from the forest destroying their crops and villages. Whenever elephant appeared nearby their villages or fields, they gathered together to beat drums and gong (chin) to drive them away.

Fig. 5.16 Elephant carving on a Katu Guol house at Nam Giang district.

Fig. 5.17 Elephant figure carved on a Katu Guol house at Tay Giang district.

To barter directly with the lowland residents, Katu people sometimes gathered in small groups of 10-15 people, including men and women to go down the markets in the plains to meet Kinh traders. Usually, Katu people stay only at markets for one or two days to barter or visit interesting places around the markets. Arriving at the market, they seek to meet the acquaintances who had exchanged goods with them before to continue bartering. They eat and stay overnight at the market or at the porch of acquaintances but rarely stay in the house interior as the guest. Exceptionally, if the Katu people are twinned with Kinh traders, they are treated as relatives or brothers in the same family.

In terms of the communications between the Katu people living in southern Laos and central Vietnam, we can compare the information we got in 2009, during our field research in Ban Thong T'ruk, Muong Ka Luem, Sekong province in Laos. Mr Sai Kham (28 years old) said that Katu living in Muong Ka Luem had regularly gone to the border areas of Tay Giang district (formerly Hien district) for exchange of goods. It took 04 nights to go from Muong Ka Luem to the villages located along the border areas of Tay Giang district; the barterer had to sleep over night in different villages. Mr Sai Kham has led a sister to the village of A Vuong in Tay Giang district for magic cures. Katu people at Muong Ka Luem often go to Tay Giang district to buy jars, gongs, copper

pots, so on. After the end of the Vietnam War (1954-75) the border of Vietnam and Laos was redistributed in the early 1980s and, there are many Katu villages in Sekong province of Laos demanded to settle in Tay Giang district in Quang Nam province of Vietnam. The main reason for the Katu people to choose settling in Tay Giang district was that if they live in this area, which closely connected with the plains/lowlands, they can easily get things for a more favorable life.

Fig. 5.18 Sekong river at Muong Ka Luem that sourced from A Luoi district. (Photographed in 2009)

Fig. 5.19 Mr Sai Kham, a Katu young man of Ban Thong T'ruk, Muong Ka Luem, Sekong, Laos. (Photographed in 2009)

Fig. 5.20 Katu people in Ban Thong T'ruk, Muong Ka Luem, Sekong, Laos. (Photographed in 2009)

Fig. 5.21 The Katu Guol-a communal house of Ban Kandon. (Photographed in 2009)

Fig. 5.22 Ms Sokni, a Katu trader living in Ban Kandon, Sekong, Laos. (Photographed in 2009)

In general, the transportation in the entire mountainous areas of Quang Nam province and southern Laos where Katu people living is mainly by road. They did communication with all the Katu villages in the whole region to exchange goods. The majority of goods was gathered in Ben Giang wharf and Ben Hien wharf by boats and from there they were distributed to other places in the hinterlands by road by the Katu people themselves.

Doing field work in Thua Thien Hue province

In comparison with those of Quang Nam province, the topography of Thua Thien Hue province is quite different. Most of rivers in this area are shorter and flowing into Tam Giang lagoon the largest lagoon in Viet Nam. Tu Hien (or Tu Dung) is the

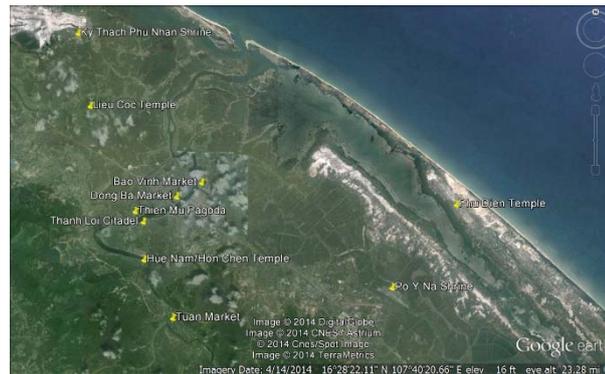

Fig. 5.25 Champa historical sites in the lowland of Thua Thien Hue province.

Fig. 5.26 “Ghe Noc” sailboat of Tam Giang Lagoon of Thua Thien Hue province in the early 20th century. (Cf. Piétri, “Voiliers d’Indochine”.)

Conversely, river transporting between Tuan market and A Luoi district is winding and stretching along a large stream where has many rapids hence boat traffic could not travel. Therefore, the zigzag trail along the stream is the only road connected Tuan market with A Luoi valley. It would take roughly 03-04 days for a villager carrying goods from A Luoi valley to Tuan market by back-basket. In addition, Ta Oi ethnic and Pa-coh ethnic, both of the local people used elephants in order to transport bulky goods such as betel-leaf, “vỏ chày”- a raw bark in red color (*Artocarpus tonkinensis* A. Chev) to chew with betel-leaf, “ky-dool”- a fiber has been used to weave fishing nets, so on. Mr. Quynh Hoang told that until the early 1950s, A Luoi valley still has six elephants to transport goods from A Luoi to Tuan market. A Luoi district located in low area between mountains thus the freight from here down to the plains is easier, therefore local people nourished elephants in this valley. The older Kinh people have been traveled to the Tuan market in the early 20th century who still remember that ethnic people groups traveled to King Minh Mang Tomb (opposite the Tuan market) by elephants to exchange their goods. Elephant can only move from A Luoi to the

Tuan market but if they move back toward Laos that is impossible because this area having many steep hills. Moreover, there were only a couple of families who owned elephants because the cost of an elephant has exchanged around 30-40 ingots of silver, this is an enormous asset. If goods are carried by elephants, the elephant owners receive remuneration around 05-10% of the total value of goods which is paid by goods owners.

Fig. 5.27 Stream in the upland of Thua Thien Hue province.

Fig. 5.28 A Luoi market today.

Fig. 5.29 Ancient ingots of silver.

Ta Oi ethnic people usually spend around 04-05 days from A Luoi valley to Muong Ta Oi villages by walking; but it only took one day to travel from Muong Ta Oi to Muong Ka Luem. The road transportation in the mountainous areas in Laos is also convenient because the distance between one village to another took a maximum of one day traveling, so that pedestrians do not have to spend the night in the woods to avoid being attacked by tigers.

Mr. Quynh Hien, the Quynh Hoang's younger brother has added a further more details that Ta Oi ethnic groups living in the hinterlands of Laos who especially enjoy every much the gifts for their wedding ceremonies which purchased from the lowlands of Thua Thien Hue province such as copper pots, copper trays, jars, gongs, mats, costumes made from embroidered silk (using for men), so on.

The trade routes from the hinterlands in Southern Laos to the plains in Thua Thien Hue province have long distance and being more treacherous that was the reason the Ta Oi ethnic groups prefer to buy buffalo from lowland areas in Laos (Lao Lum), for example in Attapue province. These areas are convenient for moving buffalo from markets to their villages and avoiding to be attacked by tigers. They were particularly also interested in to buy silk products made from Lao Lum (lowland of Laos) which only uses for men to wear in their festivals. In particular, Ta Oi ethnic preferred jars which have golden brown glaze, pottery skeleton thick and heavy, and all of them were the Khmer products from the 13th century; this type of jars was only bought in southern Laos.

In general, the freight from the reverse domains of Thua Thien Hue province to Ta Oi ethnic villages in Salavan province of Laos, that was a combination between human working and/or animal-powered transporting such as elephant. Goods are exchanged depending on demand of the people thus the Ta Oi ethnic in Salavan can follow either the axis of south-east to come to A Luoi valley and Tuan market in Vietnam or walking by following the axis of south-west to reach Attapue or Champasak in Laos to exchange products; they did not necessarily dependent on any economic center.

[Part Three]

The field research report includes the materials gathered from the two ethnic groups of Ta Oi and Katu in Thua Thien-Hue and Quang Nam provinces. The aim of the field researches is to learn about the exchange networks between the lowlands and uplands from Central Vietnam to Southern Laos in terms of the role of storage jar and buffalo as major items.

1. Fieldwork report from the Ta Oi ethnic in A Luoi district, Thua Thien-Hue province, Central Vietnam in June and September 2015

In order to learn more about product exchange between the upland and lowland regions of northern Central Vietnam and Laos focusing on storage jars, we carried out field surveys in Thua Thien-Hue province near the Vietnam-Laos border.

Returning to A Luoi township and Tuan wharf

In June and September 2015, we returned to A Luoi to interview Mr. Quynh Hoang and other Ta Oi elderly to learn more about the role of jars and other high-grade barter items of Ta Oi people from Hue or from Ben Tuan (Tuan wharf) to A Luoi and then to the regions of the Lao Loum (lowland people on Laos) in Attapue and Salavan, Laos.

Presently, Mr. Quynh Hoang becomes weaker and weaker, so he and his wife have to live with his youngest brother named Quynh Hien, 79 years old, who, together with his brother, had participated in barter activities from Hue to Lao. Mr. Quynh Hien's house is near Mr. Quynh Hoang' at the same hamlet.

Mr. Quynh Hien was once a soldier of the North Vietnam army, wounded and lost a leg in combat in 1972. After 1975, he taught at an elementary school before being retired and living in A Luoi. He still keeps many objects related to his trade / barter. In particular, there is a small altar hanging in the center of his house worshipping 'god of fortune / household deity' called 'vãrl' in Ta Oi language. He said that before leaving home for trade, he offered a chicken as an offering to the deity; and if he made good profit in trade, he would offer a pig.

Fig. 5.30 Mr. Quynh Hien, the younger brother of Mr. Quynh Hoang. (Photographed by Tran Ky Phuong)

Fig. 5.31 The two brothers of Quynh Hoang and Quynh Hien. (Photographed by Tran Ky Phuong)

Fig. 5.32 The altar of the Tutelary God for trade and home (varl) hanging on the ceiling of Mr. Quynh Hoang's house. (Photographed by Tran Ky Phuong)

One of the major income source of Ta Oi people came from working for Lao people in Laos, hired Ta Oi people in Laos were highly paid and provided food and accommodation by Laotian bosses. Buffaloes or other products such as Lao textiles, jars, so on, were used as payment depending on the request of the employee; the pay for half- a- year hire was a buffalo.

Fig. 5.33. A young Ta Oi people with his family's jar heirloom (văn ta-k'loong). (Photographed by Tran Ky Phuong)

Besides, there is one of the economic bases which is noticeable. There were Ta Oi families who got rich by planting various kinds of trees according to customer requirements in the lowland, “ki-dool” trees, for example, were used to make fishing net. Previously, Ta Oi families in A Luoi used hectares of land for planting that type of trees and bartered them at Tuan Market. Due to large numbers of goods, elephants were used to transport. In 1950s, there were five elephants in A Luoi used to transport goods from the upland to the lowland. Thus, it can be inferred that social and Ta Oi ethnic community in particular and other communities in general in the uplands of North Central Vietnam have known how to organize an invested economic model with specialized production, not totally dependent on nature as being misunderstood by many researchers, i.e., the primitive economic system of the upland societies - hunting and gathering societies.

Fig. 5.34 ‘Ky-dool’ tree for making fishnet. (Photographed by Tran Ky Phuong)

Fig. 5.35 Mr. Quynh Hoang with the fiber of the tree ‘ky-dool’. (Photographed by Tran Ky Phuong)

Ta Oi people, like other ethnic groups, considers jars as prestige goods, so it is a regular commodity to barter from the lowlands of Central Vietnam to the inland of Laos. Mr. Ho Thanh Xoa said that before the war there were many jars with 175cm

high; in order to transport a large-sized jar, they had to weave a rattan basket for two people to carry it like carrying pigs.

Favorite types of jars which were bought from Laos was monochrome brown, dark yellow or black ceramics with thick and heavy body; Ta Oi people thought that these jars were produced by Khmer people. According to Louise Cort and Leedom Leffert, experts on Southeast Asian ceramics, there were old kilns in Attapue in the 17th-18th centuries reproducing 13th century Khmer pottery in the Angkorian period. Meanwhile, the jars bought from the markets in Hue area were mostly Chinese ware with colourful patterns. Between these two types of jars, the jars from Laos were preferable and more expensive.

Fig. 5.36 The Ta Oi man who inherited a precious jar (par-tam) from his family. The jar was believed that made in Attapue province in Laos (Photographed by Tran Ky Phuong)

Besides copper pots for cooking rice and water, the uplander use pans (wok) to cook food. These cast iron pans have various sizes from small to big, the big ones which have the diameter of 100-120cm, are used to cook food for village festivals. These pans were bought from the markets in the plains of Central Vietnam.

In many cases, Vietnamese traders frequently went up A Luoi to purchase such forest products as betel nut, *Artocarpus tonkinensis* bark, dried chilli, *kỳ-dool*, so on, in bulk; after finishing the purchase, Kinh traders hired the ethnic people to carry goods down to the lowland; and, on this occasion, they bought necessary products to carry back to their village.

Mr. Ho Thanh Xoa and Mr. Quynh Hien said that the goods purchased from Laos were solely elephants, buffaloes and Laotian textiles. Textiles of the Lao Loum people (lowlander) are fine with good quality, long and large size, used only for men to wrap round the body in the festivals; then, they are stored until the next festival.

Ta Oi women only wear their self-made brocade fabric. Besides, some materials used for weaving brocade were purchased from Laos, such as white thread, black and red dyestuffs. All essential items left were purchased from the plain areas of Central Vietnam where various products from salt to gongs, jars, pottery, copper pots, cast iron woks, so on, were produced or imported.

On purchasing buffaloes, Ta Oi people in A Ngo village said that they preferred buying buffaloes in Laos because their village was near Muang Ta Oi in Saravan province, Laos; moreover, the way home was shorter and flatter to be more convenient to lead them back to the village. The purchasers had to travel in group to avoid being clawed by tigers. In fact, the way from Tuan wharf to A Luoi is too rugged and steep to lead buffaloes back to Ta Oi village, which is located in deep mountains, conveniently.

In order to facilitate the barter of goods, traders must be a ‘ca-lơ’, i.e., ‘sworn brothers’ or ‘adopted son/father/mother’. The ‘ca-lơ’ must organize ‘ceremony of sworn brotherhood’ and take care of each other all their life and in all circumstances. The ‘ca-lơ’ are often people who live in different villages or sometimes are different ethnic groups. Mr. Quynh Hoang said that he had many ‘ca-lơ’, such as Lady Năm at Tuan market, who is Vietnamese, some Lao Loum people in Attapue and Salavan and Katu in Quang Nam province. Besides ‘ca-lơ’, Ta Oi traders had ‘dầu-pây’, a group of friends who get together for trading; the ‘dầu-pây’ share interests in trading only. Thus, it can be thought that ‘ca-lơ’ and ‘dầu-pây’ were two key relationships in organizing long-distance trade of Ta Oi people in A Luoi.

Ta Oi people in A Luoi went everywhere to barter goods in a large space. Mr. Quynh Hoang said he had been to Da Nang for trade several times, and “the farther I travel, the broader knowledge I have”, he said. And he seemed to be proud of his far away journeys for trade. He used to travel to Attapue and Pakse to barter when he was young.

Mr. Quynh Hoang added that he never did the farming, but travelled everywhere for barter all year round; on the other hand, he hired people to cultivate his fields. Occasionally, he went hunting only to seek for rare animals as required by his trading partners. Many people in his village confirmed that Mr. Hoang was a skillful hunter who once killed a tiger.

The silversmith at Tuan Market

Tuan market, about 10km west of Hue city, is located at the confluence of the Huu Trach, Ta Trach and Huong rivers. This is the major upland-lowland barter

center in Thua Thien-Hue province for its convenient for waterway and overland transportation.

One of the most interesting information that we have collected at Tuan Market is the meeting and interview with Mr. Doan Minh Chau, born 1961. Mr. Chau told us that his father, Mr. Doan Xo (1924-1999), was born into a traditional jewelry family in Hue. In 1946, when the French returned to Vietnam, in fear of French soldiers, Mr. Xo fled to A Luoi and earned his living by making silver jewelry for ethnic groups living in the region of A Luoi. He lived in A Luoi from 1946 until 1954 when the war end; then he returned to Tuan Market and continued his work as a silversmith. During his time in A Luoi, he was much loved and respected by the Ta Oi and Pa-coh ethnic peoples. After 1954, his clients were mostly ethnic people. Then the war broke out again, and approximately from 1960s onwards the contact between the lowland and the upland was interrupted, so he had to do various jobs to survive.

Fig. 5.37 Mr. Doan Minh Chau, the son of Mr. Doan Xo, with the reporter at Tuan Market. (Photographed by Tran Ky Phuong)

According to Mr. Chau, his eldest son, after the war ended, from 1975-1978, the peoples living in the region of A Luoi continued going to Tuan market to purchase silver jewelry. They, both men and women, like having their smoking pipes covered with silver, called ‘bịt bۆk’, buying silver necklaces (in-tà-lin), having their tiger’s claw or boar’s fangs silver-plated, and so on. At the time of 1975-76, the cost of silver-plating a pipe was one North Vietnamese Dong, a silver necklace was about ten North Vietnamese Dong. Mr. Xo often went down Bao Vinh market in Hue, a downtown of Chinese original people living in Vietnam, to buy silver ingots in order to make silver jewelry for his ethnic customers. This type of silver ingot, which is about 10cm long,

02cm wide and 01cm thick, was produced in China. Previously, silver ingot was used as currency unit for barter.

Fig. 5.38 Mr. Quynh Hoang and his wife enjoyed smoking with their silver covered tobacco pipes. (Photographed by Tran Ky Phuong)

During tough economic times in 1979-80, Mr. Xo gave up his work because the ethnic people were out of money. The amount of North Vietnamese dong that they saved up during the war time living in the hinterland was spent on buying essential items in 1975-1976. According to Mr. Chau, during 1975-76 his family lived in comfort thanks to his father's occupation, which made silver jewelry for ethnic customers, and good reputation during his time in A Luoi in 1945-54, the reason why many customers came to deal with him. After giving up his occupation as a silversmith in about 1979-80, he did the work of a bicycle repairer to earn his living until his death in 1999 in Tuan.

In the years 1989-95, Mr. Chau went to A Luoi to earn his living by repairing bicycles and motorbikes. During his time staying there, Ta Oi helped him a lot because they highly appreciated his father, Mr.. Xo, the well-known silversmith in A Luoi community.

Fig. 5.39 Tuan Market used to be a main place for product exchange between lowlanders and uplanders until the end of the previous century. (Photographed by Tran Ky Phuong)

Fig. 5.40 The landscape of Tuan Wharf/Market where the two main river branches of Ta Trach and Huu Trach joined. (Photographed by Tran Ky Phuong)

Through those stories, it is inferred that the exchanges between the lowland and the upland in Thua Thien-Hue province in particular and Central Vietnam in general are very diverse and specific. Abundant goods were traded through various relationship, among them is the relationship of ‘adapted brotherhood’. The lowland and the upland associated closely to build a trade diversification and economic development. They are aware of the dependence on each other, the significant interaction in these sentimental exchanges and commercial exchanges. It is these exchanges that created economic strength of Central Vietnam in modern times as well as in the ancient time of Champa kingdom.

2. Learning about the role of buffalo in the upland-lowland trading in Quang Nam province

For a deeper understanding of trade between the uplands and the lowlands in Quang Nam province, in October 2015, we returned two mountainous districts of Dong Giang and Tay Giang to continue our fieldwork. There, we have interviewed Mr. Abing Lam, born in 1946, and his wife, Alang Thi Hoi, in Pr'ning village, Lang commune, Tay Giang district, near the Vietnam-Laos border, about the barter in the lowland after the Vietnam War, from 1975 to 1995.

Mrs. Hoi said that villagers in this remote area often organized in groups to go for barter in An Diem commune or in Ha Tan market in Dai Loc District, Quang Nam Province today. Each trip usually took about two weeks, and the villagers traveled in a group of 15-20 people, both men and women, old and young. For the Katu people, each time of bartering in the lowland is an opportunity to learn new things, because during a long journey they passed many different villages, got in touch with many people and saw new sceneries.

It takes the Katu people in Pr'ning village in Tay Giang district (Hien district before 1999) about 04 days to get to Prao town, district capital of formerly Hien district, now Dong Giang district; then, from Prao town they went down Kon River, traveled along this north-to-south flowing river to go down An Diem Commune or Ha Tan market. The part of Kon River flowing from Song Kon commune of Dong Giang district is beautiful with a large waterfall, and barterers often spent the night there. When we surveyed the road this year, 2015, Kon River had been blocked for hydroelectric power since 2010, and now the waterfall is shallow, only huge stones left.

Fig. 5.41 The Con river became a dead river because of a hydroelectric power dam built in 2010. (Photographed by Tran Ky Phuong)

In the period of 1975-95, major items to change in the lowland were fish, salt, cloth, mats, agricultural equipment, utensils, gongs, jars, buffaloes and so on; meanwhile, the goods from mountainous areas were honey, mushrooms, betel and other forest products, so on.

Fig. 5.42 Mr. Abing Lam and his wife, Mrs. Alang Thi Hoi, with their bronze cooking pot (Goc Jay) bought from lowland. (Photographed by Tran Ky Phuong)

Fig. 5.43 Mr. Lam is a good craftsman who can make high quality baskets by rattan so-called ‘zong’ in Katu language. (Photographed by Tran Ky Phuong)

Among the basic commodities mentioned above, buffalo (*t'rii* in Katu language) is a traditional exchange product because it was used as a standard for trade between the hinterland and the lowland. All high-value items such as gongs, jars, brocades (*tut*), so on, can be convert into buffaloes as a standard currency. Besides, in respect of beliefs, buffaloes played an important role in all activities of Katu people as well as other residents in the hinterland/highland. ‘Buffalo Sacrifice Festival’ (*Dah T'rii*) is a typical example for the importance of this kind of animal in hinterland societies, which is an indispensable ceremony in the life of hinterland people in all important rituals, such as weddings, funerals, and ceremonies as the new rice festival, new house festival, brotherhood swear ritual, guest receiving ritual, and so on, and these ceremonies are held all year round once there are individual or community needs. Hinterland ethnic peoples do not use buffaloes in agricultural production or goods transportation; they only used buffalo in offering sacrifices to gods through ‘Buffalo Sacrifice Festival’.

Thus, buffaloes are a commodity with a very high demand. The midland regions of Quang Nam province produce a lot of buffaloes; and one of the main consumers of buffaloes are the mountainous residents in the province, where Katu people are the majority. Thus, the exchange of buffaloes in these areas was always busy. Furthermore, the road from western part of Dai Loc district to mountainous districts is relatively easy to travel, so it is not so difficult to transport buffaloes from the lowlands to the hinterland.

According to Mr. Abing Lam, after the war his village Pr'ning still reared buffaloes, his village's buffalo herd consisted of several hundreds of buffaloes. The village needed a vast grass land to feed the buffalo herd and prevent tigers from attacking buffaloes. Buffaloes live in herds and know how to protect themselves, so there are only a few buffaloes being eaten by tigers each year, which is a negligible amount of a large buffalo herd.

Fig. 5.44 A shape of buffalo horns carved on the roof of the communal house of Pr'ning village.
(Photographed by Tran Ky Phuong)

For families who rear buffaloes separately, they let the buffaloes live alone in the forest and sometimes feed them with salt; when they want to catch buffaloes, they put salt on a rock to entice them; buffaloes would leave the forest when they smelt the familiar smell of salt, and then buffaloes can be easily caught. In distinguishing which of the buffaloes belongs to which owners, they carved the marks on buffalo horns to avoid being mistaken.

Previously, buffaloes of Mr. Lam's village were exchanged for other things in Katuic mountainous villages / hamlets in Sekong province of Laos and neighboring villages in the area. Adjacent to Pr'ning village is Zomo village, in Lang commune, Tay Giang district, where there are three large rocks beside the stream, on which the lines of Sanskrit and ancient Cham language were inscribed; epigraphists called them Samo inscriptions (Zomo), dated around the 7th century. These inscriptions mentioned "buffalo sacrifice festival" in its content; it can be inferred that the contents of these epitaphs related to the rearing and exchange of buffaloes in this area; we believe that further studies on the contents of Samo inscriptions (Zomo) will shed light on the activities related to the sacrifice, exchange or buffalo rearing in that hinterland area.

Fig. 5.45 The 7th century Cham inscriptions found at Samo (Zomo) Katu village, Lang commune, Tay Giang district.

Fig. 5.46 A buffalo head carved on the communal house (*guol*) of Pr'ning village. (Photographed by Tran Ky Phuong)

Nowadays, entering any *Guol* house (communal house) in Katu villages in Quang Nam province, we can guess the richness of the village relying on the number of buffalo horns decorated on the main pillar, the symbol of the village's prosperity. Currently, the custom of buffalo sacrifice rituals still persist in the communities of mountainous ethnic peoples, both in each family and in the community. At the present, the price of a plump male buffalo is about 1,200-1,300 US dollars in mountainous areas of Quang Nam province.

Fig. 5.47 Buffalo Sacrifice Festival at Tay Giang District in March 2014. (Photographed by Tran Ky Phuong)

From the awareness of the important role of buffaloes in the goods exchange network between mountainous ethnic groups in the Indochinese Peninsula, we are thinking about an in-depth study on the exchange market of this kind of animal in the overland exchange market networks throughout the inland areas of Indochina Peninsula.

Fig. 5.48 A wooden carving of a buffalo sacrifice ritual at communal house of Tay Giang District. (Photographed by Tran Ky Phuong)

It should be noted that Attapue, its original meaning is ‘a lump of buffalo excrement’, in Southern Laos is a vast valley where a lot of buffaloes have been reared and where many relics of Khmer art from the 8th / 9th centuries to the 16th / 17th centuries still exist, proving that it was once one of the buffalo providing centers for a large region.

When we interviewed the elderly Ta Oi people in A Luoi district of Thua Thien-Hue province, they often mentioned the time they worked for Laotian families to take buffaloes. Normally, an employee in field work in Laos was paid a buffalo for half a year of labor. Thus, we can see that Laos was also the place to meet the demand of exchanging buffaloes in the region; it also provides further insights on the value of buffaloes in the life of the mountainous ethnic communities in Indochina.

In the aspect of another comparative study, we can see that there is the image of a bas-relief on Bayon temple of Angkor describing a scene of buffalo killing; according to Cambodian researcher Im Sokrithy, it is the only scene of buffalo sacrifice ritual on a Hindu / Buddhist temple in Angkor, which shows that the tradition of buffalo sacrifice still existed in the Khmer royal rites during the Angkorian period.

Cambodia is the land of vast plains, which is an ideal place to rear cattle. We can speculate that buffaloes were potentially one of the main products of the economy of Cambodia in the Angkorian period in trade relations of this empire with ethnic communities and its satellite states.

Fig. 5.49 The scene of buffalo sacrifice ritual carved on the wall of Bayon temple, 12th-13th century.
(Photographed by Tran Ky Phuong)

[Part Four] :

1. The Stieng ethnic group and its role in the land located between Khmer Empire and Champa kingdom(s) in Southern Vietnam

Fig. 5.50 The Map of Great An-Nam Kingdom (An Nam Đại Quốc Hòa Đồ) made by Taberd in 1838.

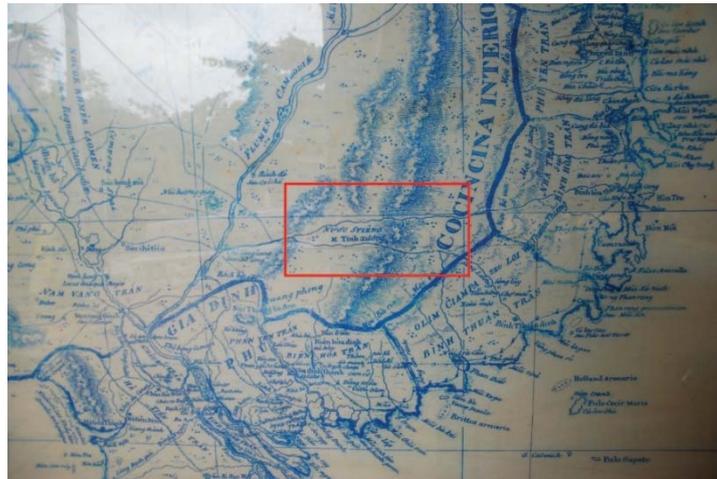

Fig. 5.51 Notes on “Nước Stiêng” [Stieng Kingdom] and “Thành Tỉnh Xương” [Tinh Xuong/Stieng Citadel] on the map.

Looking at the map entitled: “An Nam Đại Quốc Họa Đồ” [Map of Great An Nam Kingdom] made in 1838 by Jean-Louis Taberd, a French Catholic priest. We can see the two notable places named “Nước Stiêng [Stieng Kingdom]; Thành Tỉnh Xương [Stieng Citadel]”. Tỉnh Xương is a pronunciation in Vietnamese language for Stieng. In this map, in 1838, “Stieng Kingdom and Stieng Citadel” belonged to the territory of Cambodian, it was mostly located in the provinces of Tboung Khmum, Mondulkiri, Kratie and Kompong Cham today.

The map provides us some information about a minor kingdom remained until the early 19th century; its territory included the land of the provinces of Binh Phuoc, Dong Nai and Tay Ninh in Southern Vietnam; and a part of Cambodian land along the present border between Cambodia and Vietnam nowadays.

In this report we would like to raise a **working hypothesis** is that, in the ancient time, may the archaeological architectural site of Cat Tien have any relations to Stieng ethnic people? The reason made us to think about this issue due to in Vietnamese language the word of “Tien” in the name of Cat Tien is no meaning; so that we suggest that the word of “Tien” is probably rooted from the name of Stieng ethnic people (?); and the information provided by the map of Taberd also given some senses to this relationship!

In order to prove this issue we need, in the future, collect more about the traditional culture of the people in the details through their own ‘oral history’.

We may have an overall view on the Stieng ethnic group through the full descriptions of the anthropologists during the 20th century as the followings,

Section I - Introduction

The Stieng are a large tribal group living on both sides of the Republic of Vietnam-Cambodia border some 75 miles north-north-west of Saigon. Of Mon-Khmer ethnic stock, the Stieng speak a language similar to that of the Bahnar, M'nong, Sedang, and other important Montagnard groups. The Stieng have a patriarchal society and live in villages which individually form the highest level of political organization they have attained. The Stieng have a subsistence economy based primarily on the slash-and-burn cultivation of dry rice and supplemented by hunting and fishing. An intensely religious people, the Stieng believe they live in constant interaction with animistic spirits. Among the last of the highland groups to be subdued by the French, the Stieng have a reputation for belligerence and, until recently, have remained isolated from outside influences.

Name, Size, and Location of Group

The Stieng, sometimes called the Budip, number about 60,000 people. Approximately 23,000 live in South Vietnam in the region northwest of Saigon, while the remainder live in the neighboring provinces of Binh Long and Phuoc Long; some Stieng are also in the provinces of Tay Ninh, Binh Duong, Phuoc Thanh, Quang Due, and, possibly, Bien Hoa. Although specific information on the subgroups of the Stieng was not available, there appeared to be four subgroups — the Budip, the Budeh, the Bulach, and the Bulo. The specific location of these groups is unavailable. The Stieng inhabit an area bordered on the northeast by the M'nong tribe, on the east by the Ma group, and on the south by the Vietnamese. The Khmer, who are to the west and southwest, share a large portion of territory with the Stieng in the provinces of Binh Long and Phuoc Long

Terrain Analysis

The Stieng area rarely exceeds 500 feet in elevation. The landscape varies from low, undulating foothills, strewn with rocks and lava blocks, to flat terrain. The gray, red, or brown soils are generally the compact basaltic type. The red soils are deep because of the decomposition of the easily crumbled basalt or the volcanic ash. The brown soils, less rich in clay than the red soils, are lighter, less cohesive, and easier to work. All the soils in the area are rich in chemicals and, when cleared, are excellent for the cultivation of rubber trees. The area receives a great deal of rain, generally more than 78 inches per year. The unusually heavy rainfall, during the period from April to mid-September, comes from masses of humid equatorial air moving from west to east. The air masses lose their moisture as they rise on their approach to the high plateau areas. Most of the Stieng area is covered with a dense rain forest of three

levels. The highest level is a canopy created by very old trees, 125 to 150 feet high; the middle level has shorter trees and vines; and the lowest level is underbrush. Little grass grows on the forest floor. Occasional glades are covered with *tranh* (*Imperata cylindrica*) grass, while rocky areas of lava blocks and conglomerate masses are covered with light forests, consisting mainly of thorny bamboo. Areas along water-courses have particularly luxuriant growths of rattan and bamboo. Although the area has an annual dry season in the winter (November to March), the forest is almost always extremely humid, either because of the heavy rainfall during the spring and summer seasons or because of the seepage of water through the soil during the dry season. However, the vegetation along the riverbeds and in the occasional glades or rocky patches suffers severely from drought during the relatively dry winter months. The Stieng area has few large animals, with the exception of roving herds of elephants and boars. Hunting in the Stieng area is difficult because of the scarcity of large game. An inexperienced hunter might easily starve. However, many small mammals — porcupines, scaly anteaters, squirrels, civets, and monkeys — as well as reptiles, birds, and insects are found in this region. During the wet season, numerous leeches and other bloodsuckers appear in the forests. Many springs in the forest area are breeding places for malaria-bearing mosquitoes. Cambodian and Vietnamese peasants in bordering locations are aware of the health hazards and are reluctant to go into the Stieng forest or to spend any extended period of time there. The lowlands in the southwest portion of the Stieng territory are comparatively open and are under cultivation. Rubber plantations are scattered throughout the southern and western portions of this area. Many rivers and streams flow through the western Stieng lowland area; mountain streams are prevalent in the eastern part near the Annamite Mountains. The Song Bo is the principal river. National Route 13 runs north to south in the western area near the Cambodian border; Route 14 runs southwest to northeast through the Annamite Mountains in the eastern section. Secondary roads and trails are few in the Stieng area. All roads in this region are difficult to maintain.

Section II - Tribal Background

Ethnic and Racial Origin

Anthropologists consider the Stieng a Mon-Khmer people, related to the Khmer or Cambodian people. Several other tribes in the Republic of Vietnam — including the Bahnar, the M'nong, and the Sedang — are also of Mon-Khmer stock. These tribes have similar customs and agricultural patterns. Their languages also are similar, though not mutually intelligible.

Language

The Stieng language gives its name to a part of the Mon-Khmer family called the Stiengian subgrouping. The M'nong, Ma, and Sre languages are also members of this language subgroup. The Stieng language is made up, for the most part, of monosyllabic words. Word order in sentences seems to be flexible. Available information does not indicate the existence of a written Stieng language. Stieng tribesmen have a limited knowledge of French, Vietnamese, and languages of neighboring tribes, probably obtained from trade contacts. Stieng tribesmen who served as soldiers with the French army know some French, and members of the Budeh subgroup apparently understand some of the M'nong dialects. Very few Stieng can read and write; the literate tribesmen probably attended Government or missionary schools, where the languages taught were French and Vietnamese.

Legendary History

According to a Stieng legend, their tribesmen once belonged to only one tribe and lived along the shore of the China Sea. The legend relates that a god descended from heaven and married a tribal girl named Dai Cho Phek. The god and Dai Cho Phek had a son, Djieng, who was taken back to heaven, where he was taught magic and the trades. Djieng was very ingenious; he knew how to forge tools, to weave baskets, to build houses, and to till the soil. The god sent Djieng back to earth to teach the trades to his tribe. Djieng married a girl named Lo'm, and they both became immortal. The ruler of China made war on Djieng, who was compelled to retreat to the south with his soldiers and tribespeople. One day Djieng and his soldiers crossed a stream by cutting their way through a quick-growing shrub, torn rklang. The rest of the tribespeople, who were somewhat behind, met a talking dog at the stream. The dog told them that Djieng and his soldiers had passed that way long before — a lie, "See how clear the waters of the brook are and how the bushes are undisturbed," said the dog. Djieng's followers believed the dog, not realizing that the fast stream had carried the mud away and that a new growth of tom rklang had appeared. The group of tribespeople remained at that site and founded the Stieng tribe.

Factual History

Little information concerning the factual history of the Stieng is available. However, they are known to have revolted against French rule on at least two occasions. In 1862, before the French were firmly in control of Cochin China, the Annamese (ethnic Vietnamese) revolted with the support of several Stieng groups. The Vietnamese, however, then invaded the Stieng territory; the lower regions were overrun first, and the invaders slowly moved inland. By 1875, most villages in the area

of Hon Quan were designated by the Vietnamese names — An Loc, Binh Tay, Dong Phat, Dong No, and Xuan La — although they were inhabited solely by the Stieng. These villages made up two cantons of the Delegation of Hon Quan and were subjected to Vietnamese law. By superior strength the Vietnamese were able to inflict their will on the Stieng. In the years following this first revolt, the Stieng peacefully remained in their villages and were of little concern to either the French or the Vietnamese. Occasional travelers passed through Stieng territory, but they apparently met with no interference from the tribesmen. Largely because of the inhospitable terrain and climate of their area, the Stieng remained relatively isolated until the French began to develop the area in the 1920's and 1930's. When the French found that the soils and climate of the Stieng area were favorable to rubber trees, they established large rubber plantations in the 1920's and 1930's. The French dispossessed the Stieng and attempted to use them as field laborers on the plantations. Since the Stieng were not good fieldworkers, the French imported North Vietnamese — Tonkinese — to work on the plantations. The loss of tribal land and the importation of the Tonkinese created dissension between the French and the tribespeople, causing the Stieng to withdraw deeper into the tropical forests, further isolating them from outside influences. In 1933, the second Stieng rebellion against the French occurred, apparently due to the encroachment of the rubber plantation owners. On October 29 of that year, moreover, a French official, was killed at a military post in Stieng territory. Over the then newly constructed roads, the French quickly moved in their troops, including some Rhade tribesmen among the militia. Within 3 months, the uprising was crushed. After the Stieng area had been completely pacified by the French, relations between the tribesmen and the French improved. Stieng tribesmen began to serve in the French army, and some fought for the French during the Indochina War. The Stieng are still very proud of their military service with the French and proudly wear tattered remnants of their old uniforms.

Settlement Patterns

Every few years, the Stieng shift their agricultural activities to new sites; at the same time, their villages are moved close to the new fields. These shifts are not migrations, as the new sites are usually not far from the old ones, but do constitute a regular movement within the tribal area. The villagers themselves establish the pattern of settlement, including the choice of the village site. Stieng villages are usually small, seldom containing more than 30 persons and occasionally consisting of only one family. The villages are widely scattered over the Stieng area; the distances between them are great enough to permit each village to be completely independent. In the

past, when intervillage warfare was prevalent, Stieng villages were fortified with walls of large logs covered with tree branches. Thousands of sharpened stakes were interspersed among the tree branches and arranged at various heights. In addition, the dense foliage of the jungle itself hid the fortified villages and made detection difficult. The Stieng live in thatched houses built on bamboo poles about 6 to 10 feet off the ground. The walls of the typical Stieng house are made of woven bamboo screens, which slant slightly outward to join the roof of grass or palm fronds. The loosely woven bamboo floor permits refuse to fall through to the ground. A platform, 6 to 10 feet above the ground, is built at the entrance to the house and is reached from the ground by a bamboo ladder or a wooden log with notched steps. The entrance to the house is quite small, and one must stoop to pass through it. The door is apparently made in this fashion for easy defense against attack. The interior of the house is divided into two sections, one for sleeping and the other for communal activities. The sleeping area, raised slightly above the communal area, is sectioned off into compartments by woven bamboo screens. The communal area, longer than the sleeping area, is also divided into two parts: one area is used for cooking and food storage; the second area is used for entertaining guests, eating, and storing valuables such as gongs, jars, weapons, iron cooking pots, and gourds. Because the house has no chimney to carry away the smoke from the cooking fires, the air inside may be quite heavy and close. However, the smoke does serve as an insect repellent. Some equipment is kept underneath the house, such as howdahs, baskets, and mortars and pestles for pounding husks from rice. Areas underneath and around the houses are littered with refuse that falls through the floor of the house, as well as that from the dogs, chickens, and pigs that live under the house.

Section III - Individual Characteristics

Physical Characteristics

A typical Stieng tribesman is about 5 feet 5 inches tall. His skin is darker than that of the Vietnamese and may range from brown to copper. A Stieng wears his hair long, fastening it in a bun at the nape of his neck with one of many varying decorations. The Stieng tribesman is well built, strong and muscular. His thigh and chest muscles are especially well developed, although the limbs sometimes appear frail. Few Stieng are fat. The Mongolian eyefold is rarely encountered. The nose is more bridged than that of the average Oriental, and the forehead is high with generally prominent brows. The Stieng tribesman usually has body odor, as he rarely takes a bath and he sleeps in a smoke-filled house. Distinctive physical characteristics of the Stieng are pierced

and elongated earlobes. The earlobes of the Stieng are usually pierced when they are very young. At first, a small wire or piece of cloth is worn in the hole in the earlobe; later, larger items are placed in the hole, until a plug, often ivory and approximately 1.5 inches in diameter, is worn. The arms, chests, and foreheads of the Stieng tribespeople are often tattooed with various symbolic lines and triangles. They tattoo by puncturing the skin with a sharp piece of bamboo dipped in a root stain; after the wound heals, a blue design remains indelibly etched in the skin. Tattoos are losing favor among the Stieng who served in the French Army or have otherwise been in contact with outside groups. However, tribesmen living in remote villages and all the tribal women still use tattoos for personal decoration.

Health

Village sanitation and personal hygiene among the tribespeople are very rudimentary. In the tribal area, diseases are spread by insects, worms, poor sanitation, and sexual contact. Malaria is a major disease among the Stieng. In 1947, the French reported that 92 percent of all infants in the Stieng area had malaria; thus, by adulthood, every tribesman has probably contracted the disease. Two common types of malaria in the Stieng area are the benign tertian malaria, which causes high fever with relapses over a period of time but is usually not fatal; and malignant tertian malaria, which is fatal. The carriers of the three types of typhus prevalent in this area are lice, rat fleas, and mites. Reportedly, mite-carried typhus is especially prevalent among the tribes. Cholera, dysentery, yaws, venereal diseases, smallpox, and various parasitic and fungus diseases are also prevalent in this area. The Stieng believe disease is caused by evil spirits; for cures, the tribespeople resort to a village sorcerer. The sorcerer knows how to use remedies concocted from herbs, barks, and other items; how to select the proper amulet; how to properly place curative objects in the house or village; and how to make the proper blood sacrifices. Blood sacrifices involve prayers, the sacrifice of a dog, pig, or buffalo, and the drinking of rice wine. Such sacrifices are most frequently associated with birth and serious illnesses. At these sacrificial ceremonies, the sorcerers throw themselves into trances and writhe about on the ground. Aside from the contagious diseases, the health of the Stieng is largely dependent upon the adequacy of food supplies obtained from farming, hunting, and fishing. The Vietnamese Government operates medical facilities in towns near the Stieng area. In more remote Stieng areas, free from the Viet Cong [Vietnamese Communists in Vietnam War], medical assistance teams have occasionally brought aid to the tribal villages. These activities, however, have met with only limited success because of the isolation of the Stieng villages, which cannot be easily reached by

modern means of transport. The Stieng have been receptive to the Western medical treatment available to them. Western medicine is known in most of the tribal areas, where tribesmen served in the French or Vietnamese armies, where U. S. Army medical teams have visited, and where the people are in contact with missionary hospitals. Western medicine would probably be resisted in only the most isolated villages. For hunting and traveling long distances through the forests, Stieng endurance is good. The Stieng are able to remain in the forests, hunting and living off the land, for as long as a month. The physical size of the Stieng tribesmen (about 5 feet, 5 inches) limits the size of the weapons that they can handle to lightweight, portable arms for mobile operations. In fixed emplacements, however, the Stieng could handle heavier equipment.

Psychological Characteristics

The Stieng are considered one of the more warlike tribes of the Republic of Vietnam. Before the Stieng area was completely controlled and pacified by the French and the Vietnamese, the Stieng raided other villages for slaves in well-organized and well-executed attacks. By Western standards, the Stieng may appear lazy, for they do not submit to the observance of regular hours. Judged by their performance of tasks of a routine nature, the Stieng are apathetic and seem incapable of sustained effort. Hence, the Stieng were not considered satisfactory workers for the rubber plantations in the area. Nevertheless, the Stieng are capable of hard work, in terms of seasonal activities and their own culture. The Stieng, for example, work long and hard in the late winter and early spring to prepare for planting; at other times, they are very active in hunting, fishing, and harvesting. The Stieng love their independence and will obey a chief's directions only if they agree with them. In disputes with chiefs, villages have been known to split, and members to leave the villages. Stieng tribesmen are oriented first toward the family and then toward the village. The individual tribesman trusts the members of his family, because he is familiar with their obligations to him as well as with their behavior. Loyalty is centered in the family and, to a degree, in the village.

Section IV - Social Structure

Stieng society is patriarchal, family and village centered, and generally monogamous. Social status is determined by affluence; families own land, while individuals own personal items. The Stieng have never had overall tribal unity or an overall tribal leader, nor do they appear to have a clan structure.

Place of Men, Women, and Children in the Society

The Stieng have a patriarchal society: the women are subordinate to the men, who hold all positions of authority. Upon marriage, the men remain in the household of their fathers, in contrast to the custom among the Rhade and Jarai, where the man goes to live in the house of his wife's mother. Among the Stieng, inheritances and the family name are passed through the male line, again differing from the Rhade and Jarai. Stieng men do the heavy work, such as clearing the land and bringing in the harvest; they also hunt and fish. The women perform lighter farming tasks and are responsible for collecting edible tubers and other foods from the forest. The Stieng greatly prize their children, who are allowed much freedom.

Marriage

Since the Stieng have a patriarchal society, the male selects his future spouse, either directly or through a go-between who is a member of his family. However, mutual consent is the rule, and only rarely will parents, unless driven by need, sell a daughter to the highest bidder. Normally, young people yield to their mutual desires, often having intercourse before the wedding. Once the young Stieng has made his choice, his parents sound out the girl through a female go-between. If the girl accepts, the two families confer and agree upon the terms of the marriage contract. Each family chooses a witness, a nak mha or a konran sai, who knows the traditional customs, as well as the prayers to invoke the spirits. The wedding is celebrated by tying the wrists of the couple with a cotton string and asking the spirits to bless the union with health, love, wealth, and many offspring. Following the ceremony, the two witnesses, the two families with their kin and friends, and the village notables are invited to the feast. When the groom's family is wealthy, a buffalo and three pigs are sacrificed, and a number of jars of rice wine are provided for the feast; a poor family will provide pigs and serve one jar of rice wine. If a tribesman wants to set up his own home or bring a wife into his own family, he must pay his wife's family a bride price — money, property, or services given by or in behalf of a prospective husband to the bride's family. In addition to the bride price, various sacrificial objects must be delivered before the wedding: one pig for the spirits of the forest, one pig for the household gods, a third pig in honor of the witnesses, and a buffalo in honor of

all of the wedding guests. If no bride price is paid, the groom joins his wife's family, and he becomes a *djo'ma sai* (adopted son). When his in-laws die, he stays on in their house, or at least in the same village. This custom corresponds to *lam re* (making a son-in-law) in Vietnamese society. Adultery by a husband is tolerated by Stieng custom; adultery by a wife is treated as a transgression. When a husband deceives his wife, she cannot ask for a divorce; she may only reproach him and ask that he sacrifice a chicken in conciliation. When a Stieng wife commits adultery, her partner must make restitution to her husband. This payment is customarily a fine — cattle, pigs, gongs, or jars of rice wine — or reimbursement of the husband's bride price. The severity of the penalty is determined by the site of the offense (the fine being higher if the offense occurred in the house of the adulterer) and identity of adulterer (a stranger paying a larger fine than an acquaintance). If the wife repeats the adulterous act, her husband will ask for a divorce and for the repayment of his bride price by either her lover or her family. A woman with several lovers is repudiated as a common prostitute.

Divorce and Second Marriages

Divorce, allowed by Stieng custom, is based on the consent of husband and wife, the consent of their families and children, and the reimbursement of the bride price to the husband or to his family. When the husband, with the consent of his wife, wishes a divorce, her family keeps the bride price and receives, in addition, a sacrifice of a pig and a jar of rice wine. If the wife remarries, her family must return half the bride price. The children go with their mother when the father has initiated the divorce. When the wife wants the divorce, her family must return the bride price, the gifts, and cost of the wedding ceremony and must offer a sacrifice of a pig and a jar of rice wine. In this case, the children remain with the father. When a Stieng husband has been absent for several years, his wife may ask her in-laws for permission to remarry. If the in-laws give their consent, the second husband must reimburse them for the bride price. If a woman dies from a miscarriage or in childbirth, and if the husband, living with his in-laws, seeks to remarry, he must pay the entire bride price plus a sacrifice of a buffalo and a jar of rice wine. In general, Stieng society permits the widow or widower to re-marry according to his or her own choice. However, a widow is free to marry again only if her husband did not fully pay for the presents due his wife's family: if the presents were given and paid for, the widow is compelled to marry the brother of the deceased husband, even if this means relegation to the rank of second wife. Refusal to follow the tradition automatically entails return of the bride price.

Birth and Abortion

Apparently, Stieng women in childbirth are attended by mid-wives who receive no payment. Information on delivery, birth ceremonies, and postbirth activities is not available. Birth of a stillborn child, in normal course of events, does not result in punishment of the wife. But if the wife induces abortion, her husband may abandon her: in case the bride price has not been paid, the wife is returned to her family, without indemnity; if the bride price has been paid, she must remain with her in-laws. If a wife is aborted by someone else, in agreement with her husband, nothing is done. If the abortion was without the husband's consent, the person performing it must care for the wife until she is completely recovered, must pay the husband an indemnity of eight buffaloes, and must offer an appropriate sacrifice. Should the woman die, the person who performed the abortion must pay damages to the husband and the woman's family. The Stieng rarely tolerate infanticide, which today is punishable by severe penalties — even the death sentence. In the past, however, the Stieng reportedly killed deformed infants.

Class Structure

The Stieng have three classes: wealthy tribesmen, ordinary tribesmen, and slaves. The wealthy Stieng achieve their position by accumulating slaves, elephants, valuable jars, and gongs. The vast majority of Stieng, however, are born into ordinary families. The Stieng have two types of slaves: permanent slaves, captured or purchased, and considered permanent property of their owners; and temporary slaves, in bondage for debt. Orphans are sometimes sold as slaves, and occasionally a family might even sell a child to satisfy debts.

Degree of Social Mobility

There is mobility among the three Stieng social classes, especially between the ordinary tribesmen and the slaves, because tribesmen frequently go into debt and temporary slavery to buy animals for religious sacrifices. Thus, a tribesman may move up or down within the social structure.

Section V - Customs and Taboos

Almost all Stieng activities are regulated by numerous customs and taboos. There are prescribed methods and procedures governing everything from dress to construction of houses to the settlement of disputes and individual behavior. Having no written language, the Stieng have passed down these prescriptions from generation to generation until they have attained the force of customary law. Believing that the world around them abounds in both good and evil spirits, the Stieng are constantly

trying to avoid actions, activities, and contact with objects or animals that they believe might displease the spirits.

Dress

In the Stieng area, men usually wear a simple loincloth. On ceremonial occasions, they also wear a thigh-length coat which buttons down the front. Men who served in the French Army still wear remnants of old uniforms. Other articles of Western apparel are also seen, and T-shirts are especially prized. Neither the men nor the women wear sandals. Stieng women ordinarily wear a short skirt, and leave the upper part of the body nude. On ceremonial occasions the women usually wear a cloth, 9 to 12 feet long, draped over one shoulder and tied under the opposite armpit. This long cloth is also used to carry their babies. Stieng children wear no clothing until they are about 6 years old; their hair is always cut very short, except for a single lock at the crown.

Jewelry or other ornaments are worn by all the Stieng. Women wear heavy brass or copper bangles on their ankles. Both men and women wear copper or brass bracelets. Large plugs of ivory are worn in the earlobes, and the tribespeople are tattooed with symbolic lines and triangles. Hairpins are worn to keep their hair in place. Children usually have jewelry around their necks, and from birth until about the 4th year they wear an anklet with two bells.

Folk Beliefs

Numerous fears, superstitions, and prejudices are associated with the Stieng's animistic religion. The Stieng believe that good and evil spirits inhabit all the objects of their world, including such things as streams, rocks, the soil, crossbows, jars, and gongs. The evil spirits actively cause trouble for the man who fails to observe the appropriate actions when dealing with any object or when performing any task. The spirits cause evil to befall the offending person or the village; hence, the Stieng live so that they will not offend the spirits. Stieng customs deal with human-spirit relations, taboos, and the penalties for violations. For example, a person entering a taboo village is thereby responsible for any illnesses or accidents subsequently occurring in the village, for he has offended the spirits who, in retaliation, cause illnesses and accidents.

The most significant customs and taboos are discussed in the sections which follow. Tribesmen violating the taboos are punished; outsiders from a powerful group, such as the Vietnamese or United States Government, are not usually held responsible for violations of tribal taboos. However, the Stieng long remember the person flouting their customs and may associate the group, as well as the individual offender, with the taboo violation.

Customs Relating to Outsiders

Because life among the Stieng is village centered, nontribal members and nonvillage members are treated alike: all outsiders are viewed with suspicion. The villager's main concern is, "Will the presence of the outsider offend the spirits and bring illness and accidents upon the village?" Persons who so offend the spirits are called *cang rai*. If an outsider, by his presence, offends the spirits and does not perform the appropriate placating sacrifice, he has, in the eyes of the tribesmen, committed an extremely serious offense. Before the Stieng area was completely pacified by the French, such offenses were a principal cause of conflict in Stieng villages; reportedly, many offending Frenchmen lost their lives. Although the Stieng are cautious in receiving outsiders, they are usually hospitable, even appearing to be happy to receive the visitors, as this is a good excuse for a rice wine ceremony. The visitor is courteously received, fed, and housed during his stay. The Stieng manner of receiving visitors is quiet and civil with a natural curiosity. While the Stieng receive strangers courteously, they do so cautiously, as they are suspicious until they can determine the strangers' motives. In addition, religion probably plays a part, as the Stieng are alert and sensitive to the presence of the stranger who may offend the spirits. The rice wine ceremony for greeting strangers probably also has a religious function — pacifying the spirits for the presence of the stranger in the village.

Eating and Drinking Customs

Rice is the basic staple to the Stieng diet. Indoors, the Stieng sometimes use chopsticks to eat rice, but in the field or while traveling they eat with their hands. A bowl of water is placed among the diners so they may wet their hands; then, with wet fingers, they roll fistfuls of rice into small balls without having the rice stick to their fingers. After two or three mouthfuls, they take a piece of uncrushed salt to crack between their teeth for flavoring. Pimiento is also used for flavoring. After the meal, the Stieng drink water stored in a bamboo tube. The floor is covered with the skin of a cow or deer, used as a tablecloth. In addition to rice, the Stieng eat soups made of flowers, leaves, gourds, or pumpkins. Other Stieng foods are fish, wild game, buffalo, snails, rats, lizards, crickets, scorpions, snakes, toads, chickens, ducks, eggs, worms, and ants. Taboo foods are tigers, turtles, and domestic elephants. Rice wine drinking is a key element in all Stieng ceremonies. The wine is prepared by fermenting a mixture of unhusked rice (paddy) and water in a large jar. After the mixture is allowed to ferment for about 10 days, it is poured into another jar. The Stieng drink the wine through bamboo straws directly from this second jar. In order of rank, the participants

in the ceremony take turns drinking from the jar. Reportedly, the Stieng drink great quantities of rice wine and are often drunk for long periods of time.

Customs Relating to the Village

Outsiders are forbidden entrance into a Stieng village under certain circumstances. The first 7 days following a formal inauguration of a newly built village are considered sacred. No strangers are allowed to enter the village during this time. It is also forbidden to bring in paddy, jars of rice wine, mortars, pestles, and winnowing baskets. During this same period, there is no cooking in the houses, and no vegetables, pork, or chicken may be eaten. While sacrificial poles — to which sacrificial buffaloes are tied — are being built in the new village, all the men must sleep in the forest. The sign outside the village warning away strangers is a rope, intertwined with a handful of leaves, across the village gate. When a stranger comes to live permanently in a Stieng village, he must sacrifice a chicken or a pig and rice wine. He must then live in the field he is cultivating — not within the confines of the village — until the village is moved to a new location. In this way the stranger will not offend the evil spirits, thus causing illness and accidents in the village. There are also certain times when entrance into a Stieng house is forbidden. A house is taboo for 3 days after the birth of a child or the birth of a buffalo or pig belonging to that household. However, if the buffalo or pig is born in the forest rather than near the house, the house is not considered taboo. No one may enter a hut on a cultivated field for 3 days after a child has been born in it, and a house is taboo for 3 days after a sorcerer has conducted a healing ceremony in it. Warnings that a house is taboo are a closed door and a bamboo pole, with leaves fastened at the top, stuck in the ground in front of the house.

Customs Relating to Warfare

The Stieng techniques for defensive and offensive warfare are discussed elsewhere in this study. Little information is currently available concerning customs and taboos during war. An early account stated that if a group of warriors en route to an attack saw something that might be an evil omen, the attack would be abandoned.

Section VI - Religion

The life of the Stieng is dominated by their animistic belief that the gods and spirits inhabit every animate and inanimate object. The Stieng pantheon comprises good and evil spirits, principal and lesser gods, spirits of the deceased, and ghosts. Sacrifices to placate spirits offended by violation of taboos are the primary religious ritual.

Principal Spirits

The most important Stieng spirits are those of the sun, moon, earth, sky, and lightning. The spirit of the sun is responsible for fertility; the spirit of the moon, for the rhythms of life, such as the calendar, vegetation, and crops; the spirit of the earth, for the growth of things; and the spirit of the sky, for agrarian rites. The spirit of lightning is especially feared by the tribesmen; if certain taboos are broken, they believe this spirit will strike down the guilty party. The Stieng also have numerous local spirits, including the spirits of the trees, ponds, rocks, and implements, that require certain behavior on the part of the tribesmen. For example, if a tree is to be cut down, the tribesmen will make a small sacrifice to the spirit of the tree in order to avoid arousing its anger. These local spirits take their names from the objects they inhabit; for example, the spirit of a particular mountain is called yang (spirit) and the name of the mountain.- Evil spirits, or good spirits that are angered by the tribesmen, are believed to cause misfortune, illness, and death. The Stieng believe the evil spirits can "eat the soul" of a living man, thus bringing illness and death.'

Religious Ceremonies

Seasonal sacrifices are made for clearing the land and planting the rice in the spring and for the crop harvests in the fall. Every 5 years or so (approximate time of recurring crop failures) a large sacrifice of buffaloes — sometimes as many as 70 — is offered to the most important spirits. Any illness, disease, malady, or violent death is regarded as punishment for the violation of a taboo, thus necessitating sacrifices to effect a cure. The appearance of a stranger in the village and trading (before and after the exchange of goods) may also call for sacrificial rituals. Stieng religious rituals consist of prayers to the offended spirit or spirits, the ceremonial slaying of the sacrificial animals, and the rite of rice wine drinking. With one exception, all sacrificial ceremonies occur in the village: sacrifices necessitated by the occurrence of violent death are held in the forest so that the ghost of the deceased will not return to haunt the village. The gravity of the taboo violation or the offense to the spirits determines the kind of sacrifice required, varying from minor offerings of a chicken and a little rice wine to major immolations of one or more buffaloes and very large jars of rice wine. Some

sacrifices involve a number of different animals of the same color; for example, after the discovery of incest, the sacrifice calls for white chickens, white pigs, and white buffaloes. Neighboring villages may be invited to attend the important rituals, such as the seasonal ceremonies.

Missionary Contacts

In 1851 a Catholic mission was established at Brolam; in 1861 Father Azemar came to the area. The Protestants arrived in 1954 with the Christian and Missionary Alliance, sending a Pastor Sung to Nui Bara. Reverend and Mrs. Duncan, assigned to Budop in 1959, are no longer in the Stieng area, presumably because of Viet Cong terrorism. There is little evidence to show that missionary work among the Stieng had any substantial effect on the tribesmen. Not only were the missionaries confronted with the obstacles of a harsh climate and unhealthy living conditions, but they were also pitted against a primitive culture with a strong animistic religion and the elemental tradition of the extended family. Individual conversions, at best difficult to achieve, are few among the family dominated Stieng.

Religious Tenets with Respect to Warfare

There appears to be no religious influence on warfare other than certain ceremonies connected with military activities. Before the French administration, it was reported that ceremonies calling upon the spirits for help and protection preceded all Stieng raids. Whether the tribesmen consider such rituals necessary today is not clear from available information.

Section VII - Economic Organization

Type of Economy

The Stieng- have a subsistence economy based upon swidden or slash-and-burn agriculture and supplemented by hunting and fishing. The family is the basic economic unit among the Stieng. In the slash-and-burn method of cultivation used by the Stieng, a future field is selected by the men in March; the field is cleared of brush, bamboo, and trees; and the dry, dead cuttings are burned just before the rainy season. The first rain then washes the ashes into the ground and the field is ready for the planting of rice. Sowing rice, the principal crop of the Stieng, is a communal operation. Neighbors come to each family plot: the men, armed with two sticks, poke holes in the ground at regular intervals; the women, following behind the men, throw several grains of rice into each hole and cover them with soil. Pumpkin seeds and grains of corn are also sown, as they grow faster than rice and help the tribesmen subsist while the rice crops are maturing. Hunting and fishing are important activities among the

Stieng, for the rice crops are frequently insufficient to carry the tribesmen through a whole year.

Special Arts and Skills

The ordinary tribesman can track and stalk game with great skill. His principal weapon is the crossbow with poisoned arrows, and he is also skillful in the use of pits and traps. The Stieng are versatile and accomplished in the use of bamboo, from which they make the columns, floors, and roofs of their houses, vases, pots, water jugs, baskets, chests, lances, knives, scabbards, and earrings. From the small quantities of cotton they grow, the Stieng weave cloth. They also make primitive pottery, which they occasionally sell. Although the Stieng have little experience in the use of Western tools and machines, they have simple tools of their own: light weaving frames or looms, two fire-making devices — a bamboo tube containing an oblong iron flint and a sliver of silica, and a rotating bamboo tube inside a hole in another bamboo tube — and iron-bladed tools, such as knives, coupe-coupes (machetes), axes, and hoes. Before the advent of the Vietnamese traders, the Stieng worked iron forges, but that art has largely been lost.

Exchange System and Trade

Although they have recently become acquainted with money, the Stieng basically depend upon a barter system of trade. The principal unit of value for barter is the buffalo; lesser units of value are jars, gongs, weapons, and clothes. On occasion, human beings are traded, either as slaves or as indentured servants, in exchange for a service or a material object. Stieng trade seems to be largely limited to trade between their own villages. However, they do trade some animal and forest products, especially supposed aphrodisiacs, with the Vietnamese in return for salt and highly prized gongs and jars.

Property System

Goods, such as gongs, jars, animals, and tilled lands, belong to the family and are under the control of the husband. Untilled lands are the common property of the entire village and are under control of the village chief. Individual tribesmen own only their personal effects and weapons.

Section VIII - Political Organization

The village is the highest degree of political organization achieved by the Stieng, while the extended family is the basic political unit. The Stieng have never had an overall tribal organization, and before the arrival of the French, the Stieng had never recognized any outside governmental or administrative authority. Stieng villages are

autonomous and can best be described as associations of autonomous extended families, often interrelated, having common economic interests. Each village has an elected chief and a council of elders — "the notables" — made up of the most influential and affluent heads of extended families. Primary political authority within a Stieng village rests with the family chiefs, usually the eldest males of the extended families. Thus the authority of the chief is limited, making the political unity of any Stieng village loose. Frequently, because of disputes or disagreements, individual families will leave the village and start a new village or join another village.

Method of Selecting Leaders

The eldest male of a Stieng extended family is the head of that family. The most influential and affluent heads of extended families form the village council of elders. When a village chief dies, the elders of the village ask the villagers to consider the election of a new chief. After consideration, a general meeting for the election and consecration of the new chief is held in the common house. This important session includes the sacrifice of several pigs, oxen, or buffaloes, and many jars of wine. Over the years, this method of selecting leaders has changed little, despite French and Vietnamese efforts to bring the Stieng under a central authority.

Authority Within the Village

The authority of the Stieng village chief is limited; the heads of the various autonomous families within the village actually have more real power. At festivals and ceremonies, the village chief is given the first place, and he presides at village assemblies. In the past, he led the villagers in battle; in recent years, his orders have been obeyed only if the villagers wished to do so, and his tone has become one of request rather than command. Nevertheless, the village chief is held responsible by the Vietnamese Government for actions taken by his village. The household heads of the Stieng determine when and where to move or to plant crops and resolve disputes within the families. The council of elders makes collective decisions for the village and serves as a group of advisors for the village chief.

Legal System

Like other tribes in the Republic of Vietnam, the Stieng have long possessed many unwritten laws expressed in terms of taboos and sanctions. These laws, known and respected by all members of the society, are enforced within the family by its head and are implemented in the village by the council of elders and chief. Traditionally, sanctions were primarily economic, based on the payment of fines. The

entire family of an accused individual, not only the individual himself, was responsible for the payment of fines or proper sacrifices. Even voluntary homicide, except in the case of a second offense, could be atoned by the payment of a fine. Although the guilty man could be condemned to death, his life could be purchased by his family by paying the material value of two to four human lives and conducting a special ceremony called *pai kliar*. The death penalty was imposed upon second offenders whose families refused to help them and upon individuals considered dangerous to the whole village, such as those believed capable of casting an evil spell, or *cak*. The condemned were killed with a lance or a machete; their goods were confiscated, and their wives and children were sold to pay their debts. Before the French occupation, Stieng justice was administered at two levels or degrees, without any differentiation between civil and criminal offenses and without opportunity of appeal. First degree judgments involved infractions with a maximum penalty not exceeding two buffaloes. These judgments were determined by a tribunal presided over by the village chief assisted by two village elders experienced in local tradition. In litigation between persons from two different villages, both village chiefs attended. The plaintiff and his chief traveled to the village of the defendant. No kin of either involved party was allowed to sit on the tribunal; if partiality was proven, the decision of the tribunal was considered void. Second degree cases were heard by the chief of the village, assisted by a tribunal chosen from among the chiefs or elders of neighboring friendly villages, known for their integrity and competence in jurisprudence. Cases involving punishments equivalent to more than two buffaloes are heard in second-degree tribunals. The French administration allowed the basic, traditional system to continue, reinforcing the authority of the Stieng village chief, a heretofore purely nominal position. On the village, district, and provincial levels, a special system of courts was established under the French to adjudicate tribal matters. In the village, the chief presided over the village court and decided the sentences. His sentences could be reviewed on the district level. Three court members were assigned to each ethnic group in a district's jurisdiction, and such groups handled only tribal matters. Each group selected a president to preside over it and the court met in the house of the district chief. Under the French, those cases that could not be resolved by the chief were sent to the Tribunal Coutumier, which convened for the first 7 days of every month. In judging the cases brought before the tribunal, the chief judge relied on the numerous traditional tribal customs." The tribunal dealt only with cases in which both parties were Stieng tribespeople. Cases involving Vietnamese and Stieng were the responsibility of the province chief, but provincial authorities tried not to interfere with

the operation of the tribunal. The legal system instituted by the French still governs the Montagnard tribes, but steps have been taken by the Vietnamese Government to revise the legislative code in the tribal areas. Under the Diem regime, an attempt was made to substitute Vietnamese laws for the tribal practices. This attempt was connected with Vietnamese efforts to politically integrate the tribal people into the Republic of Vietnam.

In March 1965, the Vietnamese Government promulgated a decree restoring the legal status of the tribal laws and tribunals. Under this new decree, there will be courts at the village, district, and province levels which will be responsible for civil affairs, Montagnard affairs, and penal offenses when all parties involved are Montagnards. Village customs law courts, consisting of the village administrative committee chief aided by two tribal assistants, will conduct weekly court sessions. When a case is reviewed and a decision reached by this court, it will be recorded and signed by the parties involved. This procedure will eliminate the right to appeal to another court. If settlement cannot be determined, the case can be referred to a higher court. District courts, governed by the president of the court (the district chief) aided by two Montagnard assistants, will hold bimonthly court sessions. Cases to be tried by the district court include those appealed by the village court and cases which are adjudged serious according to tribal customs." At the province level, a Montagnard Affairs Section will be established as part of the National Court. This section, under the jurisdiction of a Montagnard presiding judge and two assistants, will handle cases appealed from the Montagnard district courts and cases beyond the jurisdiction of the village or district courts. It will convene once or twice a month, depending upon the requirements.' (*Minority Groups in the Republic of Vietnam*, Chapter XVIII, pp. 767-806)

Regarding on this ethnic group, we can get some more notes on them as a strong people who deal with slave trade throughout the region until the 19th century in the following description, "The Stieng whose blood was purest were situated farther to the north and had such a formidable reputation that they have sometimes been referred to as the Sedang of the south. The incessant guerrilla warfare against the Mngong tribes profited the slave dealers more than anyone else. Bands of Stieng tribesmen ventured beyond the Che plateau in search of Qop or Lat captives which they brought back from the Upper Donnai for sale in Cambodia, and in Cochin-China, too. In Kratie the slave trade was recognized to such an extent that the Khmer government imposed a levy of 6 francs for every captive sold in the city's slave market." (*History of the mountain people of Southern Indochina up to 1945*, p. 59-60.

Agency for International Development, Washington, D.C. [Translation from French, No Date])

Recently, there have been some researches on Stieng ethnic group done by the Vietnamese anthropologists who worked at the Southern Institute for Social Sciences in Ho Chi Minh City among them the work of Dr Phan An given the best information about Stieng people in his book entitled: “Hệ thống xã hội tộc người của người Stiêng ở Việt Nam (từ giữa thế kỷ XIX đến năm 1975)” [“The system of ethnic society of the Stieng people in Vietnam (from the mid-19th century to 1975)”].

According to Phan An, there are approx. 66,788 Stieng people living in Vietnam based on the announcement of the Vietnam General Statistics Office in 1999. (The number of Stieng ethnic raised to 85,436 people according to the national statistic in 2014). They live concentrating in Binh Phuoc province with 63,926 people. In the east, they live in the land beyond Dong Nai river bordering with Ma people; in the west and north-west, they immigrant with the Stieng who live in Cambodian land so-called Stieng Bu Biek along Dak Quyt river, up to nowadays the Stieng in Vietnam and Cambodia still keep strong relationship together; in the north, Stieng living with M’nung people who keep very closed relationship among them; in the south, Stieng people living friendly together with those of Khmer and Viet people.

In the residential areas of Stieng people, archaeologists found a number of prehistoric sites including stone-aged artifacts and circular earthwork sites. There are approx. 46 circular earthwork sites found in Binh Phuoc province that could be related to those of circular earthworks in Memot district of Tboung Khmum province in Cambodia. These earthworks are dated from 1500BCE-500BCE (Thuy Chanthourn 2008; Bui Chi Hoang at al. 2014). Around the 10th century, Stieng people established their own kingdom within the region between the two greater kingdoms those are Chenla and Champa (Phan An 2007: 48-50).

Fig. 5.52 A Stieng woman wearing traditional way of ornaments with ivory earring, bead necklaces in Binh Phuoc province.

Fig. 5.53 Traditional weaving loom of Stieng ethnic.

Fig. 5.54 Stieng traditional brocades.

Fig. 5.55 A gong collection of a Stieng family in Binh Phuoc.

Fig. 5.56 A Stieng man with his bamboo weavings.

Fig. 5.57 Circular earthwork in Binh Phuoc province.

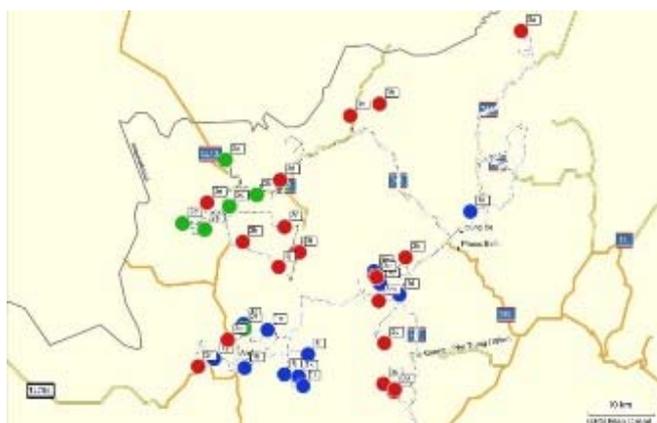

Fig. 5.58 Map of Earthwork sites in Binh Phuoc province.

Fig. 5.59 Vestiges of earthwork site in Binh Phuoc province.

2. The art relationship between Cat Tien architectural site and the Phu Hai temple complex: Ancient communication between upland and lowland in the Southern Champa kingdom

Cat Tien Site

The architectural site of Cát Tiên was discovered and excavated since 1984 until 1998. The site is now in Quang Ngai village, Cat Tien district, Lam Dong province bordering with Dong Nai province; its GPS is N11.35'50" and E107.30'20". Formerly, this district belonged to the Upper Dong Nai Region. The site is located in the basin of Dong Nai river, close to the left bank of the Da Dong tributary.

The site includes 07 architectural groups, it can be dated in the 8th to 10th century CE. This is a large architectural complex made in brick combined with sandstone structural features (Nguyen Tien Dong 2005: 899-910). Among the temple-tower complexes, the largest and most important one namely A1. The temple was built on top of a hill, it housed a tall yoni-linga set made by sandstone; the structure of the temple is likely an open-air temple that composed by lower brick walls with tiled-roof. Notably, the tiles used at Cat Tien site are quite different to those of Cham tile but they are more familiar with those found in Angkor Borei archaeological site in Cambodia. The tile of Cat Tien site has mostly heavy square shape. Bricks used in Cat Tien are thick and in large size those belonged to the early period of temple structures in Southeast Asia.

During the excavations in Cat Tien site, archaeologists found a large number of tiny golden pieces on which incised the images of Brahmanist gods; three statues of God Ganesha; and a number of the images of yoni-linga made by stone, brick, gold and crystal; a lot of architectural stone features including moonstones, lintels, doorjambs, pillars, so on; thousands of pottery shards of pots, dishes, lamps; bronze items including small bells, boxes, dishes; and a number of iron weapons including

lances, knives, long swords, so on. Looking at all these objects, one can consider that they belong closely to Khmer culture from the 8th to 10th century.

Cat Tien site can also be considered as a Brahmanist sanctuary bearing Khmer architectural style that built in the eastern furthestmost part of this cultural space. The distance between Cat Tien site and Phu Hai temple complex of Cham art is mostly 90 km as the crow flies.

Fig. 5.60 Yoni-Linga at A1 Hill temple of Cat Tien site.

Fig. 5.61 The brick wall remain at A1 Hill temple of Cat Tien.

Fig. 5.62 Round stone pillars and lintel found at Cat Tien site.

Fig. 5.63 Floral pattern carved on the lintel.

Fig. 5.64 Square pedestal, brick, and a statue of Ganesha found at Cat Tien site.

Fig. 5.65 Moonstone found at Cat Tien site.

Fig. 5.66 Brick temple remaining at Cat Tien site.

Fig. 5.67 Brick temples remaining at Cat Tien site.

Phu Hai temple complex site

The Phu Hai (Pajai in Chẵm language) temple complex of Cham art located on top of a hill nearby the river estuary of Phan Thiet. This group combines three brick structures of main temples and some vestiges of secondary edifices. The temple group built on top of a hill nearby Phan Thiet estuary.

Notably, the Phu Hai three structural temples were all made by brick without using any stone architectural features. The group includes two tall temples and a smaller one. The smaller one belonged to the earliest brick corbeling structures of Cham temples, dated in the early 8th century. The two other brick temples so called Northern tower and Southern tower having false-doors with decorative features look like pre-Angkorian style those are round brick pillars supported a brick lintel. The motif decoration carved on the brick lintel bearing the Khmer Prei Khmeng art stylistic features with flora patterns. The Northern tower and Southern tower belonged to the 9th century. One can easily find the Khmer pre-Angkorian architectural characteristics were printed deeply on the decorative programs of the two sites of Cat Tien and Phu Hai. Most of art historians have agreed that Phu Hai temple group built under the umbrella of Khmer art (Stern 1942; Parmentier 1909; Tran Ky Phuong 2008).

Fig. 5.68 The Southern temple and small temple of Phu Hai complex.

Fig. 5.69 The west brick false-door of the Southern temple showing somewhat of Khmer art features on blind-door frames, round pillars and lintel.

Fig. 5.70 Composition of brick foundation-base with moulds those are familiar with the Khmer structures in the pre-Angkorian period.

Fig. 5.71 Corbeling roof of interior structure of the South temple that is similar to those of Khmer brick temples during the pre-Angkorian period.

Fig. 5.72 The North temple of Phu Hai complex.

In terms of the communications between the Cat Tien Site and Phu Hai Site

Considering on the cultural space between the two sites, one can see that Cat Tien located in a hinterland while Phu Hai built on an estuary. Phan Thiet river port was one of the most important port-city of the Cham; it was the southern furthestmost port of the kingdom. Until the mid-20th century there was a lot of trade activities between Phan Thiet port from the South and Hoi An port from the North in Central Vietnam by sea route. One can figure out that formerly the inhabitants of Cat Tien (i.e., Stieng, Ma, M'ngong ethnic groups) provided luxury forest products to those of the Cham inhabitants of Phu Hai for imported items such as Chinese ceramics, bronze and/or Indian glass, agate, so on.

In 1983, an archaeological site discovered in Dai Lang village in Bao Loc town that is a vicinity area of Cat Tien site; through the excavation, archaeologists found a large number of ceramic items, approx.10,000 objects, buried in several tombs; the findings include storage jars, dishes, and bowls, so on. The ceramics were identified to be made from several kilns of Chinese, Vietnamese, Khmer, Thai and Cham dated from 13th century to 16/17 century (Bui Chi Hoang 2000: 83-101). This ceramic collection proved that Cat Tien area formerly was a main place of international exchange items in the hinterland. Furthermore, in this context, one may suppose that the inhabitants of Cat Tien (i.e., Stieng ethnic group [?]) had played an important role of middle men on the trade routes connected the Lower Mekong basin in the west to the east coast of the Southern Peninsular Indochina.

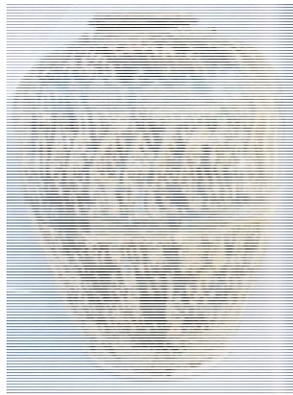

Fig. 5.73 Khmer ceramics found at Dai Lang tombs.

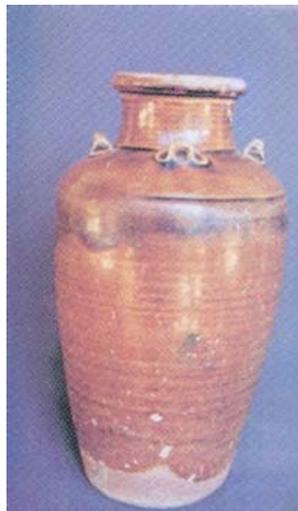

Fig. 5.74 Cham ceramics found at Dai Lang tombs.

Fig. 5.75 Thai ceramics found at Dai Lang tombs.

The Khmer art collection displaying at Dong Nai Provincial Museum in Bien Hoa City

There is a notable collection of Khmer art housing at Dong Nai Provincial Museum that includes stone sculptural works, ceramics, architectural pieces, so on. The sculptural works are statues of the Brahmanist gods dating continually from 7th century to 12th century that collected along the both banks of Dong Nai river in years ago. The Khmer art works point out clearly a close connection between this region to those of Cambodian inlands inside the Mekong lower basin. Besides, we may also think about a communication between the lowland of Dong Nai river with the upland of Cat Tien site through product exchanges in the region that can be proved by the Khmer religious artworks found in the both lands.

Fig. 5.76 Khmer round statue of a god in the pre-Angkorian period.

Fig. 5.77 Khmer original type of yoni-linga.

Fig. 5.78 Khmer architectural features displaying at Dong Nai provincial museum.

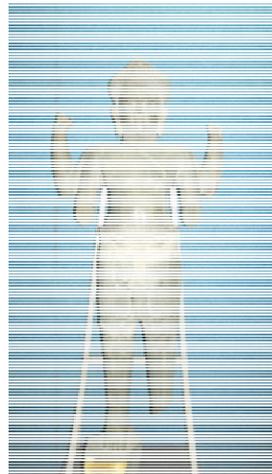

Fig. 5.79 A Khmer round state of Hindu god (Visnu) at Dong Nai museum.

Fig. 5.80 Khmer pottery found in Dong Nai province.

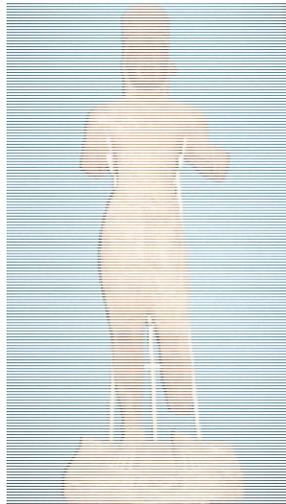

Fig. 5.81 A male divinity statue of Phnom Da style displaying at Dong Nai museum.

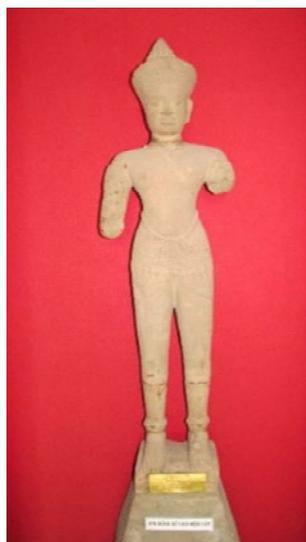

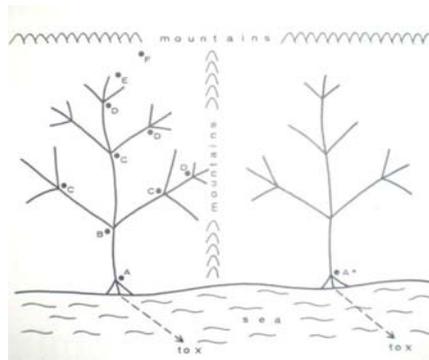
Fig. 5.82 A statue of Hindu god belonged to Angkorian period found in Dong Nai province.

[Part Five]

Arguments and results

Problems of Bronson's riverine system

What we have realised through our research amongst the highland ethnic minority people on their past trading activities is that Bronson's riverine system is explaining upland-lowland exchange system from the lowland point of view. According to his model, the trade items were collected in the hinterland and they were gathered at intermediate markets along the river and transferred them down to the market at a port.

Fig. 5.83 A: The exchange center at the river mouth; B & C: The middle exchange centers located at river junctions; D: The furthest upstream center; E & F: the producer of the products; X: An overseas center. (According to Bronson 1977)

According to Bronson's explanation of the figure 1, A is the centre at the river mouth – port. From A, the gathered trade items are sent to the overseas market X. B and C are the second and third order centres located upstream and at river junctions. D is the most distant upstream centre participating in the A-base system. E and F are the producers of the trade items and centres on a separate exchange system based on non-market institution (Bronson 1977: 43).

If we apply this model to talk about our studies in Thừa Thiên-Huế province, the market in Huế city is equivalent to the market A in the figure, Tuần Market is B which is usually located at a major river junction. A Lưới is equivalent to D yet has characteristics of E and F since they are explained as the “ultimate producers” of the trade products and they are also mentioned that they have “a separate exchange system based on non-market institution”. Bronson explained the characteristics of relationship between B/C and D as a kinship like trade-partnership which matches with the *ca-lơ* described by the relationship between Mr. Hoàng, Ta Ôi of highland and Ms. Năm, Kinh of lowland (Bronson 1977: 42-5).

In order to obtain steady flow of goods gathering at the centre A, it may consider political control or even colonisation of centre B and C (Bronson 1977: 45). In Tuần Market, there is a Buddhist temple called Bàng Cư which was established in 1930s, but some archaeologists speculate that it was built on the former Champa vestige. It indicates the lowland Champa's presence and it may further connote its control over the upland-lowland trade in the past. Bronson also thinks that centre A might also consider controlling centre D to secure the flow of goods by using coercion. However calculating expenditure to carry out military expeditions to centre D, centre A probably adapt non-political solutions such as providing manufactured or maritime

products which D cannot produce. Thus D must voluntarily participate in regional lowland-upland trade (Bronson 1977: 44). This explanation matches with the trade items from lowland to highland in the Central Vietnam. All the products that highland ethnic minority people trade from the lowlands are the items that they could not produce in the upland: salt, jars, flat gongs, bronze pots and so on. Further it supports the argument that the influence of former Champa in the Central Vietnam before Kinh people taking over their place was not political though there were some Champa's vestiges found in the highlands (Hardy 2009: 115).

Different from Bronson's explanation however, our research outcomes show that the people of centre D do not trade along the one riverine system. Ta Ôi and Pa-coh people in A Lưới district traded beyond the one riverine system. For instance, Mr. Hoàng explained to us a business trip that he made once as followings: Mr. Hoàng was informed that a man in Attapue province, Laos needed a big bronze pot. He went down to Tuần Market to buy a bronze pot. Along with a group of about 10 Ta Ôi people, he went to Attapue, which took 14 days on foot from his village. He bartered that bronze pot for a precious big yellow brown antique ceramic jar, which he carried to Muong Ta Ôi in Salavan province in Laos where he bartered it for 50 *zieng* cloths (textile), a kind of Ta Ôi brocade. Then he came back to his village and gave a part of them to his relatives who were too poor to afford any *zieng* cloth. If we try to figure out his trading places in Bronson's figure, we could not find them in the figure except Tuần Market (which is equivalent to B in Bronson's model) where he purchased a bronze pot. The most of his trading activities were carried out beyond the mountain range which were not indicated in Bronson's figure.

The distance that Mr. Hoàng travelled for his trading trip was quite long and was more than what we anticipated; starting from coastal plains in Central Vietnam to remote mountainous regions in southern Laos. Southworth pointed out the importance of land communication on the both side of the Trường Sơn Mountains of Central Vietnam. According to him, the archaeologists working in the region believe that people used the mountain pass to travel by the middle of the first millennium BCE and it continued to be the significant communication and trade route (Southworth 2011: 114).

While the lowland Kinh people like Ms. Năm of Tuần Market waited for upland products to be brought down to their market, the highland ethnic minority group traded beyond one riverine system. They across the mountain range to enter Laos and trade with people of different riverine systems. There are cases that lowland Kinh

traders went to the upland to look for some particular items like Mr. Nhỏ who could speak an ethnic minority language, but he still traded along the one riverine system.

Highland ethnic minority people seem to decide with whom or where to trade depending on the quality of the trade items. For instance, Mr. Hoàng went to city of Da Nang to look for a flat gong though he could get a flat gong in the market of Huế city. It was because he was looking for a higher quality flat gong and he understood that flat gongs from Da Nang produce better sounds than the ones from Hue. The ethnic minority people of A Lưới can also obtain salt from Laos since Lao people make salt out of soil but they obtain salt from Tuần Market since the salt in Tuần Market is made out of sea water and it is tastier than salt out of soil. The Ta Ôi women weave their own textile, yet for special textile that men wear during their ceremony Ta Ôi people travel to Laos to obtain the higher quality textile or Laotian silk. Thus they do not simply trade along a riverine and their trade networks cover a larger geographical region.

Fig. 5.84 A Katu communal house (Guol) in Tha Ten village, Sekong province, Southern Laos. Originally, this Katu village was built in the hinterland in the border between Laos and Vietnam in Sekong and Quảng Nam provinces; it was moved to Tha Ten in the early of 1990s. (Photographed by Tran Ky Phuong)

Fig. 5.85 The track along the stream connected A Lưỡi valley and Tuần Market in Hue.
(Photographed by Rie Nakamura)

On the interrelationship between Khmer Empire and Champa Kingdom(s) through the overland trading route: Regarding on the new archaeological findings Northeast Cambodia

Based on the results of recent field explorations and academic researches, carried out in the Attapue province of Southern Laos and the Rattanakiri province of Northeast Cambodia, with further extension into certain parts of Northern Cambodia especially the valley of the Sekong – a tributary to the Mekong River in Stung Treng province. The area under survey is rich in archaeological remains including those of Pre-Angkorian and Angkorian styles such as found in the Thalaborivath district. This particular region has furthermore two other major tributary river systems that are historically important, namely the Sesan and Sre Pok Rivers. These three rivers have their headwaters in the mountain ranges of Vietnam which separate their eastern and western watersheds. Not surprisingly, the eastern watersheds flowing over the various passes had substantially contributed to the formation of the traditional historic Cham homelands beginning from northern Central Vietnam and further south. The present research is intended to update the understanding of the historic and archaeological networks, the distribution of resources, and the traditional patterns of cultural exchange among diverse groups of lowland and upland people belonging to several major language families (Tran Ky Phuong 2015: 432-41).

It could then be hypothesized that historical and traditional paradigms of contact would have existed and developed in consequence of a long history and pre-history. These patterns have undoubtedly undergone many phases of development and change, perhaps most severely during modern conflicts and wars. Such patterns likely included settlement changes, social network developments, as well as resource distribution, extraction, production and others. Relationships among neighbors through the centuries would have certainly generated cultural development, adaptation and change, and yet there have been and still are some highly conservative native and local elements that have strong implications towards a better understanding of the archaeological distribution. Comparison of the past with the present also helps to identify the types of changes, the magnitude of these changes, and their possible causes.

The abundant Pre-Angkorian relics especially those from the Thalaborivat district, Stung Treng province, are vivid evidence of the central role played by this

we came to conduct the survey in March 2014, there were many large timber blocks scattering in the temple area.

Thus, in the past, there must have been a large commercial center for the exchange of goods in the vicinity of Prasat Ta-nang temple. In this case, the temple probably served as a religious center for the traders who prayed and offered donations to the gods. The temple was also a symbol of the power of the local lord who controlled the trade route. Thus far, this monument represents the most vivid visual evidence to underline the link of the east-west cultural exchange route through the goods exchange network from the lowland to the upland of Mainland Southeast Asia in the early stage, around the 8th - 9th centuries.

In terms of the architectural features, the temple itself shows design elements of Pre- Angkorian Khmer temples in combination with many typical architectural features of Cham temples of the same period; for example, the three-temple group of Hòa Lai located near Phan Rang-Tháp Chàm city (formerly the Champa kingdom of Panduranga) dating from the 8th to 9th centuries.

Fig. 5.87 Prasat Ta-nang, as viewed from the southeast corner. The temple can be dated in the 8th to 9th century, based on its form, structural technique and design. Picture was taken during the field research trip organised by CRMA and APSARA Authority in March 2014. (Photographed by Tran Ky Phuong).

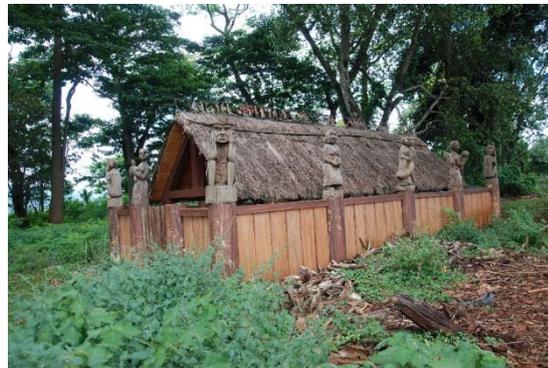

Fig. 5.88 CRMA Team on the research trip at Prasat Tanang in March 2014.

At the scale of landscape archaeology, the distribution and patterning of architectural sites recently recorded in Attapue province (Southern Laos), together with the other archaeological sites found in Stueng Treng and Rattanakiri provinces in Northeast Cambodia (École française d'Extrême-Orient et Ministère de la culture et des beaux-arts 2006; Davis 2001-05), suggest that the watershed and overland routes forming trading networks were tied up with the prominent rivers (the Mekong and her tributaries, the Sekong, Sesan and Sre Pok). These routes connected Northeast Cambodia to Southern Laos and the central highlands of Vietnam from the early historical periods during the 8th century onwards. Overland routes through several passes could easily have linked them with the Cham polities along the eastern coasts - a completely different and significant resource zone. Interaction and exchange would have significantly benefited people on both sides of the mountain ranges and everyone in between.

The routes were likely linked through several *muong* (= city/urban area/town settlements) built along the royal highways linking the Khmer Empire and Champa Kingdom(s). It can be further hypothesized that many minority groups played significant roles in the interactions between the Austronesian Cham and the Mon-Khmer Pre-Angkorian and Angkorian polities. Stueng Treng/Xieng Teng was by far the main center to connect Northeast Cambodia with those of Central Highland of Vietnam via the Sesan River through possibly the mediation of the Jarai communities - Austronesian speaking people who worshipped the mysterious King of Fire (Patau Apui) and the King of Water (Patau Ia), to whom all the former Khmer kings had to send their ambassadors to offer tribute every year in the early 17th century (Dournes 1977: 9-42; Tranet 1983: 75-107). Anthropologists suggested that these mysterious Jarai kings were chiefs of

village alliances, united for defence and long wars and/or in order to control long-distant permanent trade networks (Nguyen Tu Chi 1996: 453-55, note: 15).

Fig. 5.89 A tomb house of Jarai people in Gia Lai province in which one can see rich carvings in wood. (Photographed by Tran Ky Phuong, 2014)

During 2015, the materials collected in the field researches in Quang Nam and Thua Thien-Hue provinces on the two ethnic groups of Katu and Ta Oi provide good information on the communication of the goods exchanges in a wider space spreading out from the Central Vietnam coast up to the hinterlands in the Southern Laos. The researches address the exchange items such as storage jars and buffaloes, so on, those are the items related to rituals of these ethnic groups, hence, they were considered as the major items reflected deep exchange relations among the ethnics living in this area. The collected materials providing the outstanding information on the permanent goods exchange networks and from several different exchange places in uplands and lowlands as well reflected the active activities of the communication in the whole region through periods. An in-depth study on the product exchange networks will help us to learn more on the structure of the historical economic-socio-culture of the people living in Peninsular Indochina those fixed with the concept of the Cultural Relationships in Mainland SEA Studies.

[Part Six]

Subjects of the future research

Firstly, the region of Northeast Cambodia including Stueng Treng and Rattanakiri provinces connected with the Central Highlands of Vietnam in many overland routes. Historically, these are the main routes to exchange products and to build the cultural communication between Cambodia and Champa kingdoms. In order

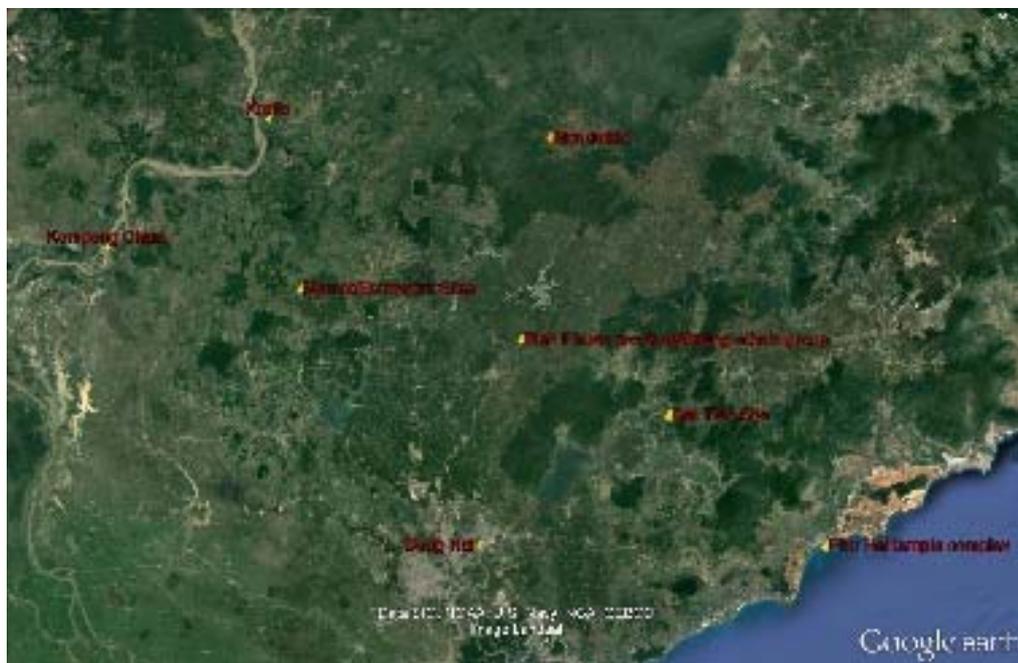
to learn more about the communications of the people living in this region from the ancient time to the present time, we plan to do field researches in several provinces in the upland and lowland of Central Vietnam including Dak Lak, Gia Lai, Kon Tum, Binh Định provinces in which several historical sites of Yang Prong temple, An Khê valley, Kon Klor village and Ayunpa valley should be carefully focused. The survey will be conducting during 2017 and 2018. For the next 02 years, 2017-18, our field researches will be continually focusing on the overland route networks connected Laos and Cambodia to Central Vietnam, especially, regarding on those of the ethnic villages located along the borders of the three countries. For example, the northern road links Cửa Việt Estuary (formerly Cham Vyvar State) in Quảng Trị province and Savanakheth province in Laos namely the “Salt Road” connected lowlands and uplands in this large region; another one is the southern road links Thị Nại Estuary in Binh Định (formerly Cham Vijaya State) province to the Northeast Cambodia via the large valley of An Khê located in the midway between the coast and the highland of the region, so on. This is a multidisciplinary research on ethnographical archaeology and landscape archaeology in which the researchers concentrate on the role of ethnic minority groups such as the Katu, Ta Ôi, Bahnar, Jarai, so on, who practically contributed into the communication networks through centuries; furthermore, all the historical sites in this region will also be deeply studied simultaneously. The fieldworks will be conducting in several provinces belonging the northern and southern part of Central Vietnam such as Quảng Bình, Quảng Trị, Thừa Thiên-Huế, Đà Nẵng, Quảng Nam, Quảng Ngãi, Binh Định provinces in the coast; and Kon Tum, Gia Lai, Dak Lak provinces in the Central Highlands.

Investigation on port-cities/port-polities of Champa kingdom(s)

Doing in-depth research on the network of port-cities/polities of Champa kingdom(s) built in the estuaries along the coast of Central Vietnam those connected to the 'international maritime network' on the Nan Hai (South Sea) dealing trade with those of South, East and Southeast Asia over 2000 years from the prehistoric time until last century; historically, the port-cities/entrepots network has had facilitated the economic development of the whole region. This port-cities network linked with the mountainous and inland areas of Mainland Southeast Asia through major rivers to distribute the entire export-import commodity source to the whole region. An in-depth study of landscape archeology in Central Vietnam along the rivers from upstream to downstream on the topic of product exchange and the formation of economic and cultural centers from the coast to the inland/hinterland will draw a high visible communication network throughout the whole region

Secondly, through the recent field works we may suggest the more researches in the future on the cultural relationship between the Southeast Cambodia and Southern Vietnam based on the ethno-archaeological approaches, include: 1. To learn more on the role of Stieng ethnic group in history as the middlemen in dealing trade between the southern coast of Vietnam and Lower Mekong Basin who are living now in Binh Phuoc province in Vietnam and in Momet district, Tboung Khmum province in Cambodia; 2. To do more researches on the relationship between the circular earthworks in Binh Phuoc and Tboung Khmum provinces and the role of Stieng ethnic as owners of these sites; 3. Doing research in details of the art relationships between the religious architectural sites of Hanchey in Kompong Cham and Sambor in Kratie provinces (Cambodia), Cat Tien in Lam Dong province and Phu Hai in Binh Thuan provinces of Southern Vietnam in order to point out the historical communication of the indigenous inhabitants.

The further studies will be practical contributions into the better understanding on the Cultural Relationship in Mainland SEA within the cultural space of the southeast part of Cambodia and the southern coast of Vietnam.

Fig. 8.90 Map of the main archaeological sites in Southeast Cambodia and Southern Coast Vietnam.

Thirdly, in the near future there will be in-depth studies on the role of buffaloes in the trade system in the Central Highlands and the hinterlands in Central

Vietnam; then, a comparison of the role of buffaloes in the exchange network throughout Indochina can be made; besides, the economic and cultural exchanges in the whole region through many historical periods can also be profoundly studied. In order to do research of the role of buffaloes in barter network, we should carry out the following tasks: 1/ Doing interview in-depth with village elders of such ethnic groups as Katu, Ta Oi, Jarai, Bahnar, and so on, about methods of exchanging buffaloes and transporting them from one area to another; buffalo sacrifice rites; spiritual relationship between buffaloes and people in the thought of ethnic communities; the view on considering buffaloes as major property; and so on. 2/ Learning about buffaloes in such historical materials as epitaphs, art works, ancient books, folklore, and so on, to assess the role of buffaloes in contributing to the forming of the economy and trade in former times.

References

- Agency for International Development, Washington, D.C. [No Date] *History of the mountain people of Southern Indochina up to 1945*. (Translation from French)
- Bronson, Bennet. 1977. Exchange at the Upstream and Downstream Ends: Notes toward a functional model of the coastal state in Southeast Asia. In *Economic Exchange and Social Interaction of Southeast Asia: Perspectives from prehistory, history and ethnography* (ed. Karl L. Hutterer). Ann Arbor: Center for South and Southeast Asian Studies, University of Michigan, 1977, pp. 39-52.
- Bui Chi Hoang (ed). 2000. *The Collections of Ceramics in Lam Dong*. Da Lat.
- Bui Chi Hoang & Nguyen Khanh Trung Kien. 2014. 'Earthwork sites in Binh Phuoc province: Discoveries and new comprehensions'. *Bulletin of Social Sciences*, No. 10, 2014, pp. 90-99. Ho Chi Minh City. (In Vietnamese)
- Davis, Bertell (ed). 2001-05. 'Unpublished preliminary research reports and field notes in Stung Treng Province'. East Cambodian Archaeological Survey (ECAS), NAGA Research Group (Bertell Davis, Bion Griffin, Mike Dega, Kyle Latinis, Andy Cowan, Phon Kaseka).
- Department of the Army, Headquarters, 1966. *Minority Groups in the Republic of Vietnam*. (Contributors: Joann LJ Schrock, William Stockton, Jr., Elaine M. Murphy, Marilou Fromme [Research and writing completed February 1966].)
- Dournes, Jacques. 1977. *Pötao: une théorie du pouvoir chez les indochinois Jörai*. Paris: Flammarion.
- École Française d'Extrême-Orient et Ministère de la culture et des beaux-arts. 2006. *Carte Archéologique du Cambodge Bassin du Mekong, provinces de Stoeng Treng, Krátie, Ratanak Kiri*. Phnom Penh.
- Godelier, M. 1972. 'La "monnaie de sel" des Baruya de Nouvelle-Guinee'; quoted by Georges Condominas, Aspects of Economics among the Mnong Gar of Vietnam: Multiple money and the middleman," *Ethnology* 11, no. 3 (1972): 216, note 6.
- Hardy, Andrew. 2009. Eaglewood and the Economic History of Champa and Central Vietnam. In *Champa and the Archaeology of Mỹ Sơn (Vietnam)* (eds. A. Hardy, M. Cucarzi & P. Zolse). Singapore: NUS Press, pp.107-126.
- Luu Hùng. 2007. *A Contribution to Katu Ethnography*. The Gioi Publishers, Hanoi.
- Le Pichon, J. 1938. Les Chassuers de Sang. *Bulletin des Amis du Vieux Hue (BAVH)*, No. 4, 1938, pp. 357-409.
- Nakata, Tomoko. 1995. Betonamu chubukogen shosuminzoku niokeru koueki nikansuru oboegaki [The notes on trade amongst the ethnic minority people in the

- Central Highlands of Vietnam]. *Rekishi to Kozo (History and Structure)* 23 (1995), pp. 6-7.
- Nguyen Tien Dong. 2005. Cat Tien site: A great archaeological discovery of Vietnam. In *One Century of Vietnam Archaeology (Second Volume)*, pp. 899-910. Hanoi: Social Sciences Publishers. (In Vietnamese)
- Nguyen Tu Chi. 1996. *Gop phan nghien cuu van hoa va toc nguoi [Contribution into studying on culture and ethnic]*. Hanoi: Van hoa-Thong tin Publisher.
- Parmentier, H. 1909. *Inventaire descriptif de monuments Cam de l'Annam*. Tome1, Pub. EFEO.
- Piétri, J. B. 1943. *Voiliers d'Indochine*. S.I.L.I. Saigon.
- Phan An. 2007. *Social system of Stieng ethnic in Vietnam (from mid-19th century to 1975)*. University of Ho Chi Minh City. (In Vietnamese)
- Quách Xân. 2001. Giặc Mùa [Seasonal Raid]. *Ngok Linh, Chuyên đề nghiên cứu, sáng tác về Miền Núi & Tây Nguyên*, Số 1, 2001. Trung tâm Khoa học Xã hội & Nhân văn, Đại học Đà Nẵng, Nxb. Đà Nẵng, pp. 71-106.
- Southworth, William. 2011. River Settlement and Coastal Trade: Towards a specific model of early state development in Champa. In *The Cham of Vietnam: History, society and art* (eds. Tran Ky Phuong and Bruce Lockhart). Singapore: NUS Press, pp. 102-119.
- Stern, Ph. 1942. *L'Art du Champa*. Toulouse.
- Sulavan, Khamluan, Thongpheth Kingsada, Nancy Costello. 1996. *Katu traditional education for daily life in ancient times*. Institute of Research on Lao Culture, Ministry of Information and Culture, Vientiane.
- Thuy Chanthourn. 2008. Preliminary Study of the Memotian Culture. *Siksacakr*, Issue No5. Center for Khmer Studies.
- Tran Ky Phuong 2015. 'The new archaeological finds in Northeast Cambodia, Southern Laos and Central Highland of Vietnam: Considering on the significance of overland trading route and cultural interactions of the ancient kingdoms of Champa and Cambodia' (Co-author with Thonglith Luangkhote and Phon Kaseka). In *Advancing Southeast Asian Archaeology 2013, Selected Papers from the First SEAMEO- SPAFA International Conference on Southeast Asian Archaeology, Chonburi, Thailand 2013* (ed. Noel Hidalgo Tan), pp. 432-41, SEAMEO SPAFA Regional Center for Archaeology and Fine Arts, Bangkok, Thailand.
- Tran Ky Phuong 2010. Interactions between uplands and lowlands through the 'riverine exchange network' of central Vietnam- A case study in the Thu Bon river

valley'. In *50 years of Archaeology in Southeast Asia: Essays in honour of Ian Glover* (eds. Bellina, B. & L. Bacus & T.O. Pryce & J. Wisseman Christie). Bangkok and London: River Books, pp. 206-15.

Tran Ky Phuong, 2008. *Vestiges of Champa Civilization*. The Gioi Publishers.

Tranet, Michel 1983. 'Étude sur la Savarta vatt Sampuk', *Seksa Khmer (Études Khmeres)*, no. 6.1983, pp.75-107. Paris: Cedoreck.

บทที่ 6
การศึกษาในสหภาพเมียนมาร์

The study of historic Southern overland route between Myanmar and Thailand.

U Nyunt Han

Former Director General, Archaeology Department, Myanmar

Introduction.

CRMA Research Center was established to be the coordinator for multi-disciplinary cultural research study of the Southeast Asia region to celebrate HRH Princess Maha Chakri Sirindhorn's 60th Anniversary as the result of successful research collaboration that had been started in 2005 and continuing until present time. The funding has been supported by The Thailand Research Fund together with the organization support from Thailand, Cambodia, Vietnam, and Lao PDR and Japan. Now cultural relationship of Mainland Southeast Asia has been extended to Myanmar with the cooperation of Myanmar Department of Archaeology.

Objective of CRMA Research Center.

- (i) To encourage scientific research study on cultural relations with Thailand and neighboring countries.
- (ii) To promote understanding on ancient cultural and trade relation
- (iii) To do research on ancient land routes and riverine routes between Thailand and neighboring countries.
- (iv) To share the scientific knowledge to the Department of Archaeology young archaeologists by doing joint research works.

Projects on cultural relations between Myanmar and Thailand.

The research center and coordination office for Southeast Asia multi-disciplinary cultural study to celebrate HRH Princess Maha Chakri Sirindhorn's 60th Anniversary is conducting joint research work with Myanmar Department of Archaeology in the following fields

- (i) Joint research study on cultural relations between Myanmar and Thailand in the past in terms of arts and culture, trade etc.
- (ii) Joint research study on tracking back the ancient communication networks between Myanmar and Thailand.

(iii) Joint field research study on tracing back the ancient land routes from Myanmar kingdoms to ancient kingdoms of Thailand

Research Plan.

Research plan involves two phases

- (i) Data collection from historical chronicles, records and maps
- (ii) Field research works and application of scientific GIS technology in the field research work

Research Team

(from Myanmar side.)

- (i) Senior Archaeologists_____1
- (ii) Junior Archaeologists_____2
- (iii) GIS technician_____1
- (iv) Research Coordinator_____1

(Mr U Nyunt Han - former Director General of Department of Archaeology work as Research Coordinator and Joint Research Team Leader)

(from Thailand side)

- (i) Team Leader   Dr. Surat Lertlum
Director of CRMA Research Center
- (ii) Member   Dr. Nandana Chutiwongs
Advisor of CRMA Research Center
- (iii) Member   Dr. Jeerawan Sangpet
Assistant Professor- Department of Applied Arts
Chulalongkorn University, Bangkok

The study of historic overland route between Myanmar and Thailand

(a) The Southern Route — This land route was used by Myanmar kings during their military campaign as well as by the people since 15th century up to 18th century. Since this land route was passing through many towns and villages in Mon State and Tanintharyi Region of Southern Myanmar, that route was generally called as Southern Route.

(b) The northern Route — This land route was also used by Myanmar kings and the people since 15th century up to 18th-19th century which passed through many towns and villages in present day Shan State and Kachin State. Since this land route is located in the Northern part of Myanmar, it is generally called as the Northern Route.

Methodology of research

Research methodology involves two steps. As a preparatory first step CRMA Research team on the study of cultural relations between Myanmar and Thailand has studied all Myanmar historical chronicles and documents to collect data from historical sources. As a second step the joint research team conducted field explorations and research study trips to historical places and archaeological sites and ancient cities in search of evidence for cultural relations between Myanmar and Thailand.

The study of historical chronicles and historical documents

In Myanmar- no historical records which mentioned about the land route between Myanmar and Thailand which has used during Pyu period (2nd to 9th century CE.) and Bagan period (10 to 12th century CE.) However, there are some historical chronicles which mentioned about the land route used by Myanmar kings during Toung-u period (16th century AD.) and Kon-baung period (18th-19th century AD.) These historical chronicles are

(1) Hmannan Maha Rajawin taw gyi- (Dutuya twel) — “The Glass Palace Chronicle (Volume II)

(2) Myanmar Min myar a yay taw pon –chauk saun twel. — “The Historical accounts of Myanmar kings in six volumes.”

In Hman nan Maha Rajawin taw gyi (The Glass Palace Chronicle- Volume II. from Page 257 to 436, the historical accounts of King Barin naung was mentioned in detail. In the Myanmar Min myar a yay taw pon chauk saun twel — (The historical accounts of Myanmar Kings in six Volumes) which included (1) the historical account of king of Dhanya wady, (2) The historical account of King Raja-dhiriz (3) The historical accounts of King Barin-naung or Lord of the white elephants of Hamsawady. (4) The historical accounts of King Nyaun-yan Min tayar of Inwa, (5) The historical accounts of King Alaung-min tayar by Minister Letwel Naw Ra htar, (6) The historical accounts of King Alaung-mintayar by Twin-thin Taik wun, U Tun Nyo. Our team read all the pages of these historical accounts in order to find out the name of the places along the land route used by Myanmar kings inside Myanmar as well as outside Myanmar. In Glass Palace Chronicle Volume II page No (240-242) the land route used by King Tabin Shwe Hti was mentioned. King Tabin Shwe Hti – Burin-naung and their armies marched to Mot-ta ma (Martaban), crossed the river to Maw la myaing, then marched to Yay, Taun-pa-pon and arrived to Kam-puri Their route is to march through Ka mam Pike

(Kamphamphet), Thauk ka te (Sukhothai) and Pi-the lauk (Pisanulok) and lastly to Ayodhya. Actually, King Tabin shwe hti did not march up to Ayodhya. When rainy Season came, King Tabin shwe hti and army returned to Hamsawady via Maw la myaing.

After king Barin-naung ascended the throne he again launched a military campaign to Ayodhya. King Barin naung used the land route which was mentioned in Hman nan Maha Rajawin taw gyi (Glass Palace Chronicle) Volume II. page 402, 403, 424, 425, 426, King Barin naung and army started to leave from Hamsawady on 6 October 1568. They stopped overnight at “Man aung thar” place. It was mentioned in the Chronicle that King Barin-naung and army stopped at forty seven camp sites between Hamsawady and Ayodhya. They first arrived “In taw” which is located at the north of Ayodhya. Then they surrounded Pi-tha-lauk (Pit sa nulok). However, the names of the forty-seven transit camp sites were not mentioned in the Glass Palace Chronicle. They assumed to be marched via Maw la myaing land route. They attacked Pit sa lauk (Pitsanulok), Thauk ka te (Sukhothai), and Ka man pike (Kamphanphet). Lastly, they seized Ayodhya. After Ayodhya they marched to Lin zin (Lan chang). On the way King Barin naung and army stopped at Lagun ka lok and arrived to Mai san before arriving to Lin zin (Lan chang). (Reference: page 425)

In the Chronicle — “Historical accounts of five Myanmar kings”, there is a chapter entitled –The historical accounts of King Barin naung of Hamsawady. In this historical accounts Royal Minister “Ut tha raw” compiled only King Barin naung achievements and his successful military campaigns. No mention was made about the land route which he used. However in the Chapter 5. “The historical accounts of King Alaung Min tayar compiled by Minister Letwe Naw-ra-htar we can find the name of the places along the land route to Ayodhya which was used by King Alaung Min tayar in 1759. (Page 518 to 527)

According to the above mentioned chronicle, King Alaung Min tayar started his Journey from Kyauk myaung a place near Ava kingdom by using royal barge. The king stopped over at Shein ma kar, Aye yar wa, Ye pa taing village, Chaung pauk village, Bagan, Pakhan nge. Yay nan chaung, Myin kun. Myit kaing, Karma, (Kamma), and Pyay. The King stopped at Pyay and paid homage to Shwe san taw pagoda. Then the king proceed to Yangon via Pyay stopping at Tet thit village, Myan aung, Kanaung, Hin tha da, Tet chat village, Da nu phyu, and finally to Yangon. The king paid homage to Shwe Dagon pagoda and gilded the pagoda from the bottom to the top. Then the king proceed to Hamsa wady by riverine route. The king and his army marched to Ayodhya by land route. They reached Kaw wun village, Sit taung (Sittang), then Kyaik pi village, Moe pe tin village, Kammar thari village, Mote ta ma town, then crossed the river and

arrived to Maw la myaing. From Maw la myaing they marched to Davoy stopping at Phar paung village, Wet te village, Toon lar village, Kappar tala village, La paw village, Ayan hne sote village. Yay town, Tokka taw village. Law Aing village, Kalein aung town, Oh thel village and lastly to Davoy. From Davoy King Alaung Min tayar marched to Myeik town passing through Kyauk myaung, Taung Myauk-Ka nyin Chaung Village, Palaw village, Pa law stream. A wut village, Thet village, Ta mote village, and reached Myeik town. They stopped a few days at Myeik. Then they proceeded to Kin Village and arrived to Tanin thar yi town. From Ta nin thar yi, the king and his army marched to Kha paung Kone village, Law village, Salin kin village, Salin village, Me nan village, Htani village, and Kwi thaung. At last they arrived to Kui town (Kui-buri) After seizing Kui town, they marched to Kaw kami village, Naun tha ke village, Thaman village, Naun kyauk village, and seized Byat-bi (Phetch-buri) They stopped four days at Byat-bi (Petch-buri) and proceeded to Ban Lwin village near the sea. King Alaung Min tayar and his army encountered severe military resistance at that place. After winning battle near Ban Lwin village, Alaung Min tayar and his army moved forward to Ban Kyin village, Ban Toon village and Ban Kyauk village one after another. Then they seized “Tha phan pon (Suphan buri). They stayed five days at Tha phan pon (Suphan buri) collecting military supplies. At that time, strong Ayodhaya army with infantry, cavalry and elephants stayed on the other side of Tarlan stream. (?) to fight back king Alaung Min ta yar ‘s army. The latter army could cross the Tarlan stream after severe fighting. Then King Alaung Min tayar and army stayed three days at Tarlan village. Then they marched to Ayodhaya called by Myanmar king as Dvaravati. Thai king and army closed the city gates and defended inside the city. Since Ayodhaya city was strongly fortified and Ayodhaya army is severely defending, King Alaung Min t yar and army could not enter into the city. So they settled at a place called Ban Koon and Ban Pan and siezed the city. It was mentioned in the chronicle that king Alaung Min tayar and army stopped at seventy-four camp sites starting from Hamsawady to Ayodhaya. After seizing Ayodhaya for three months Monsoon rain was started falling. Ayodhaya city was surrounded with flood and the moats have full of water. Since it was difficult to attack during rainy season on one hand and King Alaung Min tayar was fell sick, on the other hand the king decided to retreat back to Hamsawady. On the way to Hamsawady King Alung min tayar passed away. By reading this chronicle— “The historical accounts of Myanmar kings in six Volumes” or (Myanmar Min Myar a yay taw pon –chawk saung twel-) we can find the names of the villages in Myanmar side as well as the names of the villages in Ayodhya side. This chronicle compiler Minister” Let-wel Naw rah tar” was a minister who served under King Alaung Min tayar and who accompanied with

king Alaung min tayar during the king's military campaign to Yodhayar (Ayodhya) He noted down all the name of the villages (camps) where the king and his army stopped overnight for a few days. By studying this Minister Let wel Naw ra htar's chronicle we can trace back the villages, towns and places which was used in his land route to march from Hamsawady to Ayodhya.

Field exploration trips

(a) The first trip

Date of field trip. — 24 April 2016 to 30 April 2016.

Sites. Villages and towns explored and visited. Field exploration team started to visit Sit-taung Myo (now Sit-taung village) near the bank of Sit-taung river on 24 April 2016. (Photo No. 1) In the evening the team visited excavation sites near Winka village in Belin township. Winka site is traditionally believed to be the site where "Thuwanna-bhumi" ancient city was located at the foothill of Kelatha mountain range. Thuwunna-bhumi or Winka excavation was resumed in 2014. This year three sites WK 12, WK 13 and WK 14 were excavated which revealed religious buildings. Excavation team from the Department of Archaeology also re-excavated WK, 2 a stupa building and WK 7 a monastic building. The old Thuwunna-bhumi city was surrounded by brick city walls part of which can be found near Taung-gyi village in Belin township.

On April 25, the team went to visit Kyaik-pi village mentioned In Myanmar historical chronicle. The team took photographs of a Ceti of Kon-baung period, said to be built by king Alaung min tayar, the village road, traditional houses and the view of Kyaik-pi village in Kyaikto township. Then the team went to visit recent excavation site at Malaw-chaung (excavated in February 2016). On the way the team visited Boyar gyi village. The excavated site is on a small hillock near Malaw-chaung village. Excavations revealed a religious building. After taking photographs at Malaw-chaung excavation site, the team went on to Zote thote village of Belin township. At Zote thote there are the remaining laterite city walls with carvings of horses and elephants figurines so that the site is known as "Hsin-tat, Myin tat" (cavalry and elephant army figurines). The existing walls built of laterite stone is about 300 meters long. Not far from the city wall, there is an ancient Stupa called "Kyaik-hti-saung Ceti" built of laterite stone blocks. That city walls and Ceti is said to be built during 5th century CE. From Zote thote village the team went to Thaton town, visited Shwe Saryan Pagoda which was built during Bagan period (11th century) and research team took photographs. After visiting Shwe Saryan pagoda the team continued to Maw- la-myiine where the team stopped over night.

On April 26, the team met with U Aung Naing Moe (Curator of Mon State – Cultural Museum) and discussed about the name of the old villages in Maw-la-myiine District. Then the team went to the Strand Road and took the picture of Thanlween River from Maw-la-myiine side. From Maw-la-myiine, the team left for Mudon (a historic town) and visited Mudon- Kan-Gyi Ceti. Then the team proceeded to Wet-te village (a well-known village mentioned in Myanma historical records. The team explored in Wet-te village and took photographs. Then the team left from Wet-te village to “Than-phyu-zayat” (a force labor camp site used by Japanese army during the Second World War, while constructing the Death railway between Than-phyu-zayat to Kanchana-buri. The team visited the Museum of the Death Railway. After visiting the Museum- the team went to visit “Wargaru” ancient city and visited the excavated sites belonging to 15th century AD. From “Wargaru” ancient site, the team went to Second World War memorial cemetery of the fallen allied soldiers. Then the team went to “Sakhan-gyi” village which was used by Myanmar kings as a camp site on their way to Dawei. The team then arrived at Yay (a famous historic town) and visited the town looking for historic monument. After Yay, the team arrived to “Kalein-aung” village (a well-known historic village) and took photo of a small ceti built in memory of king Alaung-Min-Tayar in 19th century AD. In the late evening, the team arrived to Dawei.

On April 27, the team went to “Thar-gara” ancient city (5th-6th century CE) located in Myo-haung of Laung-lon township. First the team visited the Dawei Archaeology Branch Office where Deputy Director, U Zaw Myo Kyaw briefed about the history of the ancient city and the results of the archaeological excavations conducted in January-February 2016. U Zaw Myo Kyaw explained with Maps, and charts. From Dawei Archaeology Branch Office, the team continued to visit the ancient city walls of Thagara ancient city. Then the team proceeded to Thar-gara excavation site (SGR-1) where a religious building was found. After that the team visited to site (SGR.2) which was assumed to be part of the palace building. Next the team went to “Shwe-Zalun” Ceti which was said to be built since 5th century CE. but renovated many times in the later period. The most interesting thing which the team found at Shwe-Zalun Ceti is the “Sri-vatsa” motifs which were molded around the bell-shaped dome of the Ceti. Then the team proceeded to excavation site (SGR 3). The building exposed by excavation was a rectangular shape religious building with terraces. Many post-holes were found inside the building. Lead coins were found underneath the post-holes. Another site the team visited is Excavation Site (SGR 4) which was a burial site where many burial pots were exposed by excavation. All the exposed burial pots were preserved in-situ for further research. Our team took group photo in front of Site (SRG-

4) After visiting Thagara excavation site, the team proceeded to Dawei Cultural Museum. This museum is a well-organized museum where prehistoric stone tools, archaeological objects found at many ancient sites in Dawei Region, cultural and ethnological objects related to Dawei history and culture were systematically displayed.

On April 28, the team left from Dawei to Maw-la-myine. On the way, the team visited Yay-Phyu township. Moreover the team visited Kalein- -aung village, met some village elders and enquired about the landmark historical sites related with Myanmar kings such as the site where Myanmar army temporarily stayed. But no one knows. From Kalein-aung village, the team proceeded to Maw-la-myine. At Mon State Cultural Museum, the team held a meeting with Deputy-Director U Aung Naing Moe about the location of historic overland route around Maw-la-myine District. U Aung Naing Moe gave some information. He said he contacted U Saw Mya Thaung, the village Administrator of Nat-hmaw village tract who can show the village where king Alaung-Min Tayar or (Alaung-Phayar) passed away on his way back from Ayodhya. That village is called “Kin-Ywar” which is located on the other side of Maw-la-myine in Mottama township. With the guidance of Village Administrator U Saw Mya Thaung, accompanied by U Aung Naing Moe, the team went to visit Kin-Ywar, met with village elders, chief monk and took photos of the village road, village monastery, a small memorial Ceti of king Alaung-Min- Tayar. In the late evening, the team proceeded to Kyaikto and stayed overnight at Kyaikto hotel.

On April 29, the team left Kyaikto for Bago to visit King Barin-naung’s Kambawza-thardi palace. The team visited the Royal throne hall building and Bamayar-sana Residential palace. Then the team visited the excavation site of a minor queen which is located in front of Bamayar-sana palace building. Many teak posts were exposed by excavation which were preserved in-situ. Next the team visited Bago Archaeological Museum where archaeological objects, Buddha images and many glazed Martaban jars were displayed. This is a special Museum where excavated findings of archaeological objects were systematically displayed. After visiting the Museum, the team visited to the teak posts shed where 214 teak logs which were found at the site of Royal Throne Hall were kept. Out of 214 teak wood posts 160 are bearing the writings of the names of the town or region from where these woods were sent by the riverine route to Bago (Hamsawadi). Next the team went to visit the remaining city walls of Oaktha (Ussa) old city where the king resided before Hamsawadi was built. Then the team continued to Nay Pyi Taw from Bago to send back U Zaw Myo Kyaw to Nay Pyi Taw and to meet with the Director-General and to discuss about

the future field research. On April 30, the team met with U Kyaw Oo Lwin Director General of Department of Archaeology in Nay Pyi Taw Office. U Nyunt Han explained about the findings of the historic overland route (the Southern Route-up to Dawei). The Director-General expressed his interest and said he will give necessary supports to our CRMA Research Center's project works

(B) The second trip

Field exploration Period.

The second trip of field exploration was started on 22nd October 2016 and ended in 28th October 2016. The duration of the trip was 7 days. The exploration team mainly explored at Tanin thayi ancient city in search of archaeological evidences such as the remaining city walls, city gates and archaeological objects.

The route of field exploration

The second field exploration trip was started on 22nd October. On that day the field exploration team left from Yangon to Maw la myaing by rented car and stopped one night at Maw la myaing. The next day on 23rd, the team left from Maw la myaing to Dawei, visited Dawei Cultural Museum and stopped one night at Dawei. On 24th October, the team left from Dawei to Myeik in the morning. After Lunch at Myeik, our team continued to Tanin thayi town to explore to Tanin thayi ancient city. The team arrived at Tanin thayi town in the evening. The team stayed at Tanin thayi town for two days in search of archaeological structural remains and archaeological objects at Tanin thayi ancient city.

(C) The third field exploration trip to Shan State.

Field exploration period.

The field exploration trip was conducted from 8th to 12th May 2017. Field exploration trip was started from Yangon on 8 May 2017 via Nay Pyi Taw and then to Taung gyi Shan State. The aim of this field exploration trip to Southern Shan State is to search for archaeological sites and ancient cities which developed from 4th-5th century C.E. Pyu period up till 18th-19th century C.E. Kon baung period on one hand. Another aim is to search for the historical evidences along the Northern overland route generally known as Zin-mei Route which was used as an overland route between Myanmar –Ava kingdom to Thailand-Ayudhya kingdom from 15th till 18th-19th century by Myanmar kings and people for military campaign as well as for trading purpose.

Field exploration team started to leave from Yangon on 8 May 2017 to Nay Pyi Taw. We arrived to Nay Pyi Taw in the afternoon and met with the Director-General of Department of Archaeology and National museum. We discussed about the field trips to ancient cities in Shan State in search of archaeological and historical evidences

with the aim to implement CRMA cultural relationship of Main land Southeast Asia research project. Director General U Kyaw Oo Lwin gave some information, data and location map where ancient city “Porithat” is located. Then we stayed one night in Nay Pyi Taw.

On 9 May, we started to leave from Nay Pyi Taw in the morning accompanied by U Zaw Myo Kyaw. We took the express route via Pyaw-bwe, Yamethin-Yinmarpin road. From Yinmarpin we reach to Kalaw in the afternoon and arrive to Taung gyi (the capital city of Shan State) in the evening. We met with Director Daw Aye Aye Thin of Taung gyi Branch Office of Archaeology and Museum. We discussed about the archaeological findings from “Pori-thad “ancient city. Then we visited round Shan State Cultural Museum and took photos of some archaeological objects. On 10th May -we left from Taung gyi at 9:00 am. Arrived to Nyaung Shwe at 10:00 am. With the guidance of Nyaung Shwe archaeology staff, we visited Pori-thad ancient city. We took photos at Pori- thad ancient city. Then we go back to Nyaung Shwe. In the afternoon, we went to visit Nan Pan village to study the ancient site. We visited and took photos at that archaeological site. Then we went back to Nyaung Shwe for night stop. On 11th May we went to Khaung taing village to explore to ancient mounds at Talote Myo haung. We visited the old mounds and took photographs. In the afternoon, we went back to Nyaung Shwe. We stop over night at Nyaung Shwe.

On 12th May - we visited around Nyaung Shwe. Then we visited Nyaung Shwe Sao Bwar’s old residence. In the afternoon, we left from Nyaung Shwe to Nay Pyi Taw via Heho, Yin mar pin, Ya me thin. We proceed to Nay Pyi Taw to send back U Zaw Myo Kyaw in Nay Pyi Taw. We arrived in the evening and stop one night at Nay Pyi Taw On 13th May, in the morning we left from Nay Pyi Taw to Yangon. We arrived back to Yangon in the afternoon.

Findings and Results

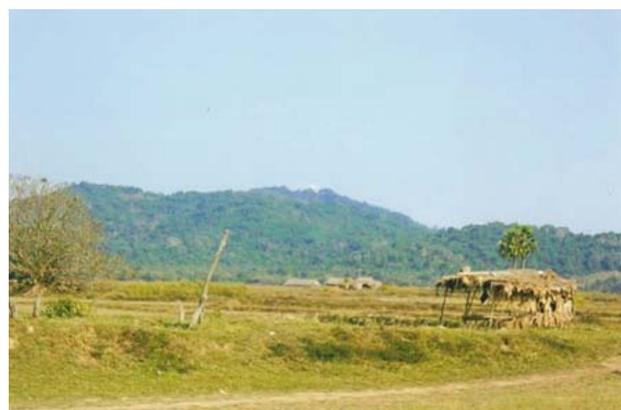
(A) Results of first field exploration trip

The field exploration team can identify and locate many old villages and towns mentioned in Myanmar chronicles along the historic overland route as used by Myanmar kings from 15th century to 18th-19th century CE. Out of twenty-one old villages and old towns mentioned in the historical chronicles, exploration team can find the location of eighteen old villages and towns. The name of these old town and villages are mentioned in the following chapter. The exploration team found many old villages and towns are now quite developed but still keeping the old names. The exploration team found the name of seven old villages have been changed to new names by the

new generation of village inhabitants. These villages are: ---old name –Moe pe tin (new name Moppalin), old name- Kamar thari (new name Kamarbi). old name- Phar paung (new name- Phar auk), old name-Toon lar (new name- Kwan lar), old name-La paw (new name- A Paw), old name -Law aing (new name -law thaing), old name Oh thel village (new name- Oh lote Village) However the exploration team cannot trace the location of three villages namely “Kappar tala” “Ayan hnit sote”, “Htut kataw” probably these old villages have been deserted and moved to new location with new names probably due to some natural disasters such as flood or fire. Actually, this Southern Route or Dawei Route was not only used by Myanmar kings and their armies but it was also a famous travelling overland route used by Myanmar people to travel to Ayudhaya during historical times.

Figure 6.1 The view of Sit-taung river near Sit-taung village.

Figure 6.2 The view of Kelasa mountain range where the ancient city Thuwanna bhumi was located at its foothill in Winka village

Figure 6.3 The view of excavated structure No (WK 12) at Winka village

Figure 6.4 The view of excavated structure No (WK 13) at Winka village.

Figure 6.5 The view of excavated structure No (WK 14) at Winka village.

Figure 6.6 The photo of ancient city walls at Tagaung village in Kyaikto township.

Figure 6.7 Photo of Kyaik-pi village at the entrance of Kyaikto township.

Figure 6.8 Photo of village road in Kyaik-pi ancient village.

Figure 6.9 Photo of Kyaik-pi Ceti built in Kon-baung period 19th century AD.

Figure 6.10 The signage showing the way to laterite city walls with carvings.

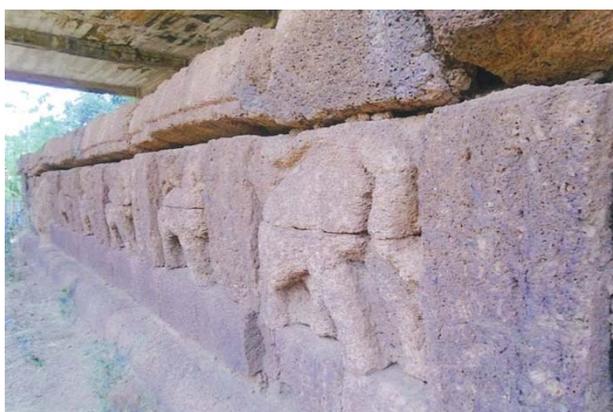

Figure 6.11 Laterite city walls with the carvings of horses and elephant's figurines near Zote thote village.

Figure 6.12 Laterite ancient Ceti inside Zote thote village.

Figure 6.13 Shwe sar yan Ceti in Thaton built in 12th century AD.

Figure 6.14 Than-lwin river and the bridge near Maw-la-myine.

Figure 6.15 Historic Kangyi Ceti in Mudon near Maw-la-myine.

Figure 6.16 Ancient Wet-te village a famous historic village near Mudon.

Figure 6.17 The village road inside ancient Wet-te village.

Figure 6.18 Sakhan-gyi village where Myanmar kings usually settled on their Way to Ayudhya.

Figure 6.19 Historic Yay town which used to be a temporary settlement site for Myanmar people on their way to Ayudhya.

Figure 6.20 Ancient Kalein-aung village which was very famous in Myanmar history.

Figure 6.21 Kon-baung period (19th century AD) small Ceti near Kalein-aung Village.

Figure 6.22 Sign board “Dawei town warmly welcomes you” at the entrance of historic Dawei town which was built since 11th century AD.

Figure 6.23 The sign board of “Thargara ancient city- welcomes you” at the entrance of Thar gara.

Figure 6.24 Photo of excavation site Thar gara (SGR 1)

Figure 6.25 Photo of excavation site Thar gara (SGR 2)

Figure 6.26 Photo of excavation site Thar gara (SGR 3)

Figure 6.27 Photo of finger-marked bricks found at Thar gara ancient city

Figure 6.28 Photo of Don-thami river near Kin-ywar in Mottama township

Figure 6.29 Photo of Kin-ywar where King Alaung Min Tayar passed away while coming back from Ayudha via Dawei rout.

Figure 6.30 A memorial Ceti of King Alaung Min Tayar found at Kin-ywar

Figure 6.31 Welcome Sign board of Bago (Hamsawady) town.

Figure 6.32 Photo of King Bayin-naung's Kam baw za thardi palace

Figure 6.33 Photo of great audience hall of King Bayin Naung.

Figure 6.34 Photo of excavated site with remaining teak posts in Kam Baw Za Thardi place (Bago)

(B) Results of second field exploration trip

The results of the second field exploration trip are mentioned below. Tanin tharyi ancient city is located in Tanin tharyi Region, Myeik District, Tanin-tharyi township (N. Lat: $12^{\circ}5'21.74''$ x E Long: $99^{\circ}0'38.97''$) (fig. 6.35) To mention the environmental setting of Tanin tharyi ancient city, it is surrounded in the East by a tributary stream of Tanin tharyi River and in the West and North, the ancient city is surrounded by big Tanin tharyi River. However in the South, the ancient city is surrounded by Tanin tharyi mountain range which is estimated about 70 meter high. (fig. 6.36) These rivers and mountain range are the natural barriers which protect that ancient city from the danger of attack by the contemporary rival kingdoms. The team surveyed the remaining city walls and found that the length of the East city walls is about 400 meter (fig. 6.37) the length of the West city walls is about 600 meter, the length of the North city walls is about 800meter and the length of the South city walls is 460 meter long. The city plan is nearly square in shape with rounded corner at the NW side and NE side. It was a

small trading port city measuring about 1.8 square miles. by circumference. The team conducted field exploration to record the shape and design of the Tanin thaiy ancient city and take records of the length of the city walls.

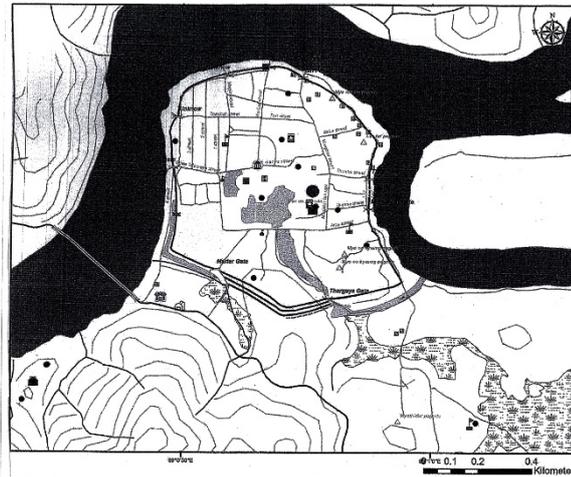

Figure 6.35 Map of Tanin thaiy ancient city

Figure 6.36 Mountain range which surrounded Tanin thari ancient city

Figure 6.37 Mounds of old city walls found at Eastern side

Apart from that, the team recorded the present state of the remaining city walls. Most of the city walls are remaining underneath the ground as elongated mounds. However in the Eastern and Northern side, some parts of the city walls are exposed on the ground. Except the Southern side, the brick city walls were built in the three other sides. Tanin thai mountain range was used as a natural barrier at the southern side.

According to the historical chronicles there were eight city gates. Except the Tha gara city gate, the other city gates could not be found due to reconstruction of flood embankment walls at the other city gates to prevent the flood flowing into the modern Tanin thai town.

During this field trip our field exploration team found the following architectural and archaeological evidences. Except a few traces of bricks layers near the Township Cooperative Office, (fig. 6.38) most of the city walls were lost under the houses and a market built along the Eastern side of the city walls. (fig. 6.39) At the Northern side we found many evidences of the remaining city wall in the form of elongated mound (fig. 6.40-6.41) and in many places we can see the brick layers approximately about six feet in height and the breadth of about eight feet. In some places we found the city walls built of laterite stone blocks and bricks. The estimated length of the Northern city wall is about 800 meters. Along the Northern city walls also there are many permanent buildings of shops, departmental buildings and private buildings. (fig. 6.42) The shape of the North-West corner is rounded (fig. 6.43) Here also the houses were built near the city walls. (fig. 6.44)

Figure 6.38 The evidence of brick city walls found at Eastern side

Figure 6.39 Photo of the houses built near the Eastern city walls.

Figure 6.40 Elongated mound of Old city walls on the Northern side of the city

Figure 6.41 Another view of old city walls at the Northern side

Figure 6.42 Photo of the houses built near the Northern city walls.

Figure 6.43 View of the N/W corner of the city walls.

Figure 6.44 The view of the houses built inside the city walls

At the place of the old city gate, modern people built brick embankment to prevent the overflow of flood from Tanin thalyi River. (fig. 6.45) In the western side, the evidence of remaining city walls can be found in many places. The remaining city wall is about 600 meter in length although many parts of the brick city walls were

buried underneath the ground. From the Western side of the city walls we can see the view of Tanin thayi River with the mountain range behind. (fig. 6.46) Unlike the other three sides, in the Western side we can see many layers of bricks remaining well preserved. The height of the city walls is estimated about seven feet. We took group photo on this city walls. (fig. 6.47-6.48) Many permanent houses were built near the Western city walls. (fig. 6.49) In the middle of the Western city wall, we found an old water gate which has been reconstructed by modern people. (fig. 6.50) From that Watergate, we went to U Than Soe Win house to study the earthen ware pottery and a stone Linga collected by U Than Soe Win. (fig. 6.51-6.53)

Figure 6.45 The old city gate at Northern city walls now rebuilt as brick embankment for protection of flood

Figure 6.46 The view of Tanin thayi river with the mountain range behind

Figure 6.47 The view of old city walls (mound) as seen in the Western side

Figure 6.48 The exploration team standing on the Western city walls

Figure 6.49 Photo of the houses built near the old city walls in the Western side

Figure 6.50 The old water gate which was reconstructed and used by modern people

Figure 6.51 Photo of rouletted ware pottery

Figure 6.52 Photo of earthen ware pottery found at Tanin thai ancient city

Figure 6.53 A stone Linga found at U Than Soe Win house in Tanin tharyi

At the Southern side we found two lines of city walls, the inner city walls and outer city walls. We found the old moat which surrounded the inner city walls. In the Southern side the outer city walls was built in continuation of the natural mountain range which was lying in the Southern side of Tanin tharyi old city. (fig. 6.54-6.55) Then we explored to the elongated mound at the Eastern side where we found traces of bricks. (fig. 6.57-6.59) The last site which we explored during our trip to Tanin tharyi is the Tha-ga-ra city gate where we found the evidences of brick city gate. (fig. 6.60) Unfortunately the old city gate has been dismantled and a new road is under-construction.

Figure 6.54 View of the Southern city walls with moat

Figure 6.55 View of brick city walls connected to the mountain range in the Southern side

Symbolic

inscribed brick

Neolithic tools

terracotta decorative objects

Bronze pot

Etched beads

Figure 6.56 Photo of antiquities collected by U Than Soe Win Symbolic Lead coins, inscribed brick, terracotta decorative objects, Bronze pot, Neolithic, Etched beads

Figure 6.57 View of old city walls (elongated mound) in the Eastern side

Figure 6.58 Photo of brick layers found at Eastern side

Figure 6.59 The view of Eastern city walls

Figure 6.60 Photo of Thargara city gate now under construction as a road with granite stones

Regarding the evidence of archaeological objects, the Local Cultural Heritage Protection Committee (NGO) has collected a large number of antiquities and artifacts. These objects include Neolithic stone tools, symbolic lead coins, bronze tray and bowls, silver ingots, stone beads, clay tobacco pipes and pottery of various types and sizes. (fig. 6.56) Among these objects the findings of some finger marked bricks and rouletted like designs on some pottery suggest the early founding date of Tanin thayi ancient city may be started from 6th-7th century Pyu period time. Because of finding of Bagan pottery designs it can be ascertained that Tanin thayi ancient city might have some relations with Bagan kingdom of 11th-12th century AD which is further supported by Bagan period stone inscription The name Tanin thayi was found in the stone inscription which was set up inside Dhamma rajaka Temple in Bagan. The brick sizes (10”x6”x2.5”) (11”x6”x2”) also show the similarity of Bagan brick sizes which was commonly used during Bagan period.

(C) Results of the third field exploration trip.

Field exploration team has visited mounds at “Porithad” ancient city which is located in Nyaung Shwe township about four miles to the north of Nyaung Shwe town. (N. Lat: 20°45’ x E. longitude 96°36’) There are villages around the “Porithad” ancient city such as Sakhan gyi village, Kan daunt and U yin villages in the East, Phayani village in the West, Linzin gon village, Oak pho and Porithad villages in the South and Ye-new village, Tayaw villages in the North. Porithad ancient city is square in shape measuring 2150 meter from North to South and 1550 meters from East to West. By exploring along the ancient city we found elongated mounds of city walls only in the North, South and West, The old city walls in the eastern side has disappeared due to ploughing by farmers. exploration team has found many ancient mounds with the traces of bricks and potsherds in side as well as outside the city

walls. CRMA Research Center and Myanmar Department of Archaeology should conduct joint excavation work at some selected mounds. We observe and recorded a few mounds which is worth for excavation to reveal archaeological objects.

Another archaeological site which we explored is called Nan Pan site which is Located about 14 miles to the East of Nyaung Shwe near the village called Nan Pan. The geographical coordinate of the site is (N. Lat: 20°26' x E Long: 96°56'12") Although no clear shape of the old city walls can be drawn yet we found many rows of the remnant of old city walls partially. We also found the old mounds with the traces of bricks, brick bats and potsherds which showed human occupation at that archaeological sites in ancient time. We need to confirm the date of that archaeological site with the evidence of archaeological objects. For this purpose we need to explore thoroughly and meet with the native villagers who collected archaeological objects from this site on one hand and should conduct some test excavations at some mounds.

The other archaeological site which we explored is called "Talote Myo Haung" meaning "Chinese ancient city". It was probably named after a Chinese coin found at that archaeological site many years ago. But the date of that site cannot be determined with the findings of this Chinese coin alone. Talote Myo Hung was located at Khaung Taing village in the East of Inlay lake. (E. Long: 20°36'5" x N. Lat: 96°52'40") During our exploration to the site, we found the traces of the remaining city walls near some houses in Khaung taing village as well as near the cultivation field near the village.

As a result of our field exploration trips we could visit the ancient mounds at the archaeological sites with the help of archaeological staff from Nyaung Shwe Archaeology Branch Office. We could not meet with the villagers who collected archaeological objects and antiquities from the site since these villagers are travelling to other village or some villagers are working in the cultivation field which is far from the archaeological sites Pori-thad ancient city as well as Talote Myo Haung. So far we could study the archaeological objects found at Pori-thad ancient city, Nan Pan and Talote myo haung archaeological sites. Archaeological objects found at Pori-thad ancient city consists of finger marked bricks, symbolic silver coins and a bronze Buddha image with hanging legs and hand posture in "Abhaya Mudra" which are the characteristic cultural objects of Pyu ancient cities. These findings of archaeological objects in 2012 indicates the Cultural relationship of Pori-thad ancient city with Pyu ancient cities. We need Further archaeological evidences to confirm this assumption since the objects found so far are surface finds and not found at stratified layers during

archaeological excavations. The archaeological objects found at Nan Pan site consists of marking bricks and terracotta plaques bearing human figurines. These objects were also found by villagers as surface finds during agricultural cultivation.

Field exploration trips which we conducted in May 2017 enable us to visit the ancient city Pori-thad, archaeological sites Nan Pan and Talote Myo haung in Southern Shan State. This trip is a sort of preliminary exploration to know the location of these sites, to study the surface finds archaeological objects and lastly to survey the future prospect for further research and joint excavation with CRMA Research Center and Myanmar Department of Archaeology. We could find many prospective archaeological mounds at Pori-thad ancient city and Talote myo haung which is worth to conduct future joint research. It is hoped that by conducting further archaeological field survey and test excavation we can find some archaeological evidences which can reveal the cultural relations between ancient city and sites of Shan State and Pyu ancient cities on one hand and Dvaravati ancient cities in Thailand on the other hand.

Figure 6.61 The sign board welcome to Taung -gyi, the capital city of Shan State

Figure 6.62 Photo of Shan State Cultural museum in Taung-gyi

Figure 6.63 Archaeological objects -ancient bricks displayed in the museum (from Nan pan)

Figure 6.64 Ancient bricks collected from Nan Pan archaeological site.

Figure 6.65 Archaeological objects- terracotta plaques display in the museum. (from Nan Pan)

Figure 6.66 Terracotta plaques with human figurines displayed in the museum. (from Nan Pan)

Figure 6.67 A symbolic silver coin displayed at the museum (from Potithad ancient city)

Figure 6.68 The mounds of ancient city walls found at Pori-thad ancient city.

Figure 6.69 The mounds of Southern city walls at Pori-thad ancient city.

Figure 6.70 The mounds of Northern city walls at Pori-thad ancient city.

Figure 6.71 The mounds of Western city walls at Pori-thad ancient city.

Figure 6.72 The city gate at western city walls revealed by test excavation in 2015.

Figure 6.73 Another view of city gate at Western city walls.

Figure 6.74 Ancient mound inside the city walls.

Figure 6.75 A big ancient mound which is believed as a palace building in Pori-thad ancient city.

Figure 6.76 An ancient mound considered as a religious building in Pori-thad ancient city.

Figure 6.77 Ancient marking brick found at Pori-thad ancient city

Figure 6.78 An ancient mound found at Nan Pan archaeological site

Figure 6.79 An ancient mound with traces of bricks and potsherds at Nan Pan site

Figure 6.80 Photo of ancient city walls found near the modern houses at Talote-myo ancient site.

Figure 6.81 Photo mounds (remains of city walls) found at Talote-myo ancient site.

Figure 6.82 Photo of city walls mound and moat at Talote myo ancient site.

Findings of archaeological and historical evidences

The main aim of our first field trip is to search for the old villages and towns mentioned in Myanmar historical chronicles which were located along the Southern Dawei Route on the way to Ayudhya, whether these old villages and towns are still existing or disappeared but we tried to search for archaeological sites and historical monuments as well during our field trip. Although we could not find archaeological sites and historical monuments at all the old villages and towns, yet we found archaeological site and historical monuments at Kyaikto township. Kyaik-pi village in Kyaikto township was one of the old villages mentioned in Myanmar chronicles which was located along the Southern Dawei Route. At Kyaik-pi village near Kyaikto town there was a Ceti built by King Alaung Min Tayar in 18th century as told by the Chief Abbot Sayar tau of Kyaik-pi monastery. Regarding the archaeological evidences there was an ancient city supposed by the Department of Archaeology as “Thuwanna-bhumi” ancient city at the foot hill of Kelasa Mountain range in Kyaikto township. We visited Thuwanna-bhumi Excavation Site in Winka village of Kyaikto township. This site has been re-excavated by Myanmar Department of Archaeology from 2014 up to 2016.

Excavations revealed monasteries, religious buildings and city walls. This ancient city is dateable to 5th-6th century AD as evidenced by the new findings of Buddha images of terracotta votive tablets, stone beads and finger-marked bricks which are very similar with the archaeological objects found at Sri-ksetra and Dvaravati. These ancient cities Thuwanna-bhumi, Sri-ksetra and Dvaravati were supposed to be the contemporary cities which has cultural links as shown by the similar archaeological objects. In the other old village like Zingyaik village, we found ancient Buddhist monasteries such as Zinkyaik monastery, Kadonsi monastery, War kyaung and Kwe chan Mon kyaung were built during Kon-baung period (18th century AD). These old monasteries were the historical evidences which proved that these old villages like Zingyaik and Kamarbi villages were existed since 18th century AD. Moreover these old grand monasteries also show that once these villages were economically prosperous. A large number of 15th century AD. old Cedis which were built in Maw-la-myine town also show that Mawlamyine was a historic town which was existed before 15th century AD under the reign of Mon kings. Another historic town in Mon State is Mudon. The remains of city walls belonging to 15th century AD. can be seen in Mudon. Another ancient city which we visited near Than-phyu Zayat in Mon State is “Wargaru” which was built by Mon king in 15th Century A.D. After visiting Wargaru, we continue to “Kalein aung” a famous historic town. It was a resting place for Myanmar when they travel to Ayudhya in the ancient time. A small Ceti built by king Alaung Min Tayar can be found on a small hillock near Kalein aung. From Kalein aung we went on to Dawei and visited ancient city “Thagara” which is located in Laung lon township which is about 20 miles from Dawei. Myanmar Department of Archaeology has been excavating Thagara recently from 2015 and 2016. The excavations revealed a palace site, religious building and a burial ritual site. Archaeological objects found by excavation include stone broken Buddha Images, stone beads, different types of pottery and burial urns which can be dated from 5th century AD to 12th century AD. Archaeological objects show cultural relation with Pyu kingdom and Dvaravati kingdom. Therefore it can be assumed that the people of Pyu kingdom travelled to Dvaravati kingdom via Thagara by overland route. Moreover at Kin-ywar in Mottama township, we could find a Ceti built in memory of King Alaung Min Tayar by his Royal Ministers in the middle of Kin-ywar village where King Alaung Min Taya passed away after returning from Ayudhya in 1760 AD. We hope our Field trip is the preliminary study for the CRMA Research Center’s future cultural relation research projects.

The study of archaeological sites and ancient cities along the Southern Route.

The archaeological sites and ancient cities explored and studied by CRMA Research team are...(1) Kyaik-kathar ancient city (2) Winka archaeological site (3) War garu archaeological site (4) Thar gara ancient city (5) Tanin-tharyi ancient city. The aim of exploration and research on these archaeological sites and ancient cities is to study the findings of archaeological objects in order to compare with the archaeological objects from archaeological sites and cities of Thailand.

First the study on Kyaik ka thar ancient city will be mentioned. Kyaik ka thar ancient city is located in Kyaik to township of Mon State. The geographical location of Kyaik ka thar is. North Lat: 17°21'30" X East Long 96°55'. That ancient city is oblong in shape with rounded corners which is surrounded by two city walls, the inner city walls and outer city walls. Kyaik ka thar ancient city was started to excavate from 1985 to 1987, 2000 and resumed the excavation in 2016 by the excavation team of Department of Archaeology. Excavations revealed religious structures such as temples and monasteries (KKT 1, KKT 3, KKT 4, KKT 5, KKT 6) Stupa structure (KKT 2) and a ritual building (KKT 7) by previous excavations. Recent excavation conducted in 2016 also exposed a large religious building. Regarding the findings of archaeological objects at Kyaik ka thar ancient city, archaeological finds include different sizes of household pottery. Different designs of finger-marked bricks and symbolical silver coins. Among the archaeological objects found by excavations, the findings of symbolical silver coins are worth to mention. The symbolical silver coins are of two types. Type One -silver coins bear the symbol of Sri-vatsa on the obverse side and conch shell symbol on the reverse side. Type Two -coins bear the symbol of Sri-vatsa on the obverse side while the Kalasa -water pot symbol can be found on the reverse side of each coin. Altogether 1000 silver coins were found at site No KKT 2. which is a Stupa site. These symbolical silver coins were found at the relic chamber of the Stupa. Another important findings are the finds of finger-marked bricks in various designs. The finger-marked designs found on the bricks are one line design, two line design. three lines design, X cross design, curved line designs and circular design. It was a popular cultural tradition of Pyu civilization which made and use the finger-marked bricks. The Pyu ancient cities were found to be developed in two cultural phases -such as Phase One—from 1st-2nd century AD and Phase Two—from 5th-6th to 9th century. The findings of various designs of finger-marked bricks at Kyaik ka thar indicate that Kyaik ka thar was a contemporary ancient city which is supposed to be developed during 5th to 9th century AD.

Another archaeological site which CRMA Research team headed by U Nyunt Han explored and studied is "Win ka" site which is located at the foot of Kelar tha

Mountain range in Bilin township, in Mon State. Win ka archaeological site is believed to be the location of Thu wunna bhumi ancient city a very famous ancient city in Mon history. Geographical location of Win ka is—E. Longitude 97°04'54.03" x N. Latitude 17°13'11.09" The archaeological site is located about 1181 feet above sea level. Sittang River is located about 12 miles to the west of Win ka site. The remnant traces of laterite structures and bricks city walls and structures were strewn all over Winka village. Thu wunna bhumi or Suvanna bhimi was mentioned in Kalyani Mon inscription of fifteen century AD that the said ancient city was located near Kelasa mountain range. Excavation team of Department of Archaeology excavated some archaeological mounds starting from 1975 to 1978. The first site which the excavation team excavated was at a mound in Ayet tha ma village near Win ka in Belin township. The excavations revealed a rampart consolidated with laterite and earth. The other site excavated in the middle of Winka Village – site No WK.1 is considered as a residential building for secular use which was consisted of one big square hall surrounded by fourteen small rooms. Another secular residential building exposed by excavation at Winka is site No WK.2. which was a square brick building consisting of a partition wall with two parts. In the eastern part there are five rooms and in the western part there are three rooms altogether eight rooms. These brick buildings were built of large size bricks of 16" x 8" x 3.6".

Regarding the important findings of archaeological objects from the excavated sites which were excavated from 1975 to 1978 it is worth to mention the pottery of various type and shapes. These pottery found at Winka and Ayet thema excavation sites which can be compared with pottery from Dvaravati sites are (1) spouts, spouts with pouch-like bulge (2) necks of jars (3) oil lamps or shallow cups (4) cooking vessels (5) pots (6) storage jars Apart from earthen pottery, terra-cotta beads and stone beads were also found.

Archaeological excavations at ancient mounds in Winka site were resumed by Department of Archaeology Excavation team starting from November 2015 till February 2016. The ancient mounds excavated by Department of Archaeology at Winka are site No WK 10, WK 11, WK 12, WK 13 and WK 14. CRMA research team visited these excavation sites during their excavation.

The excavations exposed the religious buildings and residential buildings at the excavation site. The excavation unearthed a monastic building with small living rooms inside the building at WK 10. The religious structure unearthed by excavation at WK 11 is a stupa the circular dome of which was built on octagonal terraces by using laterite

and bricks. The structures exposed by excavations at WK 12, WK 13 and WK 14 are residential buildings which were built with partition walls inside the building

Among the excavated findings of archaeological objects, the terracotta votive tablets of Buddha images, pottery with stamped and incised designs, various types and shapes of pottery, terracotta beads and finger-marked bricks are note-worthy. The comparative study of these archaeological excavated findings with Dvaravati period archaeological objects will be mentioned in the following chapter.

Another archaeological site which CRMA Research team has explored is called “Wagaru” site which is located in Than phyu zayat township of Mon State. The excavation sites are located in the eastern part of present Wagaru village. Department of Archaeology has excavated two sites. Excavation exposed at WGU 1 was a lower platform of a Stupa. The laterite stone blocks were used at the base upon which the rows of bricks were built. WGU 2 was a religious building which was destroyed by looters in search of gold objects. Therefore the brick structure was left in bad state losing many bricks dug by looters. Apart from some potsherds no important archaeological objects was found. The date of Wagaru site is estimated around 15th century A.D.

The other ancient city which was explored and studied by CRMA Research team was “Thargara” ancient city which is located in laun-lon township of Ta nin tharyi Region. The geographical location of Thar gar a ancient city is North Latitude 14°10’27” x East Longitude 98°10’2”. The terrain of Thar ga ra ancient city is an elevated Land which is 64 feet above sea level. Tanin thar yi yoma maountain range lies in the East of Thar gara ancient city. To the west of the ancient city lies Dawei alluvial plain. Dawei river flows in the east of that ancient city. Thar gara ancient city is circular in shape which is surrounded by two city walls. Although field explorations were carried out by teams from Department of Archaeology since 1979 yet actual systematic excavations were conducted by the excavation team of Department of Archaeology only in 1999-2000 budget year and 2000-2001 budget year. The structure exposed by excavation of the first year SGR 1. Is a rectangular platform of a stupa. In the second year archaeological excavation unearthed a palace building SGR 2. The palace structure SGR 2 is built of brick and the rooms in the palace building are divided by brick partition walls. In 2015 the excavation team of Department of Archaeology excavated a mound which is located at the southern side of the outer city wall. The exposed structure is a large brick rectangular building which was divided into two parts. The front part is an entrance hall and the large inner hall is considered to be a shrine hall. So this SGR 3. building is considered as a religious building. Inside that building excavation revealed

13 post holes, out of which lead coins were found at the base of eleven post holes. At that time it was probably a tradition to place the coins underneath the wooden posts in constructing the building. The archaeological objects found at SGR 3 site are lead coins, pieces of wood, potsherds, pottery rims, pottery necks, pots, broken parts of glazed jars. The fourth site excavated by Department of Archaeology is SGR 4. which is located about 207 meter at the northwest of site SGR 3. That mound is locally called as “Ayo-oh kone” meaning burial mound since earthen pots including pieces of bones were found by the villagers quite often. The excavation team of Department of Archaeology has selected this mound for excavation in 2015-2016 budget year to see what kind of building is lying underneath the mound. The excavations at SGR 4 exposed ten rows of burial pots and three archaeological layers. All the burial pots were found to be buried inside a pit mixing with dark earth and small pebbles. The burial pots were found at the depth of 60 cm. The total number of pots is thirty-four. The burial pots can be classified as (1) short necked round bottom pots (2) long necked round bottom pots and (3) medium necked round bottom pots. Although we found some red slipped plain ware most of the pots were decorated with stamped designs. This site is supposed to be a secondary burial site. The people of Thar gara ancient city might have cremated the dead body. Then the remains of the bones and ashes were put inside the pots and buried in the secondary burial site – cemetery.

Study on archaeological evidences of Cultural relationship between Myanmar and Thailand.

In Myanmar Pyu culture developed in central Myanmar along the Aye yarwady River valley from 1st century to 4th century A.D. as First Phase and from 4th 5th to 9th Century as the second Phase. In Thailand also Dvaravati culture developed In Northern Thailand such as Ban Dan Lan Hoi, In Central Thailand such as U-thong Bramatin and Suphan-buri, in Northeast Thailand such as Sithep, in Eastern Thailand such as Si-Mahosot and in Southern Thailand such as Mok khalan ancient city. Dvaravati ancient cities developed in contemporary with Pyu period ancient cities from 5th to 9th century AD. Similarly some evidence of cultural relation can be found with Mon ancient cities such as Kyaik-ka-tha and Winka as well as Tanin tharyi Region ancient city such as Thar gara. Archaeological objects are the evidences of cultural as well as trade relation between one ancient city to another. Therefore it is essential to compare the similar archaeological objects from these ancient cities. Among the archaeological objects unearthed by excavations at Pyu ancient cities in Myanmar, symbolic silver coins called locally as Pyu coins are one of the important characteristic of Pyu culture. Pyu coins

are generally of two types. Type one -coins bear the symbol of Sri-vatsa on obverse side and symbol of Baddha-Pitha on the reverse side. Type two -coins bear the symbol of Sri-vatsa on one side and the symbol of rising sun on the other side. Although small component parts of the Sri-vatsa symbol are varied yet the main symbol of Sri-vatsa is the same. In the western part of Myanmar Vesali ancient city, the symbolic silver coins found at the excavation site are bearing Sri-vatsa symbol on one side and couchant bull Nandi symbol on the other side. Similarly excavations at Kyaik katha ancient city in Mon State has unearthed about one thousand symbolic silver coins bearing two types of coins. On one type the symbol of Sri-vatsa symbol on obverse side and Sankha or conch shell symbol on the reverse side. Another type of coins bear Sri-vatsa symbol on obverse side and Kalasa (water-pot) symbol on the other side. Similar findings of symbolic silver coins were made from Dvaravati ancient city which was developed between 5th to 9th century AD in Thailand. In northern Thailand from Ban Dan lan Hoi, symbolic silver coins bearing Sri-vatsa and rising sun symbol were found. Similarly symbolic silver coins bearing Sri-vatsa symbol on one side and the symbol of rising sun on the other side were found at Bramatin in Central Thailand. From Si-mahosot a Dvaravati ancient city in Eastern Thailand, symbolic silver coins bearing Sri-vatsa symbol on one side and rising sun symbol on the other side were found. At U-thong a Dvaravati site in Central Thailand, symbolic silver coins bearing Sri-vatsa symbol on one side and the symbol of the rising sun on another side were found. Therefore it can be assumed that most of the contemporary symbolic silver coins found in Thailand Dvaravati sites bear the symbol of Sri-vasa on one side and the symbol of rising sun on the other side of the coins. Unlike Pyu symbolic silver coins, the symbolic silver coins found at Kyaik kathar ancient city in Mon State bear Sri-vatsa symbol on one side and Sankha or conch shell symbol on the other side on one type and Sri-vatsa and Kalasa –Water pot symbols on another type of silver coins. Similar symbolic silver coins bearing such symbols as Sri-vatsa, Sankha (conch shell), and Sri-vatsa, Kalasa (water pot) were found at Dvaravati site in Suphan buri. Therefore the occurrence of similar symbols on both Pyu coins and Kyaik kathar coins as well as in Dvaravati coins indicate some cultural relation between these ancient cities in Myanmar and Thailand.

Figure 6.83 Photos of Pyu coins with the symbol of Sri-vatsa and Rising sun

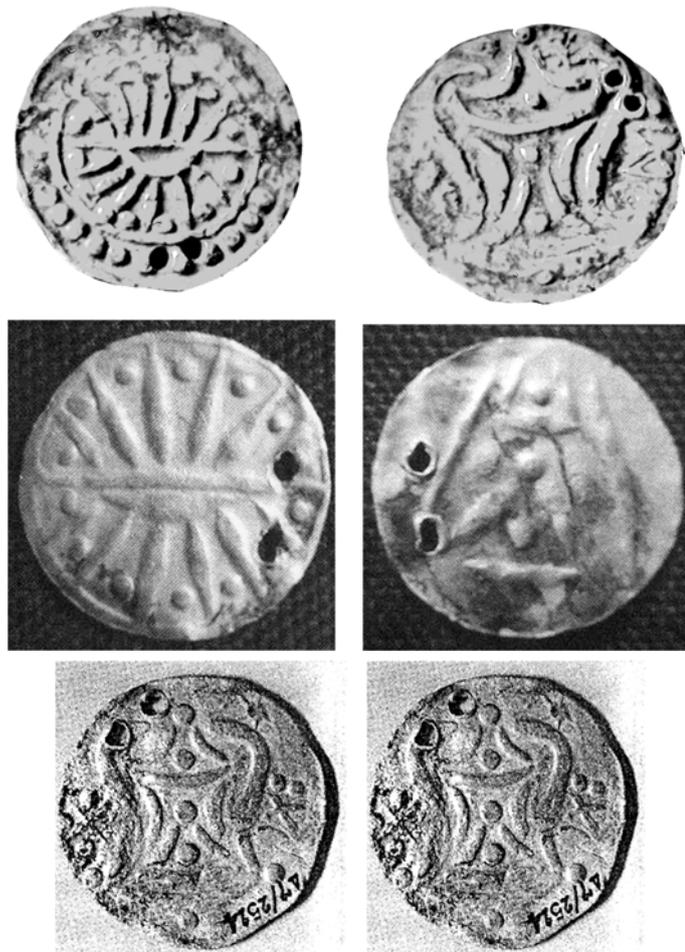
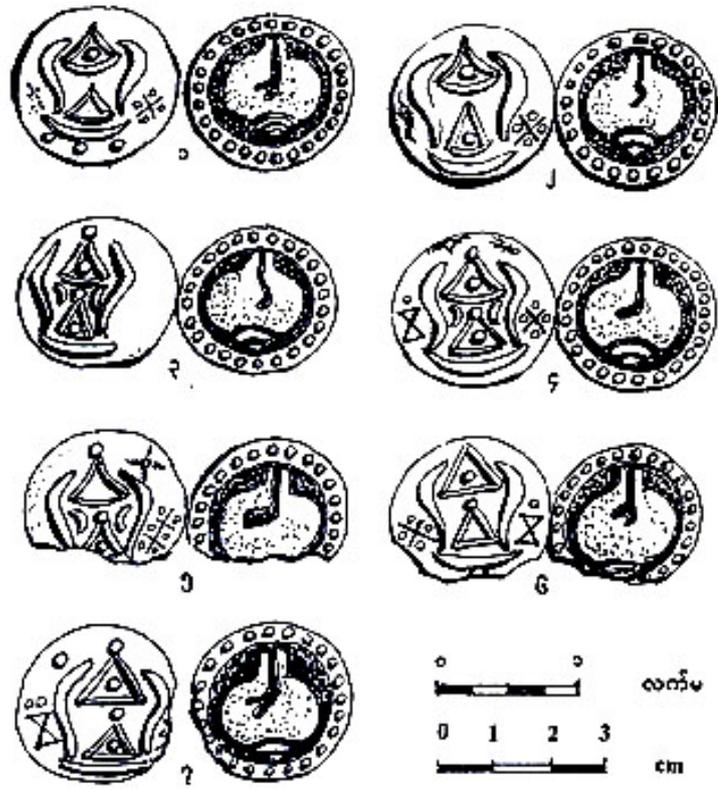

Figure 6.84 Dvaravati coins with the symbol of Sri-vatsa and Rising sun

Kyaukkatha Silver Coins

Figure 6.85 Symbolic silver coins from Kyauk ka thar ancient city Mon State with the Symbol of Sri-vatsa and San kha.

Figure 6.86 Silver coins from Kyauk ka thar- with the symbol of Sri-vatsa and water pot

Conclusion.

As evidenced by the findings of the similar symbolic silver coins in both Myanmar and Thailand it is for sure that the two countries have cultural and trade relations since 5th-6th century A.D. It is also necessary to carry out further research on the study of other archaeological objects such as pottery, beads, jewelry, terracotta figurines etc: The research work should involve field explorations and research study on archaeological objects. The research work should be carry out by Myanmar researchers and archaeologist independently as well as with joint research team. Regarding the research on the study of ancient overland route ie: Southern Route called as Dawei Route and Northern Route called as Zinmei Route, so far the field exploration trip has completed along the Southern Dawei Route. CRMA Resaerch Center and Department of Archaeology joint research team can study and record the historic villages and towns along the Southern Route. However the field exploration to Northern –Zinmei Route has to be carried out in the coming year. In conducting research on cultural and trade relations and in searching for overland route and riverine route, it will be necessary to conduct the research with the help of scientific technology such as GIS survey and cultural mapping. This research work on the cultural relations between Myanmar and Thailand can be enhanced by the cooperation of CRMA Research Center with Myanmar Department of Archaeology

บทที่ 7
การศึกษาเส้นทางเดินทางจากกัมพูชามาไทยโดยนักเดินทางเวียดนาม

การศึกษาเส้นทางเดินทางจากกัมพูชามาไทยโดยนักเดินทางเวียดนามในอดีตจากเอกสารโบราณของเวียดนามนี้มีจุดประสงค์เพื่อทำการศึกษาเส้นทางโบราณในอดีตให้ครอบคลุมจากเอกสารโบราณที่ได้กล่าวถึงเส้นทางในภูมิภาค และเป็นการสอบทานกับเอกสารอื่นๆ โดยจะทำการเริ่มวิเคราะห์เอกสารโบราณของประเทศเวียดนามที่ได้มีการค้นพบเมื่อไม่นานมานี้ และได้แปลจากภาษาเวียดนามเป็นภาษาอังกฤษในโครงการที่ผ่านมาเป็นที่เรียบร้อย เอกสารดังกล่าวได้กล่าวถึงเส้นทางเดินทางทั้งทางบกและทางทะเลจากประเทศเวียดนามมายังประเทศไทย จนถึงภาคใต้ของประเทศไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

The report of the authors of Tong Phuoc Ngoan and Duong Van Chau to King Gia Long in 1810 (originally in Chinese character)

“COLLECTED ROUTES TO THE COUNTRY OF SIAM”

(The Ninth year of Gia Long reign – 1810)

Compiled by Tống Phước Ngoạn and Dương Văn Châu

REPORT

We,

Your Majesty’s Envoy Tống Phước Ngoạn

Your Majesty’s Deputy Envoy Dương Văn Châu

Bow down to report to Your Majesty

Taking Imperial orders, we were sent to the country of Siam as Your Majesty’s envoy, on learning about the routes and the terrain along the Itinerary, we met Master Thụy who explained in details the overland routes and waterways from Ba Thắc estuary [Bassac] to Muang Cha Lang [Tha Lang/Ujong Salang], from mountains at the headwaters to the open sea. We checked the information by asking officer Thanh, interpreter Biển and two captains An and Tâm as well as Vietnamese nationals resident in Siam; by checking their explanation, we realized that the descriptions were mostly the same, only a little different. Then, we recapitulated and selected those descriptions to draw a set of maps and compile a document of the overland routes and waterways to submit to Your Majesty.

But we are completely dim-headed and weak; we eagerly long for Your Majesty’s sagacity.

We carefully report, the tenth of the seventh month, the ninth year of Gia Long reign [9 August 1810].”

The introduction of Prof. Ch'en Ching-ho about the authors and the book made in Hong Kong University in 1966.

[Ref.: Collected Records of Itineraries to Siam, Historical Material Series No. 2, Southeast Asia Studies Section, New Asia Research Institute, The Chinese University of Hong Kong, Hong Kong, 1966.]

[The book “COLLECTED ROUTES TO THE COUNTRY OF SIAM” was compiled by Tống Phước Ngượn and Dương Văn Châu, which was republished by The Southeast Asia Studies Section – New Asia Research Institute, The Chinese University of Hong Kong in 1966 under the spell of Prof. Ch'en Ching-ho.

About the authors:

Tống Phước Ngượn: One of “Bang Kok meritorious officers” of Emperor Gia Long, who went to Siam with the Emperor in the second time. In November 1809, he was the envoy of a Vietnamese diplomatic corps to Siam. Early in July 1810, he came back and presented the map of Siam to the Emperor. He went to Siam the second time in 1811. He was found guilty and was dismissed from duties in 1816.

Dương Văn Châu: Deputy Envoy of the Vietnamese diplomatic corps to Siam in 1809. Later, he was found guilty and was executed.]

The translation of the original book in Chinese character into Vietnamese made by Mr Pham Hoang Quan. The Vietnamese version of the book published by the “Journal of Research and Development”, No. 8 (106). 2013, Department of Sciences, Technology and Environment of Thua Thien –Hue Province.

The English translation from Vietnamese made by Mr Nguyen Thanh Xuan in Spring 2015.

FOREWORD

By The Journal of Research and Development

“Collected Routes to the Country of Siam” is a Han-Nom (Chinese character) collection of documents describing the routes from Vietnam (direct from the South) to Siam (Thailand), a few other countries in Southeast Asia and the islands on Gulf of Thailand. This is a collection of documents explaining the map of the Country of Siam,

made by Tong Phuoc Ngoan and Duong Van Chau during their trip to Siam as emissaries in 1809, then returned and offered to King Gia Long in 1810. However, because of the unclear reasons, these documents had been forgotten completely until almost 150 years later, in 1959, a Chinese scholar is Professor Tran Kinh Hoa (Ch'en Ching-ho) found out the "Collected Routes to the Country of Siam" when he participated in arranging the administrative documents of Nguyen Dynasty, through the UNESCO's sponsored program for Hue University. Realizing this is a rare document, has valuable multi-faceted reference, Professor Tran Kinh Hoa and some other researchers conducted research work, annotation and in 1966, the "Collected Routes to the Country of Siam" was printed textually in Hong Kong. Even though, it took nearly 50 years, the interior readers began to know the "Collected Routes to the Country of Siam" through introduction and citation of the translator Pham Hoang Quan in Journal of Research and Development at the end of 2011.

About the content, "Collected Routes to the Country of Siam" describes the road and waterway itineraries from Southwest across Cambodia to Siam, especially the inland routes of Siam to the Myanmar border, going down to the west coast of the Malay Peninsula, and the islands in the Gulf of Thailand. Most of the routes is described in an unifying criterion: determine the direction, distance, travel time, a detailed description of the geographical object (mountain, river, seaport, pool, gulf, island,...), the scenery on the way, the resources and minerals... The important place-names is recorded about the situation of the military garrison of the host country, the situation of population and economic activity, culture... Only mentioned the summary of these content show that the valuable reference of Collected Routes to the Country of Siam to geography, communication, history, ethnographic, linguistics, military..., not only for Vietnam but also in many other countries in Southeast Asia area.

Over 200 years after completion, this valuable collection of documents presents the readers through the translation and annotation of researcher Pham Hoang Quan. Unfortunately, the attendant map is still not found. Be known, the author Pham Hoang Quan is preparing to reconstruct the map based on the Collected Routes to the Country of Siam's content and it is combined to compare with the modern maps, its purpose is to add reference value of the work.

Obviously, with a document written in both Chinese characters and demotic scripts, the object describing is diverse, the areas spread, involving many countries with hundreds of place-names need to identify and annotate, the first version is inevitable shortcomings, we look forward to receiving feedback from readers everywhere for the next edition will be better.

SUMMARY OF LAND ROUTES FROM CAMBODIA TO THAILAND

(I)

UPPER OVERLAND ROUTE

From the quarters of Phnom Penh: there are two roads (* Only the west road was described in the record *)

1. Leads to the west

Phnom Penh → 6 days to get to Lục Khôn Uất (Pursat?)

Lục Khôn Uất (Pursat?) → 6 days to get to Bát Tầm Bôn (Battambang)

From Battambang, the road divides into two:

1.1 The southern road

Battambang → 5 days to get to Muang Bang Cương [Prachinburi]

Muang Bang Cương [Prachinburi] → 1 day to Muang Bắc Niu [Paetriu]

Muang Bắc Niu [Paetriu] → 2 day to Vọng Các [Bangkok]

1.2 The western road

Battambang → 10 days to get to Muang Cổ Lạc [Khorat/Korat]

From Muang Cổ Lạc [Khorat/Korat], the road divides into two

1.2.1 The southeast road

Muang Cổ Lạc [Khorat/Korat] → 3 days to get to Muang Bang Cương [Prachinburi]

1.2.2 The west road

Muang Cổ Lạc [Khorat/Korat] → 5 days to get to Muang Sảo Hải [Saohai]

Muang Sảo Hải [Saohai] → 2 days to get to Thượng Thành [Ayutthaya]

Thượng Thành [Ayutthaya] → 1 day to get to Vọng Các [Bangkok]

From Thượng Thành [Ayutthaya] then the road divides into two, the upper and the lower road

1. The upper road

Tam Bảo pagoda [Tiratna] → 1 day to get to Muang Sủ Phân [Suphanburi]

Muang Sủ Phân [Suphanburi] → 3 days to get to Muang Bắc Liệt [Pakphraek]

From Muang Bắc Liệt, the road is divided into two:

1.1 The west road:

Muang Bắc Liệt [Pakphraek] → 3 days to get to the border of Phù Ma [Burma/Myanmar]

1.2 The south road:

Muang Bắc Liệt [Pakphraek] → 3 days to get to Muang Me Năm Noi [Sai Yot Noi]

2. The lower road

Tam Bảo pagoda [Triratna] → 2 day to get to Muang Lục Khôn Xây Sĩ [Nakhon Chaysi]

2.1 From Muang Lục Khôn Xây Sĩ [Nakhon Chaysi], the road is divided into two:

Muang Lục Khôn Xây Sĩ [Nakhon Chaysi] → 2 days to get to Muang Sủi Phần

Muang Lục Khôn Xây Sĩ [Nakhon Chaysi] → 2 days to get to Lạc Phi Ngõa rampart [Ratburi]

2.2 From Lạc Phi Ngõa rampart [Ratburi] the road is divided into two:

Lạc Phi Ngõa rampart [Ratburi] → 2 days to get to Muang Bắc Liệt [Pakphraek]

2.3 From Muang Phạp Phi [Phetburi] the road is divided into two:

(East) Muang Phạp Phi [Phetburi] → 0.5 day to get to Băng Kiếu seaside [Pak Thale]

(South) Muang Phạp Phi [Phetburi] → 5 day to get to Tà Nào Thùng [Prachuap Khiri Khan]

Tà Nào Thùng [Prachuap Khiri Khan] → 2 day to get to Phù Ma [Burma/Myanmar]

Tà Nào Thùng [Prachuap Khiri Khan] → 2 day to get to Muang Ban Tà Phan [Bang Saphan]

Muang Ban Tà Phan [Bang Saphan] → 3 day to get to Muang Chiêm Bôn [Chumphon]

Muang Chiêm Bôn [Chumphon] → 3 day to get to Láng Sơn village [Lang Suan]

Láng Sơn village [Lang Suan] → 3 day to get to Muang Xây Gia [Chaiya]

Muang Xây Gia [Chaiya] → 5 day to get to Muang Lục Khôn [Nakhon Sithammarat]

Muang Lục Khôn [Nakhon Sithammarat] → 5 day to get to Sóng Sẻ [Songkhla]

West: Sóng Sẻ [Songkhla] → 2 day to get to Mường Say [Muang Saiburi]
 Me Năm Lọt [Mae Nam Khirirat – (Suratthani)] → 6 day to get to Muang
 Cua Thùng Cua Bá [Takua Thung – Suwan Khuha]

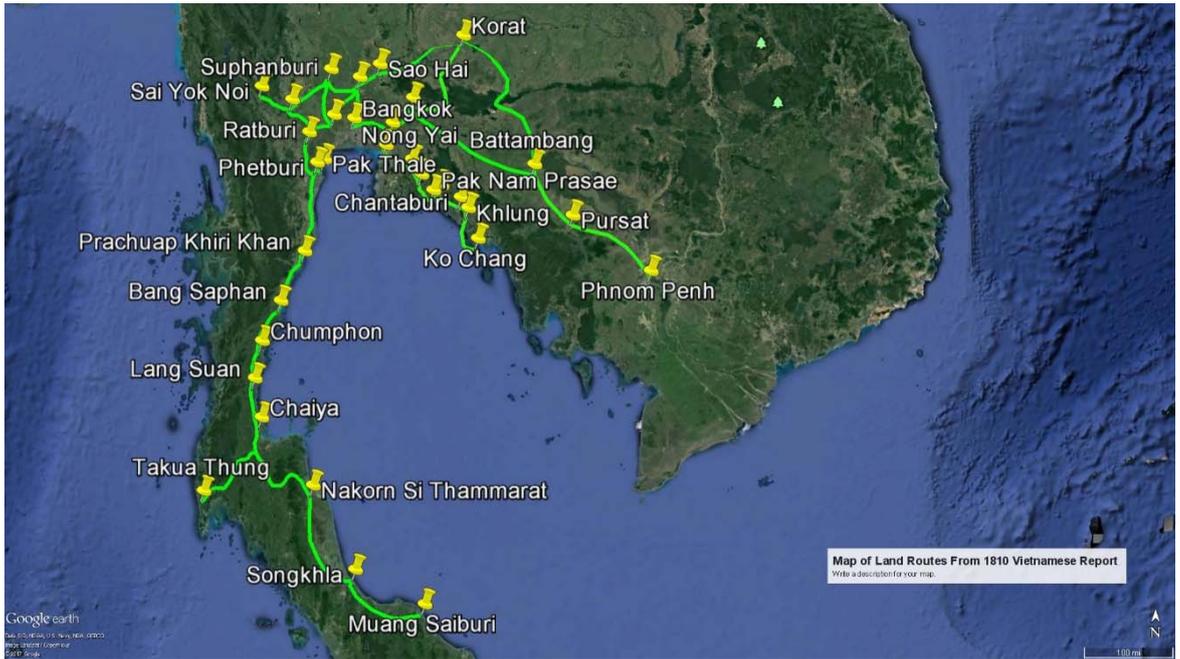
(II)

LOWER OVERLAND ROUTE

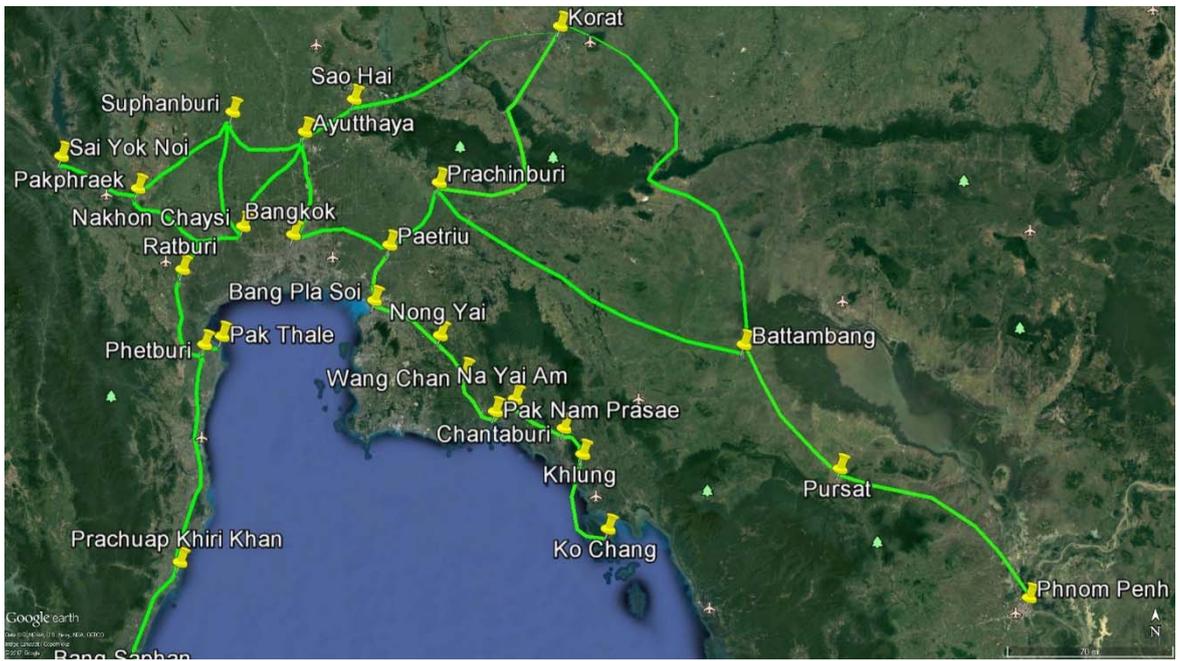
Dương Khảm peak [Ko Chang] in Đồng Lớn [Paknam Khlong Yai/Laem Sak] taking
 waterway to enter the river and going ashore at Lê Lưu village [Tha Chet]

Lê Lưu village [Tha Chet] → to get to Muang Đồng Lớn
 Muang Đồng Lớn → 1 day to get to Viên river [Khlung]
 Viên river [Khlung] → 1 day to get to Chân Bôn [Mae Nam Chantaburi]
 Chân Bôn rampart [Chantaburi] → 2 day to get to Phó Uyển village [Na Yai Am]
 Phó Uyển village [Na Yai Am] → 1 day to get to Phật Sẻ [Pak Nam Prasae]
 Phật Sẻ [Pak Nam Prasae] → 1 day to get to Bàn Trăm [Wang Chang]
 Bàn Trăm [Wang Chang] → 1 day to get to Muang Lô Đốn [Nong Yai]
 Muang Lô Đốn [Nong Yai] → 1 day to get to Bãng Kha Sỏi village [Bang
 Plasoi/Chonburi]
 Bãng Kha Sỏi village [Bang Plasoi/Chonburi] → 1 day to get to Muang Bắc Niêu
 [Paetriu], then the route joins the upper route

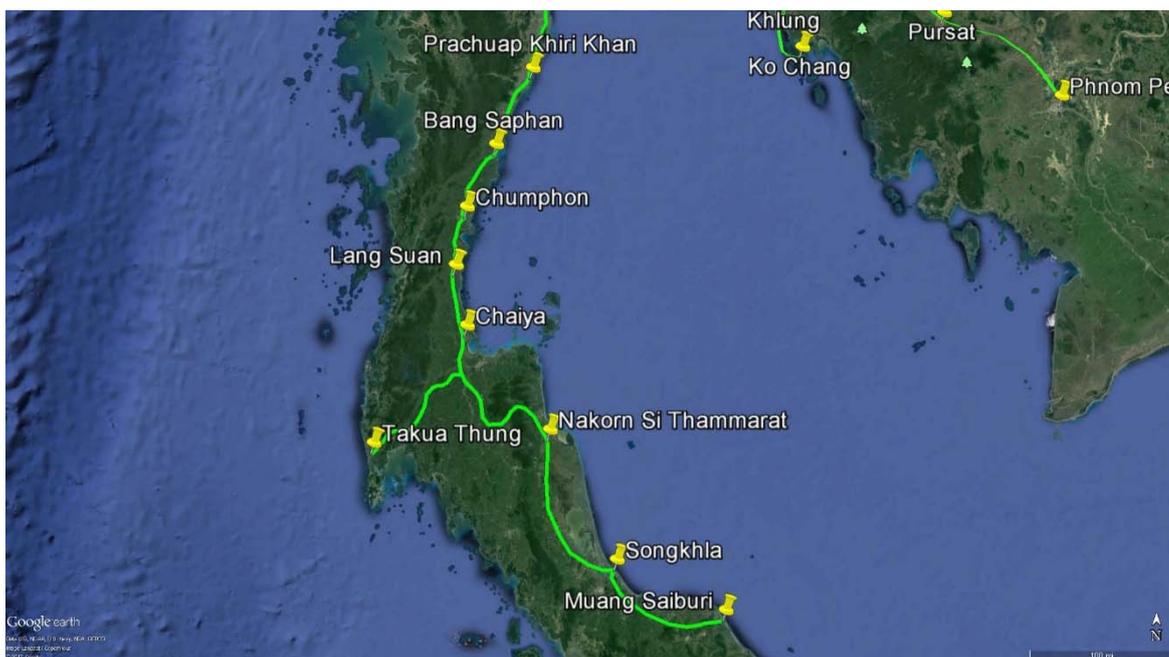
จากข้อมูลเส้นทางต่างๆ ที่สังเคราะห์ได้จากบันทึกการเดินทางนี้ ทำให้สามารถเห็นภาพ
 เส้นทางในอดีตในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งสามารถพัฒนาเป็นข้อมูลแผนที่ดังต่อไปนี้

ภาพที่ 7.1 ภาพรวมของเส้นทาง

ภาพที่ 7.2 เส้นทางตอนบน

ภาพที่ 7.3 เส้นทางตอนล่าง

บทที่ 8 การศึกษาความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมข้ามพื้นที่จากพิมายถึงจามปา

บทนำ

นอกจากการศึกษาในแต่ละประเทศแล้ว ยังได้มีการศึกษาความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมข้ามพื้นที่ในลักษณะเป็นการศึกษาเปรียบเทียบในระดับภูมิภาค โดยมีการศึกษาในประเด็นการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะจากพิมายถึงจามปา เป็นการดำเนินการศึกษาความเชื่อมโยงทางศิลปะเพื่อให้ถึงการกระจายตัว การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมเชิงพื้นที่ โดยในที่นี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นผลจากระบบคมนาคมในสมัยนั้นส่งผลต่อการกระจายของวัฒนธรรมออกจากศูนย์กลางไปตามเส้นทางเชื่อมโยงคือจากเมืองพระนครไปยังเมืองพิมาย และเส้นทางจากเมืองพระนครไปยังอาณาจักรจามปา

การศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะจากพิมายถึงจามปา

**Vimayapura, Yasodharapura and Vijaya
Nandana Chutiwongs¹ (Thailand) and Tran Ky Phuong² (Vietnam)**

¹ Advisor, CRMA Research Center

² Researcher, CRMA Research Center

Vimayapura, Yasodharapura and Vijaya represented three outstanding political and cultural centres of Mainland Southeast Asia during the 12th century. Each had a long history and prehistory of its own, but are related to one another through politics, commerce, and culture, as reflected in inscriptions and tangible remains of art and archaeology.

General maps of Mainland Southeast Asia, one showing the present day situation (Fig. 8.1), next to that marking out ancient sites of the historical period (ill.1-2). Many parts of Southeast Asia evidently received strong impacts of Indian culture from the beginning of the Common Era. There are enough indications of streams of culture and bearers of culture coming from India by sea. Trade and desires for material gains would have had inspired the contact, which in course of time brought about the introduction and assimilation of more intellectual nature. Religious teachers, missionaries and artisans followed in the footsteps of traders

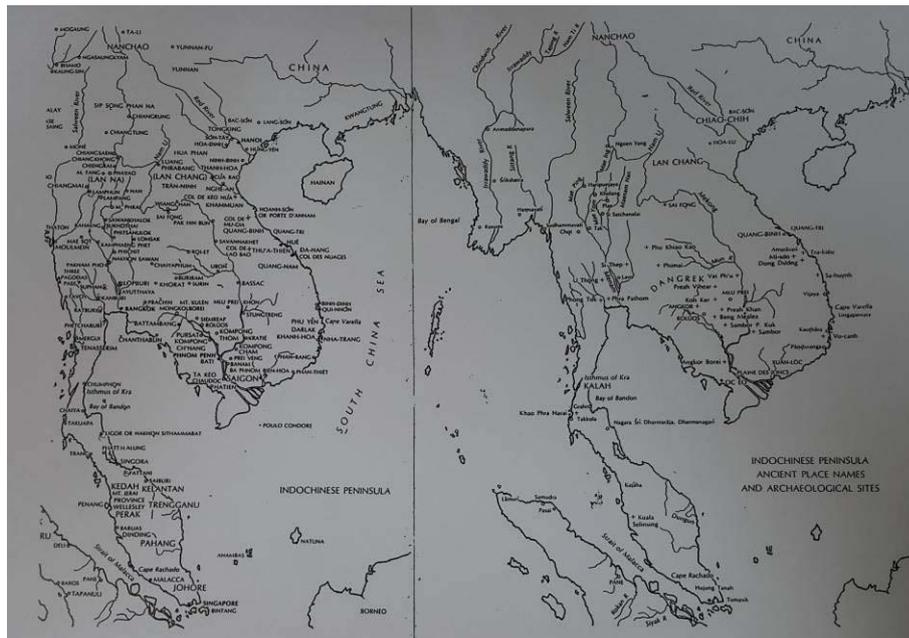

Figure 8.1 Map of Southeast Asia

along the international sea routes joining the Roman empire in the west and imperial China in the east, passing through the Middle East, India, Sri Lanka, peninsular Thailand, Malaysia and the islands of Indonesia. There are indications of many trading stations and settlements rising up along the coasts of Southeast Asia, enriched by trade and by the many benefits of Indian culture, namely Indian systems of state organization and kingship, Indian system of writing, Indian way of thoughts, philosophy and religions especially Buddhism and Hinduism. The peoples of the new countries adopted the use of Indian sacred languages, literature, myths and legends and rituals that enhanced kingship and brought about the unification and consolidation of the native societies. Many aspects of Indian culture had taken deep roots in the native soil, nourished by the substance of the new environments, to become integral part of the peoples' way of life and still have a strong impact on Southeast Asia today.

Many communities of Southeast Asia received, absorbed and eventually proceeded to develop and modified the imported elements to suit their own particular requirements and taste, each according to its own cultural and ethnic background, its inherent indigenous thoughts and custom, and its indigenous way of life. Several communities flourished, expanded and came into contact with one another. There must have been conflicts and disputes, but also benefits based on exchange of goods, ideas and technology. Many settled communities developed into

cities, which in course of time expanded and became consolidated into kingdoms, ruled by a central authority.

Indian system of kingship, Hinduism and Buddhism were brought over from India, largely by learned scholars, *pandits*, teachers and missionaries. Many travelled through Southeast Asia on their missions to the imperial court of China, the great country which had shown much interests in Indian religions and rituals that greatly glorified the imperial authority and divine kingship. China is known to have been very keen to invite erudite *pandits* and teachers from India to disseminate their teachings in China and also to translate words of wisdom from Indian Sanskrit texts into Chinese. It is a fact that many important Sanskrit texts now exist only in Chinese translation.

There are records of many renowned Indian scholars travelling to or through Southeast Asia to China (Bagchi 1950). Kingdoms using sacred Indian names, ruled by kings using consecrated Indian titles, grew up in many parts of Southeast Asia, such as Sri Ksetra and Sudhamavati in presentday Myanmar, Dvaravati in Thailand, Vyadhapura and Isanapura in Cambodia, Amaravati and Panduranga in presentday Vietnam, Lankasuka and Tambralinga in the Thai-Malay peninsula and Tarumanagara in western Java. Indian religions were adopted at the courts, enjoying the patronage of the rulers and in turn endowed the rulers and kingship with divine, or at least superhuman, flavour.

Teachers, missionaries and pilgrims travelled along the great traderoutes by land through the deserts and oases of Central Asia, and by sea along the coasts of India, Sri Lanka, and Southeast Asia, passing through the Strait of Malacca or through the islands of the Indonesian archipelago, or cutting across the narrow isthmus to follow the coastlines of the mainland towards China. These sea routes, already frequented from the early centuries of the Common Era, continued to be operative through out the centuries, became especially favoured after the 8th century when the landroutes through Central Asia were made unsafe by fierce nomadic tribes, who were true experts in plundering and demolishing towns and cities and even kingdoms. Sea-routes from India to Southeast Asia became more frequented from that time, and continued to remain so through the period of European expansion and to the present day. Underwater archaeology and GPS and other advanced Technologies have now uncovered much evidence of international, consisting a.o. of sunken ships and abandoned harbours along the coastlines of India, Sri Lanka and Southeast Asia.

Advanced technology and many other higher aspects of culture followed in the footsteps of merchants and traders, from one cultural centre to another. Teachers, philosophers, learned missionaries, artisans travelled to new countries and frequently

found patronage at courts, or in the service of the other high and mighty persons. Hinduism and Buddhism took root, and spread out to lead a new life in the new countries, making use of Indian literature and visual arts that served to express and implant religious beliefs. Indian models would have been faithfully followed at the very beginning, but the imported culture became more and more adapted to the new surroundings, absorbing the elements of the soil, to eventually evolve a new life of its own. Indian elements lay at the basis of the urban cultures of Southeast Asia, but each local culture had successfully evolved distinctive traits characteristic of its own, in accordance with its own indigenous beliefs, customs, traditions and sentiments.

Temples, religious structures and icons were constructed to express beliefs and devotions to the new religions: Hinduism and Buddhism, following first Indian forms, designs and models, which are visual reflections of sacred symbolism and beliefs of the Hindus and Buddhists. Grand temples rose up in many parts of Southeast Asia, most of them show stylistic derivation from the Dravida or Dravidian style of the Southeastern coast of India. Many examples at Mahabalipuram on Southeastern coast of India (Fig. 8.2), show buildings on square groundplan, crowned with multi-layer roof-stories, adorned with miniature replicas of the building itself. Such type had become characteristic of the Dravida style of Southeastern India from the 7th century CE. Largely inspired by such Indian models, each country of Southeast Asia from Myanmar to Champa and down south to the Indonesian archipelago developed its own particular style that had been conventionally maintained and carried on evolution of its own through the following centuries.

Figure 8.2 Temples with multi-storied roof layers, Mahabalipuram, South India c.7th century

Vimayapura (now Phimai) in Thailand, Yasodharapura (now Angkor) in Cambodia and Vijaya (now Binh Dinh) in Vietnam were once outstanding political and cultural centres of Southeast Asia. They were neighbours, sharing history, political and cultural relations as well as fluctuating, shifting and overlapping frontiers. There had been conflicts, clashes of power and wars, but also at times there were peaceful relations beneficial to all in the fields of economy, resources, technology and artistic achievements. Much physical evidence of such relations have now been supplemented by recent activities of ANGIS and CRMA, tracing and revealing more and more visual and tangible evidence through advanced technology and new scientific methods.

Vimayapura in presentday Thailand, is best known through this temple complex called Prasat Phimai (Fig. 8.3) which was once the nerve-centre and ritual hub of the community. This region had long shared history and culture with Cambodia. It could have been called Bhimapura in ancient inscriptions, forming part of the Khmer country and civilization from the so-called pre-Angkor period and throughout the heyday of Yasodharapura. Inscriptions and remains of temples which have been

Figure 8.3 Prasat Phimai, Vimayapura

found scattered in Northeastern Thailand may testify to this. Many of these temple remains, inscriptions and other archaeological evidence have been surveyed and published (*Plan and Report* 1959; 1960-61); Subhadradis Diskul 1967; 2001; *Inscriptions from Thailand* 1986), mapping out human settlements and their possible political and cultural relations with one another, as well as outlining hypothetical patterns of contact and communication. Recent surveys by CRMA have successfully defined many

routes of land-based communication joining the east and the west of mainland southeast Asia and a part of the peninsula (*Reports CRMA 2012-2014*).

The region of Vimayapura in the 12th century was under the rule of the dynasty of Mahidharapura, which extended its authority to Yasodharapura and beyond. Many magnificent temples were raised by kings and high dignitaries in honour of the gods of Hinduism and the Buddha, in the style which is close to that of many royal temples of Yasodharapura, the many century-long capital of the Khmer country. The main period of building at Prasat Phimai, as represented by its magnificent central shrine, dates from the early years of the 12th century, showing many characteristic features of temples built during the first half of the same century, such as the complexes of Prasat Phnom Wan and Phnom Rung in Northeastern Thailand and many others at Yasodharapura in Cambodia.

Most characteristics of temple architecture of this period are a basically square shrine, standing on a carved base or plinth, formed of several mouldings which show conventional designs and decorative motifs typical of the so-called Angkor Wat style of the first half of the 12th century. The tower roof had developed from the multi-layer roof typical of the Dravida style of Southeast India, which after a long evolution, has acquired a new form characteristic of the early 12th century. The roof layers have become compressed together to form a smooth and running profile resembling the shape of a pointed lotus bud. Each layer of the roof is richly adorned with figures and motifs, symbolic of the underlying meaning of temple architecture of the Hindus and Buddhists, which stands for the residence of the supreme deity, marking the centre and the very axis of the Universe.

Closer view of the tower roof (Fig. 8.4), consisting of several receding layers, each adorned with arched pediments on four sides and antefixes at recessed corners, showing figures of deities guarding the directions of the Universe, and various levels of heaven. The roof rises up in smooth lines forming an elegant contour of a lotus bud, reaching up to the pointed summit that stands in line with the main icon in the sanctum below.

Figure 8.4 Prasat Phimai, details of structure and ornamentations

Richly carved mouldings adorned the upper part of the walls, synchronising well with the decorative order of the plinth below (Fig. 8.5). These display conventional decorative motifs and order of the period, consisting of thin mouldings of round pearls or beads that may have become elaborated to look like rows of lotus buds with unfurled petals, accompanied by broader mouldings of large stylized lotus petals, and flower designs compressed in geometrical frames, square as well as triangular. Such architectural form and decorative motifs are also encountered at two other magnificent temple complexes in Northeast Thailand, namely Prasat Phnom Wan (*Prasat Phnom Wan* 2001) and Prasat Phnom Rung (*Prasat Phnom Rung* 1988), the main period of each dates from about the same period.

Figure 8.5 Prasat Phimai, details of ornamental and structure of plinth

Further east, Cambodia provides rich examples and remains of temple architecture dating from about the 7th century to the 13th century and beyond. Early examples, such as Prasat Thma Da on the Phnom Kulen, early half of the 9th century, reveal form and design which are still quite close to the Indian Dravida models, and would have had parallels in early temple architecture of neighbouring Champa. This picture (Fig. 8.6) shows an example of early half of the 9th century, at Prasat Thma Dap, where the roof layers were still clearly distinguishable in receding steps, then (below) Prasat Neang Khmau from mid 10th century, and Banteay Srei (upper right) from the second half of the same century (967 CE), where the roof

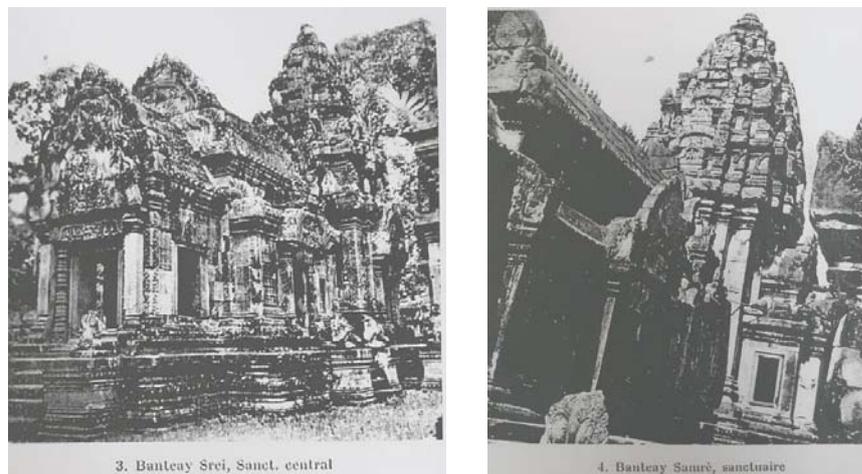

Figure 8.6 Banteay Srei, 10th century and Banteay Samre, 12th century Structure and form of tower roof

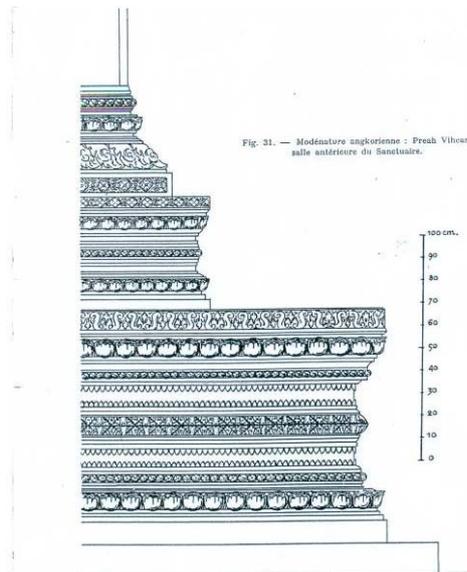
layers became more compressed, and last the Banteay Samre near the southeast corner of the great artificial lake Yasodharakataka or Eastern Mebon at Angkor. This last, Banteay Samre, constructed in the first half of 12th century, belonged to the same style as Prasat Phimai. Another better view of Banteay Samre (Fig. 8.7). Architectural form and decorations are comparable with those of Prasat Phimai of Vimayapura, the cella has a square groundplan with recessed corners, crowned with elegant bud-shape tower roof, tapering up towards the pointed summit. Rich ornamentations on the frieze and plinth followed the order and style of early 12th century.

Figure 8.7 Banteay Samre, design and structure

A drawing showing the structure of the plinth and mouldings from the fully developed period of Khmer temple architecture (Fig. 8.8), with several superseding mouldings, narrow and broad, containing a conglomeration of conventional decorative motifs, i.e. thin mouldings formed of a row of bead-like pearls which have evolved into round lotus buds with still unfurled petals, broader mouldings formed of broad and ornate lotus petals furling outwards, shown in a variety of stylized versions, besides broad bands carved with flat flower motifs confined in geometrical frameworks, square and triangular. Similar architectural and decorative style can be observed at many royal temples at Yasodharapura, such as Banteay Samre which we have just seen on the screen, Prasat Thommanon, Prah Pithu and the magnificent Angkor Wat (Fig. 8.9, Fig. 8.10), the most perfect in design and the zenith of Khmer architecture, first half of the 12th century.

Further east, in Champa, the country of the Chams in presentday Vietnam, temple buildings had also followed several phases of development, parallel to those of the Khmers at Yasodharapura, but using bricks as main building material,

Figure 8.8 Structure and ornaments of mouldings on temple plinth, design and decorative patterns

Figure 8.9 Angkor Wat, Yasodharapura

Figure 8.10 Angkor Wat, Tower roof and decorations

appended by sculptural decorations in stone. A reconstruction drawing of the *kalan* or tower-temple called Mi-son A 1 at Mi-son (Fig. 8.11), a huge building revealing the classical design and form that were achieved by the Chams in the 10th century, this again has developed from Indian Dravida models, retaining the square cubical groundplan of the body, but had become tall with accent on verticality further emphasised by bands of scrollworks climbing up to reach the cornice under the superstructure which is a tower roof formed of 3 receding layers, all distinctively visible and countable. Each step is adorned with small reproductions of the *kalan* itself, including those that stand out distinctively at each corner. The tower usually has 3 false entrances, together with a real one frequently facing east, each slightly juts out and framed within an ornate shallow porch, crowned with narrow and rising arch which in turn is enclosed in another ornate framework reproducing the form and decoration of the facade of the *kalan* itself, with which still have a clear impact on Southeast Asia today, its superstructure going up in three steps towards the pointed top. The plinth shows a different form and different order of decorations from what is seen the Khmer temples. Comparing with the tall bod and tower roof, the plinth is conspicuously low, adorned not with an accumulation of several mouldings with decorative designs, but with small replicas of the building itself at the corners, supported on bands formed of of continuous rows of small niches and arches

supported on short columns. This classical style continued to be maintained showing but little development throughout the entire period of Cham culture

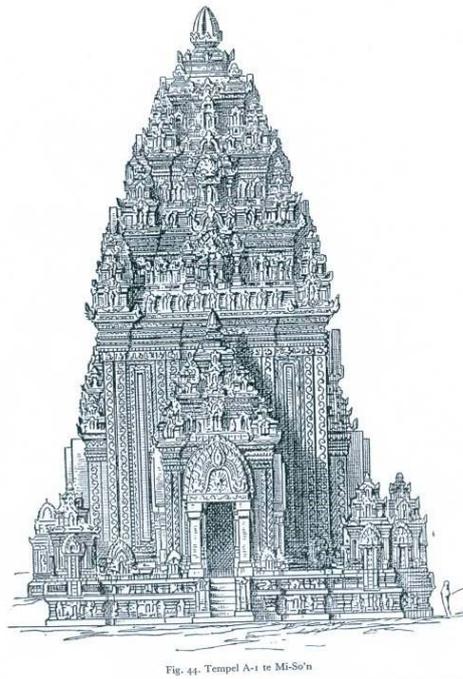

Fig. 44. Tempel A-1 te Mi-Son

Figure 8.11 Reconstruction Mi-son A1 classical period of Cham architecture

In the region of Vijaya, Cham capital of the 11th century and beyond, now modern Binh dinh in the south of Vietnam, we come across several buildings and groups of buildings built by the Chams. This is the group of three *kalans* at Duong Long, a site also known in publications as Van Tuong (Fig. 8.12), situated on a hill near the River Con which flows towards the sea. All three, also known as the Ivory Towers, how features of the 12th century, the time when the political powers of Yasodharapura extended far into both presentday Thailand and Vietnam.

The Ivory Towers at Duong Long. Twelfth centuey examples of Cham temple architecture, built in bricks, the native building material of the Chams, all huge towers with the typical cubical and tall body, crowned with tower roof built up in three steps supporting the pointed top. Plan and design followed the classical Cham models such as represented by Mi-son A 1. All are impressive buildings with clear accent on height and verticality typical of Champa, but the shape of the roof, its structure and many of their decorations recall those typical of Khmer architecture of the 12th century, as seen at Vimayapura and Yasodharapura. We notice the peculiarity shown especially at the central building, what seems to be the front door but raised on an uncommonly

high level. This, is actually what is left of the door of the inner shrine at the end of a long vestibule which has now disappeared. This feature can be compared with the plan of the main temple at Prasat Phimai at Vimayapura, and that of Banteay Samre at Yasodharapura (Fig. 8.13).

Figure 8.12 Group of three *kalans* at Duong Long, Vijaya

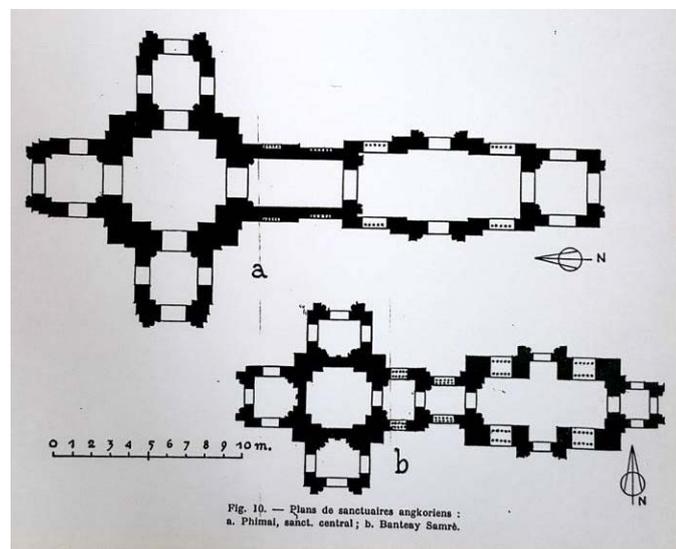

Figure 8.13 Ground plan of Prasat Phimai and Banteay Samre

There are also at the site, fragmentary remains of stone plinths and pieces of decorations carved in Khmer style, such as this multiheaded and crowned naga which had fallen from the roof (Fig. 8.14). Remains of carved stone plinth of the Duong Long temples, showing not the conventional motifs and order typical of Cham style, but the plinth formation of several mouldings, as common to classical Khmer style. We

recognize here (Fig. 8.15) among other motifs, mouldings carved with round pearls, with rows and continuous lines of ornate lotus petals, and geometrical flower designs much favoured by the Khmers, although all these have acquired a localized form and development under the Cham treatments. The rows of ornate lotus petals, clearly defined in the Khmer style, tended to lose their clear outlines, the petals had become squarish and tend to press tightly to one another, or else had become further developed according to Cham fantasy, here to be inserted with multiplied snake heads in each petal. The narrow mouldings of round pearls, small but ornate, in the Khmer style of the classical period, have become large and conspicuous, smooth and tending to turn into the typical and conventional and much loved Cham motif, namely prominent and full female breasts - one of the most curious but most distinctive, conventional and typical motifs favoured in Cham art from classical time and beyond. This motif appeared to be connected with the mythical origins of the great Cham dynasty of Indrapura. A corner of the plinth (Fig. 8.16), with heavy moulding composed of rows of female breasts, had replaced the thin mouldings with round pearl or lotus buds as favoured in Khmer style, as seen at Prasat Phimai, Banteay Samre, and other temples of 12th century Northeastern Thailand and Cambodia. Decorative motifs on facades and roof layers (Fig. 8.17) show many features of Khmer conventions, including corner antefixes carved in the form of many-headed and diademed *nagas*, and garuda-like figures supporting the lower level of the roof, but these are seen side by side with the narrow and pointed arches typical of Champa, as shown here over the false door on northern side of the southern tower, side by side with those on the southern side of the northern tower, repetitive narrow arches above the false doors, common to Cham architecture, seen here side by side with Khmer-style snake antefixes and monster's head. Among stone sculptures and fragments lying at the site of Duong Long are finely carved elephant figures (Fig. 8.18) wearing neck ornaments and diadem, imitating Khmer style. More examples showing impact of the temple style of 12th century Yasodharapura have also been noticed at other sites in the region of Vijaya, such as Hung Thanh to the southwest of Duong Long. Political powers of Yasodharapura during the 12th century which extended far and wide into presentday Thailand, Laos and Vietnam, and found reflections in inscriptions, temple architecture and ornamentations.

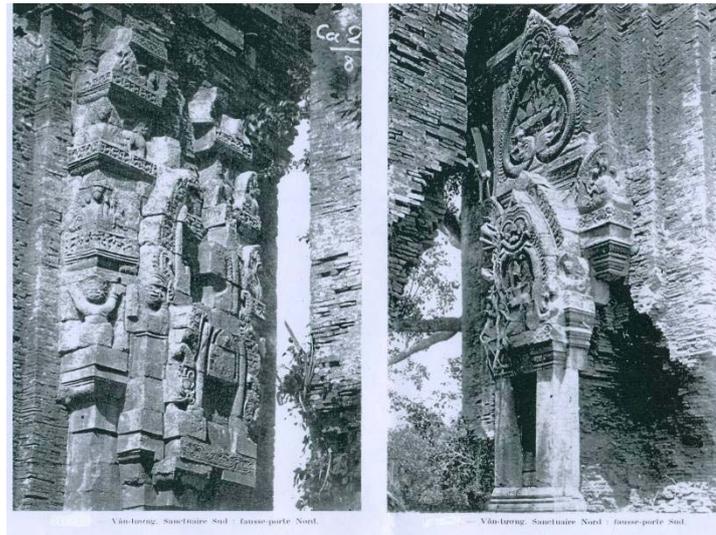
Figure 8.14 Remains of sculptures and stone fragments at Duong Long

Figure 8.15 Carved stone base and mouldings of *kalan* at Duong Long

Figure 8.16 Carved stone base and mouldings of *kalan* at Duong Long

Figure 8.17 Ornaments on lower roof layers and façade of two *kalans*

Figure 8.18 Stone elephant at Duong Long

Coming to iconic sculptures, at least two or three stone images of many headed and many armed Siva in such a dancing posture have been discovered among the temple remains at Duong Long (Fig. 8.19). These stone images, carved in relief against triangular back panel, most probably formed the central motif of ornate pediments crowning the entrance or the false doors of these ivory towers. The god has three visible faces and four pairs of arms, wielding weapons and holding two lotus buds by their stem. The god is shown in dancing posture, supporting himself on the right foot, while lifting up his left leg and performing meaningful gestures with both hands. He is shown to be wearing Khmer-style garment characterised with overturned pleated

upper border and long elegantly draped front-folds. The theme of Siva, endowed with many arms (from 4 to 16 or more) performing dynamic dance was one of the most favourite iconic themes found in Cham art from the 8th century and beyond. An example from Phong Le (Fig. 8.20), attributed to about the end of the 9th century, 16-armed Siva dancing his dynamic and majestic dance among musicians and worshipping divinities. The composition and details of the scene as well as the attitudes of the legs, arms and hands were largely inspired by Indian art of the so-called post-Gupta period, especially as seen in the style of the Western Calukya dynasty of the Southwestern coasts of India (about

Figure 8.19 Multi-armed and Multi-headed dancing Siva from Doung Long

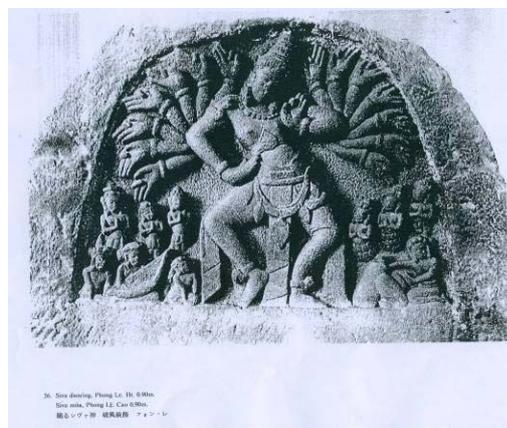

Figure 8.20 Multi-armed dancing Siva from Phong-le

7th – 8th century). The same theme, dancing Siva, endowed with many arms, such as 8 or more, also occurred in Khmer art, such as on a lintel of Prasat Prah Pithu at Angkor (Fig. 8.21), and also at many grand temples built in Northeastern Thailand during the 12th century, such as at Prasat Phimai. This is a very damaged panel but clearly showing multi-armed Siva dancing a dynamic dance among worshipping divinities (Fig. 8.22), show non the pediment above the main entrance to the central tower of Prasat Phimai. Many beautiful depictions of the same theme also adorned some other important temples in the region of Vimayapura such as Phnom Rung and Prasat Sikharabhum, all are comparable in style and iconic details with the depiction from Prah Pithu at Yasodharapura and the examples discovered at Duong Long in Vietnam. This is another one from Duong Long, (Fig. 8.23), Siva, with eight arms and 3 heads visible, performing a dynamic dance. This type of icons from Duong Long is particularly comparable to this depiction of Siva dancing on a lintel in the innermost sanctum of Prasat Phimai (Fig. 8.24). The central figure is Siva, the great god of Hinduism, in this instance was regarded to be one of the supreme aspects of the Buddha, who according to the visions and metaphysical beliefs of the Buddhists, represents the ultimate principle in the universe, that manifested itself in countless forms and appearances. In this case as Siva, with many heads and arms dancing a violent and powerful dance, trampling under feet the head of an elephant demon he just killed, and spreading out its skin like a robe or an aureole around his body. Around him are depictions of the cosmic Buddhas of the ten directions, and dancing divinities holding symbols and offerings. Above this lintel, we also notice decorations on the inner cornice, formed of several mouldings showing decorative themes and order typical of the period.

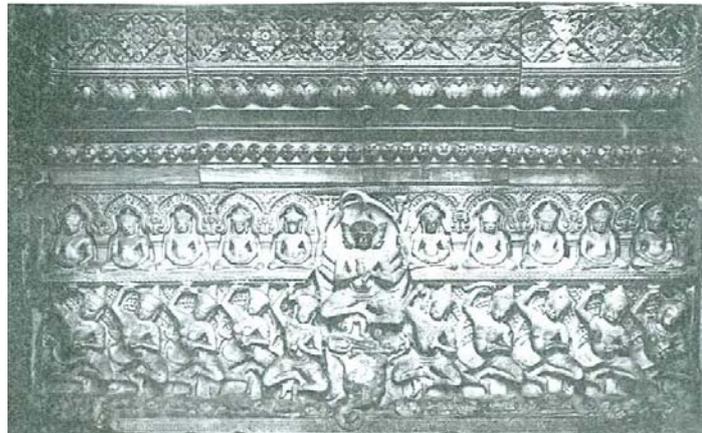
Figure 8.21 Multi-armed dancing Siva at Prah Pithu, Yasodharapura

Figure 8.22 Multi-armed dancing Siva on pediment above entrance of central tower, Prasat Phimai

Figure 8.23 Another multi-headed and multi-armed dancing Siva from Duong Long, Vijaya

Figure 8.24 Multi-headed Siva dancing in elephant skin, inner shrine Prasat Phimai, Yimayapura

This iconic form of Siva, dancing a dynamic dance with the skin of an elephant demon spread out around him, crushing down its head and a few other demons under his feet, was obviously inspired by South Indian tradition. We may compare this depiction at Prasat Phimai with many examples from South India, such as this one from Velavur, in the Tamil country of Southeast India (Fig. 8.25). The theme of Siva dancing in the skin of the elephant is popularly known in India as Siva Gajasamharamurti, one of the most powerful and terrifying aspects of Siva, the great god who creates, destroys, and recreates the universe.

Figure 8.25 Siva dancing in elephant skin, South India

Images Siva with four or five heads and corresponding number of arms were also popular in South India during the medieval times. Examples have been found in

Maharashtra on the west coasts, and many in the Tamil country in Southeast India. Fig. 8.26 shows two examples from Madras (presentday Chennai), one five headed and ten armed, and the other also five headed but with more arms. The name given to such manifestations of Siva **Sadasiva**, Siva who is everywhere, in time and space. Northeastern Thailand also produced a number of Sadasiva images in bronze, assigned to 12th century and later, such as this one with five heads and ten arms (Fig. 8.27). This particular form of Siva remained important in Thailand through the ages. There was at least one carved in stone, known from 15th or 16th century Ayudhya period. Drawings from 19th century Thai manuscripts on iconology and iconography (Fig. 8.28) also show many variants of such form. This one from a manuscript in the National Library Bangkok is accompanied with inscription read : *brah brahma-satthasitthi*. This is only one of the many names given to this type of depictions. The many-headed character had been misunderstood as belonging exclusively to Brahma, and the second part of the name *satthasitthi* (sometimes written *satthasiba*, or *satthasittha*) can be easily recognized as a misunderstood, miswritten and corrupted version of *Sadasiva*, the great god who had become a very important protective deity of the Buddhists. We frequently find such images which were obviously derivations of those of Siva in multi-headed forms, painted upon door or window panels of Buddhist sacred buildings (Fig. 8.29), evoking and repeating time and again the tradition of the old days when Buddhism, having no gods nor deities of its own, considered it wise to absorb divinities of Hinduism, and other belief-systems of the community into the one common fold of respect and worship under the sublime authority of the Buddha.

Figure 8.26 Five-headed images of Sadasiva from South India, bronze

Figure 8.27 Five-headed image of Sadasiva from Northeastern Thailand

Figure 8.28 "*Brahma-satthasitthi*", a powerful protective deity of Buddhist shrine in Thailand, manuscript drawing in National Library, BKK

Figure 8.29 Two protective deities, Painted on wooden doorpanels of the Chapter House (uposatha), Wat Suthat, Bangkok

References

- Arunsak Kingmanee,
2008 *Hindu gods protecting Buddhist shrines* (in Thai), Bangkok : Museum Press, BE 2551.
- Bagchi, P.C.
1950 *India and China. A Thousand Years of Cultural Relations*, 2nd ed., Bombay : Hind Kitabs Ltd.
- Bhattacharya, K.
1961 *Les religions brahmaniques dans l'ancien Cambodge*, d'après l'épigraphie et l'iconographie, Paris : EFEO.
- Boisselier, J.
1960 *Le Cambodge*, Manuel d'archéologie d'Extrême Orient, Paris : Ed. Picard et cie, Paris.
1963 *La statuaire du Champa*, Recherches sur les cults et l'iconographie, Paris : EFEO.
- Briggs, L.P.
1951 *The Ancient Khmer Empire*, Transactions of the American Philosophical Society, NS, vol.41, part 1, Philadelphia , February 1951.
- Bussagli, M.
1981 *Oriental Architecture/1* , History of World Architecture, Milan : Faber and Faber/ELECTA.
- Cham Sculpture Album*, State Committee for Social Sciences of Vietnam, Institute of Southeast Asian Studies, Hanoi : Social Sciences Publishing House, 1988.
- Coedes, G.
1923 *Bronzes khmers*, Ars Asiatica V, Paris et Bruxelles: G. van Oest et cie.
1968 *The Indianized States of Southeast Asia*, Honolulu: East-West Centre.
- Giteau, M.
1965 *Les khmers*, Sculptures khmeres, Reflets de la civilisation d'Angkor, Fribourg: Office du Livre.
- Gopinatha Rao, T.A.
1968 *Elements of Hindu Iconography*, 2nd ed., 2 vols. , New York : Paragon Book Reprint Corp.
- Groslier, B.Ph.
1962 *The Art of Indochina*, Art of the World Series, New York : Crown Publishers, Inc.
1968 *Angkor, Hommes et Pierres*, Paris : Arthaud 1968.
- Guillon, E.

- 2001 *Cham Art*, Treasures from the Danang Museum, Vietnam, Bangkok : River Books.
- 2011 *Art et Archeologie du Champa*, Une ancienne civilisation du Vietnam, Paris : A. et J. Picard.
- Inscriptions from Thailand* (in Thai), published by the National Library Bangkok , 5 vols., Bangkok 1986.
- Nandana Chutiwongs
- 2013 *Syncretism at Prasat Phimai*, paper presented at SPAFA Archaeological Conference, Bangsaen, expected to appear in publication 2015.
- Phimai Historical Park*, Publication of Department of Archaeology 8/2532, Fine Arts Department, Bangkok, BE 2532 (1989).
- Plan and Report of the Survey and Excavations of Ancient Monuments in North Eastern Thailand*, 1 and 2, Fine Arts Department, Bangkok, 1959; 1960-1967.
- Prasat Phnom Wan* (in Thai), Publication 9th Regional Office of Archaeology and Museums , Nakorn Ratchasima, Fine Arts Department, Nakorn Ratchasima, BE 2544 (2001)
- Prasat Phnom Rung* (in Thai), Publication of Fine Arts Department, Bangkok , BE 2531 (1988).
- Rawson, Ph.
- 1967 *The Art of Southeast Asia*, The World of Art Library, London : Thames and Hudson.
- Subhadradis Diskul, Prof. M.C.
- 1967 *Silapa samai Lopburi* (in Thai), Publication Fine Arts Department, Bangkok , BE 2510.
- 2001 Prasat Poei Noi in Northeastern Thailand, in *Fruits of Inspiration*, Felicitation Volume Prof. J.G. de Casparis, Groningen , pp. 519 – 523.
- Tamra Phap Thewarup lae Thewada Noppakrao* (in Thai), Manuscript with line drawings, nos. .... National Library, Bangkok, BE 2535 (1992)
- Tresors d'art du Vietnam, Ve –XVe siecles*, Paris : Musee Guimet, 2005.
- Van Lohuizen – de Leeuw, J.E.
- 1959 Het Indische Cultuurgebied , from *Algemene Kunstgeschiedenis*, dl.V, Zeist, pp. 1-192.
- .....

List of illustrations

- Map of Southeast Asia (Coedes 1968)
- Temples with multi-storied roof layers , Mahabalipuram, South India, c. 7th century (Bussagli)
- Prasat Phimai, Vimayapura, full view (*Phimai Historical Park* 1989)
- Prasat Phimai, details of structure and ornamentations (*Phimai Historical Park* 1989).
- Prasat Phimai, details of structure and ornamentations (*Phimai Historical Park* 1989)
- Banteay Samre, Yasodharapura, sanctum with tower roof in the style of 12th century (Boisselier 1960)
- Banteay Samre, design and structure (Arunsak Kingmanee, FAD)
- Structure and ornamentations of mouldings on temple base, designs and decorative patterns typical of the Angkor period (Boisselier 1960)
- Angkor Wat, Yasodharapura (Bussagli 1981, or slide courtesy Im Sokritthi)
- Angkor Wat, tower roof and decorations (Bussagli 1981, or slide courtesy Im Sokritthi)
- Reconstruction Mi-son A 1, classical period of Cham architecture (Groslier 1962).
- Group of three *kalans* at Duong Long, Vijaya (Ky, DSC 0811)
- Groundplan of Prasat Phimai and Banteay Samre (Boisselier 1960)
- Remains of sculptures and stone fragments at the site, Duong Long (Ky DSC 0812)
- Carved stone base and mouldings of a *kalan* at Duong Long (Ky DSC 0841)
- Carved stone base and mouldings of a *kalan* at Duong Long (Ky DSC 0843)
- Ornaments on facade and lower roof layers of two *kalans* at Duong Long (Boisselier 1963)
- Stone elephant at Duong Long (Ky DSC 0934)
- Multi-armed and Multi-headed dancing Siva from Duong Long (Ky DSC 0335)
- Multi-armed dancing Siva from Phong-le (*Cham Sculpture* 1988)
- Multi-armed dancing Siva at Prah Pithu, Yasodharapura (Bhattacharya 1960)
- Multi-armed dancing Siva on pediment above entrance of central tower, Prasat Phimai, Vimayapura (*Phimai Historical Park* 1989)
- Another multi-headed and multi-armed dancing Siva from Duong Long, Vijaya (*Cham sculpture* 1988)

Multi-headed Siva dancing in elephant skin, inner shrine, Prasat Phimai, Vimayapura (*Phimai Historical Park* 1989)

Siva dancing in elephant skin, South India (Gopinatha Rao 1968)

Five-headed images of Sadasiva from South India, bronze (Gopinatha Rao 1968)

Five-headed image of Sadasiva from Northeastern Thailand, bronze (Coedes 1923)

“*Brahma-sadasitthi*”, a powerful protective deity of Buddhist shrines in Thailand, manuscript drawing in National Library, Bangkok (*Tamra Phap Thewarup* 1992)

Two protective deities, painted on wooden doorpanels of the Chapter House (*uposatha*), Wat Suthat, Bangkok (Arunsak Kingmanee 2008)

บทที่ 9
การศึกษาวัฒนธรรมร่วมผ่านเส้นทางวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
กรณีศึกษา: พระพิมพ์ดินดิบสมัยศรีวิชัยในคาบสมุทรมลายู
นายภาณุวัฒน์ เอื้อสามาลัย
สำนักศิลปากรที่ 12 นครศรีธรรมราช กรมศิลปากร

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เมื่อเอ่ยถึง “พระพิมพ์ดินดิบ” หลายท่านอาจเกิดความสงสัยว่าคืออะไร มีรูปแบบลักษณะแตกต่างอย่างไรกับพระพิมพ์ดินเผาซึ่งเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายมากกว่า อธิบายโดยย่อได้ว่าพระพิมพ์ทั้งสองแบบมีสิ่งที่เหมือนกันคือวัตถุดิบเป็นดินเหนียวนำมาคลึงบนแม่พิมพ์กลายเป็น “พระพิมพ์” แต่ต่างกันตรงที่กรรมวิธีต่อจากนั้นคือ “พระพิมพ์ดินดิบ” มิได้นำไปเผาไฟให้สุกเฉกเช่น “พระพิมพ์ดินเผา” คุณลักษณะดังกล่าวนี้เราสามารถสัมผัสและสังเกตได้ด้วยตาเปล่า อีกทั้งพื้นที่ที่มีการค้นพบพระพิมพ์ดินดิบก็มักปรากฏอยู่ตามแหล่งถ้ำในพื้นที่ภาคใต้ของประเทศไทยและประเทศมาเลเซีย ตะวันตก หรือที่เรียกว่า “คาบสมุทรมลายู” ในห้วงระยะเวลาระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 6-13 (พุทธศตวรรษที่ 11-18) อันเป็นช่วงระยะเวลาเดียวกับที่อารยธรรมศรีวิชัยกำลังแพร่หลายอยู่ในพื้นที่แถบนี้

การค้นพบพระพิมพ์ดินดิบน่าจะจะมีมานานแล้วโดยราษฎรในพื้นที่ (มากกว่า 130 ปีมาแล้ว) ก่อนที่จะมีการบันทึกกล่าวถึงเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2432 เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เสด็จพระราชดำเนินที่ถ้ำคูหาสวรรค์ จังหวัดพัทลุง ตามด้วยการเสด็จของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ที่ทรงบันทึกกล่าวถึง พระพิมพ์ดินดิบไว้ ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงอธิบายเหตุแห่งการทำพระพิมพ์ดินดิบว่าเป็นความเชื่อทางพุทธศาสนาเถรวาทนิกายมหานิกาย ทำขึ้นเพื่อเป็นปรมัตถประโยชน์ของผู้ที่เสียชีวิต โดยนำดินเหนียวผสมเก้อฐิของพระเถระหรือบุคคลสำคัญปั้นกดพิมพ์เป็นพระพิมพ์ ด้วยเชื่อว่าอัฐินั้นได้เผาครั้งหนึ่งแล้วจึงไม่เผาอีก ขณะที่ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ได้ทำการศึกษาจัดหมวดหมู่พระพิมพ์แบบต่างๆ ในสยามประเทศ และกำหนดให้พระพิมพ์ดินดิบจัดอยู่ในหมวดที่สองเรียกว่า “พระพิมพ์แบบถ้ำมลายู” จากนั้นต่อมาก็มีผู้ที่สนใจศึกษาพระพิมพ์ดินดิบหรือพระพิมพ์ในภาคใต้ของประเทศไทย ทั้งในแง่ของประวัติศาสตร์ศิลปะ และคติความเชื่อในการสร้าง

กระทั่งในปี ค.ศ. 2012 (พ.ศ. 2555) ได้มีการค้นพบแหล่งพระพิมพ์ดินดิบแหล่งใหม่ล่าสุดคือ แหล่งโบราณคดีเขาน้อย ตั้งอยู่ หมู่ที่ 12 บ้านนาพระยา ตำบลเขากอบ อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง โดยสำนักศิลปากรที่ 15 ภูเก็ต ได้ทำการขุดค้นทางโบราณคดีพบพระพิมพ์ดินดิบจำนวน 402 องค์ และมีชิ้นส่วนจากการลักลอบขุดมาก่อนหน้าอีกจำนวนมากกว่า 1,000 ชิ้น สามารถจำแนกตามรูปแบบได้ 9 รูปแบบหลัก มีทั้งรูปแบบที่เคยพบและไม่เคยพบมาก่อน จากหลักฐานที่มีอยู่เป็นจำนวนมากและบางส่วนก็มีความสมบูรณ์ชัดเจน จึงเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิเคราะห์แปลความในมุมมองใหม่ เนื่องจากที่ผ่านมาการศึกษาที่มีข้อจำกัด อันเกิดจากปริมาณของหลักฐานที่มีอยู่ค่อนข้างน้อย บางชิ้นไม่ทราบที่มาชัดเจน และที่สำคัญคือสภาพพื้นผิวของพระพิมพ์ที่ลบลiebenไม่เห็นรายละเอียดที่

ชัดเจนนัก การค้นพบแหล่งพระพิมพ์ดินดิบแหล่งใหม่ในครั้งนี้นี้จึงมีความน่าสนใจและจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาทบทวน วิเคราะห์แปลความ ทั้งทางด้านรูปแบบศิลปะ ประติมานวิทยา คติความเชื่อ จารึก การใช้พื้นที่ ตลอดจนความสัมพันธ์กับดินแดนอื่นๆ ทั้งใกล้และไกล

การวิจัยครั้งนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อรื้อฟื้นองค์ความรู้เกี่ยวกับ “พระพิมพ์ดินดิบ” ที่ปัจจุบันได้มีการค้นพบข้อมูลหลักฐานจากแหล่งโบราณคดีต่างๆ เพิ่มมากขึ้น ทั้งในประเทศไทยและประเทศเพื่อนบ้านในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่ยังมีได้มีการศึกษารวบรวมไว้เป็นที่เดียวกัน ซึ่งผู้วิจัยจะทำการทบทวน แปลความหมายเพิ่มเติมเกี่ยวกับลักษณะทางประติมานวิทยา และคติความเชื่อที่ปรากฏบนพระพิมพ์ดินดิบ รวมทั้งทำการศึกษาเปรียบเทียบความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ ซึ่งจะแสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในอดีตได้อีกทางหนึ่ง

2. วัตถุประสงค์ของงานวิจัย

2.1 ศึกษารูปแบบศิลปะและองค์ประกอบด้านรูปลักษณ์ ของพระพิมพ์ดินดิบในคาบสมุทรมลายู (ภาคใต้ประเทศไทยและมาเลเซียตะวันตก) ช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 14 (ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19)

2.2 วิเคราะห์เปรียบเทียบรูปแบบศิลปกรรม ตลอดจนความหมายทางประติมานวิทยา ของพระพิมพ์ดินดิบในคาบสมุทรมลายู รวมทั้งหลักฐานที่พบในอินเดียนและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

2.3 วิเคราะห์เชิงพื้นที่ แหล่งโบราณคดีที่มีการค้นพบพระพิมพ์ดินดิบ

2.4 ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างหลักฐานงานศิลปกรรมกับเส้นทางคมนาคมสมัยโบราณ ทั้งด้านการเผยแผ่ศาสนาและการค้า ตลอดจนความเชื่อด้านอื่นๆ ในประเทศไทยกับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

3. ขอบเขตและพื้นที่การวิจัย

3.1 พระพิมพ์ดินดิบที่พบจากแหล่งโบราณคดีในคาบสมุทรมลายู ซึ่งประกอบด้วยภาคใต้ของประเทศไทย และประเทศมาเลเซียตะวันตก ในช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 14 (ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19)

3.2 ศึกษาเปรียบเทียบกับหลักฐานพระพิมพ์ดินดิบ/ดินเผา ที่พบในภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศไทย (ภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคอีสาน) และในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ มาเลเซีย สาธารณรัฐอินโดนีเซีย สหภาพเมียนมาร์ ราชอาณาจักรกัมพูชา สาธารณรัฐสังคมนิยมเวียดนาม สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

4. กระบวนการศึกษาวิจัย

4.1 ทบทวนวรรณกรรมและศึกษาข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง

4.2 สัมภาษณ์ภาคสนาม รวบรวมประวัติที่มา ถ่ายภาพ ทำภาพถ่ายลายเส้นของพระพิมพ์ดินดิบที่เก็บรักษาในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิพิธภัณฑสถานเอกชน และสมบัติส่วนบุคคล ทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศ

4.3 ศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบศิลปกรรมและความแพร่หลาย ของพระพิมพ์ดินดิบในประเทศไทยกับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

4.4 วิเคราะห์ข้อมูล

4.5 สรุปผลงานวิจัย

5. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

5.1 สามารถจัดรูปแบบ ลำดับอายุสมัย และเชื่อมโยงความสัมพันธ์พระพิมพ์ดินดิบในคาบสมุทรมาเลย์กับดินแดนอื่นๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

5.2 เกิดองค์ความรู้การตีความหมายรูปภาพและสัญลักษณ์ ตลอดจนปรัชญาและคติความเชื่อทางศาสนาที่ปรากฏในพระพิมพ์ดินดิบ

5.3 เข้าใจความสัมพันธ์และพัฒนาการด้านรูปแบบศิลปกรรม ตลอดจนอิทธิพลที่เกี่ยวข้องแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม การเผยแพร่ศาสนา และการค้า ตลอดจนความเชื่อด้านอื่นๆ ในประเทศไทยที่เชื่อมโยงกับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ทบทวนวรรณกรรมและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

1. พระพิมพ์ดินดิบ นิยาม ความหมาย

พระพิมพ์ (votive tablet) ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 หมายถึง “วัตถุหรือรูปเคารพทางศาสนาที่สร้างขึ้นตามแบบแม่พิมพ์ โดยวิธีการกด การประทับ หรือการหล่อจากแม่พิมพ์”¹¹ ต่อมาพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ได้นิยามความหมายไว้แบบกระชับว่าหมายถึง “พระเครื่องที่สร้างตามแบบแม่พิมพ์”¹² ขณะที่ศัพทานุกรมโบราณคดี กรมศิลปากร พิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2550 ได้อธิบายขยายความว่าหมายถึง “ประติมากรรมรูปพระพุทธรูปหรือพระโพธิสัตว์ มักมีขนาดเล็ก สร้างโดยการนำวัตถุเช่น ดิน โลหะ เป็นต้น มากดหรือหล่อลงในแม่พิมพ์ พระพิมพ์สร้างขึ้นเพื่อให้ผู้แสวงบุญที่เดินทางไปสักการะสังเวชนียสถาน 4 นำกลับมาบูชา ต่อมาภายหลังจึงสร้างขึ้นเพื่อบรรจุกรุ เป็นการสืบพระศาสนา”¹³

สำหรับประเภทของพระพิมพ์ ได้มีการกำหนดชื่อเรียกแบ่งตามวัสดุที่ใช้ทำ ได้แก่ พระพิมพ์ดินเผา พระพิมพ์ดินดิบ พระพิมพ์โลหะ พระพิมพ์สำริด พระพิมพ์เนื้อชิน พระพิมพ์เนื้อตะกั่ว เป็นต้น

พระพิมพ์ดินดิบ (clay votive tablet) เป็นชื่อเรียก มีที่มาจากประเภทของวัสดุหรือวัตถุดิบที่ใช้ทำ เป็นการนำก้อนหรือแผ่นดินเหนียวมากดลงบนแม่พิมพ์ หรือนำแม่พิมพ์กดประทับลงบนก้อนหรือแผ่นดินเหนียว เกิดเป็นรูปรอยกลายเป็นพระพิมพ์ เมื่อความชื้นระเหยออกไป เนื้อดินก็จะแห้งและแข็งตัวตามธรรมชาติ โดยไม่ปรากฏร่องรอยว่ามีการนำไปเผาไฟหรือผ่านความร้อนสูงแต่อย่างใด ซึ่งหากเราได้สัมผัสด้วยมือหรือสังเกตด้วยตาเปล่า ก็จะพบความแตกต่างระหว่างพระพิมพ์ดินเผาและพระพิมพ์ดินดิบ กล่าวคือ พระพิมพ์ดินเผาจะมีเนื้อดินที่แข็งแรง เนื้อแน่น มีน้ำหนัก ในขณะที่พระพิมพ์ดินดิบจะมีลักษณะเป็นดินเหนียวตากแห้ง มักพบในสภาพที่ชำรุดเนื่องจากเนื้อดินเปราะแตกหักง่าย ลวดลายมักไม่ค่อยคมชัด และบ้างก็พบรอยทางปลวกกัดแทะทำลายพื้นผิว อนึ่งในการทำ

¹¹ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (พิมพ์ครั้งที่ 6, กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2539), 580.

¹² ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, 2546), 763.

¹³ กรมศิลปากร, ศัพทานุกรมโบราณคดี (กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2550), 373.

ความสะอาด พระพิมพ์ดินเผาเราสามารถนำแช่ในน้ำแล้วใช้แปรงขนอ่อนขัดถูพื้นผิวได้ แต่หากเป็นพระพิมพ์ดินดิบจะไม่สามารถทำเช่นนั้นได้ เพราะเนื้อดินจะละลายสลายไปกับน้ำ เป็นการทำลายพื้นผิวของพระพิมพ์ให้ลบเลือน

สำหรับรูปรอยที่ปรากฏอยู่บนพระพิมพ์มีหลากหลายได้แก่ พระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ เทพ เทพี สลูป ธรรมจักร ตัวอักษร สัญลักษณ์และรูปเคารพทางพระพุทธศาสนา ในบางครั้งอาจปรากฏเฉพาะรูปสลูปเดี่ยวๆ ไม่มีพระพุทธรูปหรือพระโพธิสัตว์ร่วมด้วยก็มี บางท่านจึงเรียกว่า “สลูปพิมพ์”¹⁴ อันเป็นชื่อเรียกตามรูปลักษณะที่ปรากฏ แต่สำหรับงานวิจัยนี้ขอกำหนดเรียกทุกสิ่งที่กล่าวมาว่าเป็น “พระพิมพ์” ทั้งสิ้น อันเป็นความหมายแบบสามัญนาม ในขณะที่ศัพท์ภาษาอังกฤษใช้คำว่า “votive tablet”

ดังนั้นนิยามของคำว่า “พระพิมพ์ดินดิบ” ในงานวิจัยฉบับนี้จึงหมายถึง แผ่นหรือก้อนดินเหนียวขนาดเล็ก (มีขนาดตั้งแต่เล็กมากจนถึงขนาดใหญ่สุดไม่เกินหนึ่งกำมือ) นำมากดบนแม่พิมพ์หรือใช้แม่พิมพ์กดประทับลงไป ทำให้เป็นรูปเคารพทางพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะ เป็น พระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ เทพ เทพี สลูป ธรรมจักร อักษร และสัญลักษณ์อื่นๆ และที่สำคัญคือมีคุณลักษณะเป็นดินเหนียวที่แห้ง เนื้อไม่สุกหรือไม่แกร่งเนื่องจากไม่ผ่านการเผาไฟ

2. พระผีทำ: ความเชื่อท้องถิ่นภาคใต้

ในที่นี้ขอกล่าวถึงความเชื่อในท้องถิ่นภาคใต้ของประเทศไทย ซึ่งมีตำนานเรื่องเล่าสืบทอดกันมาแต่โบราณเรียกขานพระพิมพ์ดินดิบว่า “พระผีทำ” โดยเชื่อกันว่าพระพิมพ์เหล่านี้ทำขึ้นโดยผีคนธรรพ์ หรือสิ่งเร้นลับ หากแต่มีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันไปบ้างในแต่ละพื้นที่ ดังนี้

ในแถบพื้นที่จังหวัดตรัง มีแหล่งพระพิมพ์ดินดิบที่สำคัญคือภูเขาสาย มีเรื่องเล่าสืบทอดกันมาว่า สมัยก่อนมีพระพิมพ์อยู่มากมาย หากใครไปหักทั้งหมด พอรุ่งขึ้นกลับไปดูจะเห็นพระพิมพ์กลับมาอยู่ในสภาพเดิมอีก หรือหากใครนำติดตัวกลับมาบ้าน พอรุ่งขึ้นพระพิมพ์นั้นก็หายไปและกลับไปอยู่ในถ้ำตามเดิม ที่บริเวณถ้ำจะได้ยินเสียงเหมือนคนพูดคุยกัน และเสียงเหมือนคนตำครกอยู่ในถ้ำคือตำดินปั้นพระ แต่เมื่อเข้าไปดูภายในถ้ำกลับไม่พบผู้ใด เมื่อปี พ.ศ. 2548 สภาวัฒนธรรมอำเภอห้วยยอด ได้สัมภาษณ์และรวบรวมข้อมูลไว้ดังนี้¹⁵

นายฮก พรหมประเสริฐ อดีตผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 3 ตำบลบางดี อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง เล่าว่า ในอดีตเมื่อกว่า 50 ปีมาแล้ว ได้เคยขึ้นไปเที่ยวที่ภูเขาสาย พบพระพิมพ์ดินดิบมากมายบนพื้นถ้ำ ซึ่งคนในหมู่บ้านเล่าต่อๆ กันมาว่าหากเก็บมาไว้ที่บ้าน พระเหล่านั้นก็จะกลับไปอยู่ที่ถ้ำตามเดิม และเมื่อถูกน้ำจะละลายเป็นดินหมด ที่บริเวณถ้ำเคยได้ยินเสียงพูดคุยในถ้ำและเสียงสากกระเบือตำ แต่เมื่อขึ้นไปดูในถ้ำ กลับไม่พบผู้ใด เห็นแต่สากกระเบือทองตั้งอยู่ พระพิมพ์ที่ตนเห็นบางรูปยังเปียกๆ เห็นลายนิ้วมือติดอยู่ก็มี บางรูปมีพื้นเป็นลายเสือเหมือนกับมีเสือปูลงก่อน และมีตัวหนังสือติดอยู่แต่อ่านไม่ออก ชาวบ้านจึงพากันสันนิษฐานว่าผู้ที่ทำพระน่าจะเป็นสิ่งที่ไม่มีความคิดหรือผิวนั้นเอง

¹⁴ ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “วิเคราะห์จารึกเมืองยะรัง,” ศิลปากร 33, 6 (มกราคม – กุมภาพันธ์, 2533): 36.

¹⁵ สภาวัฒนธรรมอำเภอห้วยยอด, เอกสารเผยแพร่โบราณสถานภูเขาสาย อ.ห้วยยอด จ.ตรัง (เอกสารอัดสำเนา, 2548), 6-9.

นายสมบุรณ์ พรหมประเสริฐ บุตรชายนายฮก เล่าว่า เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2505-2506 ซึ่งตนยังเป็นเด็กได้ขึ้นไปเที่ยวที่ภูเขาสาย กับพระรูปหนึ่งชื่อ ท่านเดช ตนได้ขุดพบพระพิมพ์แต่หักพังหมดแล้ว ส่วนท่านเดชได้เข้าไปในถ้ำประมาณ 2-3 ชั่วโมง กลับออกมาเล่าให้ฟังว่าได้พบคนธรรพ์ในถ้ำตนหนึ่ง บอกว่าพวกตนเป็นคนทำพระพิมพ์นี้เอง แต่ต่อไปจะไม่ทำแล้ว เพราะมีคนมารบกวนมาก พวกตนจะย้ายไปอยู่ที่อื่น

นายสมปอง ทองประดับ ชาวบ้านหมู่ 4 ตำบลบางดี อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง เล่าว่า ในสมัยเป็นเด็กอายุ 13 ปี ได้ขึ้นไปเที่ยวเล่นที่ภูเขาสาย พบพระพิมพ์วางเรียงไว้มากมาย เพราะความซนตนได้ทดลองหักพระพิมพ์ดินดิบแล้วแอบดูว่ามีใครออกมาทำใหม่หรือไม่ ก็ไม่ปรากฏว่าเห็นใคร แต่เมื่อกลับออกมาพระเหล่านั้นก็กลับอยู่ในสภาพเดิม ตนได้เก็บพระพิมพ์ประมาณ 30-40 รูป นำกลับมาบ้าน ถึงแม่จะเคยได้ยินผู้ใหญ่พูดกันว่าพระเหล่านั้นจะไม่อยู่กับใคร ดังนั้นเมื่อกลับมาถึงบ้านก็นำปูนมาทำเครื่องหมายไว้ วันรุ่งขึ้นพระก็อันตรธานหายไปหมด ตนจึงกลับไปดูที่ถ้ำ ก็ปรากฏว่าพระที่ตนทำเครื่องหมายไว้กลับไปอยู่ในถ้ำเหมือนเดิม ในขณะที่บางคนได้ทดสอบด้วยการเอาครกหินคว่ำปิดทับพระพิมพ์เอาไว้ แต่พอรุ่งขึ้นพระพิมพ์ก็หายกลับไปอีกเช่นเดิม

อนึ่ง เมื่อปี พ.ศ. 2555 สำนักศิลปากรที่ 15 ภูเก็ต ได้จัดโครงการอาสาสมัครท้องถิ่นในการดูแลรักษามรดกทางศิลปวัฒนธรรม (อสมศ.) ที่อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง นางธัญพัทธ์ แจ่มพล ราษฎรในพื้นที่และผู้เข้าร่วมโครงการ เล่าว่า ในสมัยที่ตนเป็นเด็ก ผู้เฒ่าผู้แก่ได้เล่าให้ฟังว่า พอถึงเวลาประมาณ 5 โมงเย็น จะมีเสียงดังออกมาจากภูเขาสาย ซึ่งเชื่อว่าเป็นเสียงของคนธรรพ์กำลังทำพระพิมพ์อยู่ภายในถ้ำ คุณปู่ของตนได้นำพระพิมพ์กลับมาไว้ที่บ้าน แต่พอเช้ารุ่งขึ้นพระพิมพ์ก็กลับไปอยู่ที่เดิม นำมาก็ครั้งก็กลับไปอยู่ที่เดิมอีก จนกระทั่งมีสิ่งลึกลับมาเข้าฝันบอกว่าอย่าไปยุ่งกับพระพิมพ์เหล่านี้ เพราะว่าไม่ใช่ของตน จึงไม่กล้านำพระกลับมาบ้านอีกเลย¹⁶

ในแถบพื้นที่จังหวัดพัทลุง มีแหล่งพระพิมพ์ดินดิบที่สำคัญคือเขาคูหาสวรรค์และเขากทะเล ตำบลนาเล่าวา ที่เขาหัวแตกหรือเขาคูหาสวรรค์ เป็นที่อาศัยของผีจำพวกหนึ่ง ผีพวกนี้ได้สร้างพระพิมพ์ไว้ในถ้ำเป็นจำนวนมาก เมื่อชาวบ้านทราบข่าวได้พากันไปเก็บพระทุกๆ วัน บางครั้งพวกผีกำลังสร้างพระอยู่ ยังไม่ทันเสร็จชาวบ้านก็เข้าไปพบเสียก่อน พระพิมพ์จึงอยู่ในสภาพเปียกน้ำและไม่สมบูรณ์ เมื่อชาวบ้านไปเก็บพระพิมพ์มากขึ้นทุกวัน พวกผีสร้างพระไม่ทันจึงย้ายสถานที่ไปสร้างที่ถ้ำเขากทะเล เพื่อหลบหนีการรบกวนของมนุษย์ แต่ไม่นานเมื่อชาวบ้านทราบข่าวก็ไปเก็บพระอีกจนหมด พวกผีจึงหยุดสร้างพระตั้งแต่นั้นมา¹⁷

ในแถบพื้นที่จังหวัดยะลา มีแหล่งพระพิมพ์ดินดิบที่สำคัญคือภูเขากำป๋นและภูเขาวัดหน้าถ้ำ มีตำนานเล่าว่าที่ถ้ำแห่งหนึ่งในภูเขากำป๋น มีคนหนุ่มสาวหนุ่มสาวปั้นพระวางเรียงรายไว้ในถ้ำ เมื่อชาวบ้านเดินผ่านเข้าไปก็ไม่กล้าเหยียบ จึงกวาดเอาพระพิมพ์ไปกองไว้ตามผนังถ้ำ ครั้นซากลับออกมา

¹⁶ สำนักศิลปากรที่ 15 ภูเก็ต, รายงานผลการดำเนินงานโครงการอาสาสมัครท้องถิ่นในการดูแลรักษามรดกทางศิลปวัฒนธรรม (อสมศ.) ประจำปี 2555 (เอกสารรายงานผลการดำเนินโครงการฯ ณ ห้องประชุมสำนักงานเทศบาลตำบลนาหวาย อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง, 24-25 พฤษภาคม 2555), 17.

¹⁷ ชัยวุฒิ พิชยะกุล, “พระผีทำ,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ 10 (2542): 5033.

ก็พบพระพิมพ์ดินดิบที่ยังเปื่อยขึ้นวางเรียงรายอยู่เต็มทางเดินอีกเหมือนกับเพิ่งทำขึ้นใหม่ๆ และจะเป็นเช่นนี้ทุกครั้งไป จึงเรียกกันว่า ถ้าพระผีทำ¹⁸

จากเรื่องเล่าหรือตำนาน “พระผีทำ” เราอาจพิจารณาถึงที่มาดังกล่าวได้ว่า ในสมัยเริ่มแรก ที่เพิ่งมีการค้นพบพระพิมพ์ดินดิบนั้น ผู้ที่เข้ามาจะพบว่าพระพิมพ์มีสภาพเปื่อยขึ้น อันเกิดจากสภาพแวดล้อมภายในถ้ำที่มีความอับชื้น ผู้ที่เข้าไปพบจึงเข้าใจว่าพระพิมพ์เพิ่งสร้างเสร็จใหม่ๆ บางองค์ที่ชำรุดก็เข้าใจว่ายังสร้างไม่แล้วเสร็จ จึงมีการเก็บเอาไปเป็นสมบัติส่วนตัวบ้าง แต่พอกลับเข้ามาที่ถ้ำอีกก็พบพระพิมพ์ปรากฏขึ้นใหม่อีก ทั้งนี้ก็อาจเป็นเพราะมีพวกขุดดินมูลค้างคาวที่เจตนาเข้ามาขุดหาเฉพาะมูลค้างคาวเท่านั้น เมื่อพบพระพิมพ์ก็จะวางไว้ตามพื้นถ้ำหรือผนังถ้ำ มิได้สนใจมากนัก เนื่องจากเห็นว่าเป็นพระดินเหนียวไม่มีค่าอะไร จึงดูเหมือนว่ามีใครมาสร้างพระพิมพ์ขึ้นใหม่อยู่เรื่อยๆ เมื่อสืบหาคนทำไม่ได้ ก็จึงเล่าต่อๆ กันไปว่า “ผีหรือคนธรรพ์” เป็นผู้ทำขึ้นนั่นเอง สำหรับเรื่องที่ว่าพระพิมพ์ที่นำกลับมาไว้ที่บ้าน แต่แล้วก็อันตรายหายกลับไปอยู่ที่ถ้ำตามเดิม นั้น น่าจะเป็นกุศโลบายของผู้เฒ่าผู้แก่ที่ไม่ต้องการให้บุตรหลานไปขุดคุ้ยทำลายหรือไปรบกวนบริเวณถ้ำที่มีพระพิมพ์ ซึ่งนับถือกันว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์หรือที่แรงมีอาถรรพ์ ไม่ต้องการให้นำพระพิมพ์มาเก็บไว้ที่บ้านนั่นเอง

นอกจากนี้ยังปรากฏความเชื่อเกี่ยวกับการทำพระพิมพ์ดินดิบอีกว่า เป็นการสร้างขึ้นเพื่อสะเดาะเคราะห์ ในปีใดที่มีโรคระบาด ผู้คนพากันตื่นกลัวก็ทำตามความเชื่อ ที่ว่าถ้าได้ทำพระพิมพ์ไว้ตามถ้ำต่างๆ ก็จะเป็นการเอาเคราะห์ร้ายของตนออกไป โรคร้ายจะไม่แผ้วพาน¹⁹ บ้างก็ว่าเพื่อเป็นการแก้บนหรืออุทิศส่วนกุศลแก่ญาติบรรพบุรุษ²⁰ หรือบ้างก็ว่าพระพิมพ์ สถูปจำลองเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นวัตถุมงคลที่มีพลังอำนาจบางอย่าง ซึ่งหากฝังสิ่งเหล่านี้ไว้ใต้พื้นดินหรือใต้สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ก็ย่อมจะเป็นการเพิ่มความร่มเย็นให้กับแผ่นดินหรือเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์ให้กับสถานที่แห่งนั้น²¹ เป็นต้น

3. ประวัติการศึกษาที่ผ่านมา

ในส่วนนี้เป็นการรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับการศึกษาพระพิมพ์ดินดิบที่ผ่านมา โดยเรียงตามลำดับเวลาเพื่อแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการและความก้าวหน้าของการศึกษานับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน สรุปประเด็นและสาระสำคัญได้ดังนี้

ค.ศ. 1889 (พ.ศ. 2432) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวเสด็จพระราชดำเนินแหลมมลายู ร.ศ. 108 ได้เสด็จที่วัดคูหาสวรรค์ จังหวัดพัทลุง เมื่อวันที่ พ.ศ. 2432 นับเป็นเอกสารลายลักษณ์อักษรฉบับแรกที่กล่าวถึงพระพิมพ์ดินดิบ ดังความตอนหนึ่งว่า

“...แล้วเสด็จพระราชดำเนินประพาสถ้ำคูหา หนทางเป็นเนินลาดๆ ขึ้นไป
น้อยหยิ่ง ที่ปากถ้ำนั้นใหญ่มีแต่เทือกเขาบังมีทางเข้าเล็ก มีพระพุทธรูปนอน
ใหญ่องค์หนึ่ง พระพุทธรูปนั่งใหญ่องค์หนึ่ง ย่อมลงมาอีก 26 องค์ ข้างหลังลงมา
มีทางลงไปได้ถูก ถึงที่สุดพื้นล่างมีน้ำขัง แลมีพระพิมพ์ดินดิบของชาวอินเดียแต่ดึก

¹⁸ หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นภาคใต้, แหล่งศิลปกรรมท้องถิ่นภาคใต้ (ม.ป.พ., 2542), 84.

¹⁹ หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นภาคใต้, แหล่งศิลปกรรมท้องถิ่นภาคใต้, 83.

²⁰ ประทุม ชุ่มเพ็งพันธ์, ประวัติศาสตร์อารยธรรมภาคใต้ แหล่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่สำคัญในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: สุวีริยาสาส์น, 2544), 335.

²¹ อมรา ศรีสุชาติ, ศรีวิชัยในสุวรรณทวีป (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2557), 205.

คำบรรพท์ทำซ่อนไว้เป็นอันมาก เป็นที่คนไปหาอยู่จนทุกวันนี้ แต่ที่ไว้พระพิมพ์เป็นที่มืดแลประอะเปื้อน ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนียรลงไป...”²²

ค.ศ. 1895 (พ.ศ. 2438) พิพิธภัณฑ Raffles Museum ประเทศสิงคโปร์ ได้รับมอบพระพิมพ์ดินดิบจากนายVaughan Stevens เป็นชิ้นส่วนจำนวน 15 ชิ้น ต่อมาได้รับมอบเพิ่มเติมอีกจาก นาย.H.N. Evans ในปี ค.ศ. 1929 (พ.ศ. 2472) และนายH.D. Collings ในปี ค.ศ. 1936 (พ.ศ. 2479) ซึ่งเชื่อว่าพระพิมพ์ที่ได้รับมอบจากทั้ง 3 ครั้งนี้ น่าจะมาจากแหล่งโบราณคดีกัว เบอร์ฮาลา (Gua Berhala) รัฐเคดะห์ (เปอร์ลิส) ประเทศมาเลเซีย²³

ค.ศ. 1896 (พ.ศ. 2439) นายA.D. Machado นักสำรวจแร่ดีบุก ได้มอบพระพิมพ์ดินดิบให้แก่ พิพิธภัณฑ Raffles Museum ประเทศสิงคโปร์ ขณะนั้นมิได้มีการระบุแหล่งที่มาอย่างแน่ชัด ต่อมาในปี ค.ศ. 1964 (พ.ศ. 2507) อลาสแตร์ แลมป์ (Alastair Lamb) สันนิษฐานว่าน่าจะได้อามาจากถ้ำในแถบพื้นที่จังหวัดปัตตานี - ยะลา ซึ่งอาจมาจากถ้ำคูหาภิมุข เป็นพระพิมพ์รูปพระพุทธรูปนาคปรก ขนาดข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืน ด้านบนมีพระพุทธรูปนั่งเรียงแถว 3 องค์²⁴

ค.ศ. 1901 – 1902 (พ.ศ. 2444 - 2445) นาย C.W.S. Kynnersley ได้มอบพระพิมพ์ดินดิบที่สันนิษฐานว่านำมาจากถ้ำในแถบพื้นที่จังหวัดตรัง ให้แก่ พิพิธภัณฑ Raffles Museum ประเทศสิงคโปร์ ประกอบด้วยพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ 12 กรประทับยืน พระอัญมณาโพธิสัตว์ พระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิ (?) และเทพซิมภาละ บางพิมพ์มีจารึกในกรอบวงกลมอยู่ทางด้านหลังของพระพิมพ์

ค.ศ. 1902 (พ.ศ. 2445) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพระนิพนธ์ “จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ. 121” ในคราวเสด็จตรวจราชการพื้นที่ภาคใต้ ครานั้นได้เสด็จไปทอดพระเนตรแหล่งพระพิมพ์ดินดิบ ได้แก่ วัดหาร (วัดคีรีวิหาร) และภูเขาสาย อำเภอลำปาง (ปัจจุบันคืออำเภอยะยอต) จังหวัดตรัง ถ้ำเขาอกทะลุ และถ้ำคูหาสวรรค์ อำเภอมือเมือง จังหวัดพัทลุง

- ที่วัดคีรีวิหาร ทรงเขียนบรรยายสภาพของพื้นที่และทำแผนผังระบุตำแหน่งของถ้ำที่พบพระพิมพ์ดินดิบ พระพิมพ์ที่พบอยู่ในสภาพเปื่อยกั้น มีเป็นจำนวนมาก แต่ชำรุดเสียหายจากการขุดหา ขี้ค้างคาวและการลักลอบขุดหาพระ มี 3 รูปแบบ ได้แก่ รูปแบบที่ 1 รูปลูกไข่ (รูปวงรี-ผู้วิชัย) มีพระสี่กรอยู่ตรงกลาง มีบริวารล้อมรอบ 8 ตน รูปแบบที่ 2 รูปกลีบบัว (รูปวงรีปลายยอดแหลม-ผู้วิชัย) มีรูปพระสี่กรอยู่ตรงกลางองค์เดียว และรูปแบบที่ 3 รูปแผ่นอิฐ (รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวตั้ง-ผู้วิชัย) มีรูปพระสองกรอยู่ตรงกลาง ขนาดข้างด้วยบริวาร 2 ตน พระพิมพ์บางชิ้นมีจารึกอักษรภาษาสันสกฤต²⁵

²² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ.107 และ 108 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2467), .

²³ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,” Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society 37, 2 (November, 1964): 47-48.

²⁴ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablet in Perlis,”: 56, pl.7.

²⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121 (พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), 31.

- ที่ภูเขาสาย มีพระพิมพ์ในถ้ำทั้งทางด้านทิศตะวันออกและตะวันตกของภูเขา ครานั้นได้เสด็จไปทอดพระเนตรถ้ำด้านทิศตะวันออก พบพระพิมพ์มีสภาพทั้งเปื่อยขึ้นและแห้ง ส่วนที่ขึ้นคงเป็นของดั้งเดิมที่ถูกดินกลบไว้ ส่วนที่แห้งคงเป็นเพราะพวกขุดซื้อค้ำคาวขุดออกมาแล้วนำไปวางไว้ตามซอกหิน พระพิมพ์ที่พบมีเนื้อดินสีต่างกัน มีไม่ต่ำกว่า 6 รูปแบบ ได้แก่ รูปแบบที่ 1 รูปพระโพธิสัตว์สี่กรนั่งสมาธิ รูปแบบที่ 2 รูปอย่างเดียวกันแต่ขนาดย่อม รูปแบบที่ 3 รูปพระโพธิสัตว์สองกรนั่งห้อยรูปแบบที่ 4 รูปพระโพธิสัตว์สองกรยืน รูปแบบที่ 5 รูปพระพุทธรูปเจ้านั่งขัดสมาธิ รูปแบบที่ 6 รูปอย่างเดียวกันแต่องค์เล็ก และที่ยังไม่ทราบอีกจำนวนหนึ่ง สำหรับที่ทรงกล่าวว่า “เป็นที่เมื่อยอดอะไรก็มี” ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็น สฤปจำลองดินดิบ อนึ่งพระพิมพ์เหล่านี้ถูกเก็บรักษาไว้ในถ้ำที่แลดูลึกลับซับซ้อนเข้าถึงลำบาก จึงทรงสันนิษฐานว่าอาจเป็นการนำพระพิมพ์มาเก็บซ่อนไว้ให้ปลอดภัยจากการรุกรานของคนต่างศาสนา²⁶

- ที่ถ้ำคูหาสวรรค์ พบพระพิมพ์หลายแบบ แต่แตกเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยเพราะถูกขุดหากันมาก่อนหน้านี้ โดยทั่วไปก็มีลักษณะคล้ายพระพิมพ์ที่พบจากจังหวัดตรัง²⁷

- ที่ถ้ำเขากทะเล พบพระพิมพ์เป็นจำนวนมาก เช่น พิมพ์เทศนาธรรมจักร พิมพ์งบน้ำอ้อยทำเป็นรูปพระหนึ่งเทวดาสอง และพิมพ์เทวดาเกาะกะหลายตัว พระพิมพ์บางชิ้นมีรูปแบบเดียวกับที่พบที่ถ้ำคูหาสวรรค์ ที่ถ้ำแห่งนี้ได้ทรงนำพระพิมพ์กลับมาเป็นจำนวนมาก แต่ขณะนั้นมีสภาพเปื่อยขึ้นจึงยังมีทราบว่าป็นรูปอะไรบ้าง²⁸

ค.ศ. 1905 (พ.ศ. 2448) นาย W.W. Bourke ผู้ดูแลเหมืองแร่ที่จังหวัดภูเก็ต เขียนบทความเรื่อง “Some Archaeological Note on Monthon Puket” ลงในวารสาร Journal of the Siam Society กล่าวว่าได้พบพระพิมพ์ที่จารึกภาษาสันสกฤตอยู่ด้านหลัง ในถ้ำที่วัดหัน และถ้ำเขาสาย อำเภอท้ายยอด จังหวัดตรัง²⁹

ค.ศ. 1909 (พ.ศ. 2452) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นสยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จพระราชดำเนินมาที่วัดหาร (วัดคีรีวิหาร) จังหวัดตรัง ในขณะนั้นมีพบพระพิมพ์เป็นจำนวนมาก บางชิ้นมีจารึกที่ด้านหลัง สำหรับชื่อวัดหาร ทรงสันนิษฐานว่าน่าจะมาจาก ถ้ำวิหาร³⁰

ค.ศ. 1912 (พ.ศ. 2455) พันเอก M.L. de Lajonquiere ชาวฝรั่งเศส เขียนบทความการสำรวจทางโบราณคดีในประเทศสยาม กล่าวถึงพระพิมพ์แบบต่างๆ ซึ่งพบที่เขาขรม จังหวัดสุราษฎร์ธานี ถ้ำเขากทะเลและเขาคุหา (เขาคุหาสวรรค์) จังหวัดพัทลุง ถ้ำที่วัดหัน (วัดหารหรือวัดคีรี

²⁶ เรื่องเดียวกัน, 33.

²⁷ เรื่องเดียวกัน, 43.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, 44.

²⁹ พิริยะ ไกรฤกษ์, อ้าง W.W. Bourke, “Some Archaeological Note on Monthon Puket,” *Journal of the Siam Society* (1905): สำหรับกรณีชื่อ “วัดหัน” ที่ปรากฏในเอกสารที่ตีพิมพ์เป็นภาษาไทยและในทะเบียนของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาตินั้น ผู้วิจัยได้ตรวจสอบแล้วพบว่ามีความสอดคล้องและเป็นไปได้ว่าเป็นสถานที่เดียวกับ “วัดหารหรือวัดคีรีวิหาร” นั่นเอง

³⁰ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ.128* (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506), 197.

วิหาร) และถ้าเขาสาย จังหวัดตรัง และวัดหน้าถ้ำ จังหวัดยะลา ในส่วนของเขากทะเล กล่าววาศาสนสถานซึ่งเดิมเคยมีบนเขากทะเลนั้นได้ถูกรื้อทิ้งโดยพระภิกษุที่มาจากสงขลา เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2446 – 2447 เนื่องจากต้องการนำวัสดุเหล่านั้นมาสร้างสลุบ และที่เชิงเขาด้านทิศตะวันตกของเขากทะเลก็ยังมีผู้ค้นพบพระพิมพ์อีกด้วย ส่วนที่ถ้ำเขาควหาสวรรค์พบพระพุทธรูป 30 องค์ และพระพุทธรูปไสยาสน์ขนาดใหญ่ 1 องค์ ทางด้านซ้ายของทางเข้ายังได้พบพระพิมพ์แต่มีสภาพชำรุดมากกว่าพระพิมพ์ที่พบที่ถ้ำเขากทะเล และได้จำแนกพระพิมพ์พบที่เขากทะเลและเขาควหาสวรรค์ออกเป็น 3 แบบด้วยกัน คือ แบบที่ 1 พระพิมพ์ทรงกลมมีพระพุทธรูปประทับบนบัลลังก์ เคียงข้างด้วยบุคคล 2 คน ยืนอยู่บนฐานมีความอ่อนช้อยเช่นสตรี แบบที่ 2 พระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยมพระพุทธรูปประทับปางสมาธิใต้ต้นโพธิ์ มีสลุบอยู่ทางด้านขวาและด้านซ้ายของพระองค์ และมีรูปเปลวเพลิงอยู่เหนือเศา และแบบที่ 3 พระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทบนบัลลังก์ พระบาทรองรับด้วยดอกบัว พระหัตถ์ขวายกขึ้น เคียงข้างด้วยบุคคลที่มีลักษณะเช่นเดียวกับแบบที่ 1 ตอนบนมีพระพุทธรูปประทับปางสมาธิ 3 องค์³¹

ค.ศ. 1926 (พ.ศ. 2469) ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (Gorge Coedes) เขียนหนังสือเรื่อง “ตำนานพระพิมพ์” กล่าวว่าประเพณีการสร้างพระพิมพ์ปรากฏเฉพาะในพระพุทธศาสนาไม่เคยปรากฏในศาสนาพราหมณ์แต่อย่างใด และอ้างคำกล่าวของศาสตราจารย์ฟูเซ ถึงมูลเหตุแห่งการสร้างพระพิมพ์ว่า แรกเริ่มเดิมทีคงทำขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกของพุทธศาสนิกชนที่ไปสักการะสังเวชนียสถาน 4 ตำบล³² ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาถูกเผยแพร่ออกไปประดิษฐานอย่างมั่นคงตามภูมิภาคต่างๆ แล้ว เรามักพบพระพิมพ์ถูกสร้างขึ้นคราวละหลายๆ บรรจุไว้ตามกรุของพระเจดีย์ ถ้ำ หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งถือว่เป็นการสร้างบุญกุศล และสืบอายุพระศาสนา จนถึงยุคสมัยปัจจุบัน บทบาทของพระพิมพ์เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในฐานะเป็นเครื่องรางของขลัง³³

ในการนี้ ศาสตราจารย์เซเดส์ ได้จัดหมวดหมู่พระพิมพ์ที่พบในสยามประเทศ โดยแบ่งออกเป็น 6 หมวด ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้คือ หมวดที่ 1 และ 2 ดังนี้³⁴

หมวดที่ 1 แบบพระปฐม อายุราว พ.ศ. 950-1250 บางชิ้นจารึกคาถา เย ธมมา ภาษาบาลี อักษรคฤณณ์หรืออักษรขอมโบราณ พบมากบริเวณจังหวัดนครปฐม นิยมทำรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท แวดล้อมไปด้วยพระพุทธรูปเจ้าอีกหลายองค์ ซึ่งอาจหมายถึง ปางมหาปาฏิหาริย์ หรือรูปอดีตพุทธเจ้า ลักษณะเหมือนที่พบถ้ำต่างๆ ในอินเดีย เช่นที่ เมืองอชันตะ เมืองกันเฮรี เมืองการ์ลี เมืองเอลโลระ เป็นต้น

หมวดที่ 2 แบบถ้ำมลายู อายุราว พ.ศ. 1450-1550 เกือบทั้งหมดทำด้วยดินดิบหรือดินเหนียวสุกแดด พบตามถ้ำในแหลมมลายู เช่น วัดหาญ (วัดคีรีวิหาร) และเขาขาว จังหวัดตรัง เขาขรม

³¹ พิริยะ ไกรฤกษ์, “ประวัติศาสตร์ศิลปะพัทลุง (ระหว่าง พ.ศ. 1200-2310),” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง, 2531), 83-84. อ้าง M.L. de Lajonquiere, “Essai d’ inventaire archeologique du Siam,” Bulletin de la Commission Archeologique de l’ Indochine (1909-1912): 162-164.

³² ยอร์ช เซเดส์, ตำนานพระพิมพ์ (พระนคร: กรมศิลปากร, 2495), 1-2.

³³ เรื่องเดียวกัน, 3-5.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, 7-12.

เมืองไชยา เขากอทละและถ้ำคูหาสวรรค์ เมืองพัทลุง เป็นต้น นอกจากรูปพระพุทธรูปแล้ว ยังมีรูปพระโพธิสัตว์ จาริกคาลา เย ธรรมา ภาษาสันสกฤต อักษรเทวนาครี ที่ใช้อยู่ในอินเดียฝ่ายเหนือ ซึ่งทำให้เชื่อแน่ว่าสร้างขึ้นในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน พระพิมพ์บางชนิดมีรูปแบบศิลปะอินเดียและชวา เพราะเกี่ยวข้องกับอาณาจักรศรีวิชัยเจริญรุ่งเรืองในช่วงระยะเวลาเดียวกัน

ค.ศ. 1933 (พ.ศ. 2476) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีลายพระหัตถ์เขียนโต้ตอบกัน ต่อมามีการรวบรวมจัดพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ “สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ กล่าวว่า ถ้ำแจ้งในวัดคูหาภิมุข จังหวัดยะลา แรกตั้งเป็นสำนักสงฆ์เมื่อราว พ.ศ. 2390 ในรัชกาลที่ 4 ภายในถ้ำมีพระพุทธรูปนอนซึ่งเป็นของเก่าแก่มีมาก่อน ทำด้วยดินดิบเช่นเดียวกับพระพุทธรูปอื่นๆ ในถ้ำก็ทำด้วยดินดิบเช่นกัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า พระนอนที่นี้เป็นรุ่นเก่าคือทำพระกรขวาทอดศอกออกไปด้านหน้าตามแบบอินเดีย เศียรพญานาคที่พบบกมีคล้ายกันกับที่วัดพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช ซึ่งน่าจะสร้างในสมัยศรีวิชัย และที่สำคัญทรงมีพระวินิจฉัยเกี่ยวกับพระพิมพ์ดินดิบที่พบในภาคใต้ว่า

“พระพิมพ์ดินดิบนี้ หม่อมฉันได้เคยสืบได้ความว่า พบแต่ตามถ้ำตั้งแต่เขตเมืองนครศรีธรรมราช ลงไปจนถึงเมืองยะลาเป็นได้สุดท้ายที่สุด หม่อมฉันได้เคยไปเห็นที่เขาเก็บพระพิมพ์นั้นแห่งหนึ่ง ที่ถ้ำเขากอทละเมืองพัทลุง ในเวลานั้นเพิ่งไปพบเข้าใหม่ ยังไม่ทันมีใครขุดขนเอาไปเสียเท่าใดนัก เห็นวางตะแคงเรียงซ้อนกันหลายชั้นเหมือนอย่างจัดบรรจุหีบ ไม่ได้ใส่กรุฝังดินซ่อนเร้นเหมือนอย่างพระพิมพ์ดินเผาทางข้างเหนือ ลักษณะพระพิมพ์พวกดินดิบนี้เห็นได้ชัดว่าผู้ที่ทำถือลัทธิมหายาน และประหลาดอีกอย่างหนึ่ง ที่ตัวอักษรเป็นเทวนาครี ไม่ใช่อักษรคฤนท์ เหมือนอย่างจารึกทางข้างเหนือ หม่อมฉันได้สืบต่อไปถึงประเทศอื่น ได้ความว่าในประเทศพม่าและอินเดียก็มี ดูเหมือนจะได้ตัวอย่างมาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถาน แต่เหตุใดจึงทำด้วยดินดิบ ข้อนี้หม่อมฉันเพิ่งทราบเมื่อจัดพิพิธภัณฑ์สถานแล้ว มีนายพันเอกทหารอังกฤษคนหนึ่ง ซึ่งเคยอยู่ในประเทศธิเบตมากรุงเทพฯ ทูตอังกฤษชักนำมา หม่อมฉันพาไปดูพิพิธภัณฑ์สถาน ถึงคู่พระพิมพ์ดินดิบ ถ้ามองว่าพระพิมพ์ดินดิบอย่างนี้ที่ในธิเบตมีหรือไม่ ก็บอกว่าเขายังทำกันอยู่จนทุกวันนี้ ถ้าพระผู้ใหญ่มรดกภาพเผาศพแล้ว เขาเอาอิฐธาตุโลกผสมดินทำเป็นพระพิมพ์เช่นนี้ เมื่อได้เค้าเช่นว่า หม่อมฉันใคร่จะทดลองให้ถึงที่ ได้เอาพระพิมพ์ที่ชำระองค์หนึ่งส่งไปให้กองแยกธาตุตรวจก็ได้ความว่ามีธาตุอิฐอยู่ในนั้น เป็นอันได้ความแจ่มแจ้ง ว่าเหตุใดจึงทำด้วยดินดิบ เพราะได้เผาสุกครั้งหนึ่งแล้ว คงเห็นไม่ควรเผาอีกครั้งหนึ่ง จึงได้ทำด้วยดินดิบด้วยประการฉะนี้”³⁵

ค.ศ. 1961 (พ.ศ. 2504) มีข่าวการค้นพบพระพิมพ์ดินดิบที่แหล่งโบราณคดี กัว กูรง บา ตัง (Gua Kurong Batang) รัฐเปอร์ลิส ประเทศมาเลเซีย จากนั้น อลาสแตร์ แลมป์ (Alastair Lamb)

³⁵ สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (2476), 115-116.

ได้เข้าทำการสำรวจ พบว่ามีพระพิมพ์ส่วนหนึ่งที่ได้แก่นักเรียนในพื้นที่คังการ์นำออกมาจากถ้ำ ส่วนสภาพของตัวเหล่านั้นได้ถูกทำลายไปจนหมดสภาพจากพระสงฆ์ (ชาวไทย) ที่นำขึ้นส่วนพระพิมพ์เหล่านั้นไปทำเป็นวัตถุมงคลตามความเชื่อ³⁶

ค.ศ. 1964 (พ.ศ. 2507) อลาสแตร์ แลมป์ (Alastair Lamb) เขียนบทความเรื่อง “Mahayana Buddhist votive tablets in Perlis” ลงในวารสารที่ประเทศมาเลเซีย กล่าวถึงพระพิมพ์จากภาคใต้ของประเทศไทย จากจังหวัดตรัง และอำเภอทุ่งสง จังหวัดนครศรีธรรมราช ส่วนหนึ่งถูกเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถาน Raffle Museum ประเทศสิงคโปร์ และพิพิธภัณฑสถาน Perak Museum ที่ Taiping และกล่าวว่าพระพิมพ์ที่พบในภาคใต้ของประเทศไทยมีลักษณะใกล้เคียงกันอย่างมากกับพระพิมพ์ของศิลปะปาละที่แคว้นเบงกอล แต่พระพิมพ์เหล่านี้คงทำขึ้นเองในท้องถิ่น³⁷

ค.ศ. 1974 (พ.ศ. 2517) ศาสตราจารย์ เอส เจ โอ คอนเนอร์ (S.J. O'Connor) ไม่เห็นด้วยกับศาสตราจารย์เซเดส ที่กล่าวว่าพระพิมพ์หมวดที่ 2 แบบถ้ำมลายู เป็นหลักฐานในการแพร่อิทธิพลของอาณาจักรศรีวิชัย เพราะเป็นการผนวกประวัติศาสตร์ทางการเมืองของศรีวิชัยกับรูปแบบของศิลปะที่เป็นการแสดงออกในเรื่องของศาสนา และเสนอว่าอายุสมัยของพระพิมพ์หมวดที่ 2 แบบถ้ำมลายู น่าจะคาบเกี่ยวกับหมวดที่ 1 แบบพระปฐม (ทวารวดี) คือระหว่างราวปี พ.ศ. 1250-1450 อันเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับการสร้างพระพิมพ์ในรูปแบบใกล้เคียงกับที่พบบนเกาะชวาและบาหลี³⁸

ค.ศ. 1980 (พ.ศ. 2523) พิริยะ ไกรฤกษ์ เขียนหนังสือเรื่อง “ศิลปะทักษิณก่อน พุทธศตวรรษที่ 19” กล่าวถึงพระพิมพ์ที่แสดงภาพพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทใต้ต้นไม้ มี พระโพธิสัตว์ 2 องค์ยืนตรึงค้อยู่หน้าข้าง ตอนบนเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิ 3 องค์ โดยกำหนดเรียกว่า “พระพิมพ์สมัยอิทธิพลมอญและอาณาจักรทักษิณ” เป็นรูปแบบที่แพร่หลายมาก ค้นพบตลอดคาบสมุทรทางฝั่งทะเลด้านตะวันตก จากถ้ำคอกุน ทางตอนเหนือของมะละแหม่ง ไปถึงเขาขนานน้ำ จังหวัดกระบี่ ทางฝั่งทะเลด้านตะวันออกจากจังหวัดนครปฐม ไปถึงอำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ถ้ำเขากทะเล จันทบุรี พัทลุง และถ้ำคูหาภิมุข จังหวัดยะลา โดยตีความว่าเป็น “ภาพพระพุทธรูปเจ้าแสดงธรรมแก่พระพุทธรูปเจ้าองค์อื่นๆ และพระโพธิสัตว์ ตามคติพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ที่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์สังฆธรรมปุณฺธิยสูตร” ต่างจากที่ศาสตราจารย์เซเดสตีความว่าเป็น “ภาพมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวตี” ตามคัมภีร์สันสกฤตชื่อทิวาวานาน และการแสดงภาพเช่นนี้น่าจะได้รับอิทธิพลจากภาพสลักที่ถ้ำกาลิ และถ้ำหมายเลข 90 ที่กัณเหรี ประเทศอินเดีย ที่สร้างขึ้นเนื่องในพระพุทธรูปศาสนาเถรวาทกำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-12³⁹

ค.ศ. 1981 (พ.ศ. 2524) นิตินันท์ ศิริทรัพย์ ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม” โดยศึกษาพระพิมพ์ 11 รูปแบบ แบ่งตามลักษณะของภาพได้เป็น 3 กลุ่ม กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11-15 กล่าวว่าพระพิมพ์เหล่านี้สร้างขึ้นเพื่อสืบทอดศาสนาเป็นหลัก สำหรับประเด็นที่เกี่ยวข้องกับพระพิมพ์ดินดิบในภาคใต้คือ พระพิมพ์กลุ่มที่ 1ก.3 มีรูปแบบเดียวกับ

³⁶ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: 48.

³⁷ Ibid., 55.

³⁸ S.J. O'Connor, “Buddhist votive tablets and caves in peninsular Thailand,” ใน ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2517), 67-84.

³⁹ พิริยะ ไกรฤกษ์, ศิลปะทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2523), 44-46.

พระพิมพ์ดินดิบพบที่เขากทะเล จังหวัดพัทลุง และควนสราญรมย์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยวิเคราะห์ว่าเป็น “ภาพแสดงเรื่องราวมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวตี่” ตามคัมภีร์ชาดกอรธกถา ภาษาบาลี นิกายเถรวาท ได้รับอิทธิพลศิลปะหลังคุปตะ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13⁴⁰

ค.ศ. 1985 (พ.ศ. 2528) ศรีศักร วัลลิโภดม กล่าวไว้ในงานสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุงว่า บริเวณที่พบแหล่งพระพิมพ์ดินดิบนั้นอาจมีได้เป็นหลักฐานที่ชี้ชัดว่ามีชุมชนเกิดขึ้น เพราะว่าบริเวณนี้อาจเป็นที่อยู่อาศัยของพวกนักพรตหรือพระเท่านั่นเอง หรือเป็นแหล่งศาสนสถานซึ่งใช้เป็นฤคกาล⁴¹

ค.ศ. 1985 (พ.ศ. 2528) หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย” โดยศึกษาพระพิมพ์ 44 รูปแบบ แบ่งตามรูปแบบหลักได้ 4 กลุ่มคือ พระพิมพ์รูปพระพุทธเจ้า พระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ พระพิมพ์รูปเทพชั้นรอง และ พระพิมพ์รูปสฤป และแบ่งตามอายุสมัยได้เป็น 2 ยุค ยุคแรกได้แก่พระพิมพ์อิทธิพลศิลปะอินเดีย อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 และพระพิมพ์สมัยทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ซึ่งแสดงถึงการนับถือพระพุทธรูปนิกายเถรวาท นิกายสรวาสติวาท และนิกายมหายาน และยุคที่สองได้แก่พระพิมพ์สมัยศรีวิชัยอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ซึ่งพุทธรูปนิกายทั้งสามนิกายยังคงเป็นที่นับถือต่อมา และปรากฏการนับถือนิกายวัชรยานเพิ่มเติม อนึ่งผู้ศึกษาได้ให้ข้อสันนิษฐานที่น่าสนใจว่าคติการสร้างพระพิมพ์ในภาคใต้ที่นิยมบรรจุพระพิมพ์ไว้ในถ้ำนั้นน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากถ้ำเจตีสถานในภาคตะวันตกของประเทศไทย⁴²

ค.ศ. 1986 (พ.ศ. 2529) พิริยะ ไกรฤกษ์ เขียนบทความเรื่อง “พระพิมพ์: ที่พบในภาคใต้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 20” ในสารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ (ซึ่งมีการปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมในปี พ.ศ. 2542) โดยวิเคราะห์ตีความในเชิงประวัติศาสตร์ศิลปะและคติความเชื่อทางศาสนา จัดแบ่ง พระพิมพ์ตามรูปแบบศิลปะและอายุสมัยเป็น 4 กลุ่มดังนี้⁴³

- กลุ่มที่ 1 พระพิมพ์ที่มีอายุราวครึ่งแรกพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นพระพิมพ์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในคาบสมุทรภาคใต้คือ พระพิมพ์ดินดิบพบที่ถ้ำเขาขนาน้ำ จังหวัดกระบี่ แบบแรกเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า แสดงภาพพระพุทธเจ้าประทับยืน พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร พระหัตถ์ซ้ายทรงถือชายฉัตรระดับพระอุระ และแบบที่สองเป็นพระพุทธรูปนาคปรก พบเฉพาะส่วนเศียรพระพุทธรูปและเศียรนาค ทั้งสองแบบนี้จะสร้างขึ้นตามรูปแบบศิลปะอินเดียทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ในลุ่มแม่น้ำกฤษณา และอาจสร้างขึ้นตามความเชื่อในนิกาย “มหาสังฆิกะ”

⁴⁰ นิตพันธ์ ศรีทรัพย์, “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524), 61-62.

⁴¹ ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง, “แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัทลุง,” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง (พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง, 2531), 216.

⁴² หม่อมหลวงสุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา, “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), 188.

⁴³ พิริยะ ไกรฤกษ์, “พระพิมพ์: ที่พบในภาคใต้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 20,” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ 10 (2542): 5041-5063.

- กลุ่มที่ 2 พระพิมพ์ที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 ได้แก่ พระพิมพ์พบที่เขากทะเล จังหวัดพัทลุง โดยเฉพาะกลุ่มที่แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าและพระโพธิสัตว์หลายองค์ ซึ่งมีอยู่หลายรูปแบบนั้น น่าจะแสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าศรีศากยมุนีทรงแสดงพระสังฆกรรมปณทริกสูตรบนยอดเขาคิชฌกูฏใกล้กรุงราชคฤห์ มีพระโพธิสัตว์ทั้งหลายมาชุมนุม เฝ้าพระพุทธรูปเจ้าประภคร์ตันนะ ซึ่งปรากฏพระองค์จากสถูปที่ลอยอยู่ในท้องฟ้าเพื่อร่วมฟังพระธรรมเทศนา สำหรับอีกกลุ่มหนึ่งเป็นพระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยมยอดโค้งแหลม แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าปางสมาธิ ประทับบนปัทมาสน์ได้ต้นโพธิ์ เคียงข้างด้วยเสารธรรมจักรและสถูป และบางองค์เป็นรูปพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งสมาธิ หนาข้างด้วยสถูป 2 องค์ จึงอาจเกี่ยวข้องกับนิยาย “ใจตยกะ” ซึ่งแยกออกมาจากนิยายมหาสังฆิกะ ที่เน้นการเคารพบูชา รูปสถูปกันอย่างแพร่หลาย กลุ่มหลังนี้พบที่ถ้ำเขากทะเล จังหวัดพัทลุง และถ้ำในจังหวัดยะลา

- กลุ่มที่ 3 พระพิมพ์ที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 เป็นพระพิมพ์ที่ปรากฏรูปแบบร่วมศิลปะอินเดียแบบปาละและศิลปะชวาภาคกลาง มีรูปแบบต่างๆ สร้างกันอย่างแพร่หลาย เช่น พระพิมพ์พบที่เขาชรม จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีถึง 12 รูปแบบ เช่น พระพิมพ์วงรียอดแหลมแสดงภาพพระพุทธรูปยืนบนปัทมาสน์ พระพิมพ์วงกลมแสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งขัดสมาธิเพชรปางมารวิชัย พระพิมพ์รูปวงรีแสดงภาพพระโลกนาถ 2 กร ประทับอยู่ในท่าลีลาสนะ พระพิมพ์รูปวงรีแสดงภาพพระโลกนาถ 4 กร ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร พระพิมพ์บางชิ้นมีจารึกภาษาสันสกฤตด้วยตัวอักษรเทวนาครีด้วย ที่จังหวัดยะลามีพระพิมพ์รูปวงรีตามแนวนอน แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนดอกบัว พระหัตถ์ขวาแสดงธรรม เคียงข้างด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์อยู่ในท่าอัญชลี ที่จังหวัดตรังมีพระพิมพ์แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าไวโรจนะประทับนั่งขัดสมาธิเพชร แสดงปางเทศนา แวดล้อมด้วยพระโพธิสัตว์ 8 องค์ และพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 12 กร เป็นต้น นอกจากนี้ยังกล่าวว่า การทำพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์ไวโรจนะในถ้ำซึ่งบางแห่งเข้าถึงได้อย่างยากลำบากนั้น น่าจะสืบเนื่องมาจากความเชื่อที่ว่า พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรทรงประทับอยู่ที่วังโปกตะละซึ่งตั้งอยู่บนภูเขา ดังที่พระภิกษุจีน เหียนจิง ได้พรรณนาไว้เมื่อปี พ.ศ. 1189 ดังนั้นถ้ำบนยอดเขาคันเป็นที่พบพระพิมพ์ในคาบสมุทรภาคใต้จึงเป็นที่นักพรตมาบำเพ็ญศีลและสมาธิเพื่อจะเพ่งเห็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

- กลุ่มที่ 4 พระพิมพ์ที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 กล่าวว่าช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 เป็นยุคมีดของศิลปะในคาบสมุทรภาคใต้ จึงไม่พบพระพิมพ์ที่สามารถกำหนดอายุได้ในช่วงเวลานี้ จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 17 จึงปรากฏพระพิมพ์ที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะพม่า เมืองพะโคและเมืองพุกาม เป็นพระพิมพ์รูปสี่เหลี่ยมยอดโค้ง แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้า 16 องค์ และพระพิมพ์รูปวงรี แสดงภาพพระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาทอยู่ในซุ้มวิหารมหาโพธิ์ที่พุทธคยา ทั้งสองชิ้นนี้พบที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี และตั้งแต่ครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นไปได้ปรากฏพระพิมพ์ที่มีรูปแบบร่วมศิลปะเขมร ทำเป็นภาพพระพุทธรูปประทับนั่งอยู่ภายในซุ้มปราสาทเขมร ภาพพระพุทธรูปนาคปรก หนาข้างด้วยพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและเทพปรัชญาปารมิตา ภาพพระพุทธรูปเจ้า 10 องค์ และภาพพระพุทธรูปเจ้า 19 องค์ เป็นต้น พระพิมพ์กลุ่มหลังนี้ พบที่จังหวัดนครศรีธรรมราช และสุราษฎร์ธานี

ค.ศ. 1990 (พ.ศ. 2533) ก่องแก้ว วีระประจักษ์ เขียนบทความเรื่อง “วิเคราะห์จารึกเมืองยะรัง” ในนิตยสารศิลปากร โดยทำการศึกษาอ่าน-แปลพระพิมพ์ดินดิบเมืองโบราณยะรัง ที่มี

จารึกจำนวน 9 ชิ้น แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มจารึกที่ขึ้นต้นด้วยพระนามของพระพุทธเจ้าว่า “ขสมฯ” และกลุ่มจารึกพระคาถา “เย ธรรมาฯ” กำหนดอายุพระพิมพ์เหล่านี้ได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12⁴⁴ ต่อมาได้มีการอ่าน-แปลใหม่ ในส่วนของคำว่า “ขสมฯ” นั้นแท้จริงแล้วคือส่วนหนึ่งของคำว่า “ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค” ซึ่งเป็นองค์ประกอบของ อริยสัจสี่⁴⁵

ค.ศ. 1994 (พ.ศ. 2537) นันทนา ชุติวงศ์ เขียนบทความเรื่อง “An aspect of the Bodhisattva Avalokitesvara in ancient Indonesia” กล่าวถึงพระพิมพ์ดินดิบกลุ่มหนึ่งที่พบในภาคใต้ของประเทศไทย มาเลเซีย และเกาะบาหลี อินโดนีเซีย ที่ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่าลีลาสนะหรือมหาธาตีสนาสนะ ยกพระหัตถ์ข้างหนึ่งขึ้นไปแตะศีรษะที่น้อมลงมา แสดงอาการครุ่นคิด โดยตีความว่าเป็นภาพของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ปางมหากรุณิกะ เทียบได้กับประติมากรรมสำริดปางเดียวกันพบที่ประเทศอินโดนีเซีย ซึ่งมีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-15⁴⁶

ค.ศ. 2007 (พ.ศ. 2552) อลิซาเบธ เอช. มัวร์ (Elizabeth H. Moors) เขียนหนังสือเรื่อง “Early Landscape of Myanmar” กล่าวถึงวัตถุประสงค์ของการสร้างพระพิมพ์ดินเผาในพยูและมอญ ว่านอกจากจะทำขึ้นเพื่อการบุญกุศล การประกอบพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ และเป็นที่ระลึกในการจารึกแสวงบุญตามคติที่รับมาจากอินเดียแล้ว ยังเป็นการควบคุมอำนาจทางการเมืองด้วย อย่างเช่นพระพิมพ์ที่สร้างในสมัยพระเจ้าอโนรธา สมัยพุกาม ที่เจดีย์บอบอจี ทางตอนใต้ของเมืองศรีเกษตรสำหรับพระพิมพ์รุ่นแรกๆ ของพม่ามักทำเป็นรูปวงกลมหรือรูปใบโพธิ์ อาจมีจารึกอักษรนาครี มีทั้งภาษาสันสกฤตและภาษาพยูอยู่ทางด้านหลังของพระพิมพ์ แต่ในสมัยพุกามจารึกมักอยู่ตรงส่วนล่างของพระพิมพ์ สำหรับที่เมืองวินกา (Winka) รัฐมอญ ได้พบพระพิมพ์ดินเผา ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทปางเทศนาธรรม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ ด้านบนมีพระพุทธรูปประทับนั่งเรียงกัน 3 องค์ ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบแพร่หลายในคาบสมุทรมาเลย์ด้วย⁴⁷

ค.ศ. 2008 (พ.ศ. 2551) ฮิซาชิ โกโตะ (Hisashi Goto) เขียนบทความเรื่อง “Clay Votive Tablets of Mainland Southeast Asia – Example of those found mainly in Thailand, Cambodia and Myanmar” มีเนื้อหาโดยรวมกล่าวถึงรูปแบบและความหมายของพระพิมพ์ที่พบในประเทศไทย กัมพูชา และพม่า โดยแบ่งตามยุคสมัย สอดแทรกด้วยการศึกษาเปรียบเทียบกับพระพิมพ์ที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในส่วนของพระพิมพ์ดินดิบสมัยศรีวิชัย มีตอนหนึ่งกล่าวว่าพระพิมพ์รูปเทพซิมภาละที่พบจำนวนมาก่อนข้างมากนั้นเป็นสิ่งที่สะท้อนถึงการค้าขายที่เฟื่องฟูของดินแดนแถบนี้⁴⁸ นอกจากนี้ในบทความยังมีภาพถ่ายของพระพิมพ์ศิลปะจีน สมัยต้นราชวงศ์ถัง

⁴⁴ ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “วิเคราะห์จารึกเมืองยะรัง,”: 39.

⁴⁵ ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึก เย ธรรมาฯ,” *ศิลปากร* 36, 5 (กันยายน-ตุลาคม 2536): 72.

⁴⁶ Nandana Chutiwongs, “An aspect of the Bodhisattva Avalokitesvara in ancient Indonesia,” in *Ancient Indonesian Sculpture* (Leiden: KITLV press, 1994), 100.

⁴⁷ Elizabeth H. Moors, *Early Landscape of Myanmar* (Bangkok: River Book Co., Ltd, 2007), 198-199.

⁴⁸ Hisashi Koto, *Buddha in the Palm of Your Hand/ Clay Votive Tablets of Mainland Southeast Asia* (Japan: Fukuoka Art Museum, 2008), 104.

และของอิเบต ที่มีรูปแบบและองค์ประกอบบางประการคล้ายคลึงกับพระพิมพ์ดินดิบสมัยศรีวิชัย อันควรศึกษาวิเคราะห์ในรายละเอียดต่อไป

ค.ศ. 2012 (พ.ศ. 2555) ภาณุวัฒน์ เอื้อสามาลัย ดำเนินการขุดค้นเก็บกู้หลักฐานทางโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีเขาน้อย ตำบลเขากอบ อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง ซึ่งเป็นแหล่งพระพิมพ์ดินดิบที่ค้นพบล่าสุด จากการดำเนินงานพบพระพิมพ์ดินดิบจำนวน 402 องค์ ที่ยังคงอยู่ในสภาพแบบดั้งเดิม (In situ) และได้พบชิ้นส่วนที่แตกหักอีกเป็นจำนวนมาก⁴⁹ ประเมินการได้ว่าในสภาพที่สมบูรณ์นั้นน่าจะมีพระพิมพ์บรรจุอยู่ในถ้ำแห่งนี้ไม่ต่ำกว่า 2,000 องค์ จากการศึกษาเบื้องต้นแบ่งตามรูปแบบได้ 9 รูปแบบ โดยรูปแบบที่ 1-7 แสดงอิทธิพลศิลปะศรีวิชัยและทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 และรูปแบบที่ 8-9 แสดงอิทธิพลศิลปะลพบุรีและศรีอยุธยา อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17-18⁵⁰

ค.ศ. 2015 (พ.ศ. 2558) ชยานุตม์ จินดารักษ์ เสนอบทความเรื่อง “กลุ่มโบราณวัตถุมีจารึก พบที่แหล่งโบราณคดีเขาน้อยจังหวัดตรัง” ในนิตยสารศิลปากร นำเสนอข้อมูลการอ่าน-แปลจารึกที่พบบนพระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย มีส่วนที่ทำการอ่าน-แปลได้แล้วคือ จารึกอริยสัจสี่ ภาษาสันสกฤต และจารึกพระคาถาเย ธมมาฯ ภาษาบาลี กำหนดอายุจากรูปอักษรได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14⁵¹

ค.ศ. 2015 (พ.ศ. 2558) ดีบุก เต็มมาศ เสนอบทความเรื่อง “พระพิมพ์ดินดิบที่พบในถ้ำบริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำตรัง” ในวารสารเวอร์ริเดียน มหาวิทยาลัยศิลปากร นำเสนอข้อมูลการศึกษาวิเคราะห์พระพิมพ์ดินดิบจากการสำรวจในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำตรัง จังหวัดตรัง จำนวนกว่า 850 องค์ จาก 5 แหล่งโบราณคดี แบ่งออกเป็น 16 รูปแบบ กำหนดอายุได้ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13-18 แสดงให้เห็นบทบาทของแม่น้ำตรัง เส้นทางคมนาคมทางน้ำในสมัยโบราณที่ส่งผลต่อการเลือกพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในการบรรจุพระพิมพ์ดินดิบ โดยสันนิษฐานว่าผู้ที่สร้างสรรค์พระพิมพ์ดินดิบเหล่านั้นน่าจะเป็นพวกพ่อค้าหรือนักเดินทาง⁵²

ทำเนียบแหล่งพระพิมพ์ดินดิบ

ในส่วนนี้จะเป็นการรวบรวมและนำเสนอข้อมูลแหล่งโบราณคดีหรือโบราณสถานที่ค้นพบพระพิมพ์ดินดิบ จากการสำรวจ การขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดี หรือที่มีประวัติบันทึกไว้ ซึ่งประกอบด้วยข้อมูลสำคัญ ได้แก่ ตำแหน่งที่ตั้ง สภาพทั่วไป ประวัติความสำคัญ และรูปแบบของ พระ

⁴⁹ ภาณุวัฒน์ เอื้อสามาลัย, “ปฏิบัติการขุดกู้พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย จังหวัดตรัง พุทธศักราช 2555,” *ศิลปากร* 58, 1 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2558): 33.

⁵⁰ ภาณุวัฒน์ เอื้อสามาลัย, “การกำหนดอายุสมัยแหล่งพระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย จังหวัดตรัง,” ใน *เอกสารประกอบการประชุมวิชาการความก้าวหน้าทางวิชาการโบราณคดีและการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมของชาติ* (กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557), 171.

⁵¹ ชยานุตม์ จินดารักษ์, “กลุ่มโบราณวัตถุมีจารึกพบที่แหล่งโบราณคดีเขาน้อย จังหวัดตรัง,” *ศิลปากร* 58, 1 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2558): 39 และ 42.

⁵² ดีบุก เต็มมาศ, “พระพิมพ์ดินดิบที่พบในถ้ำบริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำตรัง,” *Veridian E-Journal* (8, 3 กันยายน-ธันวาคม 2558): 130.

พิมพ์ที่พบ เพื่อเป็นข้อมูลนำไปใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทั้งในเชิงพื้นที่ของแหล่งโบราณคดี และรูปแบบศิลปะของพระพิมพ์ดินดิบต่อไป

อนึ่ง ถึงแม้ว่าการศึกษาในครั้งนี้จะมีเป้าหมายคือ “พระพิมพ์ดินดิบ” ในพื้นที่ภาคใต้ของประเทศไทยและประเทศมาเลเซียตะวันตก อย่างไรก็ตามยังพบว่ามี “พระพิมพ์ดินเผา” จำนวนหนึ่งที่มีรูปแบบเดียวกันหรือคล้ายคลึงกัน โดยพบอยู่ในภูมิภาคอื่นของประเทศไทย (ภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ) สหภาพเมียนมาร์ สาธารณรัฐสังคมนิยมเวียดนาม และสาธารณรัฐอินโดนีเซีย จึงได้รวบรวมข้อมูลไว้ ณ ที่นี้ด้วยเพื่อประโยชน์ในการศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบ

ตารางที่ 8.1 รายชื่อแหล่งพระพิมพ์ดินดิบในคาบสมุทรมลายู

จังหวัด/รัฐ	ชื่อแหล่ง								
	เขาประสังข์	วัดเดิมเจ้า	วัดหลง	เขาศรีวิชัย	ควนพุนพิน	บ้านท่าตะเภา	เขาพนมวัง	เขาขรม	บ้านวังใหญ่
นครศรีธรรมราช	วัดกำแพงถม	วัดท่าโคตร	วัดโพธิ์(ร้าง)	เขาชุมทอง					
พัทลุง	เขากทะเล	เขาคูหาสวรรค์	วัดรัง						
กระบี่	ถ้ำเสือ	เขาขนานน้ำ							
ตรัง	วัดคีรีวิหาร	เขาสาย	เขาน้อย						
ปัตตานี	บ้านจาละ								
ยะลา	เขาวัดหน้าถ้ำ	เขากำป็น							
สตูล	เขายี่หมัด								
เปอร์ลิส	กัว กุงบาดัง	กัว เบอร์ฮาลา							
อุลู่กะลันตัน	กัว ชาวาส								

1. แหล่งพระพิมพ์ดินดิบในประเทศไทย

1.1 แหล่งโบราณคดีเขาประสังข์

ชื่ออื่น

เขาพระสงฆ์ , เขาแม่นางสง

ที่ตั้ง

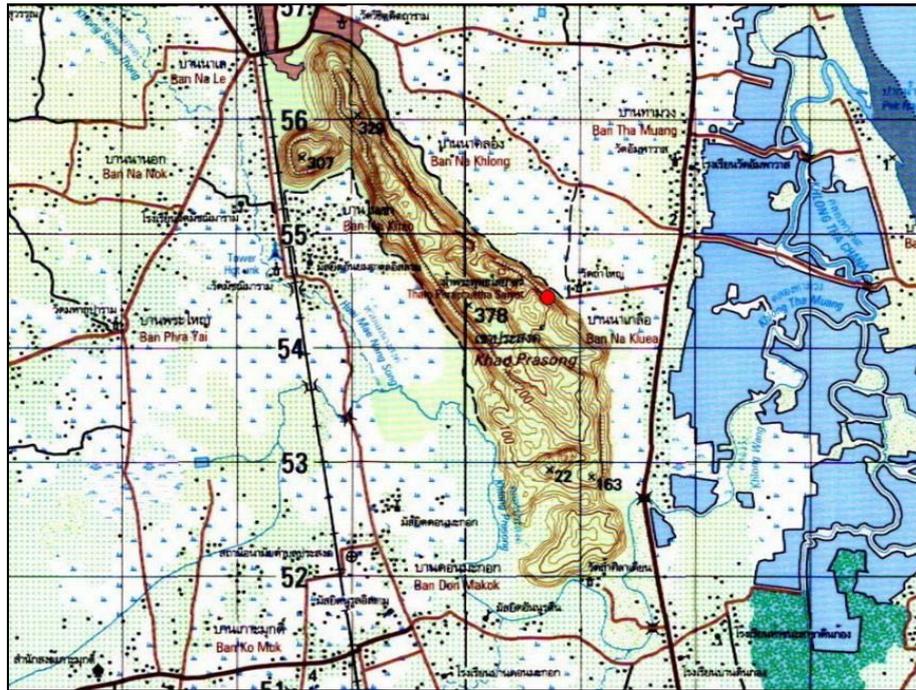
หมู่ที่ 5 บ้านวัง ตำบลวัง อำเภอนาทน จังหวัดสุราษฎร์ธานี

พิกัดภูมิศาสตร์

รุ้ง 9 องศา 32 ลิปดา 29 ฟลิปดาเหนือ

แวง 99 องศา 11 ลิปดา 13 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โซน 47P	0520842.17	ตะวันออก	1054452.72	เหนือ
-----	------------------------	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.1 แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขาประสงค์ (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระบาย 4828 III อำเภอท่าชนะ)

สภาพทั่วไป เขาประสงค์เป็นเทือกเขาหินปูนเขาใหญ่ วางตัวในแนวทิศตะวันตกเฉียงเหนือ-ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ยาวประมาณ 5 กิโลเมตรเศษ มีส่วนกว้างที่สุดประมาณ 1 กิโลเมตร ล้อมรอบด้วยพื้นที่ราบซึ่งเป็นทุ่งนา อยู่ห่างจากชายฝั่งทะเลอ่าวไทยทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 3 กิโลเมตร เขาประสงค์มีถ้ำที่สำคัญ 3 แห่ง ได้แก่ ถ้ำใหญ่ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ถ้ำน้อยตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ของถ้ำใหญ่ และถ้ำพระตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของภูเขา มีคลองประสงค์และห้วยแม่นางสงค์ไหลเลียบแนวเขาทางด้านทิศใต้และทิศตะวันตกห่างจากถ้ำใหญ่ประมาณ 1.9 กิโลเมตร ไปเชื่อมกับคลองท่าชนะทางด้านทิศเหนือซึ่งห่างจากถ้ำใหญ่ประมาณ 5 กิโลเมตร

ถ้ำใหญ่ ตั้งอยู่สูงจากพื้นดินราบ 30 เมตร ปากถ้ำหันไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ บนเพดานมีปล่องทะลุขนาดเล็ก ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปูนปั้นปางไสยาสน์ทรงเครื่อง ขนาดยาว 7.30 เมตร พระพุทธรูปปางมารวิชัยปิดทอง 3 องค์ และพระพุทธรูปขนาดย่อมอีกจำนวนมาก

ถ้ำน้อย ตั้งอยู่บริเวณเชิงเขา ห่างจากถ้ำใหญ่ไปทางทิศใต้ประมาณ 3 กิโลเมตร เป็นถ้ำขนาดเล็ก ปากถ้ำหันหน้าไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ กว้าง 1 เมตร ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปูนปั้น 9 องค์

ถ้ำพระ อยู่ทางฝั่งตะวันตกของเขาประสงค์ ปากถ้ำอยู่ไม่สูงนัก ตัวถ้ำมีขนาดเล็กกว่าถ้ำใหญ่ แต่ใหญ่กว่าถ้ำน้อย ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปปูนปั้นขนาดใหญ่ หน้าตักกว้าง 2 เมตร จำนวน 1 องค์ พระพุทธรูปหินทรายขนาดย่อมอีก 15 องค์ พระพุทธรูปเหล่านี้ลงรักปิดทอง นอกนั้นเป็นพระพุทธรูปไม้ขนาดเล็กหลายองค์ และด้านหน้าถ้ำมีเจดีย์ขนาดเล็กก่ออิฐถือปูน จำนวน 1 องค์

ภาพที่ 9.2 สภาพแหล่งโบราณคดีเขาประสงค์

ภาพที่ 9.3 สภาพภายในถ้ำใหญ่

ประวัติ เขาประสงค์มีถ้ำ 3 แห่ง ได้แก่ ถ้ำใหญ่ ถ้ำน้อย และถ้ำพระ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปูนปั้นและศิลาทรายหลายองค์ กำหนดอายุได้ในสมัยอยุธยาตอนปลายถึงรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามที่เขาประสงค์มีประวัติว่าเคยค้นพบพระพิมพ์ดินดิบ ซึ่งเมื่อนานมาแล้ว (ก่อนปี พ.ศ. 2522) นายสุย แซ่เง้า ราษฎรบ้านหนองหวาย ตำบลท่าชนะ อำเภอยะยา⁵³ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ได้มอบให้พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (เลขวัตถุ ศว. 65) จึงน่าจะเป็แหล่งพระพิมพ์ดินดิบที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งในสมัยศรีวิชัย ก่อนที่จะมีการตัดแปลงสถานที่ ก่อสร้างพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ในสมัยอยุธยาตอนปลาย

นอกจากนี้ที่ด้านหน้าถ้ำใหญ่ ห่างไปประมาณ 1 กิโลเมตร มีประวัติว่าเคยขุดพบโบราณวัตถุจำพวกลูกปัดแก้ว ลูกปัดหิน วัตถุทำจากหินหยก และเครื่องปั้นดินเผาแบบเดียวกับที่พบที่แหลมโพธิ์⁵⁴ ซึ่งสอดคล้องกับการมีอยู่ของชุมชนและแหล่งพระพิมพ์ดินดิบในสมัยศรีวิชัย

พ.ศ. 2529 กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนและกำหนดเขตที่ดินโบราณสถานเขาประสงค์ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 103 ตอนที่ 65 หน้า 1801 วันที่ 22 เมษายน 2529 กำหนดพื้นที่ภูเขาทั้งลูกและปริมาตร 20 เมตรโดยรอบ

⁵³ ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอยะยา.

⁵⁴ สำนักศิลปากรที่ 14 นครศรีธรรมราช, โบราณสถานและแหล่งโบราณคดีในพื้นที่สำนักศิลปากรที่ 14 นครศรีธรรมราช เล่ม 2: สุราษฎร์ธานี, (เอกสารอัดสำเนา สำนักศิลปากรที่ 14 นครศรีธรรมราช, 2554), 119.

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย” รูปร่างกลมแบน กรอบกดประทับเป็นรูปวงกลม ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัย ขัดสมาธิเพชร มีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร เบื้องหลังมีเส้นโค้งคล้ายแผ่รัศมีอยู่โดยรอบ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14⁵⁵</p>	 <p>เขาประสังข์ เก็บที่พช.พระนครศรี (ศว.65) สูง 4.5 ซม. กว้าง 4.5 ซม.</p>

1.2 แหล่งโบราณคดีวัดเดิมเจ้า

ชื่ออื่น -

ที่ตั้ง

หมู่ที่ 5 บ้านเดิมเจ้า ตำบลป่าเว อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี

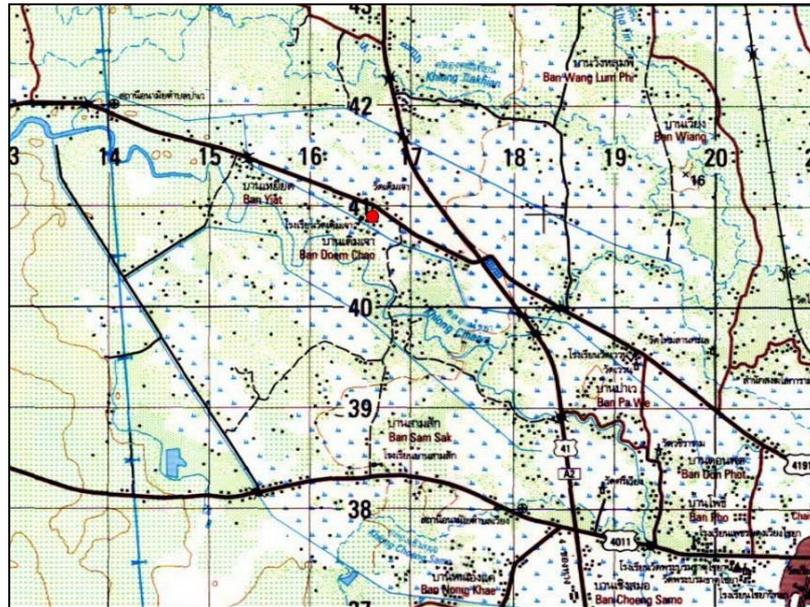
พิกัดภูมิศาสตร์

รุ้ง 9 องศา 25 ลิปดา 1.70 ฟลิปดาเหนือ

แวง 99 องศา 9 ลิปดา 3.48 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โชน 47P	0516574.00	ตะวันออก	1040974.00	เหนือ
-----	---------------------------	------------	----------	------------	-------

⁵⁵ พิริยะ ไกรฤกษ์ กำหนดอายุไว้ราวครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 14 ดู พิริยะ ไกรฤกษ์, “พระพิมพ์: ที่พบในภาคใต้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 20,” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ 6 (2529): 2294, รูปที่ 13.

ภาพที่ 9.4 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีวัดเดิมเจ้า (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระหว่าง 4827 IV อำเภอไชยา)

สภาพทั่วไป ลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบ สูงกว่าพื้นที่โดยรอบเล็กน้อยประมาณ 1-2 เมตร มีคลองไชยาตั้งอยู่ห่างไปทางทิศใต้ห่างไปประมาณ 480 เมตร ปัจจุบันไม่ปรากฏร่องรอยโบราณสถาน เป็นวัดที่มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ และตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดพระบรมธาตุไชยา ระยะห่างประมาณ 5.1 กิโลเมตร

ประวัติ สภาพปัจจุบันไม่ปรากฏร่องรอยโบราณสถาน มีประวัติกล่าวว่าเป็นสถานที่ค้นพบพระพิมพ์ดินเผา ซึ่งพระอธิการอรธ ศีลโรโต ได้มอบให้แก่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไชยา จำนวน 2 องค์ (เลขวัตถุ 89, 90) เมื่อวันที่ 18 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2482 และมีอีก 1 องค์ (เลขวัตถุ 16/2483) ที่มอบให้พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เมื่อวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2483 อนึ่งใกล้กันทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ห่างไปประมาณ 2.9 กิโลเมตร มีวัดโบราณชื่อวัดเวณ ซึ่งเป็นที่ค้นพบพระพุทธรูป ศิลปะทวารวดี จำนวน 2 องค์

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูป 16 องค์” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวตั้งยอดโค้งมน ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัย จำนวน 4 แถว แถวละ 4 องค์ รวมเป็น 16 องค์ ระหว่างพระพุทธรูปมีสลูปลงคั่นอยู่ พิริยะ ไกรฤกษ์กล่าวว่าแสดงถึงรูปแบบและคติความเชื่อที่ร่วมกับพระพิมพ์ที่พบที่เมืองพะโคและ</p>	 <p>วัดเดิมเจ้า เก็บที่พช.ไชยา (89) สูง 13.3 ซม. กว้าง 9.5 ซม.</p>

เมืองพุกามของพม่า กำหนดอายุราวครั้งแรก
ของพุทธศตวรรษที่ 17⁵⁶

วัดเดิมเจ้า เก็บที่พช.ไชยา (90)
สูง 13.1 ซม. กว้าง 9.5 ซม.

วัดเดิมเจ้า เก็บที่พช.พระนคร (16/2483)
สูง 13.2 ซม. กว้าง 9.5 ซม.

1.3 โบราณสถานวัดหลง

ชื่ออื่น -

ที่ตั้ง

หมู่ที่ 4 บ้านดอนพุด ตำบลตลาดไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุ
ราษฎร์ธานี

พิกัดภูมิศาสตร์

รุ้ง 9 องศา 22 ลิปดา 55.91 ฟลิปดาเหนือ

แวง 99 องศา 11 ลิปดา 25.47 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โซน 47P	0520906.17	ตะวันออก	1037113.66	เหนือ
-----	---------------------------	------------	----------	------------	-------

⁵⁶ พิริยะ ไกรฤกษ์, “พระพิมพ์: ที่พบในภาคใต้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 20,”: 2296-2297, รูปที่ 19.

ภาพที่ 9.5 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งโบราณสถานวัดหลง (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ราว 4827 IV อำเภอไชยา)

สภาพทั่วไป โบราณสถานวัดหลงตั้งอยู่ในเมืองโบราณไชยา อยู่ระหว่างวัดเวียงกับวัดแก้ว สภาพพื้นที่เป็นที่ราบ มีคลองไชยาไหลผ่านทางด้านทิศใต้ระยะห่างประมาณ 60 เมตร สภาพปัจจุบันเป็นโบราณสถานที่ได้รับการขุดแต่งและบูรณะแล้ว มีถนนล้อมรอบตัวโบราณสถาน มีโรงเรียนไชยาวิทยาตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตก และตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของวัดพระบรมธาตุไชยาห่างไปประมาณ 600 เมตร

ภาพที่ 9.6 โบราณสถานวัดหลง (ทิศตะวันออก-ด้านหน้า)

ภาพที่ 9.7 โบราณสถานวัดหลง (ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ)

ประวัติ วัดหลงเป็นวัดร้างมีซากอาคารขนาดใหญ่อยู่หลังหนึ่ง เหลือเพียงส่วนฐาน เนื่องจากอิฐส่วนบนถูกรื้อไปทำกำแพงแก้วในคราวบูรณะพระบรมธาตุไชยา สภาพก่อนการขุดแต่งเป็นเนินดินปนเศษอิฐมีต้นไม้ขึ้นปกคลุมหนาแน่น ภายหลังการขุดแต่งเผยให้เห็นฐานอาคารที่มีรูปแบบแผนผังทรงกากบาทคล้ายคลึงกับโบราณสถานที่วัดแก้ว สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ศาสนาสถานแห่งนี้ถูกสร้างทับอีกครั้งหนึ่งในราวพุทธศตวรรษที่ 18-22 ชื่อวัดหลงเข้าใจว่าน่าจะเพี้ยนมาจากคำว่า วัดหลวง

บริเวณใกล้เคียงกับวัดหลง ห่างจากคลองไชยาไปทางทิศใต้ราว 30 เมตร ได้พบโบราณวัตถุสำคัญหลายชิ้นได้แก่ ประติมากรรมสำริดรูปนางตารา 8 กร ลักษณะทางประติมานวิทยาคล้ายกับที่พบในภาคตะวันออกเฉียงของแคว้นเบงกอล ประเทศอินเดีย ศิลปะปาละ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 15-16⁵⁷ ชิ้นส่วนคันท่องสำริดสมัยราชวงศ์ชัง ชิ้นส่วนเครื่องประดับหิน ลูกปัดสีเหลือง เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ชัง และเครื่องถ้วยเวียดนาม โบราณวัตถุเหล่านี้แสดงหลักฐานการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของชุมชนบนสันทรายที่เป็นเมืองโบราณไชยา

พ.ศ. 2479 กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานวัดหลง ในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 53 หน้า 1532 วันที่ 27 กันยายน 2479 ต่อมาในปี พ.ศ. 2489 หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดี พบว่าเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างด้านละ 30 เมตร ก่ออิฐไม่สอปูน ต่อมาในปี พ.ศ. 2524-2527 กรมศิลปากรได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีอีกครั้งพร้อมทั้งบูรณะเสริมความมั่นคงดังปรากฏในปัจจุบัน

⁵⁷ พริยะ ไกรฤกษ์, ศิลปะทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2523), 202.

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูป 10 องค์” รูปร่างสามเหลี่ยม แบ่งเป็น 2 แถว แถวบนมีพระพุทธรูป ประทับยืนในซุ้มจำนวน 3 องค์ ขนาบข้างด้วย พระพุทธรูปประทับนั่ง 2 องค์ แถวล่างเป็นพระพุทธรูป ประทับนั่งในซุ้มจำนวน 5 องค์ ศิลปะเขมร ราวพุทธ ศตวรรษที่ 16-18</p> <p>พบจากการขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดี ระหว่าง ปี พ.ศ. 2524-2527 โดยพบอยู่รอบๆ โบราณสถาน นอกจากนี้ยังพบชิ้นส่วนพระพิมพ์รูปแบบเดียวกันนี้อีก จำนวนหนึ่ง</p>	 <p>วัดหลง เก็บที่พช.ไชยา (27/24) สูง ซม. กว้าง ซม.</p> <p>วัดหลง เก็บที่พช.ไชยา (30/24) สูง ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูป 3 องค์” สภาพขอบชำรุด ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง ปางมาร วิชัยเรียงแถวจำนวน 3 องค์ องค์กลางมีขนาดใหญ่กว่า องค์ที่ขนาบอยู่ 2 ข้าง สภาพพื้นผิวลบเลือนมากจนไม่ สามารถศึกษารายละเอียดได้</p> <p>พบจากการขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดี ระหว่าง ปี พ.ศ. 2524-2527 โดยพบอยู่รอบๆ โบราณสถาน</p>	 <p>วัดหลง เก็บที่พช.ไชยา (25/24) สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย” สภาพ خوب ชำรุด ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิเพชร ปางมารวิชัย บนฐานปัทม์ มีกลีบบัวคว่ำ-บัวหงาย พบจากการขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดี ระหว่างปี พ.ศ. 2524-2527 โดยพบอยู่รอบๆ โบราณสถาน</p>	 <p>วัดหลง เก็บที่พช.ไชยา (29/24) สูง ซม. กว้าง ซม.</p> <p>วัดหลง เก็บที่พช.ไชยา (29/25) สูง ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- สลุปดินดิบ เป็นสลุปทรงระฆัง มีบัลลังก์ ส่วนยอดหักหาย ส่วนฐานชำรุด ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14 พบจากการขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดี ระหว่างปี พ.ศ. 2524-2527 โดยพบอยู่รอบๆ โบราณสถาน</p>	 <p>วัดหลง เก็บที่พช.ไชยา (...) สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

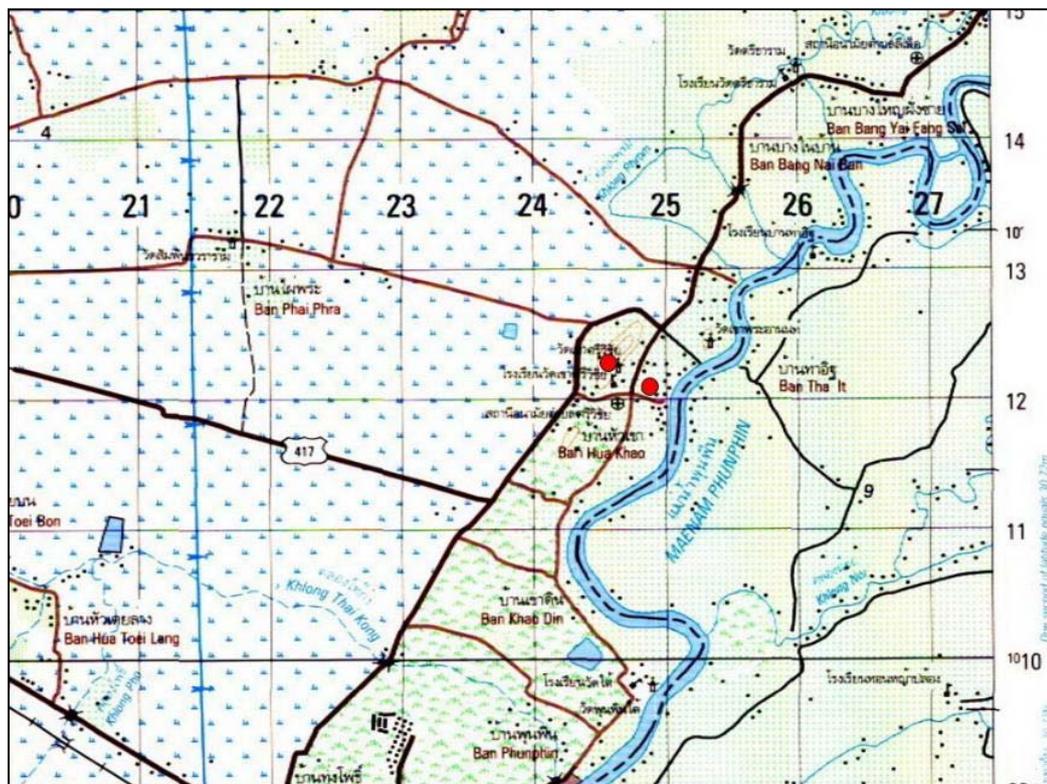
1.4 โบราณสถานเขาศรีวิชัย

ชื่ออื่น เขาพระนารายณ์
ที่ตั้ง หมู่ที่ 1 บ้านหัวเขา ตำบลศรีวิชัย อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี
พิกัดภูมิศาสตร์ บนเขาศรีวิชัย (โบราณสถานหมายเลข 2 และเนินโบราณสถานหมายเลข 3 (เดิม))
 รุ่ง 9 องศา 9 ลิปดา 23.01 ฟลิปดาเหนือ
 แวง 99 องศา 13 ลิปดา 23.81 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM 47P	โซน	0524531.92	ตะวันออก	1012150.12	เหนือ
-----	--------------------	-----	------------	----------	------------	-------

บ้านนายวิรัตน์ เรืองเจริญ (จุดพบพระพิมพ์เม็ดกระดุม)
 รุ่ง 9 องศา 9 ลิปดา 20.98 ฟลิปดาเหนือ
 แวง 99 องศา 13 ลิปดา 32.98 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM 47P	โซน	0524811.55	ตะวันออก	1012088.49	เหนือ
-----	--------------------	-----	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.8 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณสถานเขาศรีวิชัย (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ราวาง 4827 III อำเภอพุนพิน)

ภาพที่ 9.9 เขาศรีวิชัย (ด้านทิศตะวันออก)

ภาพที่ 9.10 เขาศรีวิชัย (ด้านทิศตะวันตก)

ภาพที่ 9.11 เนินโบราณสถานหมายเลข 3 (เดิม)

ภาพที่ 9.12 บริเวณบ้านนายวิรัตน์ เรื่องเจริญ

สภาพทั่วไป เขาศรีวิชัยเป็นภูเขาขนาดย่อม ทอดตัวยาวแนวทิศ ตะวันออกเฉียงเหนือ-ตะวันตกเฉียงใต้ ยาวประมาณ 650 เมตร กว้างประมาณ 50-80 เมตร สูงจาก พื้นราบประมาณ 20 เมตร ทางทิศตะวันออกมีคลองบางร้อนทองซึ่งเป็นสาขาของคลองพุนพินไหล ผ่าน ระยะห่างประมาณ 260 เมตร และ 460 เมตรตามลำดับ และอยู่ห่างจากชายฝั่งทะเลอ่าวไทย ประมาณ 7.5 กิโลเมตร

โบราณสถานเขาศรีวิชัย ปรากฏทั้งที่ตั้งอยู่บนแนวสันเขาและที่ราบเชิงเขา สํารวจ พบแล้วจำนวนทั้งสิ้น 22 แห่ง แบ่งเป็นโบราณสถานบนสันเขาจำนวน 11 แห่ง โบราณสถานเชิงเขา ทางด้านทิศตะวันออก 3 แห่ง และโบราณสถานเชิงเขาทางด้านทิศตะวันตก 8 แห่ง นอกจากนี้ยังพบ ร่องรอยกิจกรรมในสมัยโบราณหนาแน่นในพื้นที่ทางด้านทิศตะวันออกของภูเขาบริเวณริมคลองบาง ร้อนทองด้วย

ประวัติ เขาศรีวิชัย หรือเขาพระนารายณ์ เป็นเทวสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์- ฮินดู ลัทธิไวษณพนิกาย ที่นับถือพระนารายณ์เป็นหลัก ได้มีการค้นพบเทวรูปพระนารายณ์สลักด้วย ศิลา มีขนาดทั้งใหญ่และเล็ก จำนวน 5 องค์ องค์ใหญ่สุดมีความสูงประมาณ 1.70 เมตร เดิม

ประดิษฐานบนภูเขาบริเวณที่เรียกว่า “ฐานพระนารายณ์” หรือโบราณสถานหมายเลข 6 ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร นอกจากนี้ในบริเวณภูเขายังได้มีการขุดค้นพบ ศิวลึงค์ ศิลา และธรรมจักรศิลา อันแสดงให้เห็นว่ามีการนับถือ ลัทธิไสวณิกาย และพระพุทธศาสนาในบริเวณนี้ด้วย หลักฐานทางโบราณคดีอื่นๆ ที่ขุดพบได้แก่ ลูกปัด เครื่องปั้นดินเผาเนื้อดินรูปแบบต่างๆ ที่สำคัญได้แก่ หม้อพรมน้ำ คนโท คนที หม้อมีสัน เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถัง และเครื่องถ้วยเปอร์เซีย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-15

สำหรับพระพิมพ์ที่พบ มีประวัติการค้นพบว่ามีเมื่อปี พ.ศ. 2518 มีการพัฒนาตัดถนนผ่านวัดเขาศรีวิชัย ซึ่งตั้งอยู่ที่ราบเชิงเขาทางด้านทิศตะวันออก ได้พบลูกปัดและโบราณวัตถุต่างๆ เป็นจำนวนมาก ต่อเนื่องไปถึงพื้นที่จรดคลองพุนพิน และได้มีการขุดพบพระพิมพ์ขนาดเล็กเรียกว่า “พระพิมพ์เม็ดกระดุม” มีทั้งเนื้อดินดิบและดินเผา และในปี พ.ศ. 2524 ได้มีการค้นพบครั้งสำคัญบริเวณที่ดินของนายวิรัตน์ เรืองเจริญ ในครั้งนั้นกล่าวว่าพบพระพิมพ์เม็ดกระดุมจำนวนมากกว่า 1,000 องค์ ส่วนหนึ่งจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไซยา สำหรับบนภูเขาศรีวิชัยนั้น กรมศิลปากรได้พบพระพิมพ์ดินเผาจากการขุดค้นขุดแต่งที่โบราณสถานหมายเลข 2 และเนินโบราณสถานหมายเลข 3 (เดิม) ซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงกัน ในปี พ.ศ. 2544-2545 และจากการขุดค้นเพิ่มเติมที่เนินโบราณสถานหมายเลข 3 (เดิม) ในปี พ.ศ. 2560

พ.ศ. 2479 กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานเขาพระนารายณ์ (เขาศรีวิชัย) ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 53 หน้า 1533 วันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2479 และกำหนดเขตที่ดินโบราณสถานครอบคลุมทั้งภูเขาเป็นพื้นที่ประมาณ 94 ไร่ 3 งาน 15 ตารางวา วันที่ 9 เมษายน พ.ศ. 2544 มีการขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดีและบูรณะโบราณสถานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2541 และดำเนินงานเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดิบดิบ/ดินเผา “พระพิมพ์เม็ดกระดุม” รูปร่างวงกลม ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิอยู่ตรงกลาง บนฐานบัวคว่ำบัวหงาย พระเศียรค่อนข้างใหญ่ มีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร ด้านบนรอบองค์พระมีจารึก ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14</p> <p>มีเก็บรักษา ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไซยา จำนวน 11 รายการ</p>	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> </div> <p style="text-align: center;">เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไซยา (2/2548, 3/2548) กว้าง 1.5 ซม. และ 1.8 ซม.</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> </div> <p style="text-align: center;">เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไซยา (4/2548, 5/2548) กว้าง 1.5 ซม. และ 1.8 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
	<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> </div> <p data-bbox="874 667 1321 741">เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา (6/2548, 7/2548) กว้าง 2.9 ซม. และ 1.5 ซม.</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> </div> <p data-bbox="874 1070 1321 1144">เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา (8/2548, 9/2548) กว้าง 1.8 ซม. และ 1.8 ซม.</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> </div> <p data-bbox="874 1473 1321 1547">เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา (10/2548, 11/2548) กว้าง 1.8 ซม. และ 1.8 ซม.</p> <div style="display: flex; justify-content: center; margin-top: 20px;"> </div> <p data-bbox="914 1877 1281 1951">เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา (12/2548) กว้าง 1.2 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิบนแท่นฐานขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืน จำนวน 2 องค์</p> <p>พบจากการขุดค้นที่โบราณสถานหมายเลข 2 เมื่อปี พ.ศ. 2544</p>	 <p>เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา สูง 5.4 ซม. กว้าง 6.2 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิขนาบข้างด้วยสฤป” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิบนฐานรูปดอกบัว ขนาบข้างด้วยสฤปจำนวน 2 องค์</p> <p>พบจากการขุดค้นที่โบราณสถานหมายเลข 2 เมื่อปี พ.ศ. 2544 และเนินโบราณสถานหมายเลข 3 (เดิม) เมื่อปี พ.ศ. 2545</p>	 <p>เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา สูง 4.8 ซม. กว้าง 5.9 ซม.</p> <p>เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา สูง 5.0 ซม. กว้าง 6.2 ซม.</p> <p>เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา สูง 5.9 ซม. กว้าง 4.7 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิขนาบข้างด้วยสถูป” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิ ขนาบข้างด้วยสถูปจำนวน 2 องค์ องค์พระพุทธรูปมีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร และมีฉัตร 3 ชั้นกางกั้นอยู่เหนือพระเศียร</p> <p>พบจากการขุดค้นที่เนินโบราณสถานหมายเลข 3 (เดิม) เมื่อปี พ.ศ. 2545 และปี พ.ศ. 2559-2560</p>	<div data-bbox="887 338 1310 651"> </div> <p data-bbox="963 658 1230 734">เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา สูง 4.8 ซม. กว้าง 5.8 ซม.</p> <div data-bbox="887 779 1310 1093"> </div> <p data-bbox="963 1099 1230 1176">เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา สูง 5.6 ซม. กว้าง 4.6 ซม.</p> <div data-bbox="887 1220 1310 1534"> </div> <p data-bbox="963 1541 1230 1617">เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา สูง 3.0 ซม. กว้าง 1.7 ซม.</p> <div data-bbox="887 1646 1310 1960"> </div> <p data-bbox="963 1966 1230 2042">เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา สูง 5.2 ซม. กว้าง 2.3 ซม.</p>

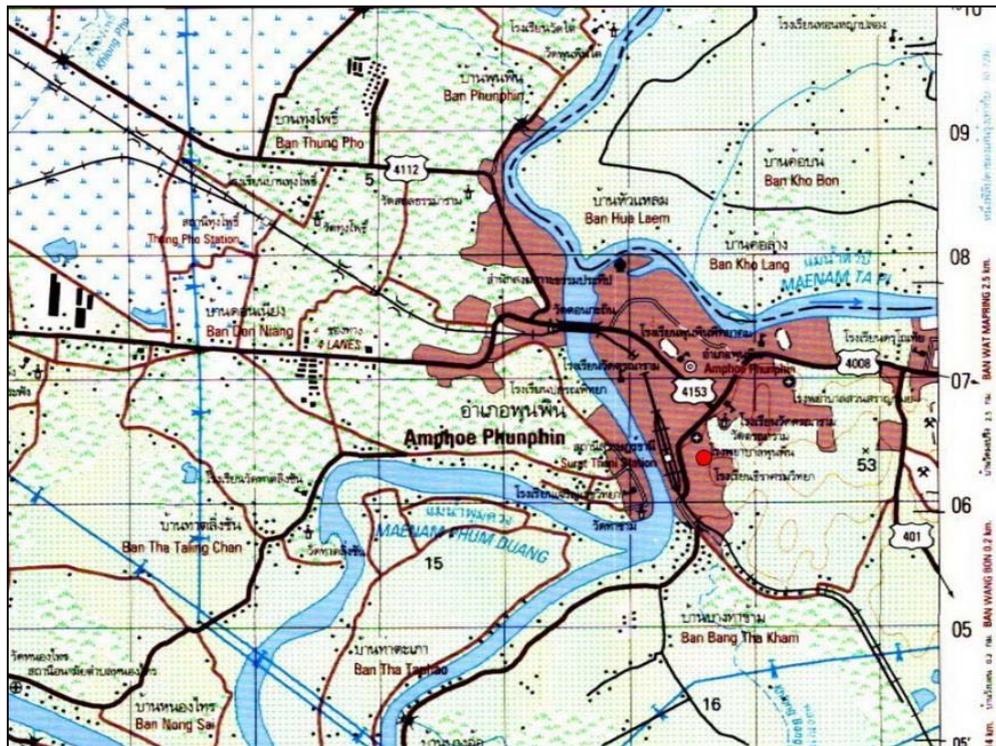
รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูป” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยอดโค้งมนปลายยอดแหลม มีกรอบหน้าด้านบนโค้ง ทำเป็นรูปพระพุทธรูปจำนวน 1 องค์ ส่วนล่างชำรุดหักหาย</p> <p>พบจากการขุดค้นที่เนินโบราณสถานหมายเลข 3 (เดิม) เมื่อปี พ.ศ. 2560</p>	 <p>เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา สูง 3.0 ซม. กว้าง 3.3 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิขนาดขาบข้างด้วยสถูปและเสาธรรมจักร” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยอดโค้งแหลม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิ ใต้ต้นโพธิ์ มีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร ขนาดขาบข้างด้วยสถูปอยู่ทางด้านซ้าย และเสาธรรมจักรอยู่ทางด้านขวา</p> <p>พบจากการขุดค้นที่เนินโบราณสถานหมายเลข 3 (เดิม) เมื่อปี พ.ศ. 2560</p>	 <p>เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา สูง 3.9 ซม. กว้าง 3.3 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทขนาดขาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์” เป็นชิ้นส่วนของภาชนะหรือชิ้นส่วนของสถูปจำลองดินเผา กดประทับเป็นกรอบรูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยอดโค้งมน ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ขนาดขาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืนจำนวน 2 องค์ ด้านบนมีร่องรอยพระพุทธรูปประทับนั่งเรียงแถวจำนวน 3 องค์</p> <p>พบจากการขุดค้นที่โบราณสถานหมายเลข 17 เมื่อปี พ.ศ. 2552</p>	 <p>เขาศรีวิชัย เก็บที่พช.ไชยา ขนาดวัตถุ สูง 8.8 ซม. กว้าง 9.3 ซม. ขนาดพระพิมพ์ สูง 7.2 ซม. กว้าง 4.4 ซม.</p>

1.5 แหล่งโบราณคดีควนพุนพิน

- ชื่ออื่น   ควนท่าข้าม , ควนสราญรมย์ , สถานีรถไฟสุราษฎร์ธานี
- ที่ตั้ง   หมู่ที่ 3 บ้านบนควน ตำบลท่าข้าม อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี
- พิกัดภูมิศาสตร์   รุ้ง 9 องศา 6 ลิปดา 15.63 ฟลิปดาเหนือ

แนว 99 องศา 13 ลิปดา 52.69 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โชน 47P	0525416.19	ตะวันออก	1006396.54	เหนือ
-----	------------------------	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.13 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีควนพุนพิน (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 4827 III อำเภอพุนพิน)

สภาพทั่วไป ลักษณะเป็นเนินเขาเตี้ยๆ ตั้งอยู่ริมฝั่งขวาของแม่น้ำตาปี โดยมีแม่น้ำตาปีตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกห่างไปประมาณ 180 เมตร เนินดินกว้างใหญ่ขนาดประมาณ 2 ตารางกิโลเมตร สูงจากพื้นราบประมาณ 20 เมตร ตำแหน่งที่ตั้งของควนพุนพินยังอยู่ใกล้กับบริเวณที่ลำน้ำสายต่างๆ มาบรรจบกันเป็นแม่น้ำตาปี ได้แก่ แม่น้ำพุมดวงและแม่น้ำหลวง (แม่น้ำตาปี) ไหลมาบรรจบกันใกล้ควนพุนพินทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ และคลองพุนพินไหลมารวมกับแม่น้ำตาปีใกล้ควนพุนพินทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ

ภาพที่ 9.14 สภาพแหล่งโบราณคดีคูนพูนพิน

ภาพที่ 9.15 โบราณสถานก่ออิฐบนคูนพูนพิน

ประวัติ เมื่อปี พ.ศ. 2504 มีราษฎรครอบครัวหนึ่งขึ้นไปอาศัยที่ดินว่างเปล่าบนคูนพูนพินทำไร่ข้าวโพด ขณะขุดพรวนดินได้พบพระพิมพ์หลายองค์ ทางจังหวัดสุราษฎร์ธานีจึงรายงานไปยังกรมศิลปากร กรมศิลปากรจึงได้มอบนายมานิต วลลิโกดม เข้ามาดำเนินการสำรวจขุดค้นทางโบราณคดี ระหว่างปี พ.ศ. 2504-2505 ในครั้งนั้นได้พบพระโพธิสัตว์สำริด 2 องค์ พระพิมพ์แบบต่างๆ สลุปจำลองดินเผา ภาชนะดินเผา เครื่องถ้วยจีน ขวานหินขัด ลูกปัด เหรียญเงินอาหรับ และได้ขุดพบฐานอาคารก่ออิฐหลังหนึ่งซึ่งเหลือแต่เพียงส่วนฐาน เนื่องจากส่วนอื่นๆ ได้ถูกรื้อไปถมทำรางรถไฟ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นฐานพระสลุป

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปนาคปรก” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดโค้งมน ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระหัตถ์ขวา ยกขึ้นแสดงปางเทศนาธรรม เบื้องบนมีเศียรนาคปรก 7 เศียร อิทธิลศิลปะอมราวดีหรืออนูราธปุระ (?) อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11</p>	 <p>อ.พูนพิน เก็บที่พช.นครศรีธรรมราช () สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปประทับยืนขนาดข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างวงกลม กรอบกดประทับเป็นรูปสี่เหลี่ยม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับยืนปางแสดงธรรม 2 พระหัตถ์ ขนาดข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืน 2 องค์ หรือเรียกว่า ปางเสด็จจากดาวดึงส์</p> <p>พบเป็นจำนวนมากจากการขุดค้นทางโบราณคดีเมื่อปี พ.ศ. 2504</p>	 <p>ควนพุนพิน เก็บที่พช.กลาง () สูง ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทขนาดข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดโค้งมน ตรงกลางทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทปางแสดงธรรม ขนาดข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืน 2 องค์ ด้านบนมีพระพุทธรูปประทับนั่งเรียงกันจำนวน 3 องค์</p>	
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปปางสมาธิ” รูปร่างวงรีและรูปสามเหลี่ยมมุมมน ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิ 1 องค์ พบเป็นจำนวนมากจากการขุดค้นทางโบราณคดีเมื่อปี พ.ศ. 2504</p>	 <p>ควนพุนพิน เก็บที่พช.กลาง () สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- สลูปดินเผา ทรงระฆังค่อนข้างสูง เชื่อมต่อกับด้านบนที่เป็นทรงกรวยแหลม และด้านล่างทำเป็นขอบบานออกเล็กน้อย</p> <p>พบเป็นจำนวนมากจากการขุดค้นทางโบราณคดีเมื่อปี พ.ศ. 2504</p>	 <p>ควนพุนพิน เก็บที่พช.ถลาง () สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

1.6 โบราณสถานบ้านท่าตะเภา

ชื่ออื่น

โบราณสถานบ้านนายนิคม น่าชม

ที่ตั้ง

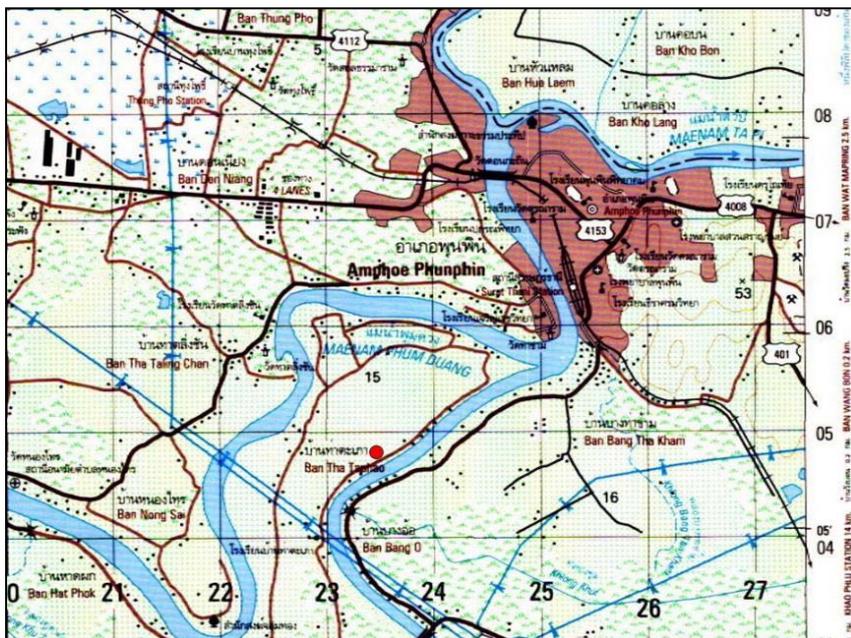
หมู่ที่ 5 บ้านท่าตะเภา ตำบลท่าข้าม อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี

พิกัดภูมิศาสตร์

รุ้ง 9 องศา 5 ลิปดา 23.73 ฟลิปดาเหนือ

แวง 99 องศา 12 ลิปดา 49.62 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โซ น 47P	0523492.18	ตะวันออก	1004801.54	เหนือ
-----	-------------------------	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.16 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณสถานบ้านท่าตะเภา (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 4827 III อำเภอพุนพิน)

สภาพทั่วไป พื้นที่เป็นที่ราบอยู่ริมฝั่งซ้ายของแม่น้ำตาปี โดยมีแม่น้ำตาปีตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกห่างกันประมาณ 110 เมตร และอยู่ห่างจากควนพุนพินไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ระยะประมาณ 2,300 เมตร บริเวณที่พบพระพิมพ์เป็นเนินดินโบราณสถาน ขนาดกว้างประมาณ 27 เมตร ยาว 39 เมตร สูงจากพื้นดินโดยรอบราว 1.50 เมตร

ภาพที่ 9.17 สภาพแหล่งโบราณคดีบ้านท่าตะเภา

ภาพที่ 9.18 แม่น้ำตาปีที่ตั้งอยู่ใกล้แหล่งโบราณคดี

ประวัติ เมื่อปี พ.ศ. 2541 นายนิคม น้าชม เจ้าของที่ดินได้ไถดินไถดินจนจอมปลวกเดิมที่ตั้งอยู่บนยอดเนินออกไปความสูงราว 2 เมตร ทำให้พบโบราณวัตถุจำนวนมากได้แก่ พระพุทธรูปหินทรายแดง 4 องค์สภาพชำรุด พระพิมพ์ดินเผาจำนวนมาก สลึงจำลองดินเผา ภาชนะดินเผาบรรจุอัฐิ เศษภาชนะดินเผาทั้งแบบเนื้อดินและเครื่องถ้วยจีน เศษอิฐขนาดใหญ่กระจายตัว

โดยทั่วไป โบราณวัตถุบางส่วนนายนิคมได้มอบให้พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไชยาเก็บรักษาเพื่อความปลอดภัย

ในปี พ.ศ. 2543 สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 11 นครศรีธรรมราชได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดี พบโบราณวัตถุจำนวนมาก โดยเฉพาะพระพิมพ์ดินเผา จากการขุดค้นพบปัญหาในการตีความทางโบราณคดีบางประการคือ ในบริเวณกริดกลางเนินโบราณสถานซึ่งเป็นที่ตั้งของกองอิฐที่มีจอมปลวกปกคลุมพบกลุ่มพระพิมพ์ดินเผาและสฤปจำลองดินเผา วางตัวอยู่ในชั้นดินบน ส่วนในชั้นดินล่างสุดก่อนที่จะเป็นชั้นที่ไม่ปรากฏร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์พบกลุ่มภาชนะดินเผาขนาดใหญ่บรรจุอิฐ และโบราณวัตถุหลายชนิดภายใน เมื่อตรวจสอบชั้นดินการทับถมพบว่าการวางตัวของชั้นดินทับถมตามลำดับไม่มีร่องรอยผิดปกติอันเนื่องมาจากการขุดดินเพื่อฝังภาชนะดินเผาขนาดใหญ่นี้แต่อย่างใดและภาชนะดินเผาก็ตั้งตรงอยู่ไม่ถูกรบกวน ทำให้ข้อสันนิษฐานเดิมที่ว่ามีการขุดดินเพื่อนำ ภาชนะดินเผาเข้าไว้ในฐานเจดีย์ที่นิยมทำกัน จะใช้กับกลุ่มภาชนะดินเผาขนาดใหญ่จึงไม่แน่ชัด เนื่องจากโบราณวัตถุและตัวภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ล้วนแล้วแต่กำหนดอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 18 ทั้งสิ้น โดยภาชนะที่ผลิตจากแหล่งเตาบ้านบางปูน แหล่งเตาสุโขทัย จึงเป็นข้อขัดแย้งว่าทำไมโบราณวัตถุที่มีอายุใหม่กว่าจึงไปตั้งอยู่ในชั้นดินที่ต่ำกว่า โบราณวัตถุที่กำหนดอายุเก่ากว่า คือกลุ่มพระพิมพ์ดินเผาจำลองดินเผา พระโพธิสัตว์ดินเผา กำหนดอายุจากรูปแบบศิลปะและรูปอักษรจารึกได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 13

จากข้อขัดแย้งนี้ทำให้ตั้งข้อสันนิษฐานว่าอาจจะมีการนำโบราณวัตถุประเภทพระพิมพ์ดินเผาและสฤปดินเผาจากแหล่งอื่นหรืออาจจะเป็นแหล่งเดิมแห่งนี้ โดยนำมาบรรจุภายในอาคารที่สร้างขึ้นใหม่หรือสร้างใหม่ในสถานที่เดิม เนื่องจากข้อขัดแย้งในการวางตัวของชั้นดินดังกล่าวมาแล้ว อาจเป็นไปได้ว่ามีการสร้างอาคารแห่งนี้ขึ้นโดยสร้างใหม่ แต่บรรจุโบราณวัตถุที่ต่างสมัยกันเข้าไปภายในตัวอาคาร โดยตำแหน่งที่บรรจุถูกกำหนดตามความเชื่อและกฎเกณฑ์ทางศาสนา จึงทำให้โบราณวัตถุสลับตำแหน่งชั้นดินที่พบ อีกทั้งโบราณสถานยังถูกรบกวนมาก ไม่สามารถสันนิษฐานรูปแบบเดิมหรือนำรูปแบบมาวิเคราะห์ร่วมกับโบราณวัตถุได้ จึงกำหนดอายุของโบราณสถานแห่งนี้ไว้ไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 18

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิ” พบจำนวน 201 ชิ้น รูปร่างเป็นรูปใบโพธิ์มีสองขนาด คือขนาดเล็กมีความสูงเมื่อสมบูรณ์ไม่เกิน 10 ซม. และขนาดใหญ่มีความสูงเมื่อสมบูรณ์เกิน 10 ซม. ทั้งสองแบบมีลักษณะร่วมคือรูปพระพิมพ์ในกรอบวงกลมจะมีขนาดใกล้เคียงกัน สันนิษฐานว่ารูปใบโพธิ์จะปั้นด้วยมือ แต่รูปพระด้านในจะใช้แม่พิมพ์กดประทับขณะที่ดินปั้นยังไม่แห้งและมีการตกแต่งขอบรอบนอก ส่วนด้านหลังกดประทับด้วยใบโพธิ์เนื่องจาก</p>	 <p>บ้านท่าตะเภา เก็บที่พิช.ไชยา (เลขเดิม 18) สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>จะปรากฏรอยเส้นใยใบไม้ชัดเจน บางชิ้นมีจารึกอักษรที่สามารถอ่านได้ว่าเป็นตัว “น” เมื่อเทียบกับอักษรไทย ลักษณะเป็นรูปอักษรปัลลวะ อายุราว พุทธศตวรรษที่ 12 - 13 หากพิจารณาในเชิงความหมาย “น” น่าจะเป็นอักษรตัวแรกของคำ “นม” อ่านว่า “นะมะ” หมายถึง ความนอบน้อม ความเคารพ หรืออาจแปลเอาความว่า ขอนอบน้อม ขอเคารพ (นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์ นักอักษรศาสตร์ 9 ช.ช)</p>	 <p>บ้านท่าตะเภา เก็บที่พิช.ไชยา (เลขเดิม 174) สูง ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่ง” พบจำนวน 27 ชิ้น รูปร่างเป็นรูปวงรี มียอดแหลมหรือคล้ายใบโพธิ์ มีขนาดใกล้เคียงกับพระพิมพ์ดินเผาขนาดเล็ก กรอบกดประทับเป็นรูปวงกลมทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่ามหาราชลีลา ชั้นพระชานุด้านขวาขึ้น พระกรขวาบริเวณข้อศอกวางอยู่บนพระชานู พระหัตถ์อาจถือลูกประคำในลักษณะคว่ำพระหัตถ์และพิงอยู่ที่พระเศียรบริเวณขมับ ในบางรูปที่ชัดเจนพระกรอีกข้างหนึ่งจะวางอยู่ที่พระชานูข้างซ้ายที่วางราบกับพื้น โดยจะทรงถือดอกบัว แต่ส่วนใหญ่มีสภาพเลือนลางมาก ส่วนด้านหลังของพระพิมพ์มีรอยกดประทับเป็นรูปวงกลม สันนิษฐานว่าเป็นอักษรจารึกแต่ลบเลือนหมดแล้ว</p> <p>พระพิมพ์รูปแบบนี้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากวัตถุที่ทรงถือคือลูกประคำและดอกบัว</p> <p>นอกจากนี้ยังมีแบบพิเศษที่พบเพียงแบบละหนึ่งชิ้นคือ พระโพธิสัตว์สององค์อยู่ด้านข้างของพระพิมพ์ตรงกลาง เป็นชิ้นส่วนที่แตกหัก และรูปบุคคลอื่นสภาพเลือนลางน่าจะมีสิ่กรสันนิษฐานว่าจะจะเป็นพระอวโลกิเตศวรสิ่กร</p>	 <p>บ้านท่าตะเภา เก็บที่พิช.ไชยา (เลขเดิม 230) สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- สลุปดินเผา พบจำนวน 28 ชิ้น แต่ละชิ้นจะมีขนาดใกล้เคียงกันมาก ลักษณะร่วมกันคือองค์ระฆังทรงกลมคล้ายกับองค์พระมหาธาตุเจดีย์นครศรีธรรมราช และเจดีย์ประธานบุโรพุทโธ ที่เกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย ด้านข้างที่ฐานองค์ระฆังประดับสลุปจำลองขนาดเล็กนูนต่ำ 8 องค์ โดยรอบ บางชิ้นมีลวดลายประดับที่ฐาน ที่ขอบฐานมีลวดลายขดเกลียวเป็นริ้ว ต่อจากองค์ระฆังมีปลีลังก์ เชื่อมต่อกับส่วยยอดเป็นทรงกรวยแหลม ด้านล่างมีลวดลายเส้นใยใบโพธิ์และจารึกอักษร “น” ปัลลวะเช่นเดียวกับพระพิมพ์ดินเผา</p>	<div style="text-align: center;"> <p>บ้านท่าตะเภา เก็บที่พิช.ไชยา (เลขเดิม 283) สูง ซม. กว้าง ซม.</p> <p>บ้านท่าตะเภา เก็บที่พิช.ไชยา (เลขเดิม 284) สูง ซม. กว้าง ซม.</p> </div>

1.7 แหล่งโบราณคดีเขาพนมวัง

ชื่ออื่น

ถ้าพระเขาพนมวัง, เขาพรมนวัง

ที่ตั้ง

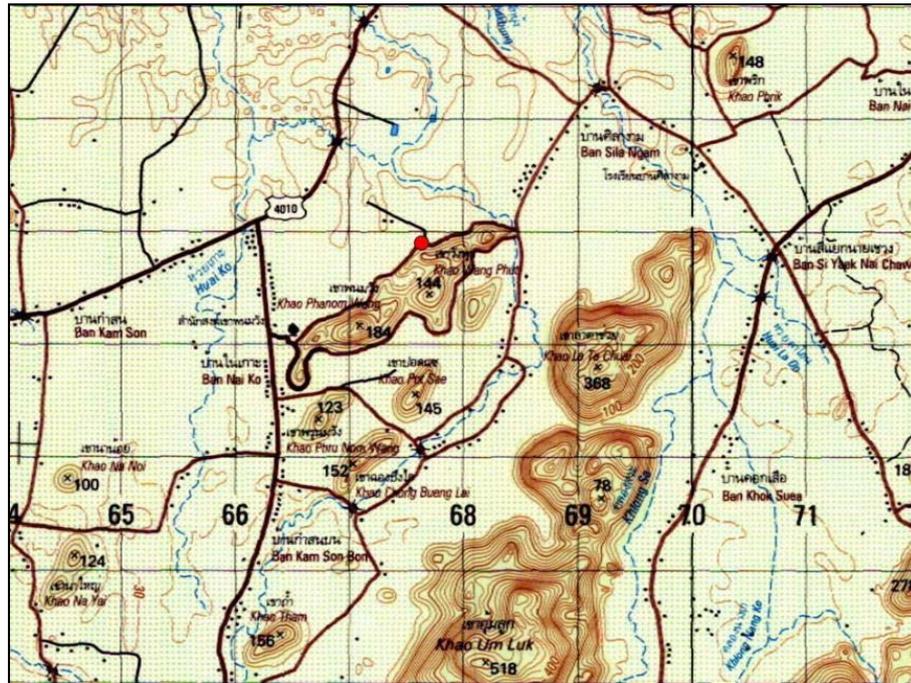
หมู่ที่ 6 บ้านในเกาะ ตำบลป่าร้อน อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

พิกัดภูมิศาสตร์

รุ้ง 9 องศา 5 ลิปดา 57.51 ฟลิปดาเหนือ

แวง 99 องศา 36 ลิปดา 55.05 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โ ซ น 47P	0567612.00	ตะวันออก	1005889.00	เหนือ
-----	-----------------------------	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.19 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขาพนมวัง (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 4927 III ปากน้ำท่าทอง)

สภาพทั่วไป เขาพนมวังเป็นภูเขาหินปูนรูปร่างยาวตามแนวทิศตะวันออกเฉียงเหนือ-ตะวันตกเฉียงใต้ ยาวประมาณ 2.2 กิโลเมตร กว้างประมาณ 380 เมตร มียอดสูงสุดประมาณ 110 เมตรจากพื้นราบ สำหรับแหล่งถ้ำที่มีประวัติการค้นพบพระพิมพ์ดินดิบคือ ถ้ำพระ ตั้งอยู่บริเวณเชิงเขาทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของสำนักสงฆ์เพชรพนมวัง ตัวถ้ำอยู่สูงจากพื้นราบประมาณ 5 เมตร ปากถ้ำกว้าง 10 เมตร หันปากถ้ำไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ เพดานปากถ้ำสูง 5 เมตร ภายในถ้ำมีขนาด 5.80 x 23.80 เมตร สำหรับแหล่งน้ำมีห้วยเกาะไหลรอบตัวเขาและประชิดภูเขาทางด้านทิศเหนือ ห่างจากตัวถ้ำประมาณ 850 เมตร ปัจจุบันบริเวณผิวดินภายในถ้ำมีการเทปูนซีเมนต์ปิดทับและก่อสร้างแท่นฐานประดิษฐานพระพุทธรูป จากการสำรวจพบกระดูกสัตว์จำนวนหนึ่งซึ่งแปรสภาพเป็นหินแข็งจากปฏิกิริยาของน้ำปูนหินงอกหินย้อย และบางชิ้นมีร่องรอยเผาไฟ

ภาพที่ 9.20 สภาพแหล่งโบราณคดีเขาพนมวัง

ภาพที่ 9.21 ภายในถ้ำพระ เขาพนมวัง

ประวัติ ในตำนานเมืองนครศรีธรรมราชมีความตอนหนึ่งว่า “...พระเจ้าอยู่หัว
 ประทานให้พระพนมวังแลนางสะเดียงทองออกไปสร้างเมืองนครดอนพระ แลท่านให้พล 700 แยก
 50 ช้าง 3 ม้า 2 มาประทานให้แก่พระพนมวังแลนางสะเดียงทอง อยู่ในเมืองนครดอนพระนั้นจึงขาด
 แลมีลูกหลานให้อยู่กินเมืองมีญาติญาติญาติหญิงชายไซ ให้ถวายเป็นข้าพระเจ้าอยู่หัว...แลพระ
 เจ้าอยู่หัวสั่งให้สร้างป่าเป็นนาจรทุกตำบล ให้ป่าแก่คนอันอยู่ ณ เขาให้ออกมาทำไร่นาแลอยู่เป็นที่
 ถิ่นถ่าน บ้านที่อยู่ให้มีชื่อตำบลแลให้พระพนมวังกฎหมายไว้...เมื่อพระพนมวังแลนางสะเดียงทองแล
 ศรีราชาออกมาสร้างเมืองนครดอนพระนั้น แลพระพนมวังแลนางสะเดียงทองก็มาตั้งบ้านอยู่จ่งสระ
 นอกเมืองนครดอนพระ สร้างป่าเป็นนา สร้างนาทุ่งเขน สร้างนาท่าทอง สร้างนาไชยคราม สร้างนากะ
 นอม สร้างนาสระเพียง สร้างนาตระชน สร้างนากาล แลให้นายรักษนายราชนายเขียวไปอยู่สร้างนา
 เมืองไชยา...นายยอดอยู่สร้างนาเวียงสระ...”

โดยชาวบ้านเชื่อกันว่าเมืองจ่งสระที่พระพนมวังและนางสะเดียงมาตั้งหลักปักฐาน
 นั้นก็คือบริเวณที่เรียกกันว่าเขาพนมวังในปัจจุบัน หรือเดิระบุว่า “เขาพรมวัง” และยังเป็นที่ยังเชื่อกัน
 อีกว่าเมื่อครั้งที่พระพนมวังสิ้นชีวิตลงได้มีการนำอัฐิส่วนหนึ่งของพระพนมวังไปเก็บไว้ในถ้ำบนเขา
 อัจฉรย์ ซึ่งพบว่าเขาอัจฉรย์นี้ก็ยังคงมีชื่อปรากฏอยู่โดยเป็นภูเขาลูกโดดอยู่ห่างจากเขาพนมวังไป
 ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ราว 7 กิโลเมตร

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>เป็นชิ้นส่วนพระพิมพ์ดินดิบ พิจารณา จากภาพถ่ายสันนิษฐานว่าน่าจะเป็น</p> <ul style="list-style-type: none"> - พิมพ์ “พระพุทธรูปปางแสดงธรรม ขนาบข้างพระโพธิสัตว์ประทับยืน 2 องค์” - พิมพ์ “พระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิ ใต้ต้นโพธิ์ ขนาบข้างด้วยสถูปอยู่ทางด้านซ้าย และเสาศระมจักรอยู่ทางด้านขวา” 	

ถ้ำพระเจ้าพนมวัง เก็บที่แหล่ง

1.8 แหล่งโบราณคดีภูเขารวม

ชื่ออื่น

เขาถ้ำขรม , ถ้ำเขารวม , ถ้ำพระ

ที่ตั้ง

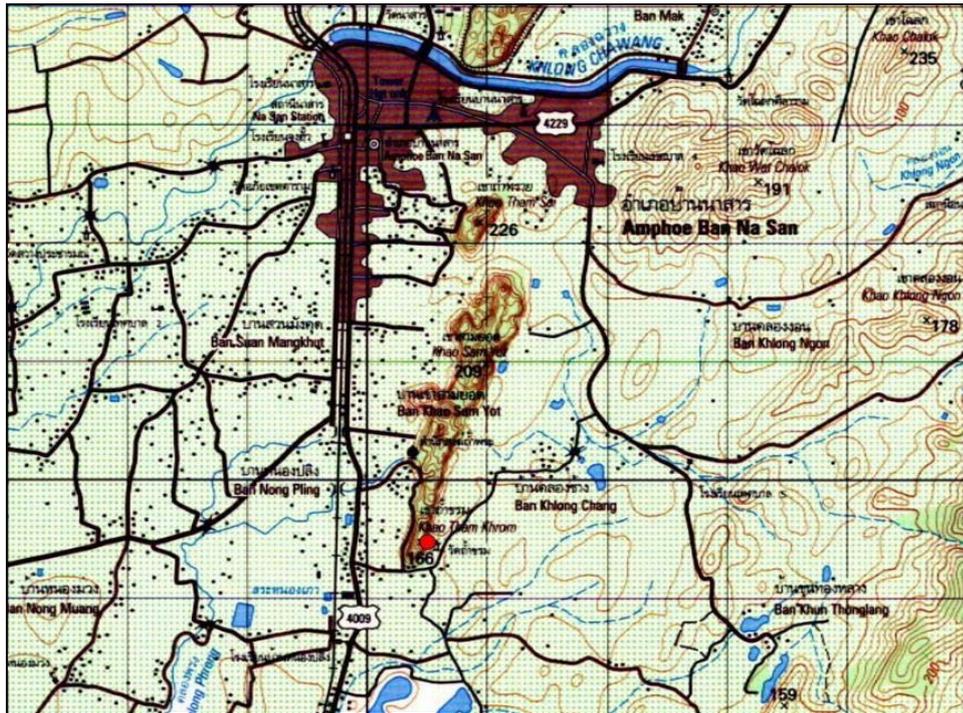
หมู่ที่ 1 บ้านหนองปลิง ตำบลคลองปราบ อำเภอบ้านนาสาร
จังหวัดสุราษฎร์ธานี

พิกัดภูมิศาสตร์

รุ้ง 8 องศา 46 ลิปดา 11.59 ฟลิปดา เหนือ

แวง 99 องศา 22 ลิปดา 6.41 ฟลิปดา ตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM 47P	โซน	0540523.15	ตะวันออก	0969431.30	เหนือ
-----	--------------------	-----	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.22 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีภูเขาขรม (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 4826 I อำเภอบ้านนาสาร)

สภาพทั่วไป ภูเขาขรมเป็นภูเขาหินปูนรูปร่างยาววางตัวตามแนวทิศเหนือ – ใต้ ขนาดยาวประมาณ 2.5 กิโลเมตร กว้างประมาณ 250 เมตร ยอดสูงสุดประมาณ 120 เมตร มีคลองพรงตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกไหลเข้ามาประชิดภูเขา และมีคลองฉวางตั้งอยู่ทางด้านทิศเหนือและทิศตะวันตกห่างไปประมาณ 1.5 กิโลเมตร สำหรับแหล่งถ้ำที่พบพระพิมพ์ดินดิบตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของภูเขา ปากถ้ำหันหน้าไปทางทิศตะวันออก สูงจากพื้นดินราบประมาณ 20 เมตร ลานถ้ำชั้นแรกมีลักษณะเป็นเพิงผา กว้างประมาณ 50 เมตร ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของกุฏิวัดถ้ำขรมวนาราม ถัดขึ้นไปทางซ้ายมือปีนเขาขึ้นไปอีก 30 เมตร จะพบเพิงผาขนาดกว้าง 28 เมตร หันหน้าไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ปัจจุบันใช้เป็นสถานที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ถัดจากบริเวณนี้ปีนผนังหินขึ้นไปตามบันไดไม้อีก 20 เมตร มีถ้ำอีก 1 แห่ง ลักษณะเป็นคูหาสูง มีแสงสว่างลอดมาจากด้านบน ภายในกว้าง 42 เมตร ปากถ้ำหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ปากถ้ำกว้าง 16 เมตร มีความสูงจากระดับพื้นดินราบประมาณ 60 เมตร⁵⁸

นอกจากนี้ บริเวณเชิงภูเขาขรมด้านทิศตะวันตก ยังเป็นที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีถ้ำพระ ซึ่งมีประวัติว่าเคยค้นพบพระพิมพ์ดินดิบเช่นกัน โดยมีปากถ้ำกว้าง 6.50 เมตร หันหน้าไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ภายในถ้ำมีขนาดกว้าง 9.50 เมตร ลึก 23.50 เมตร ปัจจุบันมีการก่ออิฐฉาบ

⁵⁸ สำนักศิลปากรที่ 14 นครศรีธรรมราช, โบราณสถานและแหล่งโบราณคดีในพื้นที่สำนักศิลปากรที่ 14 นครศรีธรรมราช เล่ม 2: สุราษฎร์ธานี (เอกสารอัดสำเนา, 2554), 17.

ปูนซีเมนต์ปิดทับพื้นที่ปากถ้ำเพื่อสร้างสำนักสงฆ์และประดิษฐานพระพุทธรูปประทับนั่งและพระไสยาสน์⁵⁹

ภาพที่ 9.23 สภาพแหล่งโบราณคดีภูเขาขอม

ภาพที่ 9.24 สภาพบริเวณถ้ำภูเขาขอม

ประวัติ ภูเขาขอม เป็นแหล่งโบราณคดีที่มีประวัติการค้นพบพระพิมพ์ดินดิบมาเป็นระยะเวลากว่า 100 ปีมาแล้ว ตั้งหลักฐานที่บันทึกในบัญชีทะเบียนโบราณวัตถุของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ระบุว่าได้รับมอบมาจากเขาขอม อำเภอยะโฮิน⁶⁰ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมื่อปี ร.ศ. 125 (ตรงกับปี พ.ศ. 2449) ต่อมาได้รับการศึกษาและกล่าวถึงในบทความของพันเอก ลูเน เดอ ลาจองกีแยร์ (M.L. de Lajonquiere) ชาวฝรั่งเศส เมื่อปี พ.ศ. 2455 และในหนังสือเรื่องตำนานพระพิมพ์ ของศาสตราจารย์ออร์ซ เซเดส์ (Gorge Coedes) ชาวฝรั่งเศส เมื่อปี พ.ศ. 2469 โดยจัดอยู่ในหมวดที่ 2 แบบถ้ำแหลมมลายู ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ กำหนดอายุพระพิมพ์ดินดิบจากถ้ำเขาขอมว่าน่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 และจากการสำรวจถ้ำเขาขอมโดยสำนักศิลปากรที่ 14 นครศรีธรรมราช เมื่อปี พ.ศ. 2553 ก็ได้พบเศษภาชนะดินเผาจำนวนหนึ่งด้วย

พ.ศ. 2479 กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานภูเขาขอมในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 53 หน้า 1533 วันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2479

รายการพระพิมพ์	ภาพ
- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ยืน” รูปร่างทำเป็นพระพุทธรูปพระโพธิสัตว์ยืน ด้านหลังมีจารึกเขมรมาฆา ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15	เขาขอม เก็บที่พิช.พระนคร (ศว.22) สูง 12.5 ซม. กว้าง ซม.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, 18.

⁶⁰ เขตท้องที่การปกครอง ณ ขณะนั้น ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอบ้านนาสาร.

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ยืน” รูปร่าง ทำเป็นพระพุทธรูปพระโพธิสัตว์ยืน ด้านหลังมีจารึกเยธม มาฯ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	<p>เขาขرم เก็บที่พช.พระนคร (ศว.23) สูง 10.0 ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย” รูปร่าง ทำเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ด้านหลังมีจารึก เยธมมาฯ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ประวัติว่าได้มาจากเขาขرم เมื่อ ร.ศ. 125 ตรง กับปี พ.ศ. 2449</p>	<p>เขาขرم เก็บที่พช.สงขลา (เลขเดิม ศว.79 พช.พระนคร) สูง 13.5 ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย” รูปร่างทรงกลมรี ด้านบนเป็นยอดแหลม ด้านล่างเป็นแท่ง ยื่นออกมา กรอบกดประทับเป็นวงกลม ทำเป็นรูป พระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัย ชัดสมาธิเพชร บน ฐานรูปดอกบัว มีประภาณชลรอบพระเศียร ด้านหลังมี พนักพิง ด้านหลังพระพิมพ์มีจารึก ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธ ศตวรรษที่ 14-15 ประวัติว่าได้มาจากเขาขرم เมื่อ ร.ศ. 125 ตรง กับปี พ.ศ. 2449</p>	 <p>เขาขرم เก็บที่พช.พระนคร (ศว.80(1125)) สูง 15.0 ซม. กว้าง 10.0 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระอักษฎมหาโพธิสัตว์” รูปร่างเป็นวงรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นวงรี ทำ เป็นรูปพระพุทธรูปปางเทศนาอยู่ตรงกลางคือ พระธยานิ พุทธไวโรจนะ รายล้อมด้วยพระโพธิสัตว์ 8 องค์ ด้านหลัง มาจารึกในกรอบวงกลม จำนวน 5 วง ศิลปะศรีวิชัย ราว พุทธศตวรรษที่ 14-15 ประวัติว่าได้มาจากเขาขرم เมื่อ ร.ศ. 125 ตรง กับปี พ.ศ. 2449</p>	 <p>เขาขرم เก็บที่พช.พระนคร (ศว.81) สูง 11.9 ซม. กว้าง 9.5 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระอัมมมหาโพธิสัตว์” รูปร่างเป็นวงรีมียอดแหลม (แต่ยอดหักหาย) กรอบกด ประทับเป็นวงรี ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิ ปางเทศนาอยู่ตรงกลางคือ พระธยานิพุทธไวโรจนะ รายล้อม ด้วยพระโพธิสัตว์ 8 องค์ ด้านหลังมาจารึกในกรอบ วงกลม จำนวน 5 วง ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่าได้จากถ้ำเขาขرم และได้รับจาก พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เมื่อ 13 พฤษภาคม 2526</p>	 <p>เขาขرم เก็บที่พช.ปราจีนบุรี (25/175/2526 เลขเดิม ศว.89 พช.พระนคร) สูง 9.5 ซม. กว้าง 9.5 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระอัมมมหาโพธิสัตว์” รูปร่างเป็นวงรีมียอดแหลม (แต่ยอดหักหาย) กรอบกด ประทับเป็นวงรี ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิ ปางเทศนาอยู่ตรงกลางคือ พระธยานิพุทธไวโรจนะ รายล้อม ด้วยพระโพธิสัตว์ 8 องค์ ด้านหลังมาจารึกในกรอบ วงกลม จำนวน 5 วง ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่าได้รับจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เมื่อ 13 พฤษภาคม 2526 พิจารณาจากรูปแบบ คล้ายกับพระพิมพ์ที่ภูเขาขرم</p>	 <p>ไม่ระบุที่มา เก็บที่พช.ปราจีนบุรี (25/103/2526 เลขเดิม ศว.93) สูง 10.5 ซม. กว้าง 9.0 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระอัมมมหาโพธิสัตว์” เบื่องขวาชำรุด สภาพลบเลือน ทำเป็นพระพุทธรูปปาง เทศนาอยู่ตรงกลางคือ พระธยานิพุทธไวโรจนะ รายล้อม ด้วยพระโพธิสัตว์ 8 องค์ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษ ที่ 14-15</p>	 <p>เขาขرم เก็บที่พช.พระนคร (ศว.94 (1055)) สูง 12.2 ซม. กว้าง 6.7 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระอัมมมหาโพธิสัตว์” รูปร่างเป็นวงรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นวงรี ทำ เป็นพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิปางเทศนาอยู่ตรงกลาง คือ พระธยานิพุทธไวโรจนะ รายล้อมด้วยพระโพธิสัตว์ 8 องค์ ด้านหลังมาจารึกในกรอบวงกลม จำนวน 5 วง ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>ประวัติบันทึกว่าเป็นของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไซยา มาแต่เดิม พิจารณาจากรูปแบบคล้ายกับพระพิมพ์ที่ภูเขาขรม</p>	 <p>ไม่ระบุที่มา เก็บที่พช.ไซยา (680) สูง 12.4 ซม. กว้าง 10 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระอักษฎมหาโพธิสัตว์” รูปร่างเป็นวงรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นวงรี ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิปางเทศนาอยู่ตรงกลาง คือ พระธยานิพุทธไวโรจนะ รายล้อมด้วยพระโพธิสัตว์ 8 องค์ ด้านหลังมาจารึกในกรอบวงกลม จำนวน 5 วง ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่าเป็นของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ไซยา มาแต่เดิม พิจารณาจากรูปแบบคล้ายกับพระพิมพ์ที่ภูเขาขรม</p>	 <p>ไม่ระบุที่มา เก็บที่พช.ไซยา (681.2) สูง 11.5 ซม. กว้าง 9.5 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ประทับยืน” รูปร่าง ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับยืนตริภังค์ ด้านหลังมีจารึกคาถา เยธัมมา</p> <p>ประวัติว่าได้มาจากเขาขรม เมื่อ พ.ศ. 2499</p>	<p>เขาขรม เก็บที่พช.นครศรีธรรมราช (19/55/2557) สูง 10.0 ซม. กว้าง 7.0 ซม.</p>

1.9 แหล่งโบราณคดีบ้านวังใหญ่

ชื่ออื่น

แหล่งโบราณคดีบ้านวังใหญ่ 1 (ในที่ดินของนายตัน เกตุเพชร),
แหล่งโบราณคดีบ้านวังใหญ่ 2 (เดิมอยู่ในที่ดินของนายประยงก
ทิพย์เกิด)

ที่ตั้ง หมู่ที่ 4 บ้านวังใหญ่ ตำบลควนศรี อำเภอบ้านนาสาร จังหวัด
สุราษฎร์ธานี

พิกัดภูมิศาสตร์ บ้านวังใหญ่ 1 (ในที่ดินของนายตัน เกตุเพชร)

รุ้ง 8 องศา 43 ลิปดา 10.23 ฟลิปดาเหนือ

แวง 99 องศา 16 ลิปดา 31.98 ฟลิปดาตะวันออก

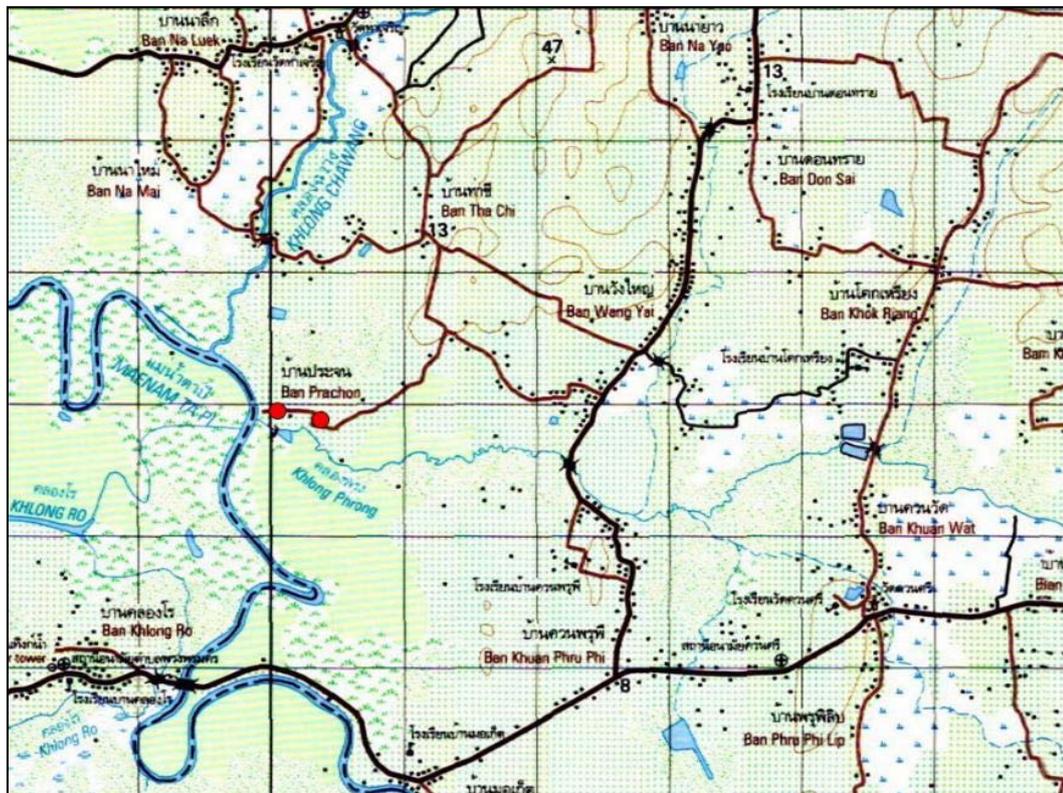
UTM	WGS 1984 DATUM	โซน	0530310.61	ตะวันออก	0963853.45	เหนือ
	47P					

บ้านวังใหญ่ 2 (เดิมอยู่ในที่ดินของนายประยอง ทิพย์เกิด ปัจจุบัน
ที่ดินของนายสุชาติ ชูแก้ว)

รุ้ง 8 องศา 43 ลิปดา 13.54 ฟลิปดาเหนือ

แวง 99 องศา 16 ลิปดา 22.03 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM	โซน	0530006.02	ตะวันออก	0963954.75	เหนือ
	47P					

ภาพที่ 9.25 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีบ้านวังใหญ่ (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 4826 II อำเภอเวียงสระ)

สภาพทั่วไป พื้นที่ที่เป็นที่ราบตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำตาปี หรือมีแม่น้ำตาปีตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของแหล่งห่างไปประมาณ 100 – 400 เมตร ใกล้กับโครงการอนุรักษ์ฟื้นฟูแหล่งน้ำหน้าเขื่อนปากจน สภาพโดยทั่วไปเป็นพื้นที่ราบที่มีการปลูกสวนผลไม้จำพวกเงาะ และสวนยางพารา

ภาพที่ 9.26 สภาพแหล่งโบราณคดีบ้านวังใหญ่ 1

ภาพที่ 9.27 สภาพแหล่งโบราณคดีบ้านวังใหญ่ 2

ประวัติ เมื่อปี พ.ศ. 2525 หน่วยศิลปากรที่ 8 นครศรีธรรมราช ได้รับแจ้งการพบโบราณวัตถุ ในพื้นที่บ้านวังใหญ่ ในที่ดินของนายประยอง ทิพย์เกิด จากการใช้รถแทรกเตอร์ไถปราบสวนยางในไร่ของตน ซึ่งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำตาปี และเมื่อได้ไถจอมปลวกในบริเวณสวนยางนั้นได้พบซากอิฐ ชิ้นส่วนพระพุทธรูป จึงได้นำไปเก็บไว้ที่ปะรำชั่วคราวซึ่งสร้างไว้ในบริเวณที่พบแนวอิฐนั้น และแจ้งให้ทางการทราบ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2539 สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 11 นครศรีธรรมราช 2539 ได้รับแจ้งว่ามีการพบโบราณวัตถุในพื้นที่บ้านวังใหญ่ ที่ดินของนายตัน เกตุเพชร บ้านเลขที่ 24 บ้านวังใหญ่ ตำบลควนศรี อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นพื้นที่ราบห่างจากแม่น้ำตาปีไปทางทิศตะวันออกประมาณ 2 กิโลเมตร (พิกัด PNK326646) จากการสอบถามได้ความว่าได้พบโบราณวัตถุในระหว่างการไถปรับหน้าดินเพื่อปลูกยางพารารุ่นที่ 3 ในที่ดินแปลงเดิม และเป็นครั้งแรกที่พบโบราณวัตถุ

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย” รูปร่างเป็นรูปใบโพธิ์ กรอบกตประทับวงกลม ทำเป็นรูป พระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัยบนฐานรูปดอกบัว ด้านซ้ายและขวามีสถูปขนาดเล็กด้านละ 1 องค์ ด้านหลัง กตประทับเป็นลายใบโพธิ์ มีตัวอักษรปัลลวะ ตัว “น” อาจ มาจากคำว่า “นะโม” ลักษณะอักษรมีอายุราวพุทธศตวรรษ ที่ 12-13</p> <p>จากการสอบถามชาวบ้านเล่าว่าขณะที่พบนั้นได้ พบอยู่รวมกันประมาณ 30 – 40 องค์ และได้แจกจ่ายให้ ชาวบ้านที่มาร่วมขุดหาไปจนหมดแล้ว</p>	 <p>บ้านวังใหญ่ 1 สูง 7.5 ซม. กว้าง 5.5 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย” รูปร่างเป็นใบโพธิ์ที่ปั้นขึ้นรูปด้วยมือและปิดขอบเป็นริ้ว ตรงกลางกรอบกตประทับในรูปวงกลม ทำเป็นรูป พระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัยบนฐานรูปดอกบัว ด้านซ้ายและขวามีสถูปขนาดเล็กด้านละ 1 องค์ ด้านหลัง กตประทับเป็นลายใบโพธิ์ และมีการกตประทับเป็นรูป วงกลมสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นจารึกอักษร (พระคาถา เยธัม มา) แต่ลบเลือนหมดแล้ว</p> <p>อยู่ในความครอบครองของนายวิทยา ปรีชา บ้านเลขที่ 149 หมู่ที่ 4 บ้านวังใหญ่ ตำบลควนศรี อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี</p>	 <p>บ้านวังใหญ่ 2 เก็บที่เอกชน สูง 9.0 ซม. กว้าง 8.4 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่ง” รูปร่างเป็นรูปใบโพธิ์ หรือคล้ายหยดน้ำ กรอบกตประทับ เป็นรูปวงกลม ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่า มหาราชลีลา ชั้นพระชานูข้างขวาขึ้น พระกรขวาบริเวณ ข้อศอกวางอยู่บนพระชานู ถือลูกประคำในลักษณะคว่ำ พระหัตถ์และพึงอยู่ที่พระเศียรบริเวณขมับ ส่วนพระหัตถ์ ซ้ายถือดอกบัว ด้านบนเหนือพระโพธิสัตว์มีการกตประทับ ตัวอักษร และด้านหลังกตประทับเป็นลายใบโพธิ์และตรง กลางมีการกตประทับเป็นรูปวงกลม ซึ่งสันนิษฐานว่า น่าจะ เป็นจารึกคาถาเย ธมมาฯ แต่ลบเลือนไปหมดแล้ว</p> <p>อยู่ในความครอบครองของนายวิทยา ปรีชา บ้านเลขที่ 149 หมู่ที่ 4 บ้านวังใหญ่ ตำบลควนศรี อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี</p>	 <p>บ้านวังใหญ่ 2 เก็บที่เอกชน สูง 15.0 ซม. กว้าง 8.8 ซม.</p>

1.10 แหล่งโบราณคดีวัดกำแพงถม

ชื่ออื่น -

ที่ตั้ง

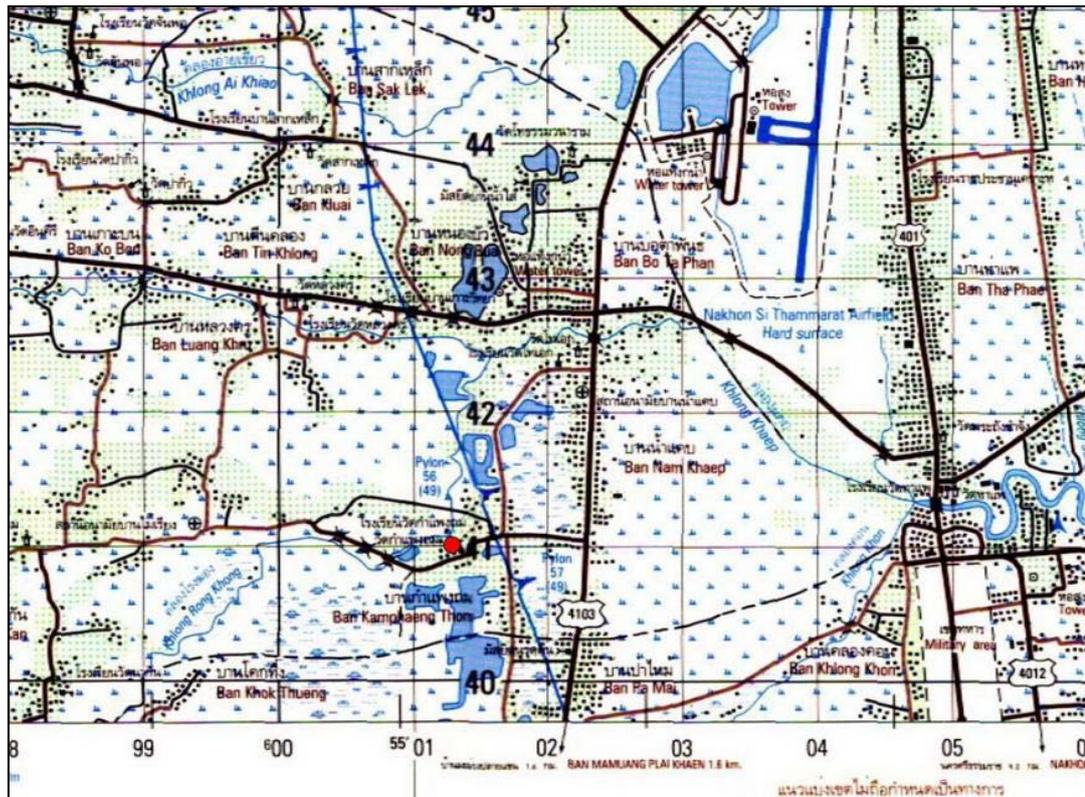
หมู่ที่ 5 บ้านกำแพงถม ตำบลนาเรียง อำเภอยะนิง จังหวัด
นครศรีธรรมราช

พิกัดภูมิศาสตร์

รุ้ง 8 องศา 30 ลิปดา 42.50 ฟลิปดาเหนือ

แวง 99 องศา 55 ลิปดา 13.18 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โ ซ น 47P	0601293.30	ตะวันออก	0941000.37	เหนือ
-----	-----------------------------	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.28 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดี (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ราว 4926 II อำเภอท่าศาลา)

สภาพทั่วไป ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบ มีคลองร่องต้งอยู่ทางทิศเหนือ ห่างไปประมาณ 100 เมตร

ประวัติ มีประวัติกล่าวว่าเป็นสถานที่พบพระพิมพ์ดินดิบ ปัจจุบันจัดแสดง ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิน “รูปพระพุทธรูปปางเทศนาธรรม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยอดโค้งมน ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทปางแสดงธรรม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ ประทับยืนจำนวน 2 องค์ ถัดขึ้นไปเป็นพระพุทธรูปขนาดเล็กประทับนั่งห้อยพระบาทปางเทศนาธรรม ขนาบอยู่ 2 ข้าง ตรงกลางบนสุดเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งเรียงกันจำนวน 3 องค์ ศิลปะศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ 13-14</p>	 <p>วัดกำแพงม เก็บที่พิช.นครศรีธรรมราช (19/7/2528) สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

1.11 โบราณสถานวัดท้าวโคตร

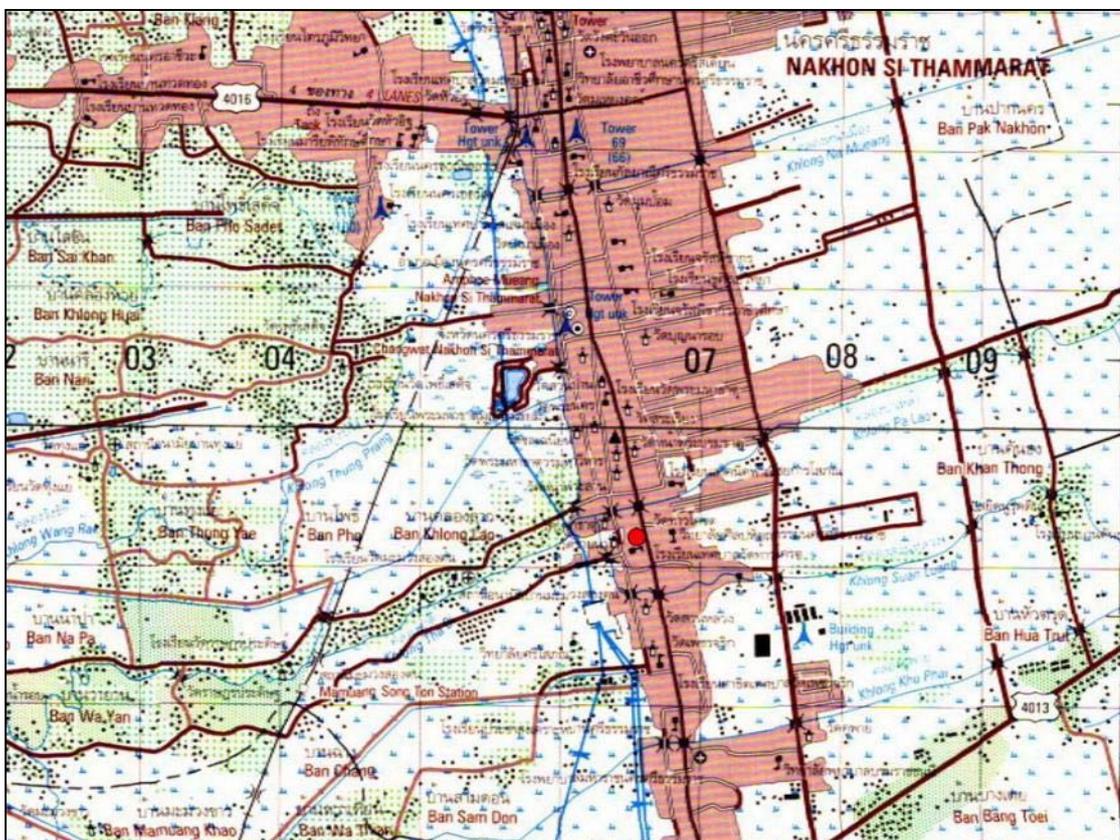
ชื่ออื่น -

ที่ตั้ง ถนนราชดำเนิน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง 8 องศา 24 ลิปดา 15.97 ฟลิปดาเหนือ

แวง 99 องศา 58 ลิปดา 4.54 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM	โซน	0606562.34	ตะวันออก	0929141.34	เหนือ
	47P					

ภาพที่ 9.29 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งโบราณสถานวัดท้าวโคตร (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระบาย 4925 | จังหวัดนครศรีธรรมราช)

สภาพทั่วไป เป็นโบราณสถานตั้งอยู่บนที่ราบ สันทรายเมืองนครศรีธรรมราช

ประวัติ วัดท้าวโคตรเป็นวัดเก่าแก่ สร้างแต่เมื่อใดไม่ปรากฏประวัติแน่ชัดเข้าใจว่า เดิมบริเวณนี้มีวัดตั้งอยู่หลายวัด คือ วัดประตู่ทอง วัดธาราวดี (วัดไฟไหม้) วัดวา วัดศพเดิม และวัดท้าวโคตร

คำว่า “วัดท้าวโคตร” สันนิษฐานว่าเป็นชื่อที่ประชาชนเรียกกันเองโดยเชื่อว่าพญาศรีธรรมโศกราชที่ 1 กษัตริย์พระองค์แรกแห่งเมืองนครเป็นผู้สร้าง ส่วนชื่อ “วัดศพ” นั้นคงสืบเนื่องมาจากเป็นสถานที่ถวายพระเพลิงพระศพของพญาศรีธรรมโศกราชที่ 1 สำหรับ “วัดศพเดิม”

มีเรื่องเล่าเป็นตำนานว่าพญาศรีธรรมโศกราชที่ 1 หรือที่ชาวบ้านเรียกกันในฐานะกษัตริย์ซึ่งทรงสร้างเมืองนครศรีธรรมราชเป็นพระองค์แรกว่า “ท้าวโคตร” ได้ขุดกำแพงดินและคูน้ำล้อมรอบเมือง มุมกำแพงทุกมุมให้ตั้งตุ่มใบใหญ่ใส่น้ำให้เต็มตุ่มอยู่มิให้ขาด กันข้าวยากหมากแพง ฝั่งหลักเมืองไว้ในบริเวณดังกล่าว สำหรับเทวสถานและเทวาลัยได้สร้างขึ้นไว้ ณ สถานที่แห่งหนึ่ง ตรงที่เรียกว่าวัดท้าวโคตรปัจจุบัน ไว้สำหรับประกอบศาสนกิจ ตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ เทวาลัยที่ท้าวโคตรสร้างขึ้นนี้มีรูปพรรณสัณฐานคล้ายปล้องกลม ก่อด้วยอิฐโดยรอบ เส้นผ่าศูนย์กลางยาวประมาณ 5 วา สูง 8 วา ตอนบนสุดไม่มียอด แต่มีฐานแยกขึ้นเป็นแท่น ทางตะวันออกสูงประมาณ 2 ศอก กว้างประมาณ 1 วา ตอนหน้าแท่นมีหินสีขาว กว้างเกือบ 2 ศอก ยาวประมาณ 3 ศอก ตรงกลางชุดเป็นแอ่งสำหรับรองรับน้ำฝน ซึ่งถือกันว่าเป็นน้ำที่พรหมบนสวรรค์ประทานลงมา ตรงกลางปล้องมีช่องลมเล็กขึ้นไปจากฐาน มีบันไดอิฐจากฐานขึ้นถึงลานข้างบน ซึ่งมีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ 26 ตารางวา ส่วนเหลือจากที่ทำเป็นแท่นกลายเป็นที่ว่าง ต่อมาใช้เป็นที่ถวายพระเพลิงพระศพของท้าวโคตร เทวาลัยดังกล่าวยังปรากฏให้เห็น เมื่อถวายพระเพลิงแล้วบริเวณแห่งนั้นก็ค่อยๆ กลายเป็นที่รกร้าง มีสภาพเป็นป่า ประชาชนส่วนใหญ่ตั้งบ้านเรือนอยู่รอบๆ ตัวเมือง แต่ไม่กล้าเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับสถานที่สำคัญ เพียงแต่เว้นเป็นหนทางเดินเข้าออกที่จะไปประกอบพิธีบนเทวาลัยเท่านั้น

พ.ศ. 2452 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราช ทรงทราบเรื่องเทวาลัยที่วัดท้าวโคตรจึงเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร ในครั้งนั้นทรงเห็นว่าบริเวณรอบๆ วัดท้าวโคตรมีวัดเล็กวัดน้อยกระจายอยู่หลายวัด ทรงเห็นว่าเป็นการลำบากในการปฏิบัติศาสนกิจของสงฆ์ จึงรับสั่งให้ยุบวัดทั้งหลายรวมกันกับวัดท้าวโคตรเดิมให้เป็นวัดเดียวกันมาตั้งแต่บัดนั้น

พ.ศ. 2472 ขุนบริบาลบุรีภัณฑ์ และนายตรี อมาตยกุล ราชงานราชการถึงสมเด็จพระยามหาราชานุภาพ นายกราชบัณฑิตยสภา เรื่องการตรวจพิพิธภัณฑสถานจังหวัดนครศรีธรรมราช ลงวันที่ 6 ตุลาคม 2472 ตอนหนึ่งว่า “วัดนี้มีพระเจดีย์เก่าอยู่องค์หนึ่ง ก่อด้วยอิฐเหลือเพียงคอระฆัง ข้างทิศตะวันออกมีมูลดินคล้ายกับจะเป็นเจดีย์บริวารยังเห็นชัดอยู่แห่งหนึ่ง เดิมเห็นจะมีพระเจดีย์บริวารอยู่ 4 องค์ แต่ผู้ขุดทำลายเสียหายและพระพิมพ์ที่ได้พบจำนวนมากมายนั้นเห็นจะได้ในเจดีย์เหล่านั้นเอง”

พ.ศ. 2522 กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานวัดท้าวโคตรในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 59 ตอนที่ 145 หน้า 2954 วันที่ 21 สิงหาคม 2522 เนื้อที่ประมาณ 2 ไร่ 2 งาน 31 ตารางวา

พ.ศ. 2530 – 2531 หน่วยศิลปากรที่ 8 ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีและบูรณะเจดีย์วัดท้าวโคตร พบโบราณวัตถุจำนวนมาก อาทิ ภาชนะดินเผาพื้นเมืองตกแต่งด้วยลายกดประทับเจาะรูที่กัน 1 รู เครื่องลายครามสมัยราชวงศ์หมีง เครื่องถ้วยอันนัม กระปุกเคลือบจากแหล่งเตาสุโขทัย ซึ่งเครื่องถ้วยเหล่านี้ภายในบรรจุอิฐเผาไฟ นอกจากนี้ยังพบเศียรพระพุทธรูปสำริด ชิ้นส่วนพระพุทธรูปปูนปั้น จำนวนหนึ่งด้วย

พ.ศ. 2552 วัฒนธรรม นุ่นสุข ชุดค้นทางโบราณคดีในเขตวัดท่าวโคตร 4 หลุม ในหลุมที่ 1 พบซากโบราณสถานอิฐในระดับ 160 ซม.จากผิวดิน อิฐมีขนาดกว้าง 20 ซม. ยาว 20 ซม.หนา 8 ซม. สันนิษฐานว่าเป็นซากอาคารสมัยก่อนอยุธยา ในหลุมชุดค้นที่ 3 พบเศษภาชนะดินเผาทั้งแบบพื้นเมืองและจีนปะปนกัน โดยชั้นดินระดับบนมักพบเศษเครื่องถ้วยจีนตั้งแต่ราชวงศ์ซ่งเหนือไปถึงราชวงศ์หมิง ส่วนชั้นดินล่างสุดพบเศษเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์หยวน กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 19 - 20

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย ขนาบข้างด้วยบริวาร” รูปร่างวงกลม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัยบนฐานรูปดอกบัว ขนาบข้างด้วยรูปบุคคลในท่านั่ง เบื้องซ้ายอยู่ในท่าเป่าสังข์ เบื้องขวาถือพัดโบก ทั้ง 3 องค์ประทับอยู่ภายในซุ้ม ศิลปะศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ 14 - 15</p> <p>ประวัติว่าขุดได้ที่เจดีย์เก่าวัดท่าวโคตร สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร ประทาน</p>	 <p>วัดท่าวโคตร เก็บที่พช.พระนคร (ศว.100) สูง 9.5 ซม. กว้าง 10.0 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินเผา “รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย ขนาบข้างด้วยบริวาร” รูปร่างวงกลม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัยบนฐานรูปดอกบัว ขนาบข้างด้วยรูปบุคคลในท่านั่ง เบื้องซ้ายอยู่ในท่าเป่าสังข์ เบื้องขวาถือพัดโบก ทั้ง 3 องค์ประทับอยู่ภายในซุ้ม ศิลปะศรีวิชัย พุทธศตวรรษที่ 14 - 15</p>	 <p>วัดท่าวโคตร เก็บที่พช.นครศรีธรรมราช (19/5/2518)</p>

1.12. แหล่งโบราณคดีวัดโพธิ์ท่าเรือ (ร้าง)

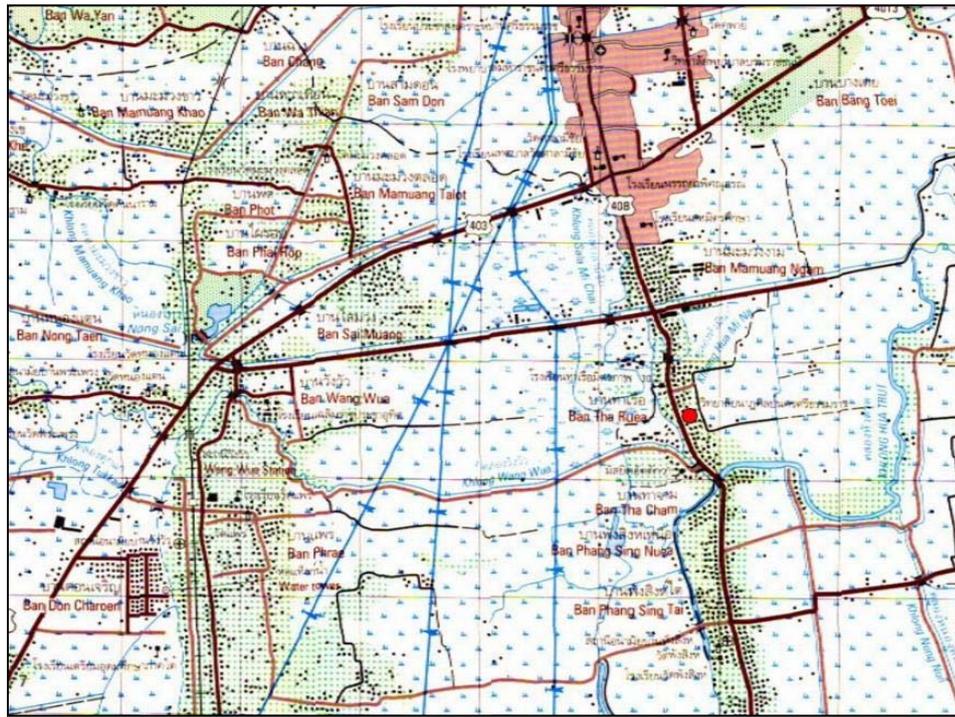
ชื่ออื่น วัดโพธิ์ (ร้าง)

ที่ตั้ง หมู่ที่ 11 บ้านท่าเรือ ตำบลท่าเรือ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช

พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง 8 องศา 21 ลิปดา 44.77 ฟลิปดาเหนือ

แนว 99 องศา 58 ลิปดา 42.61 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM	โซน	0607738.67	ตะวันออก	0924500.31	เหนือ
	47P					

ภาพที่ 9.30 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งโบราณสถานวัดโพธิ์ (ร้าง) (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 4925 I จังหวัดนครศรีธรรมราช)

สภาพทั่วไป ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวิทยาลัยนาฏศิลปนครศรีธรรมราช มีคลองวังวัวตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ห่างไปประมาณ 200 เมตร

ประวัติ วัดโพธิ์ท่าเรือเป็นวัดร้าง เมื่อปี พ.ศ. 2511 หน่วยศิลปากรที่ 8 สำรวจและบันทึกไว้ว่า วัดโพธิ์ ล่างคนเรียกว่าวัดท่าโพธิ์ มีซากอิฐ หิน โบราณจำนวนมากกระจายอยู่เต็มบริเวณกว้าง โบราณสถานถูกขโมยลักขุดยังมีรอยสดๆ ที่เดียว หินชิ้นส่วนประกอบเทวสถานยังเหลืออยู่อีกร่วม 10 ชิ้น ที่สำคัญมี 4 ชิ้น ซึ่งเป็นหินที่ได้แกะสลักอย่างสวยงาม กองสะสมอยู่ในที่รกร้าง

พ.ศ. 2520 กรมศิลปากร ได้ขอเช่าที่วัดร้างแห่งนี้จากกรมการศาสนาเพื่อจัดตั้งวิทยาลัยนาฏศิลป์นครศรีธรรมราช ในครั้งนั้นหน่วยศิลปากรที่ 8 ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีระหว่างวันที่ 26 มิถุนายน ถึง 15 กรกฎาคม 2521 ซึ่งได้พบร่องรอยของผนังอาคาร และฐานพระบางส่วน

พ.ศ. 2522 ขณะที่เจ้าหน้าที่ไถปรับที่ดินเพื่อก่อสร้างวิทยาลัยนาฏศิลป์นครศรีธรรมราช ได้บังเอิญพบโบราณวัตถุมีค่าจำนวนมาก ทำให้มีชาวบ้านต่างเข้ามาขุดหาโบราณวัตถุกันขนานใหญ่ กรมศิลปากรจึงให้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีระหว่างวันที่ 25-27 มกราคม 2522 และส่งนายมานิต วลลิโกดม ผู้เชี่ยวชาญด้านโบราณคดี ไปควบคุมการขุดค้น ซึ่งนายมานิตได้รายงานผลถึงอธิบดีกรมศิลปากรว่า “...สภาพทั่วไปของโบราณสถานวัดโพธิ์(ร้าง) อำเภอเมืองจังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นแหล่งโบราณสถานที่ถูกขุดรื้อทำลายเพื่อหาโบราณวัตถุ และเพื่อนำดินไปถมที่ก่อสร้าง สภาพปัจจุบันจึงเป็นโบราณสถานทั้งหมดสภาพยากแก่การขุดแต่งและบูรณะ สำหรับ

ภาพที่ 9.31 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขาชุมทอง (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 4925 II อำเภอรัตนพิบูลย์)

สภาพทั่วไป เป็นภูเขาขนาดใหญ่ทอดตัวยาวตามแนวทิศ ยาวประมาณ กิโลเมตร กว้างประมาณ กิโลเมตร เป็นถ้ำอยู่บนเขาชุมทองซึ่งเป็นภูเขาหินปูนลูกโดด ห่างจากที่ว่าการอำเภอ รัตนพิบูลย์ประมาณ 8 กิโลเมตร ไปตามถนนสายเก่ารัตนพิบูลย์-อำเภอชะอวด ห่างจากสถานีรถไฟ เขาชุมทองประมาณ 2 กิโลเมตร ตั้งอยู่กลางทุ่งนาและหมู่บ้าน จากคำบอกเล่าของชาวบ้านกล่าวว่า มี ถ้ำอยู่หลายถ้ำด้วยกันเช่น ถ้ำช้าง ถ้ำนอน ถ้ำโลง และถ้ำขาม (ถ้ำต้นมะขาม)

ประวัติ

พ.ศ. 2523 หน่วยศิลปากรที่ 8 ได้เข้าสำรวจถ้ำขาม เป็นถ้ำที่เดินทะลุได้จากทิศ เหนือไปทะเลด้านตะวันออกเฉียงใต้ ปากถ้ำสูงจากพื้นดินหน้าถ้ำประมาณ 8 เมตร ถ้ำกว้างประมาณ 12 เมตร จากการสำรวจไม่พบโบราณวัตถุ แต่ทราบว่านายอนอบ คชรัตน์ เลขที่ 84 ตำบลถ้ำใหญ่ อำเภอทุ่งสงเคยได้พระพุทธรูปสลักด้วยไม้จำนวน 5 องค์ เป็นพระพุทธรูปยืนปางห้ามญาติ และปาง อุ้มบาตร และพระพุทธรูปนั่งปางมารวิชัย ศิลปะอยุธยา ซึ่งพระทั้งหมดนี้ผู้กร่อนมาก และบางองค์ เจ้าของได้ทำเสริมและทาสีเสียแล้ว

นาย Stanley J.O'Connor ได้กล่าวถึงพระพิมพ์ที่พบในถ้ำบางแห่งบนเขาชุมทอง แห่งนี้ในหนังสือ Buddhist Votive Tablets and Caves in Peninsular Thailand

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปประทับ ยืนปางประทานอภัย” รูปร่างวงกลมรีมียอดแหลม และปลายแหลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็น รูปพระพุทธรูปประทับยืนบนฐาน พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้น ระดับพระอุระ พระหัตถ์ขวาห้อยลงแสดงปาง ประทานพร ทรงจีวรบางแนบเนื้อ มีประภามณฑล ล้อมรอบพระเศียร มีฉัตรอยู่เหนือพระเศียร ทรงเปล่ง พระรัศมีรอบพระวรกาย ด้านหลังมีตราประทับจารึก พระคาถา เยธัมมา ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>เขาชุมทอง เก็บที่พิช.พระนคร (ศว.28 (1121)) สูง 11.7 ซม. กว้าง 7.8</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปประทับยืนปางประทานอภัย” รูปร่างวงรีขอบหยักคล้ายฝาจิน กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับยืนบนฐาน พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นระดับพระอุระ พระหัตถ์ขวาห้อยลงแสดงปางประทานพร ทรงจีวรบางแนบเนื้อ มีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร มีฉัตรอยู่เหนือพระเศียร ทรงเปล่งพระรัศมีรอบพระวรกาย ด้านหลังมีตราประทับจารึกพระคาถา เยธัมมา ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>เขาชุมทอง เก็บที่พช.พระนครศรี (ศว.86) สูง 6.5 ซม. กว้าง 5.6 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ รูปพระพุทธรูปประทับยืนยกพระหัตถ์ซ้ายแสดงปางประทานพร ประทับยืนบนดอกบัว มีศิริประภาที่หลังพระเศียร พช.นครศรีธรรมราช รับมาจาก พช.สงขลา เมื่อ 19 กรกฎาคม 2557</p>	<p>เขาชุมทอง พช.นครศรีธรรมราช (19/51/2557) สูง 6.0 ซม. กว้าง 6.0 ซม.</p>

1.14 แหล่งโบราณคดีเขากทะเล

ชื่ออื่น ถ้ำเขากทะเล, ถ้ำพิมพ์, ถ้ำคูร่า, ถ้ำตลับ, ถ้ำมาลัย
ที่ตั้ง ตำบลคูหาสวรรค์ อำเภอเมืองพัทลุง จังหวัดพัทลุง
พิกัดภูมิศาสตร์ ถ้ำพิมพ์ – เขากทะเล
 รุ่ง 7 องศา 37 ลิปดา 32.48 ฟลิปดาเหนือ
 แวง 100 องศา 5 ลิปดา 19.52 ฟลิปดาตะวันออก

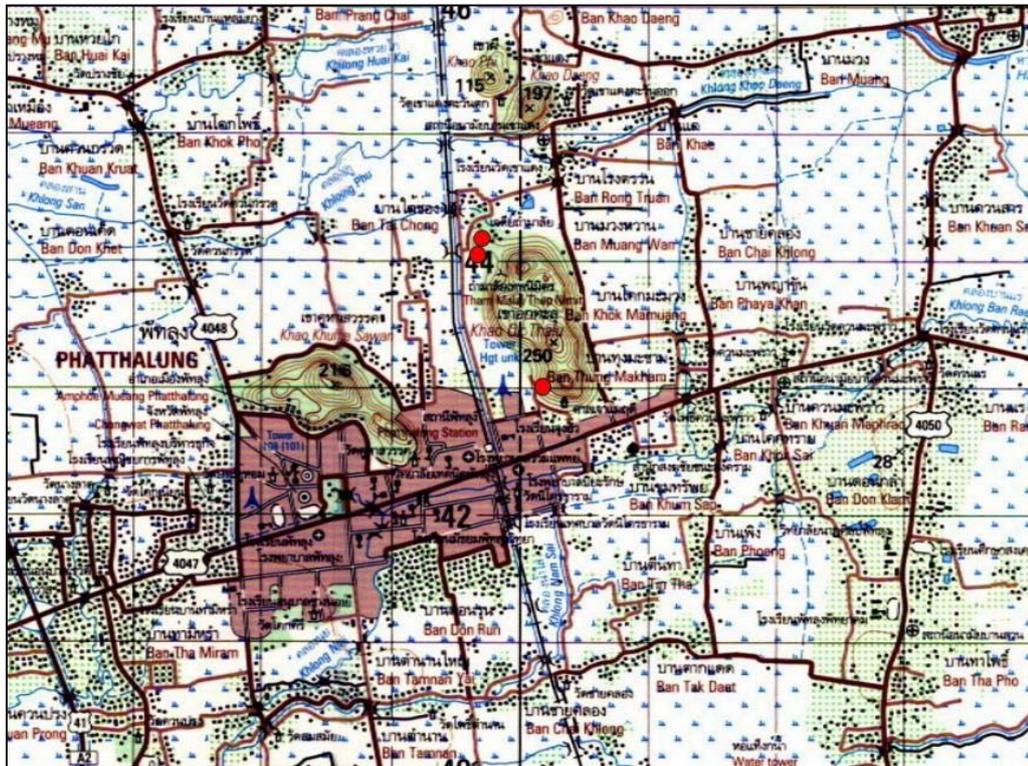
UTM	WGS 1984 DATUM โ ซ น 47P	0620094.20	ตะวันออก	0843069.16	เหนือ
-----	-----------------------------	------------	----------	------------	-------

ถ้ำคูร่า – เขากทะเล
 รุ่ง 7 องศา 38 ลิปดา 7.97 ฟลิปดาเหนือ
 แวง 100 องศา 5 ลิปดา 5.32 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โ ซ น 47P	0619656.17	ตะวันออก	0844158.55	เหนือ
-----	-----------------------------	------------	----------	------------	-------

ถ้ำมาลัย – เขากทะเล
 รุ่ง 7 องศา 38 ลิปดา 6.22 ฟลิปดาเหนือ
 แวง 100 องศา 5 ลิปดา 4.34 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM	โซน	0619626.50	ตะวันออก	0844104.68	เหนือ
	47P					

ภาพที่ 9.32 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขากทะเล (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 5024 III จังหวัดพัทลุง)

สภาพทั่วไป เขากทะเลเป็นภูเขาหินปูนวางตัวอยู่ในแนวเหนือ-ใต้ ยอดเขาสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 245 เมตร ยาวประมาณ 2 กิโลเมตร ส่วนกว้างที่สุดประมาณ 1 กิโลเมตร บนภูเขาอุดมสมบูรณ์ไปด้วยป่าไม้นานาชนิด พื้นที่เชิงเขามีประชาชนอยู่อาศัยและใช้เป็นพื้นที่เกษตรกรรม ด้านทิศตะวันตกและทิศเหนือมีลำคลองไหลผ่าน เรียกว่า คลองโรงตรวน ไหลไปทางทิศตะวันออกผ่านบ้านม่วง บ้านควนสมาไปรวมกับคลองอื่นๆ ที่บ้านห้วยควน เรียกว่า คลองลำป่า ไหลออกทะเลสาบสงขลาที่บ้านลำป่า อำเภอเมืองพัทลุง ด้านใต้ของภูเขา มีคลองตำนานไหลผ่านเขากทะเล บ้านทุ่งไหม้ บ้านควนมะพร้าว บ้านควนแร่ ไปรวมกับคลองที่บ้านห้วยควน เส้นทางเหล่านี้อดีตเชื่อว่าเป็นทางคมนาคมของชุมชนโบราณหลายแห่ง เช่น ชุมชนบ้านม่วง ชุมชนบ้านควนมะพร้าวหรือชุมชนบ้านพญาขัน ชุมชนบ้านควนแร่ ชุมชนบ้านควนสารและชุมชนบ้านลำป่า เป็นต้น

ประวัติ

เขากทะเล เป็นเขาที่มีความสำคัญของจังหวัดพัทลุง ในฐานะเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อว่าเป็นที่สิงสถิตของเจ้าแม่ตู่ดี เจ้าแห่งเขากทะเล ชาวเมืองพัทลุงเชื่อถือเปรียบเสมือนเสาหลักเมืองพัทลุง ด้วยเหตุนี้ทางราชการจึงเอาภาพเขากทะเลและเจดีย์บนยอดเขาทำเป็นตราสัญลักษณ์ของจังหวัดพัทลุง เขากทะเลยังเป็นแหล่งโบราณคดีที่สำคัญของจังหวัด ภายในถ้ำต่างๆ บนเขามีการ

ค้นพบพระพิมพ์ดินดิบศิลปะสมัยศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ 12-13) จำนวนมาก แสดงให้เห็นว่าบริเวณพื้นที่เขากทะเลเคยเป็นที่ประกอบกิจกรรมของผู้คนหรือนักบวชภิกษุสงฆ์ในอดีต จึงได้มีการตั้งร่องรอยศิลปวัตถุไว้เป็นหลักฐาน

พ.ศ. 2478 กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานเขากทะเลในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52 หน้า 3694 วันที่ 8 มีนาคม 2478

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปบุคคลยืน” สภาพชำรุดไม่สมบูรณ์ ทำเป็นรูปบุคคลในท่ายืน จำนวน 5 องค์ ลักษณะนุ่งผ้ายาวถึงข้อพระบาท ด้านบนเป็นเหล่าเทวดา ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>เขากทะเล เก็บที่พช.พระนคร (ศว.16 (1144)) สูง 12.8 ซม. กว้าง 9.0 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางแสดงธรรม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างสี่เหลี่ยมสภาพชำรุด ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ปางแสดงธรรม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืน ด้านซ้ายมีจำนวน 3 องค์ ด้านขวาชำรุด เหลือเพียง 1 องค์ แต่สันนิษฐานว่าเดิมน่าจะมี 3 องค์ เช่นกัน เบื้องบนมีรูปกลุ่มบุคคลอยู่ในท่าพนมมือ สันนิษฐานว่าเป็นเหล่าเทวดา</p>	 <p>เขากทะเล เก็บที่พช.กลาง () สูง ... ซม. กว้าง ..... ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระอดีตพุทธเจ้า” รูปร่างสี่เหลี่ยม ขอบชำรุด ทำเป็นรูปพระแผง คือ พระพุทธรูปหลายองค์ประทับนั่งปางสมาธิเรียงกัน แต่ละองค์มีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร ด้านหลังพระพิมพ์มีจารึกศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>เขากทะเล เก็บที่พช.พระนคร (ศว.41) สูง 5.6 ซม. กว้าง 5.1 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางเทศนาธรรมขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยอดโค้งมน ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ปางเทศนาธรรมอยู่ตรงกลางขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ ประทับยืนจำนวน 2 องค์ ด้านบนมีพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิเรียงกัน 3 องค์ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14</p> <p>ประวัติว่าได้มาจากเขากทะเล เคยส่งไปที่ พช. สมเด็จพระนารายณ์ และต่อมาส่งมอบให้ พช. นครศรีธรรมราช ตามหนังสือที่ วร 0428.04/383</p>	 <p>เขากทะเล เก็บที่พช.นครศรีธรรมราช (19/112/2555) สูง 7.0 ซม. กว้าง 4.6 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่ง” รูปร่างวงรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่ามหากรุณิกะ พระหัตถ์ซ้ายวางลงที่พระชานุด้านซ้าย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>เขากทะเล เก็บที่พช.นครศรีธรรมราช (...) สูง ... ซม. กว้าง ..... ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางสมาธิขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างวงกลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงกลม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิ บนแท่นฐาน ใต้ต้นโพธิ์ ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ ยืนตรึงค์จำนวน 2 องค์ เบื้องซ้ายชำรุดหักหาย ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14</p> <p>ประวัติว่าย้ายมาจากห้องกลางกระทรวงมหาดไทย</p>	 <p>เขากทะเล เก็บที่พช.ไชยา (433) สูง 6.8 ซม. กว้าง 5.3 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางสมาธิขนาบข้างด้วยสถูป” รูปร่างสี่เหลี่ยมยอดโค้งมน ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิบนดอกบัวมีก้าน ใต้ต้นโพธิ์ ขนาบข้างด้วยสถูปจำนวน 2 องค์ ส่วนฐานสถูปยี่ดสูง มีฉัตรซ้อนกันหลายชั้น ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>เขากทะเล เก็บที่พช.พระนคร (ศว.59 (1161)) สูง 4.0 ซม. กว้าง 3.7 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางมารวิชัย ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับภายในซุ้ม” รูปร่างวงกลม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัยอยู่ในซุ้ม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับนั่งอยู่ในซุ้มเช่นกัน ด้านข้างซ้ายมีรูปสถูป ด้านข้างขวามีเสาศระธรรมจักร และด้านล่างมีรูปกลุ่มบุคคลอยู่ในอาการเคลื่อนไหวศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>เขากทะเล เก็บที่พช.พระนคร (ศว.20) สูง 6.0 ซม. กว้าง 6.5 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์มี 4 กรประทับนั่ง” รูปร่างวงรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งขัดสมาธิราบ มี 4 กร พระหัตถ์ซ้ายถือดอกบัว พระหัตถ์ขวาหลังถือบ่วงเชือก ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14 ประวัติว่าย้ายมาจากห้องกลางกระทรวงมหาดไทย</p>	 <p>เขากทะเล เก็บที่พช.ไชยา (434.1) สูง 8 ซม. กว้าง 7.3 ซม.</p>
<p>- สถูปดินดิบ องค์กระฆังทรงกลม ลักษณะเป็นทรงกระบอก มีบัลลังก์ ส่วนยอดหักหาย ส่วนฐานบานออกทำเป็นชั้นๆ สภาพชำรุด ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ประวัติว่าได้จากถ้ำมาลัย พระครูพิพิธกิจจาทร มอบให้เมื่อ 20 สิงหาคม 2511</p>	 <p>ถ้ำมาลัย-เขากทะเล เก็บที่พช.ไชยา (983) สูง 6 ซม. กว้าง 6.5 ซม.</p>

1.15 แหล่งโบราณคดีเขาคุหาสวรรค์

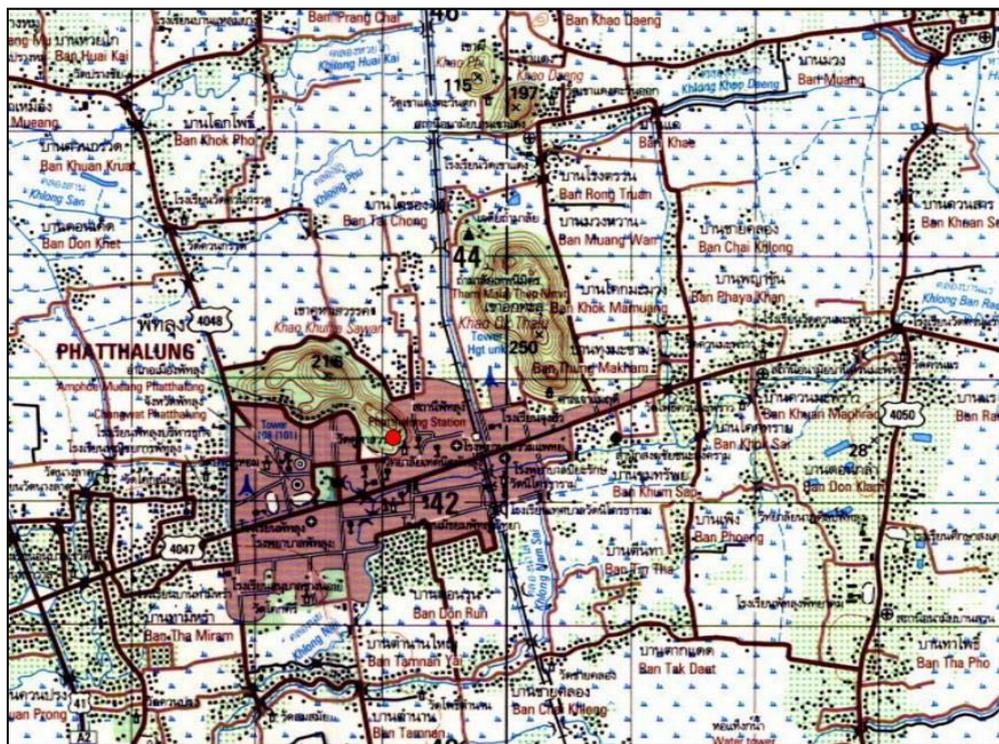
ชื่ออื่น วัดคุหาสวรรค์ , ถ้ำคุหาสวรรค์ , เขาหัวแตก

ที่ตั้ง ตำบลคุหาสวรรค์ อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง

พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง 7 องศา 37 ลิปดา 10 ฟลิปดาเหนือ

แวง 100 องศา 05 ลิปดา 00 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM	โซน	0619113.44	ตะวันออก	0842445.25	เหนือ
	47P					

ภาพที่ 9.33 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขาคุหาสวรรค์ (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 5024 III จังหวัดพัทลุง)

สภาพทั่วไป ถ้ำคุหาสวรรค์ตั้งอยู่เชิงเขา ภายในวัดคุหาสวรรค์ ชาวบ้านนิยมเรียกว่า วัดคุหาสูง หรือวัดสูง เนื่องจากบริเวณตั้งวัดอยู่บนเชิงเขาเป็นที่สูง ปากถ้ำหันไปทางทิศเหนือ เดิมชาวบ้านเรียกว่า ถ้ำน้ำเงิน หรือ ถ้ำพระ ส่วนชื่อคุหาสวรรค์ เชื่อว่าน่าจะมีการเรียกมาอย่างน้อย ตั้งแต่สมัยพระเอกาทศรถ ถ้ำกว้าง 18 เมตร ยาว 28 เมตร สูงเป็นเว้ารูปกรวย ตอนบนมีหินงอกคล้ายรูปช้าง ชาวบ้านเรียกว่า ช้างผุดหรือหินลับแล พื้นถ้ำปูด้วยอิฐถือปูน

ประวัติ ภายในถ้ำมีเจดีย์เล็ก ๆ หนึ่งองค์ มีพระพุทธรูปปูนปั้นและปั้นด้วยดินเหนียวเรียงแถวเป็นระเบียบทางด้านทิศเหนือ ทิศใต้และทิศตะวันตก รวม 37 องค์ มีขนาดต่างๆ กัน หน้าตักกว้างตั้งแต่ 0.50 - 1.50 เมตร พระพุทธรูปขนาดใหญ่ปางมารวิชัย 1 องค์ ขนาดหน้าตักกว้าง 3.36 เมตร สูงตลอดศรีมี 6 เมตร ด้านซ้ายของผนังถ้ำมีพระพุทธรูปปูนปั้นปางไสยาสน์ 1 องค์ ขนาด

ยาว 12 เมตร สูง 2 เมตร พระพุทธรูปเหล่านี้ตามประวัติว่า พระมุนี (สมเด็จพระโคะหรือหลวงพ่อดาว วัดช้างให้) ได้ร่วมกันสร้างขึ้นในสมัยอยุธยา จำนวน 20 องค์ ต่อมาสมัยรัตนโกสินทร์ ได้รับการบูรณะ และต่อเติมพระพุทธรูปขึ้นอีก 17 องค์ ด้านทิศตะวันออกของเศียรพระไสยาสน์ มีกรุพระพิมพ์ที่ชาวบ้านได้ขุดพบพระแบบต่างๆ เป็นจำนวนมาก มีทั้งพระจำหลักไม้ พระพุทธรูปปูนปั้น พระสำริด และพระพิมพ์ดินดิบสมัยศรีวิชัย ชาวบ้านเรียกว่า พระผีทำ ปากถ้ำมีหินเป็นชั้นกันติดกับหินปากถ้ำ สูงประมาณ 2 เมตร ชาวบ้านเรียกว่า หัวทรี ตรงกันข้ามกับหัวทรีมีรูปฤๅษีตาไฟปูนปั้น 1 องค์ มีตำนานว่า นางเลือดขาวกับเจ้ากุมารสร้างขึ้นแทนอนุสาวรีย์ตาสามโมกับยายเพชรและได้บรรจุนิธิของ ตายายทั้ง 2 ไว้ภายใน เคยได้รับการบูรณะมาแล้วครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2468 เหนือรูปฤๅษีตาไฟขึ้นไป ตามเพิงผาหน้าถ้ำมีจารึกพระนามย่อพระปรมาภิไธยของพระมหากษัตริย์และเจ้านายเชื้อพระวงศ์ที่เคยเสด็จประพาส เรียงตามลำดับดังนี้ จปร.108 ปปร.25/10/2471 ภปร.17/3/2502 สก. เพิงผา ตอนล่าง มีจารึก บส.30/10/73

พ.ศ. 2478 กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานเขาคุหาสวรรค์ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52 หน้า 3694 วันที่ 8 มีนาคม 2478

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางเทศนาธรรม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดโค้งมน ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ขวาแสงปางเทศนาธรรม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืนจำนวน 2 องค์ ด้านบนมีพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิเรียงกัน 3 องค์ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14</p>	<div data-bbox="1082 1010 1406 1435" data-label="Image"> </div> <p data-bbox="1054 1442 1433 1478">เขาคุหาสวรรค์ เก็บที่พิช.ไชยา (228.1)</p> <p data-bbox="1114 1485 1374 1520">สูง 5.9 ซม. กว้าง 4 ซม.</p> <div data-bbox="1082 1520 1406 1946" data-label="Image"> </div> <p data-bbox="1054 1953 1433 1989">เขาคุหาสวรรค์ เก็บที่พิช.ไชยา (228.2)</p> <p data-bbox="1114 1995 1374 2031">สูง 6.5 ซม. กว้าง 4.5 ซม.</p>

สภาพทั่วไป ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบริมคลองลำป่า

ประวัติ วัดวังสร้างขึ้นเมื่อใดไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่นอน พงศาวดารเมืองพัทลุง หลวงศรีวรวัตร (พิณ จันทโรจวงศ์) เขียนไว้ว่าพระยาพัทลุง (ทองขาว) มีศรัทธาได้ทำการสร้างวัด มีอุโบสถและระเบียบรอบไว้กลางเมืองวัดหนึ่ง เมื่อทำการสร้างเสร็จ จัดการฉลอง ณ วันที่ 2 ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 7 พุทธศักราช 2359 (จ.ศ.1178) ปีชวด อัฐศก

ในหนังสือพงศาวดารและลำดับวงศ์ตระกูลเมืองพัทลุง เขียนโดยพระยาโสภณพัทลุงกุล (สว่าง ณ พัทลุง) กล่าวว่า พระยาพัทลุง (ทองขาว) ได้ปฏิสังขรณ์วัดขึ้นที่ตำบลลำป่าวัดหนึ่งให้ชื่อว่า วัดวัง มีอุโบสถ พัทธสีมาและวิหาร เป็นวัดถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาสำหรับเมือง

คุณยายประไพ มุตตามระ บุตรีหลวงศรีวรวัตร (พิณ จันทโรจวงศ์) ได้ให้ความเห็นว่าวัดวังคงจะเริ่มสร้างมาแล้วตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 แต่เพราะบ้านเมืองในสมัยนั้นมีศึกสงครามกับหัวเมืองมลายูอยู่เสมอ จึงทำให้การสร้างวัดมาเสร็จในรัชกาลที่ 2

ในทำเนียบวัดวังจังหวัดพัทลุงของพระครูอรุณสังวร (เอียด) ระบุว่าวัดวังสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2331 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จุดประสงค์ในการสร้างวัดนี้อาจเป็นไปได้ว่าเพื่อใช้เป็นวัดประจำเมือง เพราะในสมัยนั้นได้ย้ายเมืองพัทลุงมาตั้งที่โคกสูง บริเวณนี้ยังไม่มีวัดที่ใช้ประกอบพิธีทางศาสนา เมื่อสร้างวัดขึ้นแล้วพิจารณาเห็นว่า วัดควนมะพร้าวซึ่งเป็นสถานที่ประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยามาตั้งแต่สมัยธนบุรีนั้นห่างไกลจากตัวเมืองมาก จึงให้ยกวัดขึ้นเป็นวัดถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

สมัยพระยาพัทลุง (ทับ) ได้ทำการบูรณะวัดวัง โดยหลวงยกกระบัตร (นัม) ได้รื้อกำแพงเมืองที่เขาชัยบุรีมาปฏิสังขรณ์วัดวังและได้ทำการฉลองเมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น 14 ค่ำ เดือน 8 ปีวอก โทศก พ.ศ. 2403

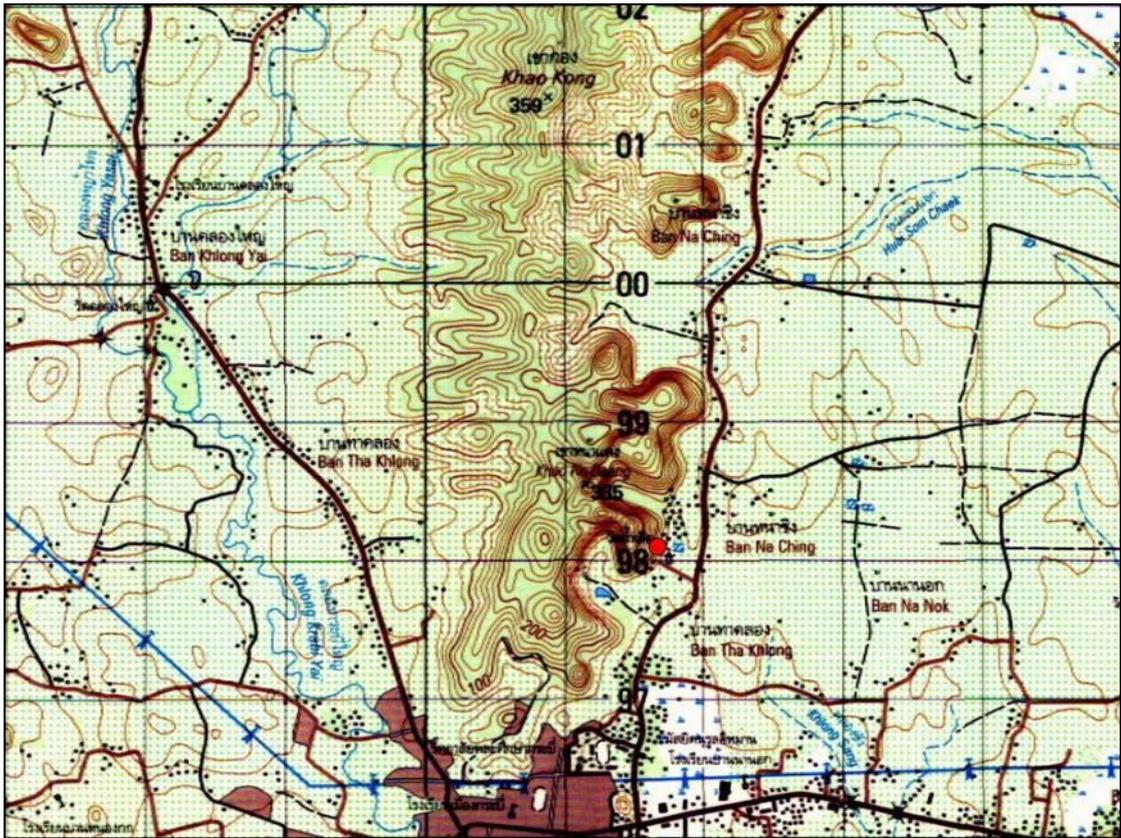
รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางเทศนาธรรมขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า กรอบกดประทับเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ใต้ต้นโพธิ์ พระหัตถ์ขวาแสดงปางเทศนาธรรม ประทับนั่งบนบัลลังก์มีดอกบัวมารองรับ ด้านล่างมีรูปบุคคลชูก้านดอกบัว ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืนข้างละ 2 องค์ ด้านบนมีรูปเหล่าเทวดาเหาะ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14</p>	 <p>วัดร้าง เก็บที่พ.พระนคร (ศ.ว.49) สูง 9.2 ซม. กว้าง 8.0 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางสมาธิ ฆนาบข้างพระโพธิสัตว์” รูปร่างวงกลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงกลม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิบนฐานรูปดอกบัว ใต้ต้นโพธิ์ ฆนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืนจำนวน 2 องค์ ด้านล่างมีรูปกวางหมอบ 2 ตัว ฆนาบข้างธรรมจักรซึ่งอยู่ตรงกลาง ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14</p>	 <p>วัดรัง เก็บที่พช.พระนคร (ศว.84) สูง 5.5 ซม. กว้าง 5.5 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ประทับยืน” รูปร่างวงรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับยืนตรีภังค์ ยกพระหัตถ์ซ้ายขึ้นระดับพระอุระ พระหัตถ์ขวาห้อยลงแสดงปางประทานอภัย ด้านข้างซ้าย-ขวามีรูปบุคคลขนาดเล็ก ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>วัดรัง เก็บที่พช.พระนคร (ศว.85) สูง 9.5 ซม. กว้าง 7.5 ซม.</p>

1.17 แหล่งโบราณคดีถ้ำเสือ

ชื่ออื่น วัดถ้ำเสือวิปัสสนา , หน้าชิง
ที่ตั้ง หมู่ บ้านถ้ำเสือ ตำบลกระปี่น้อย อำเภอเมือง จังหวัดกระบี่
พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง 8 องศา 7 ลิปดา 28.42 ฟลิปดาเหนือ
 แวง 98 องศา 55 ลิปดา 25.96 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โ ซ น 47P	0491614.23	ตะวันออก	0898069.48	เหนือ
-----	-----------------------------	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.35 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีถ้ำเสือ (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระบาย 4725 II จังหวัดกระบี่)

สภาพทั่วไป เป็นกลุ่มเทือกเขาหินปูน ต่อเนื่องกัน 2 กลุ่มคือ กลุ่มที่ 1 บริเวณอ่าว ลูกธนู และกลุ่มที่ 2 บริเวณถ้ำเสือ เป็นเพิงผา ตั้งอยู่บริเวณทิวเขายาวต่อเนื่องมาจากกลุ่มที่ 1 หันหน้าไปทางทิศตะวันออก กว้างประมาณ 120 – 150 เมตร สูงประมาณ 7 เมตร

ประวัติ พ.ศ. 2525 – 2528 ธารพงศ์ ศรีสุชาติ และคณะดำเนินการสำรวจ พบว่าเป็นถ้ำที่มีการอยู่อาศัยและประกอบพิธีกรรมติดต่อกันมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ หลักฐานที่พบได้แก่ เครื่องประดับหิน เช่น กำไล จักรหิน และลูกปัดหิน ประติมากรรมในพุทธศาสนา เช่น พระพิมพ์ดินดิบสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์⁶¹

พ.ศ. 2529 นิตี แสงวัฒน์ และคณะ ดำเนินการสำรวจ กล่าวว่าพบหลักฐานทางโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ได้แก่ ภาชนะดินเผา เครื่องมือหิน สำหรับพระพิมพ์ดินดิบนั้นพบเป็นจำนวนมากในบริเวณใกล้เคียงกับถ้ำพระ แต่อยู่ในสภาพชำรุด⁶²

⁶¹ กรมศิลปากร, แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 5 (ภาคใต้) (กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2534), 31-32.

⁶² กรมศิลปากร, แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 5 (ภาคใต้), 47.

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปขนาดปรก” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดโค้งมน ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบอยู่บนแท่นฐานพระหัตถ์ขวายกขึ้นระดับพระอุระแสดงปางประทานอภัย มีขนาดปรกอยู่เหนือพระเศียร เป็นขนาด 7 เศียร</p> <p>ประวัติว่าได้จากถ้ำหน้าซิง (วัดถ้ำเสือ) ต.หน้าซิง อ.เมือง จ.กระบี่ พระอาจารย์จำเนียร เสลเสฏฐ์ ให้ยืม</p>	 <p>ถ้ำเสือ เก็บที่พช.กลาง () สูง ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปขนาดปรก” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดโค้งมน ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิราบอยู่บนแท่นฐานพระหัตถ์ขวายกขึ้นระดับพระอุระแสดงปางประทานอภัย มีขนาดปรกอยู่เหนือพระเศียร เป็นขนาด 7 เศียร</p>	 <p>ถ้ำเสือ เก็บที่สถาบันทักษิณคดีศึกษา สูง ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางเทศนาธรรมขนาดข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดโค้งมน ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทปางเทศนาธรรมอยู่ตรงกลางขนาดข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืนจำนวน 2 องค์ ด้านบนมีพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิเรียงกัน 3 องค์ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14</p> <p>ประวัติว่าได้จากถ้ำหน้าซิง (วัดถ้ำเสือ) ต.หน้าซิง อ.เมือง จ.กระบี่ พระอาจารย์จำเนียร เสลเสฏฐ์ ให้ยืม</p>	 <p>ถ้ำเสือ เก็บที่พช.กลาง () สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปปางเทศนาธรรม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยอดโค้งมน ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทปางเทศนาธรรมอยู่ตรงกลางขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืนจำนวน 2 องค์ ด้านบนมีพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิเรียงกัน 3 องค์ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14</p>	 <p>ถ้าเสือ เก็บที่สถาบันทักษิณคดีศึกษา สูง ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปประทับนั่ง” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า กรอบกุดประทับเป็นรูปสี่เหลี่ยม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่ง ปางสมาธิ มีประมณฑลรอบพระเศียร ส่วนล่างหักหาย</p>	 <p>ถ้าเสือ เก็บที่สถาบันทักษิณคดีศึกษา</p>

1.18 แหล่งโบราณคดีเขาขนาบน้ำ

ชื่ออื่น

ถ้าเขาขนาบน้ำ

ที่ตั้ง

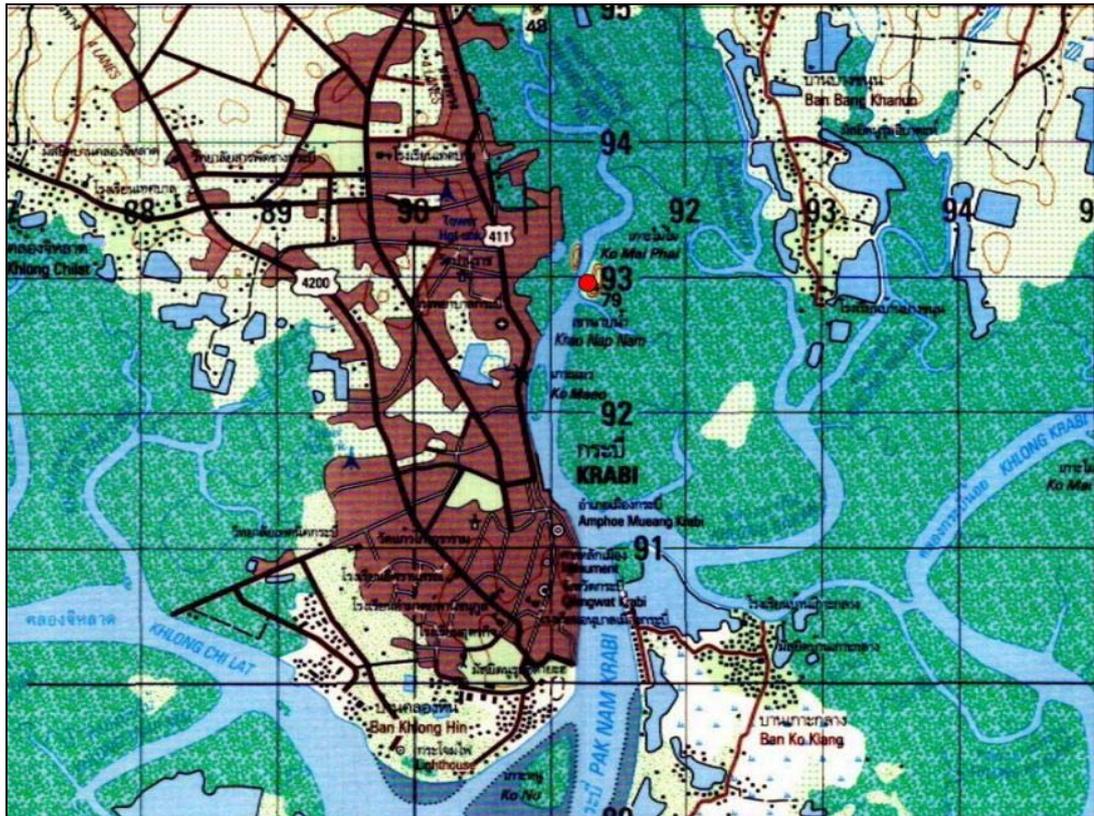
ตำบลปากน้ำ อำเภอเมือง จังหวัดกระบี่

พิกัดภูมิศาสตร์

รุ้ง 8 องศา 4 ลิปดา 44.85 ฟลิปดาเหนือ

แวง 98 องศา 55 ลิปดา 16.03 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โชน	0491309.15	ตะวันออก	0893046.22	เหนือ
	47P				

ภาพที่ 9.36 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขานาบน้ำ (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 4725 II อำเภอ)

สภาพทั่วไป

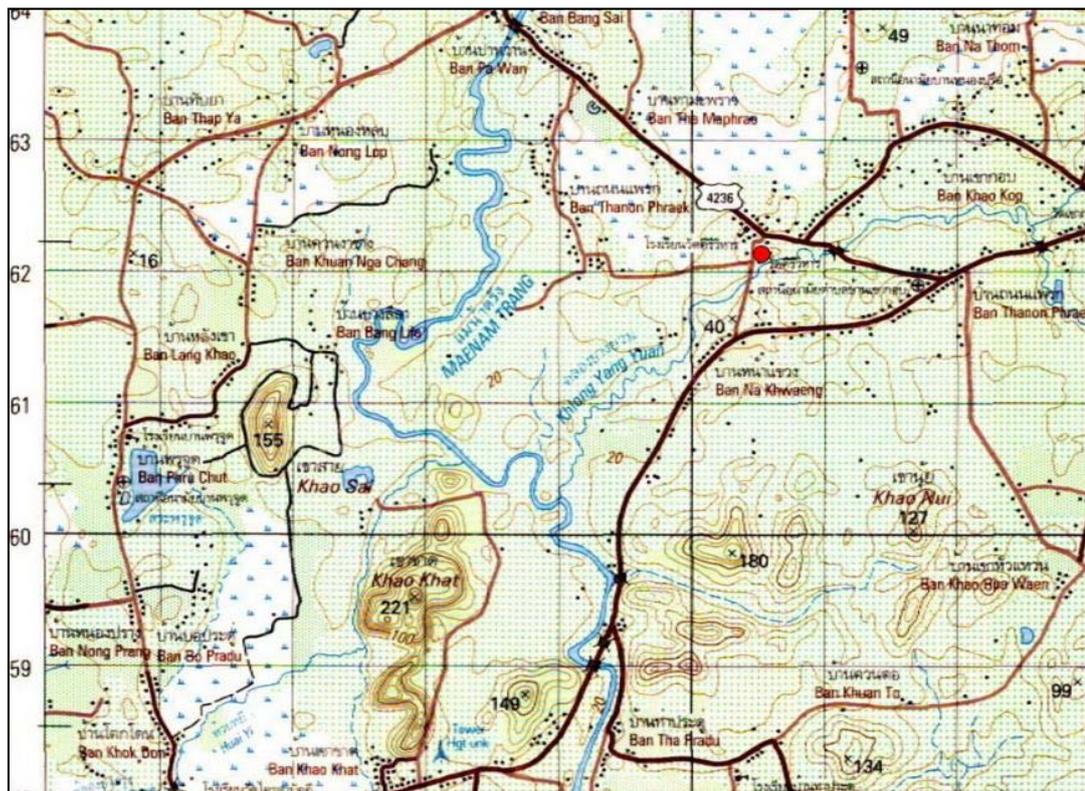
ประวัติ ธรารพงศ์ ศรีสุชาติ และคณะ สำรวจเมื่อปี พ.ศ. 2525 – 2528 พบหลักฐาน ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ได้แก่ ภาชนะดินเผา เครื่องมือหินกะเทาะ และเครื่องมือสะเก็ดหิน และ สมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ได้แก่ พระพิมพ์ดินดิบ

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปประทับ ยืนปางประทานพร”</p>	 <p>เขานาบน้ำ เก็บที่พช.วัดมณีมาวาส สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

1.19 แหล่งโบราณคดีวัดศรีวิหาร

ชื่ออื่น ถ้ำศรีวิหาร, ถ้ำเขาวิหาร, วัดวิหาร, วัดหาร, วัดห่าน, วัดหัน
ที่ตั้ง หมู่ที่ 7 บ้าน ตำบลเขากอบ อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง
พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง 7 องศา 48 ลิปดา 0.23 ฟลิปดาเหนือ
 แวง 99 องศา 32 ลิปดา 57.11 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM	โซน	0560551.00	ตะวันออก	0862234.00	เหนือ
	47P					

ภาพที่ 9.37 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีวัดศรีวิหาร (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 4924 IV อำเภอห้วยยอด)

สภาพทั่วไป เป็นภูเขาหินปูน ซึ่งมีถ้ำอยู่ภายในหลายถ้ำ มีคลองยางวน ตั้งอยู่ทางด้านทิศใต้ ห่างไปประมาณ 300 เมตร

ประวัติ ตามประวัติวัด เล่าเป็นตำนานถึงที่มาของชื่อวัดศรีวิหาร ว่าเป็นวัดเดิมชื่อวัดห่าน เนื่องจากมี ห่าน บินไว้ 2 ตัวตั้งอยู่บนภูเขา ด้วยเหตุนี้จึงเรียกเพี้ยนมาเป็นวัดห่าน และกลายเป็นวัดศรีวิหารในปัจจุบัน

ปี พ.ศ. 2478 กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานวัดศรีวิหาร ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52 หน้า 3685 วันที่ 8 มีนาคม 2478

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปสลูป” รูปร่างวงรีมี ยอดและปลายแหลม (ส่วนยอดหักหาย) กรอบกด ประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปสลูป 1 องค์อยู่ตรงกลาง เป็นสลูปทรงหม้อน้ำตั้งอยู่บนกลีบดอกบัว ส่วนยอดมี ฉัตร มีริ้วคล้ายผ้าพลิวไหวข้างละ 3 เส้น ด้านข้างซ้าย- ขวามีจารึก ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>วัดคีรีวิหาร เก็บที่พช.พระนครศรีอยุธยา (ศว.14 (1129)) สูง 7.5 ซม. กว้าง 5.7 ซม.</p>
<p>- สลูปดินดิบ รูปร่างทรงระฆัง มีบัลลังก์รูป สี่เหลี่ยม ส่วนยอดหักหาย ส่วนล่างบานออก ด้านล่าง มีอักษร เยธัมมาฯ ในกรอบวงกลม ศิลปะศรีวิชัย ราว พุทธศตวรรษที่ 14-15 ประวัติว่า หลวงวิจิตรถักดี นายอำเภอเขาขาว มอบให้</p>	 <p>วัดคีรีวิหาร เก็บที่พช.พระนครศรีอยุธยา (ศว.4 (1087)) สูง 3.3 ซม. กว้าง 4.0 ซม.</p>
<p>- สลูปดินดิบ รูปร่างทรงระฆัง ส่วนบัลลังก์ และส่วนยอดหักหาย ส่วนล่างบานออก ด้านล่างมี อักษร เยธัมมาฯ ในกรอบวงกลม จำนวน 2 วง ศิลปะ ศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ประวัติว่า หลวงวิจิตรถักดี นายอำเภอเขาขาว มอบให้</p>	 <p>วัดคีรีวิหาร เก็บที่พช.พระนครศรีอยุธยา (ศว.5 (1076)) สูง 3.8 ซม. กว้าง 5.8 ซม.</p>
<p>- สลูปดินดิบ รูปร่างทรงระฆัง ส่วนบัลลังก์ และส่วนยอดหักหาย ส่วนล่างบานออก ด้านล่างมี อักษร เยธัมมาฯ ในกรอบวงกลม ศิลปะศรีวิชัย ราว พุทธศตวรรษที่ 14-15 ประวัติว่า หลวงวิจิตรถักดี นายอำเภอเขาขาว มอบให้</p>	 <p>วัดคีรีวิหาร เก็บที่พช.พระนครศรีอยุธยา (ศว.6) สูง 3.0 ซม. กว้าง 4.6 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- สถูปดินดิบ รูปร่างทรงระฆัง ส่วนบัลลังก์ และส่วนยอดหักหาย ส่วนล่างบานออก ด้านล่างมีอักษร เยัมมาฯ ในกรอบวงกลม ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่า หลวงวิจิตรถักดี นายอำเภอเขาขาว มอบให้</p>	 <p>วัดศรีวิหาร เก็บที่พช.พระนครศรี (ศว.7) สูง 3.3 ซม. กว้าง 4.2 ซม.</p>
<p>- สถูปดินดิบ รูปร่างทรงระฆัง ส่วนบัลลังก์ และส่วนยอดหักหาย ส่วนล่างบานออก ด้านล่างมีอักษร เยัมมาฯ ในกรอบวงกลม ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่า หลวงวิจิตรถักดี นายอำเภอเขาขาว มอบให้</p>	 <p>วัดศรีวิหาร เก็บที่พช.พระนครศรี (ศว.9) สูง 4.5 ซม. กว้าง 4.5 ซม.</p>
<p>- สถูปดินดิบ ทรงระฆัง มีบัลลังก์ ส่วนยอดหักหาย ส่วนล่างบานออก ทำเป็นฐานซ้อนชั้น มีสถูปขนาดเล็กล้อมรอบจำนวน 8 องค์ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่า หลวงวิจิตรถักดี นายอำเภอเขาขาว มอบให้</p>	 <p>วัดศรีวิหาร เก็บที่พช.พระนครศรี (ศว.13 (1139)) สูง 7.5 ซม. กว้าง 8.3 ซม.</p>

1.20 แหล่งโบราณคดีเขาสาย

ชื่ออื่น

ภูเขาสาย , ถ้ำเขาสาย

ที่ตั้ง

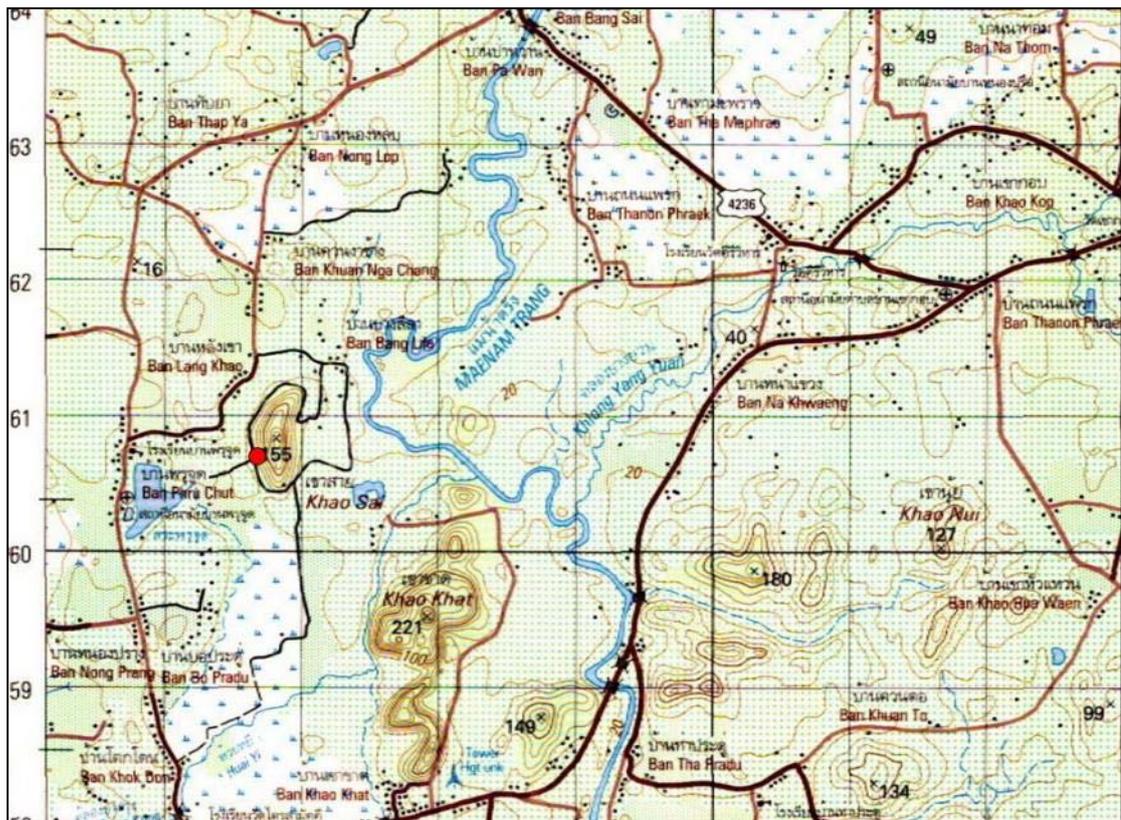
หมู่ที่ 3 ตำบลบางดี อำเภอเขากอบ อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง

พิกัดภูมิศาสตร์

รุ้ง 7 องศา 47 ลิปดา 6.72 ฟลิปดาเหนือ

แวง 99 องศา 30 ลิปดา 52.02 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โชน 47P	0556722.00	ตะวันออก	0860586.00	เหนือ
-----	------------------------	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.38 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขาสาย (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ราววง 4924 IV อำเภอห้วยยอด)

สภาพทั่วไป แหล่งโบราณคดีเขาสายตั้งอยู่บนภูเขาสาย พื้นที่โดยรอบเป็นสภาพพื้นที่โดยส่วนใหญ่เป็นที่ดอนลาดจากเทือกเขาบรรทัดทางทิศตะวันออก ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ และทิศเหนือ โดยมีแม่น้ำตรังอยู่ทางด้านทิศตะวันออก ซึ่งต้นน้ำเกิดจากเทือกเขาบรรทัด ในเขตจังหวัดนครศรีธรรมราช ไหลผ่านตำบลต่างๆ ของอำเภอห้วยยอด หลายตำบล ผ่านอำเภอเมืองตรังและอำเภอกันตังออกทะเลด้านมหาสมุทรอินเดียราษฎรสามารถใช้ในเกษตรกรรม และในฤดูฝนเมื่อฝนตกหนักทำให้น้ำหลากผ่านแม่น้ำตรังทำให้เกิดอุทกภัยในตำบลต่างๆ ของอำเภอลักษณะของภูเขาสายเป็นเขาหินปูน รูปทรงคล้ายสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดของภูเขามีความยาวจากทิศเหนือถึงทิศใต้ประมาณ 799.23 เมตร และความกว้างจากทิศตะวันออกไปยังทิศตะวันตกประมาณ 396.73 เมตร และมีสวนยางพาราอยู่โดยรอบ ซึ่งประกอบด้วยถ้ำต่างๆ

ประวัติ หลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์ชิ้นหนึ่งที่ได้บันทึกเรื่องราวของภูเขาสายไว้ คือ “จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ. 121” พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระองค์ได้ทรงบันทึกเรื่องราวเมื่อครั้งเสด็จประพาสเขาสายในวันพฤหัสบดีที่ 29 พฤษภาคม ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) ไว้ดังนี้ “... เวลาบ่าย 3.30 ถึงท่าจอดเรือขึ้นเดินไปอีก 17 เส้น ถึงเขาสาย ปากถ้ำสูงกว่าพื้นดินสัก 8 วา เปนผาชัน เขาต้องทำบันไดให้ขึ้นสองชั้น ในถ้ำพื้นลึกลงไป ถามผู้ใหญ่บ้านผู้นำทางว่าพิมพ์พระอยู่ที่ไหน เขานำไปที่ซอกหิน หยิบขึ้นมาให้เป็นองค์ๆ วางอยู่บนหินเฉยๆ แห่งดีไม่มีขึ้น หาได้ถมซบซ้อนจนต้องขุดเช่นวัดหารไม้ น่ากลัวจะเปนข

องเก็บไว้เอามาวางรับเสด็จถามเขาว่าที่อื่นมีอีกถาไม่ เขาบอกมีชี้ไปตามช่องถ้ำสูงๆ พวกเราเที่ยวหา มาบ้าง แห่งแตกบ้าง ชั้นเปียกบ้าง เขาว่า พวกจีนชุดซี้ค่างค้าวได้ขึ้นมาเอาชิ้นไว้ตามซอกหิน รวม เทวรูปที่ได้ 6 ชนิด คือ 1.รูปพระโพธิสัตว์สี่กรนั่งขัดสมาธิ 2.รูปอย่างเดียวกันแต่ขนาดย่อม 3.รูปพระ โพธิสัตว์สองกรนั่งห้อย 4.รูปพระโพธิสัตว์สองกรยืน 5.รูปพระพุทธรูปเจ้านั่งขัดสมาธิ 6.รูปอย่างเดียวกัน แต่องค์เล็ก ยังมีอีกที่ไม่รู้ว่าอะไร เป็นที่เมื่อยอดอะไรก็มี มีลายแลชิ้นอะไรต่างๆ มีตราหนังสือ และมี ขอบไม้ซ้ากับรูปที่ได้ชัดเจนนั้นก็ มี แต่ไม่ได้ว่าอะไรเมื่อกำลังหาพอจะเลิกฝนตกกลับไม่ได้เลยหากัน ต่อไป เมื่อได้มาเห็นที่นั่นแล้ว ทำให้ความเห็นซึ่งคิดที่ถ้ำวัดทหารนั้นละลายไป ด้วยว่าถ้ำเขาสายนี้อยู่ลึบ สูงขึ้นยากไม่ควรเป็นที่พักเก็บรูปพระ และรูปที่เก็บมาได้คืนก็ไม่เหมือนกัน ในถ้ำเดียวกันพวกก็มี แดง ก็มี ไม่ใช่ทำที่ตำบลนั้นทุกอันจึงมีความเห็นเปลี่ยนแปลงไป ว่าเป็นที่ซ่อนเสียดอกกระมัง เดิมเมืองนี้ จะถือศาสนาพุทธภาพราหมณะอะไรก็ตามที แล้วจะมีแขกศาสนาหมัดมาปกครอง ทำลายศาสนาเก่า ล้างปูชนียสถานต่างๆ พวกศาสนาเก่าจึงนำรูปพระมาซ่อนไว้ตามถ้ำเหล่านี้ เขาว่าถ้ำข้างหลังเขานี้ก็ พิมพ์เทวรูปอีก ได้สั่งให้กำนันเข้าไปค้นมาดูพูนนี้...”⁶³

พ.ศ. 2554 สำนักศิลปากรที่ 15 ภูเก็ต ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีที่แหล่ง โบราณคดีเขาสาย จากการศึกษาค้นคว้าและการดำเนินงานทางด้านโบราณคดีที่แหล่งโบราณคดีภูเขา สาย โดยเฉพาะข้อมูลที่ได้จากการขุดค้นครั้งนี้นั้น พบว่าหลักฐานทางโบราณคดีค่อนข้างที่จะเบาบาง ดังนั้นการกำหนดอายุสมัยจึงต้องอาศัยข้อมูลที่ได้จากการสำรวจมาเป็นส่วนประกอบหนึ่ง ซึ่งสามารถ กำหนดอายุสมัยของแหล่งโบราณคดีภูเขาสายให้มีอายุสมัยอยู่ในช่วงยุคก่อนประวัติศาสตร์ สมัยหิน ใหม่ หรือเมื่อประมาณ 3,000 ปีมาแล้ว จากการดำเนินงานทางด้านโบราณคดีพบหลักฐานชั้นดินที่ เกี่ยวข้องกับการอยู่อาศัยของมนุษย์สมัยโบราณอยู่ 1 ชั้นวัฒนธรรม คือ ชั้นวัฒนธรรมหินใหม่

พ.ศ. 2478 กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานภูเขาสาย ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 52 หน้า 3685 วันที่ 8 มีนาคม 2478

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร ประทับนั่ง” รูปร่างทรงกลมรีมียอดแหลม กรอบกต ประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนฐานรูปดอกบัว พระกรซ้าย หน้าวางบนพระเพลา พระกรซ้ายหลังถือดอกบัว พระกร ขวาหน้าวางบนพระขงฆ์ พระกรขวาหลังถือพวงประคำ ทางด้านซ้ายมีจารึก ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>ภูเขาสาย เก็บที่พช.พระนคร (ศว.36) สูง 9.2 ซม. กว้าง 8.5 ซม.</p>

⁶³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ. 121, พิมพ์ครั้งที่ 3. (กรุงเทพฯ : ฝ่ายเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ สำนักเลขาธิการกรม กรมศิลปากร, 2540), 33

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ 4 กรประทับนั่ง” รูปร่างทรงกลมรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนฐานรูปดอกบัว กรอบด้านบนมีจารึก ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>ภูเขาสาย เก็บที่พช.พระนคร (ศว.30) สูง 6.0 ซม. กว้าง 5.5 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ 4 กรประทับนั่ง” รูปร่างทรงกลมรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนฐานรูปดอกบัว กรอบด้านบนมีจารึก ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่า หลวงวิจิตรถักดี นายอำเภอเขาขาว มอบให้</p>	 <p>ภูเขาสาย เก็บที่พช.ไชยา (226.1) สูง 7.5 ซม. กว้าง 6.4 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ 4 กรประทับนั่ง” รูปร่างทรงกลมรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร ประทับนั่งขัดสมาธิบนฐานรูปดอกบัว กรอบด้านบนมีจารึก ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่าหลวงวิจิตรถักดี นายอำเภอเขาขาว มอบให้</p>	 <p>ภูเขาสาย เก็บที่พช.ไชยา (226.2) สูง 7.0 ซม. กว้าง 6.0 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่ง” รูปร่างเป็นวงรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงกลม ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร ประทับนั่ง เอน องค์ไปทางด้านขวา ด้านขวาของพระองค์มีเจดีย์จำลอง และมีตราประทับด้านหลัง ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษ ที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่าหลวงวิจิตรทัต นายอำเภอเขาขาว มอบ ให้</p>	 <p>ภูเขาสาย เก็บที่พช.ไชยา (227) สูง 5.6 ซม. กว้าง 5.5 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปเทพขัมภาละ” รูปร่างวงรีมี ยอดแหลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปเทพขัม ภาละประทับนั่งในท่าลีลาสนะ พระหัตถ์ซ้ายวางเท้าแขน ที่พระขานู พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร ประทับนั่ง บนบัลลังก์มีพนักพิงด้านหลังทำเป็นซุ้มอยู่หลังพระเศียร ด้านหลังพระพิมพ์มีจารึกอักษร ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธ ศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>ภูเขาสาย เก็บที่พช.พระนคร (ศว.32) สูง 10.0 ซม. กว้าง 7.5 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปเทพขัมภาละ” รูปร่างวงรีมี ยอดแหลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปเทพขัม ภาละประทับนั่งในท่าลีลาสนะ พระหัตถ์ซ้ายวางเท้าแขน ที่พระขานู พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร ด้านหลังมี พนักพิงทำเป็นซุ้มอยู่ด้านหลังพระเศียร ศิลปะศรีวิชัย ราว พุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>ภูเขาสาย เก็บที่พช.นครศรีธรรมราช (19/30/2556) (เลขเดิม ศว. พช.พระนคร) สูง 9.3 ซม. กว้าง 6.2 ซม.</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปเทพซัฆภาละ” รูปร่างวงรี กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปเทพซัฆภาละประทับนั่งในท่าลีลาสนะ พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระชานุ พระหัตถ์ขวาแสดงปางประทานพร ด้านหลังมีพนักพิงทำเป็นซุ้มอยู่ ด้านหลังพระเศียร ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p>	 <p>ภูเขาสาย เก็บที่พช.พระนคร (ศว.97) สูง ๕.๓. กว้าง ๕.๓.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระโพธิสัตว์ประทับยืน” รูปร่างทรงกลมรีมียอดแหลม กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับยืนตรีกังค์ มีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นระดับพระอุระ พระหัตถ์ขวาท้อยลงแสดงปางประทานพร ด้านข้างซ้าย-ขวามีบริวารขนาดเล็ก สภาพลบลื่น ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่าหลวงวิจิตรภักดี นายอำเภอเขาขาว มอบให้ และได้รับจาก พช.พระนคร เมื่อ 13 พฤษภาคม 2526</p>	 <p>ภูเขาสาย เก็บที่พช.ปราจีนบุรี (25/173/2526 เลขเดิม ศว.24 พช.พระนคร) สูง 10.5 ซม. กว้าง 8.4 ซม.</p>
<p>- สฎูปดินดิบ รูปร่างทรงระฆัง มีบัลลังก์สี่เหลี่ยม ส่วนยอดหักหาย ส่วนล่างบานออกและหนา ด้านล่างมีอักษร เยธัมมาฯ ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15</p> <p>ประวัติว่าหลวงวิจิตรภักดี นายอำเภอห้วยยอดถวาย เมื่อวันที่ 14 พฤศจิกายน 2471</p>	 <p>สฎูปดินดิบ เก็บที่พช.พระนคร (ศว.11) สูง 3.5 ซม. กว้าง ๕.๓.</p>

1.21 แหล่งโบราณคดีเขาน้อย

ชื่ออื่น

ถ้ำเขาน้อย

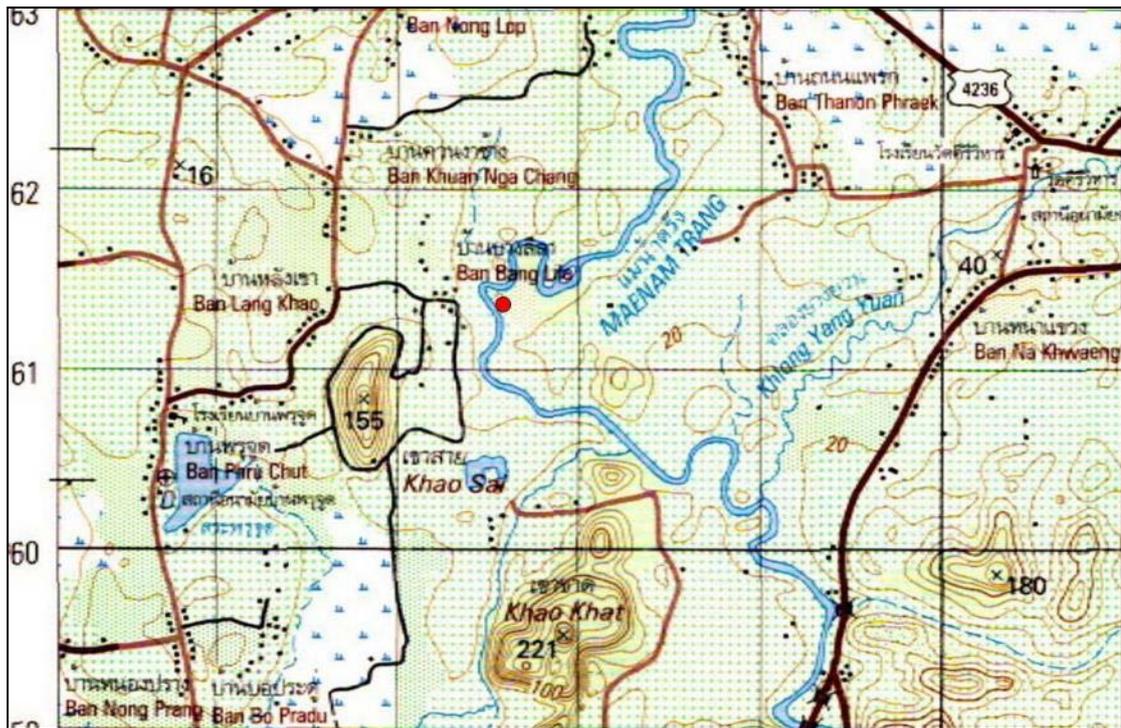
ที่ตั้ง

หมู่ที่ 12 บ้านนาพระยา ตำบลเขาขอบ อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง

พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง 7 องศา 47 ลิปดา 29.57 ฟลิปดาเหนือ

แนว 99 องศา 31 ลิปดา 29.57 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โชน 47P	0557856.41	ตะวันออก	0861289.04	เหนือ
-----	------------------------	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.39 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขาน้อย (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ราว 4924 IV อำเภอห้วยยอด)

สภาพทั่วไป บริเวณที่พบพระพิมพ์เป็นถ้ำขนาดเล็กและแคบ อยู่สูงจากพื้นดินราบ ประมาณ 5 เมตร ทางชันสูงชันมาก ตัวถ้ำตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเขา แต่ว่าหันปากถ้ำไปทางทิศใต้ กว้างประมาณ 3 เมตร ลึกประมาณ 2 เมตร เพดานสูง 1.80 เมตร นอกจากนี้ยังมีโพรงขนาดเล็กอยู่ทางด้านทิศตะวันออกอีกแห่งหนึ่ง ขนาดกว้าง ประมาณ 70 เซนติเมตร สูงประมาณ 60 เซนติเมตร ขนาดพอสำหรับคนลอดเข้า-ออกได้

สำหรับตัวของภูเขาน้อยเองนั้น เป็นภูเขาหินปูนลูกโดดค่อนข้างสูงชัน แต่เมื่อเทียบกับภูเขาที่อยู่ใกล้เคียงกันคือ เขาคูรำและเขาหัวพานแล้ว นับว่ามีขนาดเล็กกว่ามาก ด้วยเหตุนี้จึงเรียกเขาลูกนี้ว่า เขาน้อย ซึ่งแปลว่า เขาลูกเล็ก ที่เขาน้อยยังมีถ้ำอื่นๆ อีกไม่น้อยกว่า 2 แห่ง ที่ได้สำรวจพบหลักฐานทางโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ขวานหินขัด เศษภาชนะดินเผา และกระดูกสัตว์ เช่นเดียวกับที่เขาคูรำและเขาหัวพาน ก็ยังมีถ้ำที่ได้สำรวจพบหลักฐานทางโบราณคดีทั้งสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ด้วยเช่นเดียวกัน

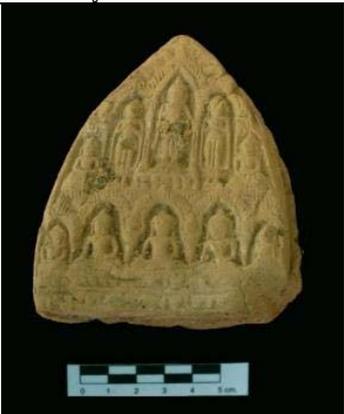
ประวัติ พ.ศ. 2555 สำนักศิลปากรที่ 15 ภูเก็ตดำเนินการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดี

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย รูปแบบที่ 1 เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดโค้งมน ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ใต้ต้นโพธิ์ พระหัตถ์ขวายกขึ้นแสดงปางเทศนาธรรม พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเพลา ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์ ยืนในท่าตรีภังค์ คล้อยสายธูรา พระหัตถ์ข้างหนึ่งยกขึ้นระดับพระอุระ ส่วนอีกข้างห้อยลงถือพวงประคำ ในลักษณะสมมาตร (องค์ซ้าย - ขวา) ที่พระบาทของทั้ง 3 องค์นี้มีดอกบัวมารองรับ ด้านบนเหนือซุ้มต้นโพธิ์ มีธรรมจักรลักษณะหันด้านข้างตั้งอยู่ตรงกลาง ขนาบด้วยรูปพระพุทธรูปเหาะ และพระพุทธรูปประทับนั่ง ยกพระหัตถ์ทั้งสองข้างขึ้นระดับพระอุระปางแสดงธรรม ในลักษณะสมมาตร (ฝั่งซ้าย - ขวา) ที่ขอบพระพิมพ์ทำเป็นกรอบหนา ด้านข้างซ้าย - ขวาทกแต่งลวดลายเสาและบัวหัวเสา ด้านบนปรากฏร่องรอยจารึก (สภาพลบเลือน) ส่วนด้านล่างทำเป็นรูปสลูปรเรียงกันจำนวน 7 องค์ นอกจากนี้ที่ด้านหลังของพระพิมพ์ยังมีจารึกที่เกิดจากการเขียนขณะเนื้อดินยังเปียกอยู่ เป็นอักษรหลังปลลวระ ภาษาสันสกฤต จำนวน 4 แถว อ่าน-แปลได้ว่า ทูชช (ทุกข์) สมุทย(สมุทัย) นิเรธา(นิโรธ) มารุคค(มรรค) ซึ่งเป็นหลักธรรม อริยสัจสี่ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 14⁶⁴</p>	 <p>ภูเขาสาย เก็บที่พิช.พระนคร (ศว.36) สูง 9.2 ซม. กว้าง 8.5 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย รูปแบบที่ 2 เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดโค้งมน บางชิ้นมีปลายยอดแหลม เป็นพิมพ์ที่พบเป็นจำนวนมากที่สุด ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ใต้ต้นโพธิ์ พระหัตถ์ขวายกขึ้นแสดงปางเทศนาธรรม พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเพลา ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์ ยืนในท่าตรีภังค์ คล้อยสายธูรา พระหัตถ์ข้างหนึ่งยกขึ้นระดับพระอุระ ส่วนอีกข้างห้อยลงถือพวงประคำ ในลักษณะสมมาตร (องค์ซ้าย - ขวา) ที่พระบาทของทั้ง 3 องค์นี้มีดอกบัวมารองรับ เหนือซุ้มต้นโพธิ์ มีพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิบนฐานรูปดอกบัวเรียงกันจำนวน 3 องค์ ส่วนเบื้องล่างของพระพุทธรูปประทับนั่งห้อย</p>	 <p>เขาน้อย รูปแบบที่ 1 เก็บที่พิช.กลาง ขนาดทั่วไป สูง 9.1 ซม. กว้าง 6.0 ซม. หนา 1.6 ซม.</p>

⁶⁴ ชญาณุตม์ จินดารักษ์, “กลุ่มโบราณวัตถุมีจารึกพบที่แหล่งโบราณคดีถ้ำเขาน้อย จังหวัดตรัง,” ศิลปากร 58, 1 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2558): 39. อ้างการอ่าน-แปลของนางสาวเอมอร เชาว์สวน นักภาษาโบราณชำนาญการพิเศษ.

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>พระบาทนั้น ทำเป็นแท่นปรากฏรูปธรรมจักรหันข้างตั้งอยู่ตรงกลาง ขนาบข้างด้วยสลูบข้างละ 2 องค์ ที่ขอบพระพิมพ์ทำเป็นกรอบหนา 2 ชั้น ชั้นในมีลวดลาย ชั้นนอกผิวเรียบ บางชั้นที่ขอบด้านล่างมีจารึกสภาพลบลื่นมาก (ยังไม่สามารถอ่าน-แปลได้) และที่น่าสนใจอย่างยิ่งคือ พบหลักฐานพระพิมพ์จำนวนหนึ่งมีลวดลายที่ค่อนข้างชัดเจนว่า ส่วนพระเศียรของพระโพธิสัตว์องค์ด้านขวา เก้าพระเศียรเป็นแนวตั้ง ปรากฏพระพุทธรูปปางสมาธิขนาดเล็ก (พระอมิตาภะ) ประดับที่มวยพระเศียร จึงกล่าวได้ว่าพระพิมพ์รูปแบบนี้มีพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับอยู่ทางด้านขวาของพระพุทธรูปประธาน ส่วนพระโพธิสัตว์องค์ด้านซ้ายนั้นที่มวยพระเศียรมีสภาพลบลื่นจึงยังไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่าเป็นพระโพธิสัตว์องค์ใด อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่าลักษณะท่าทาง เครื่องทรง ตลอดจนวัตถุที่ทรงถือ ปรากฏลักษณะสมมาตรแบบกลับข้างกัน</p>	
<p>- พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย รูปแบบที่ 3 เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดโค้งมน มีปลายยอดแหลม เป็นพิมพ์ที่มีขนาดใหญ่ที่สุด ด้านบนทำเป็นรูปพระพุทธรูปขนาดเล็กนั่งเรียงกันจำนวน 5 แถว แถวละ 8 องค์ ด้านล่างกึ่งกลางทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ขวา ยกขึ้นแสดงปางเทศนาธรรม พระหัตถ์ซ้ายวางบนพระเพลา ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ 2 องค์ ยืนในท่าตรีภังค์ พระหัตถ์ข้างหนึ่งยกขึ้นระดับพระอุระ ส่วนอีกข้างห้อยลงถือพวงประคำ ในลักษณะสมมาตร (องค์ซ้าย - ขวา) ถัดมาเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิอีกจำนวน 2 แถว แถวละ 2 องค์ และพระโพธิสัตว์ประทับยืนอีกข้างละ 1 องค์ สรุปมีพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท 1 องค์เป็นประธาน แวดล้อมด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืน 4 องค์ และพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิ 48 องค์ ที่ขอบพระพิมพ์ทำเป็นกรอบบางๆ 2 ชั้น ขอบด้านล่างทำเป็นแท่นฐานรองรับพระพุทธรูปจำนวน 3 แท่น แต่ละแท่นมีรูปธรรมจักรหันข้างตั้งกึ่งกลาง ขนาบข้างด้วยสลูบข้างละ 2 องค์ (ฐานกลาง) และ 3 องค์ (ฐานด้านข้าง) ซึ่งลักษณะของแท่นฐานที่ว่่านี้สามารถเทียบเคียงได้จากพระพิมพ์รูปแบบที่ 2 นั้นเอง</p>	 <p>เขาน้อย รูปแบบที่ 3 เก็บที่พช.กลาง ขนาดทั่วไป สูง 10.6 ซม. กว้าง 8.2 ซม. หนา 2.3 เซนติเมตร</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย รูปแบบที่ 4 เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวตั้ง ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิ นาคปรก (พระบาทข้างซ้ายซ้อนทับพระบาทข้างขวา) มีพญานาค 7 เศียรแผ่พังพานอยู่เหนือพระเศียร ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืนในท่าตรีภังค์ พระหัตถ์ข้างหนึ่งยกขึ้นระดับพระอุระถือดอกบัวตูมมีก้านยาว ส่วนอีกข้างถือหม้อน้ำวางไว้ระดับพระโสณี ในลักษณะสมมาตร (องค์ซ้าย - ขวา) แต่มีลักษณะทรวดทรงแข็งกระด้าง ไม่อ่อนช้อยเหมือนรูปแบบที่ 1 และ 2 ระหว่างพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์มีสถูปขนาดเล็กคั่นอยู่ ถัดไปด้านบนมีพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิเรียงกัน 3 องค์ และมีสถูปขนาดเล็กอีก 4 องค์คั่นอยู่ พระพิมพ์รูปแบบนี้ไม่มีกรอบ แต่ที่ขอบด้านล่างทำเป็นแท่นหนา รองรับพระพุทธรูปนาคปรก และปรากฏร่องรอยจารึกบนแท่นฐานนี้ สภาพจารึกลบเลือนมาก อ่านได้เพียงตัวอักษร “ม” ตามรูปแบบอักษรปัลลวะ</p>	 <p>เขาน้อย รูปแบบที่ 4 เก็บที่พช.กลาง ขนาดทั่วไป สูง 9.8 ซม. กว้าง 6.4 ซม. หนา 2.2 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย รูปแบบที่ 5 เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายอดโค้งมน มีปลายยอดแหลม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิบนดอกบัวใต้ต้นโพธิ์ ขนาบข้างด้วยสถูปอยู่ทางด้านซ้าย และธรรมจักรลักษณะหันข้างตั้งบนเสาอยู่ทางด้านขวา ที่ขอบทำเป็นกรอบมีผิวเรียบ</p>	 <p>เขาน้อย รูปแบบที่ 5 เก็บที่พช.กลาง ขนาดทั่วไป สูง 4.5 ซม. กว้าง 3.5 ซม. หนา 1.2 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย รูปแบบที่ 6 เป็นรูปวงรีแนวตั้ง สภาพพิมพ์ค่อนข้างลบเลือน ทำเป็นรูปพระพุทธรูป (หรือพระโพธิสัตว์?) ประทับนั่งอยู่บนแท่น ขนาบข้างด้วยพระพุทธรูป (หรือพระโพธิสัตว์?) ประทับนั่ง ด้านบนมีพระพุทธรูปประทับนั่งขนาดเล็กอีกจำนวน 27 องค์ ที่ขอบทำเป็นกรอบหนาโค้งไปตามรูปทรงแต่ด้านล่างตัดเป็นเส้นตรง ส่วนด้านหลังพระพิมพ์โค้งคล้ายขนมครกหรือหลังเต่า</p>	 <p>เขาน้อย รูปแบบที่ 6 เก็บที่พช.กลาง ขนาดทั่วไป สูง 4.8 ซม. กว้าง 4.0 ซม. หนา 1.1 ซม.</p>

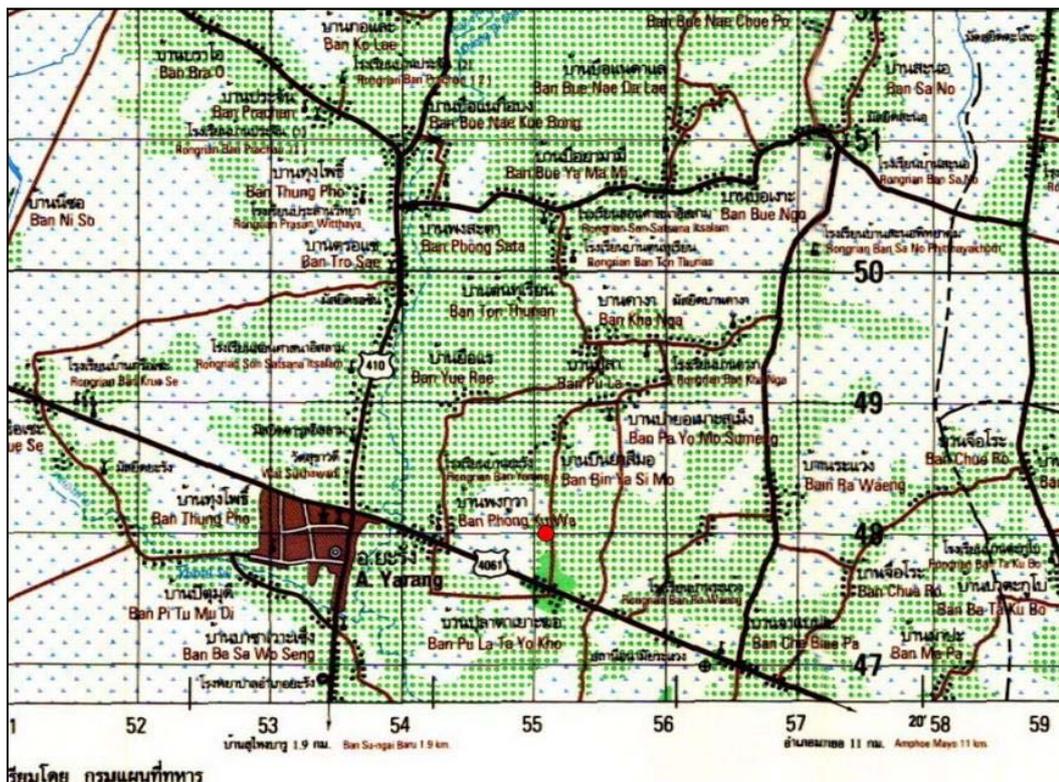
รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย รูปแบบที่ 7 เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแนวตั้ง ทำเป็นรูปสถูปองค์เดียวตั้งอยู่ตรงกลาง มีฐานสูง องค์สถูป ทรงหม้อน้ำ ต่อด้วยฉัตรซ้อนหลายชั้นลดหลั่นกันขึ้นไป จนถึงด้านบนสุดมีฉัตรขนาดใหญ่กางกันอีกชั้นหนึ่งและปลายยอดแหลม พระพิมพ์รูปแบบนี้ไม่มีกรอบ บริเวณพื้นที่ว่างข้างสถูปปรากฏร่องรอยจารึกจำนวน 5 บรรทัด เป็นคาถา เย ธมมาฯ น่าจะมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา⁶⁵</p>	 <p>เขาน้อย รูปแบบที่ 7 เก็บที่พช.กลาง ขนาดทั่วไป สูง 7.6 ซม. กว้าง 4.4 ซม. หนา 1.3 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย รูปแบบที่ 8 เป็นรูปสามเหลี่ยมยอดโค้ง (คล้ายใบโพธิ์) ทำเป็นรูปพระพุทธรูปหลายองค์ แต่ละองค์ประทับอยู่ภายในซุ้ม ด้านล่างเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง 7 องค์ จำนวน 2 แถว ด้านบนเป็นพระพุทธรูปประทับยืน 5 องค์</p>	 <p>เขาน้อย รูปแบบที่ 8 เก็บที่เอกชน ขนาดทั่วไป สูง 12.0 ซม. กว้าง 11.0 ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย รูปแบบที่ 9 เป็นรูปสามเหลี่ยมยอดโค้ง (คล้ายใบโพธิ์) ทำเป็นรูปพระพุทธรูปหลายองค์ แต่ละองค์ประทับอยู่ภายในซุ้ม ด้านล่างเป็นพระพุทธรูปประทับนั่ง 5 องค์ ด้านบนเป็นพระพุทธรูปประทับยืน 3 องค์ และประทับนั่งอีก 2 องค์</p>	 <p>เขาน้อย รูปแบบที่ 9 เก็บที่เอกชน ขนาดทั่วไป สูง 11.0 ซม. กว้าง 10.0 ซม.</p>

⁶⁵ สัมภาษณ์ นางสาวพิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านภาษาโบราณ กรมศิลปากร, 15 พฤศจิกายน 2556.

1.22 โบราณสถานบ้านจาละ

ชื่ออื่น โบราณสถานบ้านจาละ หมายเลข 3, เมืองโบราณยะรัง
ที่ตั้ง หมู่ที่ 3 บ้านจาละ ตำบลยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี
พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง 6 องศา 45 ลิปดา 40.70 ฟลิปดาเหนือ
 แวง 101 องศา 18 ลิปดา 27.24 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM	โซน	0755086.99	ตะวันออก	0744967.72	เหนือ
	47P					

ภาพที่ 9.40 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งโบราณสถานบ้านจาละ (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ราวาง 5222 I จังหวัดปัตตานี)

สภาพทั่วไป ตั้งอยู่ภายในเขตเมืองโบราณยะรัง ลักษณะเป็นพื้นที่ราบ เป็นเมืองโบราณที่มีคูน้ำล้อมรอบ มีคลองตีแซ ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตก และมีแม่น้ำปัตตานี ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ ห่างไปประมาณ 2,100 เมตร

ประวัติ กลุ่มโบราณสถานบ้านจาละ ประกอบด้วยคูน้ำรูปวงรีล้อมรอบพุทธสถาน 5 แห่ง เนินสิ่งก่อสร้างอิฐที่กระจายตัวอยู่บริเวณด้านตะวันตก ด้านตะวันตกเฉียงเหนือ และด้านตะวันตกเฉียงใต้ของคูน้ำรูปวงรีจำนวน 6 แห่ง สระน้ำโบราณ ลักษณะเป็นสระสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ความสำคัญของโบราณสถานภายในเขตบ้านจาละ คือพุทธสถานอิฐที่ตั้งอยู่ภายในคูน้ำรูปวงรีจำนวน 3 แห่ง เมื่อทำการขุดแต่งโบราณสถานแล้วพบหลักฐานว่า เป็นสถูปเนื่องในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

สร้างขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 นับเป็นสลูบเนื่องในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย ลักษณะของคุน้ำรูปวงรีล้อมรอบพุทธสถานอิฐยังแสดงให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องการกำหนดเขตพุทธสถานด้วย พระพิมพ์ดินดิบที่พบ พบอยู่ภายในอาคารโบราณสถาน

กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานบ้านจาและหมายเลข 3 ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 116 ตอนพิเศษ 7 ง หน้า 5 วันที่ 22 มกราคม 2542

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปนาคปรกขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิ นาคปรก เป็นขนาด 7 เศียร ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืนจำนวน 2 องค์ ด้านบนเป็นพระพุทธรูปประทับนั่งเรียงกันจำนวน 3 องค์ ระหว่างพระพุทธรูปมีรอยประทับเป็นรูปสลูบ</p>	 <p>บ้านจาและ เก็บที่พช.สงขลา () สูง ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปสลูบ” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า กรอบกกดประทับเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำเป็นรูปสลูบ 1 องค์ ด้านล่างมีจารึก</p>	 <p>บ้านจาและ เก็บที่พช.สงขลา () สูง ซม. กว้าง ซม.</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ “รูปพระพุทธรูปประทับนั่ง ขนาบข้างด้วยสลูบและเสารธรรมจักร” รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยอดโค้งมน ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิบนฐานรูปดอกบัว ด้านซ้ายเป็นสลูบ ด้านขวาเป็นเสารธรรมจักร ด้านล่างมีจารึก</p>	 <p>บ้านจาและ เก็บที่พช.สงขลา () สูง ซม. กว้าง ซม.</p>

1.23 โบราณสถานเขาวัดหน้าถ้ำ

ชื่ออื่น

วัดคูหาภิมุข, วัดหน้าถ้ำ, ภูเขาวัดหน้าถ้ำ

ประวัติ วัดคูหาภิมุข หรือภูเขาวัดหน้าถ้ำ เป็นแหล่งโบราณคดีสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ ที่ค้นพบพระพิมพ์ดินดิบเป็นจำนวนมาก ชื่อคูหาภิมุข เป็นชื่อที่ตั้งขึ้นภายหลัง จากหนังสือประวัติวัดทั่วราชอาณาจักรระบุว่า วัดคูหาภิมุข สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2390 โดยมีนายคงทอง เพชรกล้า ร่วมกับชาวบ้านสร้างวัดนี้ขึ้น เดิมมีนามว่า “วัดหน้าถ้ำ” และได้เปลี่ยนเป็น “วัดคูหาภิมุข” ในสมัยของจอมพล ป.พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี

ภายในวัดคูหาภิมุข ยังสำรวจพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมากที่เก่าแก่กว่า สมัยรัตนโกสินทร์ เช่น สลุปสำริด อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14 – 15 พระพิมพ์สมัยศรีวิชัย พระพุทธรูป ไสยาสน์ ที่สันนิษฐานว่าสร้างร่วมสมัยกับภาพจิตรกรรมที่วัดถ้ำศิลป์ จังหวัดยะลา

รายการพระพิมพ์	ภาพ
- พระพิมพ์ดินดิบ	 <p>เขาวัดหน้าถ้ำ</p>
- พระพิมพ์ดินดิบ	 <p>เขาวัดหน้าถ้ำ</p>
- สลุปจำลองดินดิบ	 <p>เขาวัดหน้าถ้ำ</p>

1.24 แหล่งโบราณคดีเขากำป๋น

ชื่ออื่น

ถ้ำนางมณโฑ

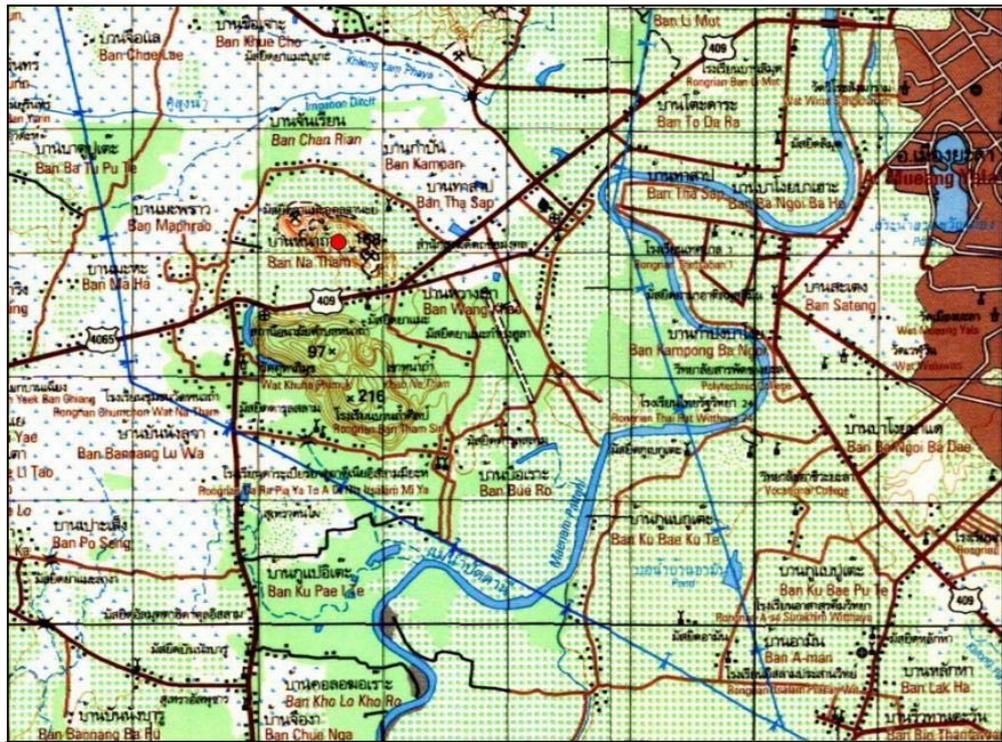
ที่ตั้ง

หมู่ที่ 6 บ้านกำป๋น ตำบลท่าสาป อำเภอเมือง จังหวัดยะลา

พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง 6 องศา 32 ลิปดา 13.06 ฟลิปดาเหนือ

แนว 101 องศา 13 ลิปดา 50.42 ฟลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โชน 47P	0746676.11	ตะวันออก	0723109.10	เหนือ
-----	------------------------	------------	----------	------------	-------

ภาพที่ 9.44 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขากำป๋น (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวัง 5222 III อำเภอโคกโพธิ์ และ ระวัง 5222 II จังหวัดยะลา)

สภาพทั่วไป เป็นภูเขาคินปูน ตั้งอยู่ทางด้านทิศของภูเขาวัดหน้าถ้ำประวัติ

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์รูปพระพุทธรูปปางเทศนาธรรม ดินดิบ รูปร่างสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทปางเทศนาธรรม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืน 2 องค์</p> <p>ประวัติว่าได้มาจากถ้ำนางมณโฑ สถาบันทักษิณคดีศึกษาได้รับมอบจากนายเชื้อ-นางเพ็ญ บำรุงหนูใหม่ อ.หาดใหญ่ จ.ยะลา</p>	 <p>ถ้ำนางมณโฑ-เขากำป๋น เก็บที่สถาบันทักษิณคดีศึกษา (38110157)</p>

1.25 แหล่งโบราณคดีเขายี่หมัด

ชื่ออื่น

ถ้ำยี่หมัด

ที่ตั้ง

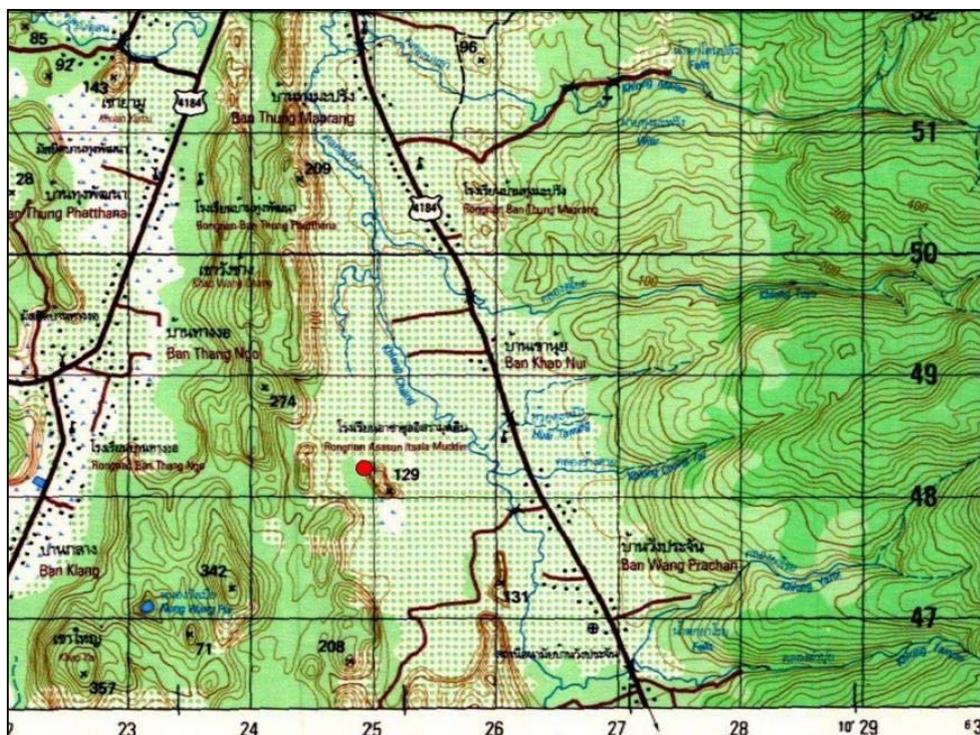
หมู่ที่ 3 บ้านวังประจัน ตำบลวังประจัน อำเภอควนโดน จังหวัดสตูล

พิกัดภูมิศาสตร์

รุ้ง 6 องศา 46 ลิปดา 5.14 เพลิปปดาเหนือ

แวง 100 องศา 7 ลิปดา 49.26 เพลิปปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM	โซน	0624917.00	ตะวันออก	0748258.00	เหนือ
	47N					

ภาพที่ 9.45 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งแหล่งโบราณคดีเขายี่หมัด (แผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 1-RTSD ลำดับชุด L7018 ระวาง 5022 IV อำเภอควนกาหลง)

สภาพทั่วไป เขายี่หมัด เป็นภูเขาหินปูนขนาดเล็ก ทอดตัวยาวตามแนวทิศเหนือ – ใต้ ยาวประมาณ 320 เมตร กว้างประมาณ 160 เมตร ยอดสูงสุด 97 เมตร มีคลองพุ่งไหลผ่านทางด้านทิศตะวันตก และมีคลองเฉียงตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกห่างไปประมาณ 750 เมตร เขาลูกนี้มีถ้ำที่สำคัญ 2 แห่ง ได้แก่ ถ้ำขี้แตก และถ้ำยี่หมัด สำหรับแหล่งที่พบพระพิมพ์ดินดิบคือ ถ้ำยี่หมัด ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของภูเขา ตัวถ้ำอยู่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง 65 เมตร และอยู่สูงจากพื้นราบ 4 เมตร มีสภาพเป็นถ้ำขนาดเล็ก ปากถ้ำและภายในถ้ำกว้างประมาณ 4 – 5 เมตร มีความลึกประมาณ 31 เมตร

ประวัติ เขายีหมัด ตั้งชื่อตามเจ้าของที่ดินชื่อ ยีหมัด จากการสำรวจทางโบราณคดี โดยสำนักศิลปากรที่ 13 สงขลา เมื่อปี พ.ศ. 2554 พบหลักฐาน ได้แก่ เศษภาชนะดินเผายุคก่อนประวัติศาสตร์กระจายอยู่บนผิวดินค่อนข้างหนาแน่น โดยเฉพาะบริเวณปากถ้ำ ที่สำคัญได้พบพระพิมพ์ดินดิบและชิ้นส่วนพระพิมพ์ดินดิบถูกฝังอยู่เกือบกลางถ้ำ พระพิมพ์เหล่านี้มีประวัติว่าชาวบ้านเคยขุดพบและบางส่วนได้ถูกนำออกไปเมื่อประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา แต่ต่อมาได้นำกลับมาฝังไว้ในที่เดิม ดังนั้นพระพิมพ์ดินดิบที่พบจึงมีทั้งพระพิมพ์ที่อยู่ในตำแหน่งดั้งเดิมและบางส่วนเป็นพระพิมพ์ที่ชาวบ้านเคยขุดขึ้นมาและได้นำมาฝังไว้ในที่เดิม

รายการพระพิมพ์	ภาพ
- พระพิมพ์ดินดิบรูปพระพุทธรูป ลักษณะรูปร่างทรงกลมรีมียอดแหลม กรอบคอดประทับเป็นรูปวงกลม ทำเป็นรูปพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิ 1 องค์	เขายีหมัด เก็บที่สศก.11สงขลา สูง ซม. กว้าง ซม.
- พระพิมพ์ดินดิบรูปพระโพธิสัตว์ ลักษณะรูปร่างทรงกลมรีมียอดแหลม กรอบคอดประทับเป็นรูปวงกลม ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่ามหาราชาลีลา ด้านบนของพระโพธิสัตว์มีกตพิมพ์จารึก 1 วง	เขายีหมัด เก็บที่สศก.11สงขลา สูง ซม. กว้าง ซม.
- พระพิมพ์ดินดิบรูปพระโพธิสัตว์ ลักษณะรูปร่างทรงกลมรีมียอดแหลม กรอบคอดประทับเป็นรูปวงกลม ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่ามหาราชาลีลา ด้านหลังของพระพิมพ์มีกตพิมพ์จารึก 1 วง	เขายีหมัด เก็บที่สศก.11สงขลา สูง ซม. กว้าง ซม.

2. แหล่งพระพิมพ์ดินดิบในประเทศมาเลเซียตะวันตก

2.1 แหล่งโบราณคดีกัว กูรง บาดัง (Gua Kurong Batang)

ชื่ออื่น -

ที่ตั้ง

กำปง กูรง บาดัง (Kampong Kurong Batang) เมืองคันการ (Kangar) รัฐเปะลิส (Perlis) ประเทศมาเลเซีย

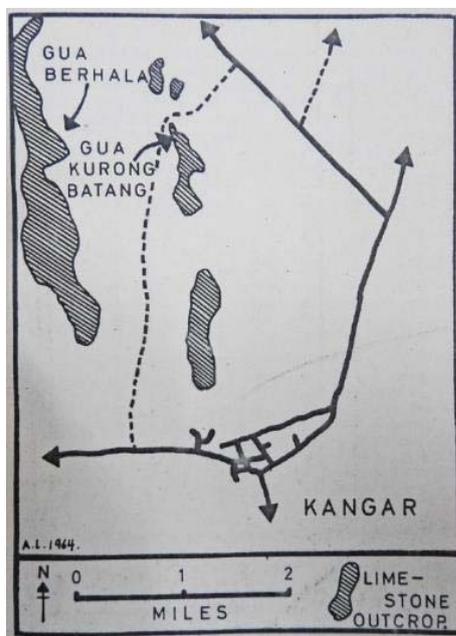
พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง อองศา ลิปดา ฟิลิปดาเหนือ

แวง อองศา ลิปดา ฟิลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM	โซ น	0630733.00	ตะวันออก	0716849.00	เหนือ
	47N					

สภาพทั่วไป ตั้งอยู่ในเทือกเขาทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือใกล้กับเมืองคันการ (Kangar) ทางฝั่งตะวันตกของแหลมมลายู ลักษณะเป็นถ้ำขนาดเล็ก ลึกประมาณ 25 ฟุต กว้างประมาณ 15 ฟุต ปากถ้ำอยู่สูงจากพื้นราบประมาณ 50 ฟุต มีเสาหินปูนตรงกลาง เมื่อครั้งที่ออสตราลอปิเธคัสสำรวจในปี พ.ศ. 2504 พบชิ้นส่วนพระพิมพ์วางอยู่รอบๆ เสาหินปูน และที่ผนังถ้ำ อย่างไรก็ตาม

ตามมีสภาพ ณ ขณะนั้นก็ถูกรบกวนโดยการขุดรื้อหาพระพิมพ์เพื่อนำออกไปเป็นจำนวนมากแล้ว บางหลุมมีความลึกประมาณ 2 – 3 ฟุต⁶⁶

ภาพที่ 9.46 แผนที่แหล่งโบราณคดีถ้ำ กูรง บาดัง (Gua Kurong Batang) และถ้ำ เบอ์ฮาลา (Gua Berhala) เขียนโดย Alastair Lamb เมื่อปี พ.ศ. 2504 (Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: fig.2.)

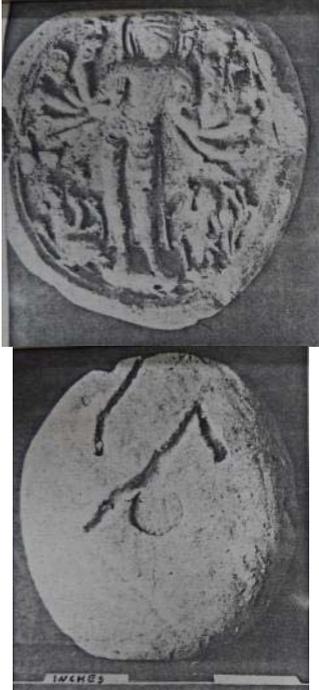

ภาพที่ 9.47 สภาพแหล่งโบราณคดีถ้ำ กูรง บาดัง (Gua Kurong Batang) เมื่อปี พ.ศ. 2504 (Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.8.) fig.2.)

⁶⁶ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: 49.

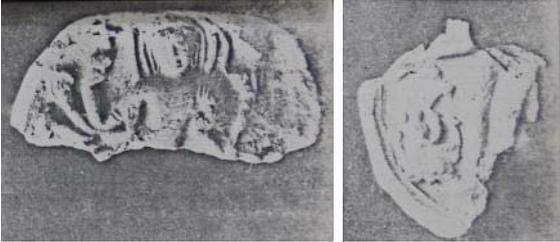
ประวัติ ราวกลางปี พ.ศ. 2504 มีข่าวว่าชาวบ้านกำปาง กุรง บาดัง รัฐปะลิส ได้พบพระพิมพ์อยู่ภายในถ้ำแห่งนี้ ขณะนั้นยังไม่มีผู้ใดทราบว่าเป็นอะไร ต่อมากลุ่มเด็กนักเรียนในแถบค้นการเข้าไปสำรวจและเก็บพระพิมพ์ส่วนหนึ่งออกไปจากถ้ำ ในเดือนกันยายนปีเดียวกันสำนักข่าว Straits Times ได้เผยแพร่และกระจายข่าวนี้ออกไปเป็นวงกว้าง อลาสแตร์ แลมป์ นักโบราณคดีจึงไปทำการสำรวจ โดยได้ไปเก็บข้อมูลพระพิมพ์ของนักเรียนที่นำออกไปจากถ้ำก่อนหน้านี้ด้วย จากการสำรวจภายในถ้ำพบว่าตัวแหล่งถูกรบกวนไปมากแล้ว ต่อมาในเดือนพฤศจิกายน แลมป์พร้อมด้วย ลอร์ด มิทเวย์ (Lord Medway) ได้เข้าสำรวจอีกครั้งและวางแผนจะทำการขุดค้นทางโบราณคดี แต่พบว่าตัวแหล่งถูกทำลายไปจนหมดสภาพ ทั้งนี้ทราบว่ามิพระสงฆ์ชาวไทยได้เข้ามาเก็บรวบรวมทุกสิ่งอย่าง นำกลับไปวัด แล้วย่อยสลายเป็นมวลสารสร้างวัตถุมงคลตามความเชื่อ จนไม่สามารถศึกษาชั้นทับถมใดๆ ได้อีกเลย พบเพียงหลักฐานที่ถูกรบกวนแล้ว ได้แก่ ชิ้นส่วนเปลือกหอยและชิ้นส่วนกระดูกจำนวนมาก และเศษภาชนะดินเผาเนื้อหยาบสีดำจำนวนเล็กน้อย⁶⁷

พ.ศ. 2507 อลาสแตร์ แลมป์ (Alastair Lamb) เขียนบทความ “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis” พระพิมพ์ดินดิบ มีเนื้อดินสีเหลือง รูปร่างกลม และรูปวงรี สภาพบอบบางและชำรุดได้ง่าย ขนาดใหญ่สุดมีเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 5 นิ้ว เล็กสุดประมาณ 2.5 นิ้ว บางชิ้นที่ด้านหลังมีจารึกคาถาเย ธมมา อักษรแบบอินเดียเหนือ⁶⁸ ในครั้งนั้น อลาสแตร์ แลมป์ (Alastair Lamb) ได้เก็บรวบรวมชิ้นส่วนพระพิมพ์ จำนวน 79 ชิ้น ศึกษาพร้อมกับที่พระพิมพ์ในแบบสมบูรณ์ที่มีผู้นำออกไปจากถ้ำก่อนหน้านี้ โดยแบ่งออกเป็น 5 รูปแบบคือ

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว กุรง บาดัง รูปแบบที่ 1 “รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 12 กร ประทับยืน” รูปร่างวงรี กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ 12 กร ประทับยืนตรีภังค์ ด้านข้างซ้าย-ขวามีบริวาร 2 ตน บางชิ้นด้านหลังมีจารึกในกรอบวงกลม เนื้อดิน</p>	

⁶⁷ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: 48.

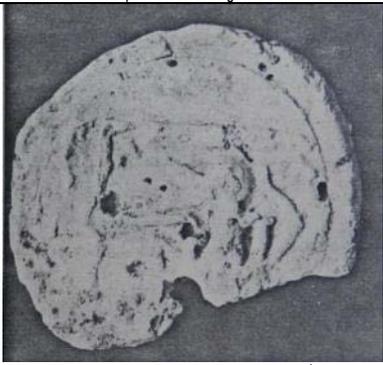
⁶⁸ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: 50.

<p>สีเหลือง พบเป็นชิ้นส่วนจำนวน 34 ชิ้น⁶⁹</p>	 <p>แก้ว กรุง บาตัง รูปแบบที่ 1</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว กรุง บาตัง รูปแบบที่ 2 “รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 12 กร ประทับยืน” รูปร่างวงรี กรอบกุดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ 12 กร ประทับยืนตรีกงค์ ด้านข้างซ้าย-ขวามีบริวาร 2 ตน คล้ายรูปแบบที่ 1 แต่อิริยาบถดูแข็งกว่า มีจารึกอยู่ทางด้านซ้ายระหว่างพระหัตถ์และพระขงฆ์ เนื้อดินสีเหลือง พบเป็นชิ้นส่วนจำนวน 19 ชิ้น⁷⁰</p>	 <p>แก้ว กรุง บาตัง รูปแบบที่ 2</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว กรุง บาตัง รูปแบบที่ 3 “รูปเทพขัมภาละ” รูปร่างวงกลม กรอบกุดประทับเป็นรูปวงกลม ทำเป็นรูปเทพขัมภาละ มีประภาณทลล้อมรอบพระเศียร ประทับนั่งในท่าลีลาสนะ พระบาทขวาวางบนดอกบัว ด้านหลังมีพนักพิง เนื้อดินสีเหลือง พบเป็นชิ้นส่วนจำนวน 16 ชิ้น⁷¹</p>	 <p>ดิบแก้ว กรุง บาตัง รูปแบบที่ 3</p>

⁶⁹ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: 50, pl.9-12.

⁷⁰ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: 50, pl.13.

⁷¹ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: 50, pl.14.

<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว กุรง บาดัง รูปแบบที่ 4 “รูปพระโพธิสัตว์ประทับ นั่ง” รูปร่างวงรี กรอบกดประทับเป็นรูป วงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ (?) ประทับ นั่งแบบวัชรปรยางาสนะ ขนาบข้างด้วย บริวารยืน 2 ตน เนื้อดินสีเหลือง พบเป็น ชิ้นส่วนจำนวน 6 ชิ้น⁷²</p>	 <p>ดิบแก้ว กุรง บาดัง รูปแบบที่ 4</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว กุรง บาดัง รูปแบบที่ 5 “รูปพระโพธิสัตว์ 4 กร” รูปร่างวงรี กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่า มหาราชลีลาสนะบนบัลลังก์ พระหัตถ์ ขวาล่างห้อยลง (ปางประทานพร?) มี บริวารทั้ง 2 ด้าน เนื้อดินสีเหลือง พบ เป็นชิ้นส่วนจำนวน 4 ชิ้น⁷³</p>	 <p>ดิบแก้ว กุรง บาดัง รูปแบบที่ 5</p>

2.2 แหล่งโบราณคดีแก้ว เบอ์ฮาลา (Gua Berhala)

ชื่ออื่น -

ที่ตั้ง

เมืองคังการ์ (Kangar) รัฐปะลิส (Perlis) ประเทศมาเลเซีย

พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง องศา ลิปดา ฟิลิปดาเหนือ

แวง องศา ลิปดา ฟิลิปดาตะวันออก

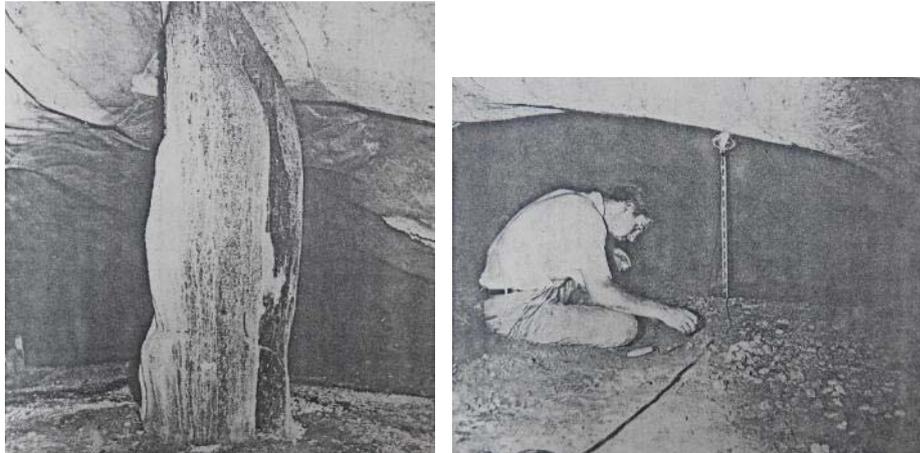
UTM	WGS 1984 DATUM โซ น 47N	0628979.00	ตะวันออก	0717450.00	เหนือ
-----	----------------------------	------------	----------	------------	-------

สภาพทั่วไป ตั้งอยู่ในเทือกเขาหินปูนทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือใกล้กับเมืองคังการ์ (Kangar) ทางฝั่งตะวันตกของแหลมมลายู พรมแดนระหว่างรัฐปะลิสและรัฐเซตูล (Perlis-Setul) โดยอยู่บนภูเขาทางด้านทิศตะวันตกของภูเขาอันเป็นที่ตั้งของแหล่งแก้ว กุรง บาดัง

ภายในถ้ำมีเสาหินปูนอยู่กลางถ้ำ เช่นเดียวกับที่แหล่งโบราณคดี กั้ว กุรง บาดัง และพบพระพิมพ์ถูกฝังและวางเรียงเรียงอยู่บริเวณผนังถ้ำ

⁷² Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: 50, pl.15.

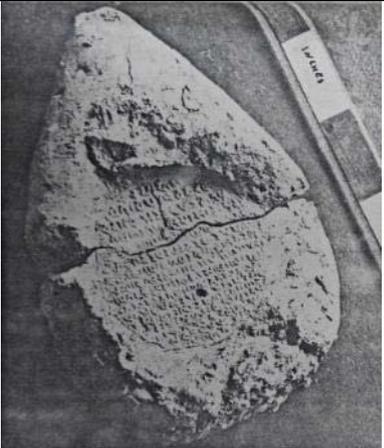
⁷³ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: 50, pl.16.

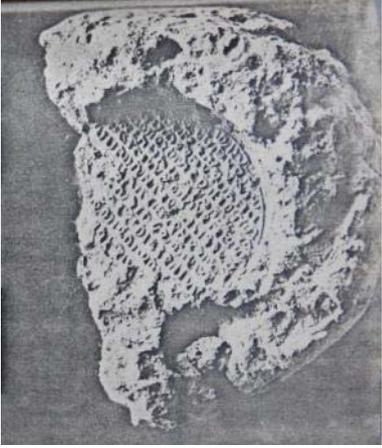
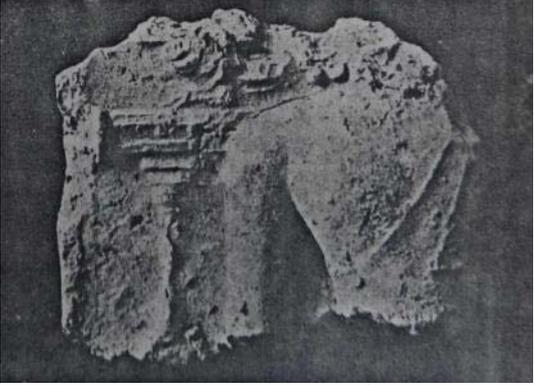
ภาพที่ 9.48 สภาพแหล่งโบราณคดีกัว เบอ์ฮาลา (Gua Berhala) และการขุดค้นทางโบราณคดี เมื่อปี พ.ศ. 2504 (Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.17-18.)

ประวัติ แหล่งโบราณคดีกัว เบอ์ฮาลา ถูกค้นพบมาตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ. 2438 ตามที่พิพิธภัณฑน์ Raffles Museum ประเทศสิงคโปร์ มีบันทึกว่าได้รับมอบพระพิมพ์ดินดิบจากไวแกน สตีเวนส์ (Vaughan Stevens) จำนวน 15 ชิ้น จากนั้น ไอ. เอช. เอ็น. อีแวนส์ (I.H.N. Evans) และ เอช. ดี. โคลลิงส์ (H.D. Collings) ได้มีผู้มอบพระพิมพ์ให้พิพิธภัณฑน์แห่งนี้อีกในปี พ.ศ. 2472 และ 2479 ตามลำดับ

เดือนพฤศจิกายน 2504 อลาสแตร์ แลมป์ (Alastair Lamb) และ ลอร์ด มิวเวย์ (Lord Medway) สำรวจพบถ้ำที่เป็นแหล่งโบราณคดีหลายแห่งในแถบคังการ์ แต่พบแหล่งพระพิมพ์เพียง 2 แหล่งคือ กัว กุง บาดัง ซึ่งถูกทำลายจนหมดสภาพแล้ว ส่วนอีกแหล่งที่ กัว เบอ์ฮาลา มีร่องรอยที่ทำให้ทำการขุดค้นศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีได้ อลาสแตร์ แลมป์ ได้ทำการศึกษาโดยแบ่งออกเป็น 11 รูปแบบ คือ

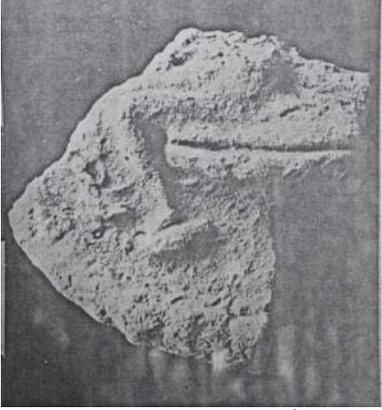
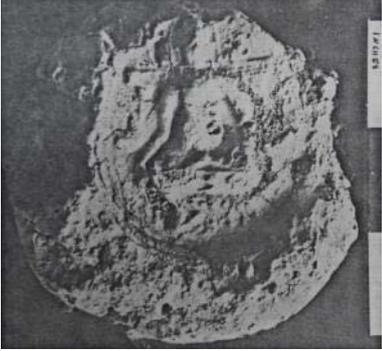
รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบกัว เบอ์ฮาลา รูปแบบที่ 1 “พิมพ์จารึก” รูปร่างวงรียอดบนแหลม คล้ายรูปหยดน้ำ กรอบกตประทับเป็นรูปวงกลม กตพิมพ์เป็นร่องลึก มีจารึกอยู่ในกรอบวงกลม เนื้อดินสีอมแดง ด้านหลังมีรอย Bamboo matting จัดเป็นรูปแบบที่พบมากที่สุดในแหล่ง⁷⁴</p>	

⁷⁴ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.19-22.

	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 1</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 2 “รูปพระพุทธรูปประทับนั่ง” สภาพกรอบชำรุด ทำเป็นรูปพระพุทธรูป/พระโพธิสัตว์ ครองจีวรห่มเฉียง ประทับนั่งบนบัลลังก์มีพนักพิง⁷⁵</p>	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 2</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 3 “รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 12 กร ประทับยืน” รูปร่างวงรี กรอบกตประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ 12 กร ประทับยืนตรึงค์ ด้านข้างซ้าย-ขวามีบริวาร 2 คน เนื้อดินมีทั้งสีอมแดงและสีอมเหลือง เป็นรูปแบบเดียวกับพระพิมพ์ดินดิบแก้ว กุรง บาดัง รูปแบบที่ 1⁷⁶</p>	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 3</p>

⁷⁵ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.23.

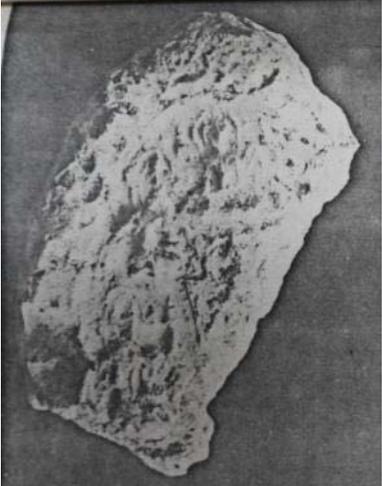
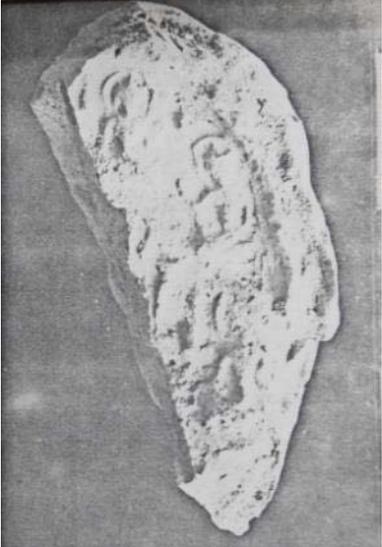
⁷⁶ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.24-25.

<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 4 “รูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่าลิตาสนะ (พิมพ์ใหญ่)” สภาพขอบชำรุด ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่าลิตาสนะ พระบาทขวาวางบนดอกบัวที่มารองรับ เนื้อดินสีอมแดง ด้านหลังมีจารึกในกรอบวงกลม ขอบเป็นหยักคล้ายรอยฝาขวดน้ำอัดลม เป็นรูปแบบเดียวกับพระพิมพ์ดินดิบแก้ว กุรง บาดัง รูปแบบที่ 3⁷⁷</p>	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 4</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 5 “รูปเทพซัฆภาละประทับนั่งในท่าลิตาสนะ (พิมพ์เล็ก)” รูปร่างวงรี กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปเทพซัฆภาละประทับนั่งในท่าลิตาสนะ พระบาทขวาวางบนดอกบัวที่มารองรับ ประทับบนบัลลังก์มีพนักพิง เนื้อดินสีอมแดง เป็นรูปแบบเดียวกับพระพิมพ์ดินดิบแก้ว กุรง บาดัง รูปแบบที่ 3⁷⁸</p>	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 5</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 6 “รูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่าลิตาสนะ” รูปร่างวงรี กรอบกดประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ประทับนั่งในท่าลิตาสนะ มีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร พระบาทขวาวางบนดอกบัวที่มารองรับ ด้านข้างมีจารึก เนื้อดินสีอมเหลือง⁷⁹</p>	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 6</p>

⁷⁷ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.26-28.

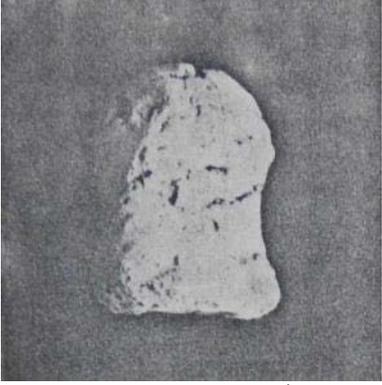
⁷⁸ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.29.

⁷⁹ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.30.

<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 7 “รูปพระโพธิสัตว์ 2 กร ประทับยืน” รูปร่างวงรี กรอบกตประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ 2 กร ประทับยืนตรีภังค์ มีประภามณฑลล้อมรอบพระเศียร พระหัตถ์ซ้ายยกขึ้นระดับพระอุระ พระหัตถ์ขวาห้อยลง เบื้องขวามีสถูปจำลองและด้านข้างมีจารึก ส่วนล่างชำรุดหักหาย เนื้อดินสีอมเหลือง⁸⁰</p>	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 7</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 8 “รูปอัมฤตมหาโพธิสัตว์” รูปร่างวงรีมียอดแหลม กรอบกตประทับเป็นรูปวงรี ทำเป็นพระพุทธรูปอยู่ตรงกลาง รายล้อมด้วยพระโพธิสัตว์ 8 องค์ เนื้อดินสีอมเหลือง⁸¹ พบในสภาพเป็นชิ้นส่วน แต่สามารถเทียบกับรูปแบบจากแหล่งอื่นที่สมบูรณ์ได้ เช่น พระพิมพ์อัมฤตมหาโพธิสัตว์ที่พบหลายแห่งในพื้นที่ภาคใต้ของประเทศไทย</p>	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 8</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 9</p>	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 9</p>

⁸⁰ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.31.

⁸¹ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.32-33.

<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 10 “แห่งดินดิบ” รูปร่างทรงกระบอกเจาะรู คล้ายพวยภาชนะหรือไว้ปักวัตถุ เนื้อดินสีอมแดง⁸²</p>	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 10</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบแก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 11 “รูปพระโพธิสัตว์ 4 กร ประทับนั่ง” สภาพขอบชำรุด ทำเป็นรูปพระโพธิสัตว์ 4 กร ประทับนั่ง พระกรขวานัยกขึ้นระดับอก พระกรขวาลังวางห้อยลงมา มีบริวารขนาดเล็กอยู่ทางด้านขวา เนื้อดินสีอมเหลือง⁸³ พระพิมพ์ชิ้นนี้ นันทนา ชุตินวงศ์ วิเคราะห์ว่าในสภาพที่สมบูรณ์น่าจะเป็นพระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ปางมหากษุณิกะ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 15⁸⁴</p>	 <p>แก้ว เบอร์ฮาลา รูปแบบที่ 11</p>

2.3 แหล่งโบราณคดีแก้ว ซาวาส์ (Gua Chawas)

ชื่ออื่น -

ที่ตั้ง

เมืองbukitซาวาส์ (Bukit Chawas) รัฐอุลู่กะลันตัน (Ulu Kelantan) ประเทศมาเลเซีย

พิกัดภูมิศาสตร์ รุ่ง องศา ลิปดา ฟิลิปดาเหนือ

แวง องศา ลิปดา ฟิลิปดาตะวันออก

UTM	WGS 1984 DATUM โ ซ น 47N	0827815.00	ตะวันออก	0555876.00	เหนือ
-----	-----------------------------	------------	----------	------------	-------

สภาพทั่วไป

ประวัติความสำคัญ

⁸² Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.34.

⁸³ Alastair Lamb, “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis,”: pl.35.

⁸⁴ Nandana Chutiwongs, “An aspect of the Bodhisattva Avalokitesvara in ancient Indonesia” in *Ancient Indonesian Sculpture* (Leiden: KITLV press, 1994), 100.

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ กัว ชาวาส์ รูปแบบที่ 1 “รูปพระอัญญามหาโพธิสัตว์”</p>	 <p>กัว ชาวาส์ รูปแบบที่ 1</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ กัว ชาวาส์ รูปแบบที่ 2 “รูปพระพุทธรูปปางแสดงธรรม”</p>	 <p>กัว ชาวาส์ รูปแบบที่ 2</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ กัว ชาวาส์ รูปแบบที่ 3 “รูปพระพุทธรูปปางสมาธิ ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์”</p>	 <p>กัว ชาวาส์ รูปแบบที่ 3</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ ก้าว ชาวาส รูปแบบที่ 4 “รูปพระโพธิสัตว์ 12 กร ประทับยืน”</p>	 <p>ก้าว ชาวาส รูปแบบที่ 4a</p> <p>ก้าว ชาวาส รูปแบบที่ 4b</p>
<p>- พระพิมพ์ดินดิบ ก้าว ชาวาส รูปแบบที่ 5 “รูปพระโพธิสัตว์ 2 กร ประทับยืน”</p>	 <p>ก้าว ชาวาส รูปแบบที่ 5a</p> <p>ก้าว ชาวาสรูปแบบที่ 5b</p>

รายการพระพิมพ์	ภาพ
<p>- พระพิมพ์แก้วดินดิบ ชาวาสี รูปแบบที่ 6 “รูปพระพุทธรูปปางสมาธิ ขนาบข้างด้วยสลูปลูก”</p>	 <p>แก้ว ชาวาสี รูปแบบที่ 6</p>
<p>- พระพิมพ์แก้วดินดิบ ชาวาสี รูปแบบที่ 7 “รูปไม่ชัดเจน”</p>	 <p>แก้ว ชาวาสี รูปแบบที่ 7</p>

ตารางสรุปทำเนียบแหล่งพระพิมพ์ดินดิบในคาบสมุทรมลายู

ที่	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	พิกัด UTM		สภาพแหล่ง			สูง (m.)	แหล่งน้ำ (m.)	รูปแบบที่						อายุ พศ.		เนื้อดิน		
			ทาง ตะวันออก E	ทางเหนือ N	ใน ถ้ำ	ราบ / เนิน	อาคาร			1	2	3	4	5	6	13 -16	17 -18	ดินดิบ	ดินเผา	
1	เขาประสงค์	ต.วัง อ.ท่าชนะ จ.สุราษฎร์ธานี	47P	0520842.17	1054452.72	√			30	1,950	√						√		√	
2	วัดเดิมเจ้า	ต.ป่าเว อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี	47P	0516574.00	1040974.00		√		1	480	√							√		√
3	วัดหลง	ต.ตลาดไชยา อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี	47P	0520906.17	1037113.66			√	0	60	√					√	√	√	√	
4	เขาศรีวิชัย	ต.ศรีวิชัย อ.พุนพิน จ.สุราษฎร์ธานี	47P	0524531.92	1012150.12			√	20	460	√						√			√
	บ้านนายวิรัตน์ พระเมื่อดกระดุม	ต.ศรีวิชัย อ.พุนพิน จ.สุราษฎร์ธานี	47P	0524811.55	1012088.49		√		0	240	√						√		√	
5	ควนพุนพิน	ต.ท่าข้าม อ.พุนพิน จ.สุราษฎร์ธานี	47P	0525416.19	1006396.54		√		20	180	√					√	√		√	√
6	บ้านท่าตะเภา	ต.ท่าข้าม อ.พุนพิน จ.สุราษฎร์ธานี	47P	0523492.18	1004801.54			√	0	110	√	√				√	√		√	√
7	เขาพนมวัง	ต.ป่าร้อน อ.กาญจนดิษฐ์ จ.สุราษฎร์ธานี	47P	0567612.00	1005889.00	√			5	850	√						√		√	
8	เขาขรม	ต.คลองปราบ อ.บ้านนาสาร	47P	0540523.15	969431.30	√			20	100	√						√		√	

ที่	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	พิกัด UTM		สภาพแหล่ง			สูง (m.)	แหล่งน้ำ (m.)	รูปแบบที่						อายุ พศว.		เนื้อดิน		
			ทางตะวันออก E	ทางเหนือ N	ในถ้ำ	ราบ / เนิน	อาคาร			1	2	3	4	5	6	13-16	17-18	ดินปนดิน	ดินเหนียว	
		จ.สุราษฎร์ธานี																		
9	บ้านวังใหญ่	ต.ควนศรี อ.บ้านนาสาร จ.สุราษฎร์ธานี	47P	0530310.61	963853.45		√		0	400	√	√					√		√	√
10	วัดกำแพงถม	ต.นาเรียง อ.พรหมคีรี จ.นครศรีธรรมราช	47P	0601293.30	0941000.37		√		0	100	√						√			√
11	วัดท้าวโคตร	ต.ในเมือง อ.เมือง จ.นครศรีธรรมราช	47P	0606562.34	0929141.34			√	0	200	√						√			√
12	วัดโพธิ์ (ร้าง)	ต.ท่าเรือ อ.เมือง จ.นครศรีธรรมราช	47P	0607738.67	0924500.31			√	0	200	√						√	√	√	
13	เขาชุมทอง	ต.ควนเกย อ.ร่อนพิบูลย์ จ.นครศรีธรรมราช	47P	0596130.45	0899157.12	√				1,600	√						√		√	
14	เขาควหาสวรรค์	ต.คูหาสวรรค์ อ.เมือง จ.พัทลุง	47P	0619113.44	0842445.24	√			25	300	√						√		√	
15	เขาอกทะลุ - ถ้ำพิมพ์	ต.คูหาสวรรค์ อ.เมือง จ.พัทลุง	47P	0620094.20	0843069.16	√			8	700	√						√		√	
	เขาอกทะลุ - ถ้ำคูร่า	ต.คูหาสวรรค์ อ.เมือง จ.พัทลุง	47P	0619656.17	0844158.55	√			13	1,900	√						√		√	

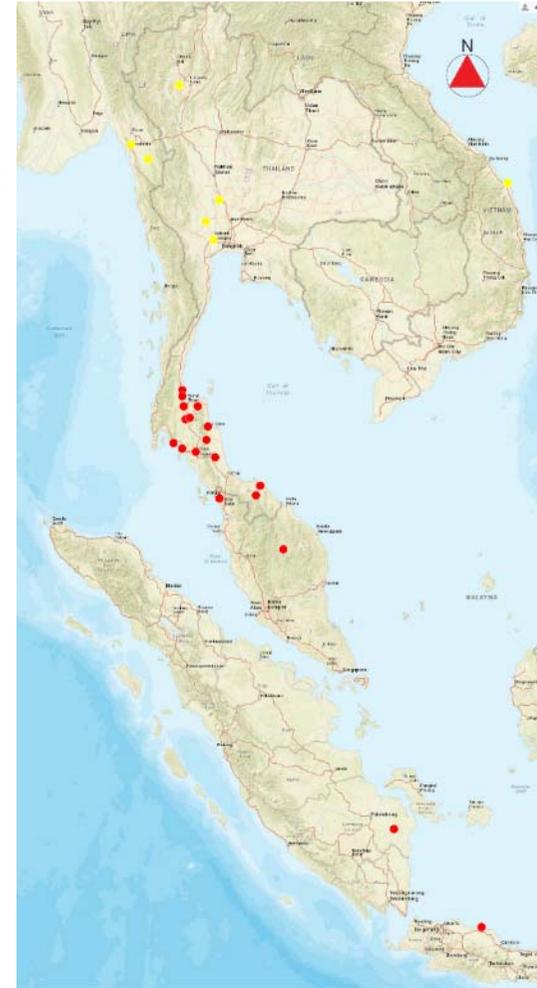
ที่	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	พิกัด UTM		สภาพแหล่ง			สูง (m.)	แหล่ง น้ำ (m.)	รูปแบบที่						อายุ พศว.		เนื้อดิน		
			ทาง ตะวันออก E	ทางเหนือ N	ใน ถ้ำ	ราบ / เนิน	อา คาร			1	2	3	4	5	6	13 -16	17 -18	ดิ น ดิ บ	ดิ น เ า	
	เขากอทะเล - ถ้ำมาลัย	ต.คูหาสวรรค์ อ.เมือง จ.พัทลุง	47P	0619626.5 0	0844104.6 8	√			10	1,900	√						√		√	
16	วัดร้าง/วัดวัง (?)	ต.ลำปำ อ.เมือง จ.พัทลุง	47P	0626056.8 6	0842761.5 2		√		0	200		√					√		√	
17	เขาขนาบน้ำ	ต.ปากน้ำ อ.เมือง จ.กระบี่	47P	0491309.1 5	0893046.2 2	√			3	100	√						√		√	
18	ถ้ำเสือ	ต.กระบี่น้อย อ.เมือง จ.กระบี่	47P	0491614.2 3	0898069.4 8	√			5	2,500	√						√		√	
19	วัดศรีวิหาร	ต.เขากอบ อ.ห้วยยอด จ.ตรัง	47P	0560551.0 0	0862234.0 0	√			2	300	√	√				√	√		√	
20	เขาสาย	ต.บางดี อ.ห้วยยอด จ.ตรัง	47P	0556722.0 0	0860586.0 0	√			30	800	√	√				√	√		√	
21	เขาน้อย	ต.เขากอบ อ.ห้วยยอด จ.ตรัง	47P	0557856.4 1	0861289.0 4	√			5	100	√			√			√		√	
22	บ้านจาและ หมายเลข3	ต.ยะรัง อ.ยะรัง จ.ปัตตานี	47P	0755086.9 9	0744967.7 2			√	0	1,100	√			√			√		√	
23	เขาวัดหน้า ถ้ำ	ต.หน้าถ้ำ อ.เมือง จ.ยะลา	47P	0746038.8 0	0722167.1 6	√			30	100	√						√		√	
24	เขากำป็น	ต.ท่าสาป อ.เมือง จ.ยะลา	47P	0746676.1 1	0723109.1 0	√			30	100	√						√		√	

ที่	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	พิกัด UTM		สภาพแหล่ง			สูง (m.)	แหล่งน้ำ (m.)	รูปแบบที่						อายุ พศว.		เนื้อดิน		
			ทางตะวันออก E	ทางเหนือ N	ในถ้ำ	ราบ / เนิน	อาคาร			1	2	3	4	5	6	13-16	17-18	ดินปนดิน	ดินเผา	
25	เขายี่หมัด	ต.วังประจัน อ.ควนโดน จ.สตูล	47N	0624917.0 0	0748258.0 0	✓			4	750	✓	✓					✓		✓	
26	Gua Kurong Batang	Kangar, Perlis, Malaysia	47N	0630733.0 0	0716849.0 0	✓					✓	✓	✓				✓		✓	
27	Gua Berhala	Kangar, Perlis, Malaysia	47N	0628979.0 0	0717450.0 0	✓					✓	✓	✓		✓		✓		✓	
28	Gua Chawas	Bukit Chawas, Ulu Kelantan, Malaysia	47N	0827815.0 0	0555876.0 0	✓					✓	✓					✓		✓	

ตารางสรุปทำเนียบแหล่งพระพิมพ์ในภูมิภาคอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา

ที่	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	พิกัด UTM		สภาพแหล่ง			สูง (m.)	แหล่งน้ำ (m.)	รูปแบบที่						อายุ พศว.		เนื้อดิน		
			ทางตะวันออก E	ทางเหนือ N	ในถ้ำ	ราบ / เนิน	อาคาร			1	2	3	4	5	6	13-16	17-18	ดินปนดิน	ดินเผา	
1	นครปฐม	อ.เมือง จ.นครปฐม	47P	0618564.1 4	1527530.6 2			✓			✓						✓			✓
2	บ้านคูเมือง	อ.อินทร์บุรี จ.สิงห์บุรี	47P	0637485.0 0	1658112.0 0			✓			✓						✓			✓

ที่	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	พิกัด UTM		สภาพแหล่ง			สูง (m.)	แหล่งน้ำ (m.)	รูปแบบที่						อายุ พศว.		เนื้อดิน	
			ทางตะวันออก E	ทางเหนือ N	ในถ้ำ	ราบ / เนิน	อาคาร			1	2	3	4	5	6	13-16	17-18	ดินปนดิน	ดินเผา
3	อุ้มทอง เจดีย์ หมายเลข3	ตำบลอุ้มทอง อำเภอกู่ทอง จ.สุพรรณบุรี	47P	0595658.00	1589117.00			√			√						√		√
4	เมืองลำพูน	อ.เมือง จ.ลำพูน	47Q	0500818.37	2054055.78			√			√						√		√
5	Kaw Goon Cave	Kaw Goon village Hap-an, Kayin State, Myanmar	47Q	0349315.70	1860492.86	√					√						√		√
6	Winka	Mon State, Myanmar	47Q	405447.00	1807394.00			√			√						√		√
7	Chau Sa Citadel	Quang Ngai Province, Central Vietnam	49P	268437.84	1677590.74			√			√						√		√
8	Palembang	Palembang, Sumatra, Indonesia	48N	472954.00	9669404.00			√			√				√	√			√
9	Blandongan (Segaran V)	Batujaya, Karawang, West Java, Indonesia	48N	738362.15	9330169.87			√			√						√		√

ภาพที่ 9.49 แผนที่แสดงตำแหน่งและการกระจายตัวของแหล่งพระพิมพ์ดินดิบในคาบสมุทรมลายู และพระพิมพ์ที่เกี่ยวข้อง

สรุปผลการดำเนินงาน

จากการดำเนินงานที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้ทบทวน ตรวจสอบ และรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับพระพิมพ์ดินดิบและแหล่งที่พบในคาบสมุทรมลายู ซึ่งมีจำนวนกว่า 28 แหล่ง (25 แหล่งในภาคใต้ของประเทศไทย และ 3 แหล่งในประเทศมาเลเซียตะวันตก และจะรวบรวมเพิ่มอีกหากพบข้อมูลเพิ่มเติม) สำหรับการจัดรูปแบบของพระพิมพ์นั้น หม่อมหลวงสุรัสวดี สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา ได้เคยศึกษาเป็นวิทยานิพนธ์ไว้เมื่อปี พ.ศ. 2528 (32 ปีมาแล้ว) ในครั้งนั้นจำแนกได้ 44 รูปแบบ⁸⁵ อย่างไรก็ตามในปัจจุบันมีการค้นพบข้อมูลเพิ่มเติมอีกเป็นจำนวนมาก มีมากกว่า 60 รูปแบบ และจากการดำเนินงานทำให้ทราบข้อมูลเกี่ยวกับประวัติและพัฒนาการของการศึกษาและการวิเคราะห์แปลความในอดีตที่ผ่านมา รวมทั้งมีข้อสังเกตเกี่ยวกับพระพิมพ์ที่ได้จากการศึกษารวบรวม และที่ผู้วิจัยจะทำการขยายศึกษาวิเคราะห์ต่อไป ดังนี้

ประเด็นที่ 1 การศึกษาเชิงพื้นที่ จากการที่ผู้วิจัยได้จัดทำ ทำเนียบแหล่งพระพิมพ์ดินดิบ ซึ่งเป็นฐานข้อมูล เกี่ยวกับตำแหน่งที่ตั้ง พิกัดทางภูมิศาสตร์ ความสูงจากพื้นราบ การเข้าถึงแหล่ง ระยะห่างจากแหล่งน้ำ และรายละเอียดของพระพิมพ์ที่พบ ในเบื้องต้นพบว่า แหล่งพระพิมพ์ดินดิบส่วนมากตั้งอยู่บนภูเขาใกล้กับแหล่งน้ำ ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำสายหลัก หรือคลองสาขาที่สามารถเชื่อมต่อกันได้ อันสะท้อนเส้นทางการคมนาคมติดต่อในสมัยโบราณ เช่น แม่น้ำตรัง แม่น้ำตาปี และแม่น้ำปัตตานี เป็นต้น งานวิจัยในระยะต่อไป หากสามารถกำหนดอายุหรือจัดกลุ่มอายุสมัยของพระพิมพ์ดินดิบได้แล้ว ก็จะสามารถวิเคราะห์เส้นทางการติดต่อและความแพร่หลายในคติการสร้างพระพิมพ์ดินดิบในแต่ละช่วงเวลาได้

ประเด็นที่ 2 จากการรวบรวมข้อมูลด้านรูปแบบของพระพิมพ์ดินดิบที่พบในแต่ละแหล่ง จะนำไปสู่การจำแนกและจัดรูปแบบ (Typology) เป็นกลุ่มหลักและกลุ่มย่อย ซึ่งผู้วิจัยจะอาศัยวิธีการจำแนกรูปแบบตามวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย” ของหม่อมหลวงสุรัสวดี สุขสวัสดิ์ เมื่อปี พ.ศ. 2528 เป็นแนวทางในการศึกษา โดยจะแบ่งตามรูปภาพของบุคคลที่ปรากฏบนพระพิมพ์เป็นหลักในการจัดจำแนก แต่อย่างไรก็ตามต้องมีการปรับเพิ่มเติมข้อมูลให้ครอบคลุมตามที่ได้มีการค้นพบข้อมูลใหม่ๆ อีกเป็นจำนวนมากในปัจจุบัน ซึ่งเดิมมีการจำแนกไว้เป็น 4 กลุ่มหลัก ได้แก่ พระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ เทพชั้นรอง และสถูป สำหรับการศึกษาครั้งนี้จะเพิ่มเติมอีก 2 กลุ่มหลัก ได้แก่ จารึก และสถูปจำลองลอยองค์ (เนื่องจากสถูปจำลองมักพบร่วมกับพระพิมพ์ จึงน่าจะมียุขสำคัญที่ควรศึกษาให้ครอบคลุม) รวมเป็น 6 กลุ่มหลักด้วยกัน ซึ่งในแต่ละกลุ่มหลักก็จะมีกลุ่มย่อยลงไปอีกจนครบถ้วนทุกรูปแบบ ซึ่งในขณะนี้พบว่ามีอยู่มากกว่า 60 รูปแบบ สำหรับการกำหนดชื่อเรียกพระพิมพ์แต่ละรูปแบบได้กำหนดเป็นรหัสตัวเลขมีจุดทศนิยม เพื่อความสะดวกในการศึกษาอ้างอิง ดังนี้

กลุ่มที่ 1 พระพิมพ์รูปพระพุทธรูป

กลุ่มที่ 1.1 พระพุทธรูปเจ้าองค์เดียว

⁸⁵ หม่อมหลวงสุรัสวดี สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา, “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), 188.

กลุ่มที่ 1.2 พระพุทธรูปเจ้าองค์เดียว กับสถูปและ/หรือเสาศรรมจักร

กลุ่มที่ 1.3 พระพุทธรูปเจ้าหลายองค์ และพระโพธิสัตว์

กลุ่มที่ 1.4 พระพุทธรูปเจ้าหลายองค์ แต่ไม่มีพระโพธิสัตว์

กลุ่มที่ 2 พระพิมพ์รูปพระโพธิสัตว์

กลุ่มที่ 2.1 พระโพธิสัตว์ ประทับนั่ง

กลุ่มที่ 2.2 พระโพธิสัตว์ ประทับยืน

กลุ่มที่ 3 พระพิมพ์รูปเทพชั้นรอง

กลุ่มที่ 3.1 เทพชั้นภาค

กลุ่มที่ 3.2 เทพมหากาล

กลุ่มที่ 4 พระพิมพ์รูปสถูป

กลุ่มที่ 4.1 สถูปองค์เดียว

กลุ่มที่ 4.2 สถูปหลายองค์

กลุ่มที่ 5 พระพิมพ์รูปจารึก

กลุ่มที่ 5.1 พระพิมพ์รูปจารึก

กลุ่มที่ 6 สถูปจำลองลอยตัว

กลุ่มที่ 6.1 สถูปจำลอง มียอดใหญ่ยอดเดียว

กลุ่มที่ 6.2 สถูปจำลอง มียอดใหญ่และยอดเล็กแนบข้าง

ประเด็นที่ 3 การศึกษาวิเคราะห์ตีความหมายของรูปแบบที่ปรากฏบนพระพิมพ์ อันจะนำไปสู่การพิจารณาว่าพระพิมพ์แต่ละรูปแบบสร้างขึ้นตามความเชื่อในลัทธิหรือนิกายใด อันอาจจะทำให้เห็นภาพความแพร่หลายและการกระจายตัวของคติความเชื่อ จากการสังเกตพบว่านอกจากรูปพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ที่พบแพร่หลายเป็นปกติแล้ว ยังพบรูปสถูปซึ่งมีทั้งที่ทำเป็นแบบพิมพ์นูนสูง และแบบลอยองค์ ซึ่งน่าจะเกี่ยวข้องกับนิกายเจติยະ ที่นิยมสร้างรูปสถูปเจติยະ รวมถึงการศึกษาลักษณะรูปทรงก็จะทำให้เห็นถึงที่มาว่าน่าจะมีความเกี่ยวข้องกับ เจติยบุโรพุทโธ ศิลปะชวาภาคกลาง หรือศิลปะอินเดียแบบปาละ เป็นต้น

ประเด็นที่ 4 การศึกษาวิเคราะห์อายุสมัยของพระพิมพ์ ในเบื้องต้นเราสามารถแบ่งเป็น 2 ระยะหลักคือ ระยะแรก พระพิมพ์ที่ได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียที่คลี่คลายมาเป็นรูปแบบศิลปะศรีวิชัย ซึ่งร่วมสมัยกับทวารวดี สันนิษฐานว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 16 และระยะที่สอง พระพิมพ์ที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมร สันนิษฐานว่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 ซึ่งผู้วิจัยจะทำการศึกษาเพื่อแบ่งสมัยย่อยในแต่ละยุคสมัยลงไปอีก ขณะเดียวกันในบางแหล่งก็พบว่ามีการพัฒนาการที่ต่อเนื่องยาวนาน เช่นที่แหล่งโบราณคดีเขาน้อย พบพระพิมพ์ทั้งรูปแบบที่ 1 และ 2 อยู่ภายในถ้ำเดียวกัน ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 – 18 เป็นระยะเวลาราว 600 ปี ซึ่งนับว่ายาวนานมาก จึงเป็นสิ่งที่ต้องศึกษาเพื่อตรวจสอบเรื่องกำหนดอายุสมัยต่อไป

ประเด็นที่ 5 กรณีพระพิมพ์ดินดิบ รูปพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทปางเทศนาธรรม ขนาบข้างด้วยพระโพธิสัตว์ประทับยืน และด้านบนมีพระพุทธรูปเรียงกัน 3 องค์ ที่มีผู้ตีความว่าเป็นภาพ “ปางมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี” หรือ “ปางเทศนาสี่ธรรมบุนทริกสูตร” เป็นที่น่าสังเกตว่าเป็นรูปแบบที่ได้รับความนิยมแพร่หลาย ทั้งในเชิงปริมาณ (พบจำนวนมากกว่าพระพิมพ์รูปแบบอื่นๆ)

ในเชิงพื้นที่ (พบกระจายตัวอยู่ตามภูมิภาคต่างๆ ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งในผืนแผ่นดินใหญ่ คาบสมุทรมุข และหมู่เกาะ) และในเชิงระยะเวลา (มีการทำสืบเนื่องต่อมาเป็นเวลายาวนาน) โดยพบหลักฐานที่น่าสนใจคือ มีพระพิมพ์รูปแบบเดียวกันนี้แต่ทำด้วยวัสดุอื่นเป็นโลหะ เนื้อชิน พบจำนวนหนึ่งอยู่ภายในไหสีหูเคลือบสีเขียว สมัยราชวงศ์หยวน ที่ได้มาจากการขุดค้นทางโบราณคดีภายในองค์เจดีย์ปะการัง (เจดีย์เขาธาตุ) วัดจันทรธาตุทาราม ตำบลท้องเนียน อำเภอขนอม จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย (พุทธศตวรรษที่ 23) ซึ่งนักโบราณคดีผู้ทำการขุดค้นสันนิษฐานว่า บรรดาพระพิมพ์เนื้อโลหะที่พบน่าจะสร้างขึ้นในคราวเดียวกันกับการสร้างเจดีย์⁸⁶ นับเป็นประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจให้ทำการศึกษาต่อไปว่า เหตุใดพระพิมพ์รูปแบบนี้ จึงเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย และได้รับความนิยมทำสืบเนื่องกันมาเป็นระยเวลานานนับพันปี (นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 ถึงพุทธศตวรรษที่ 23)

ประเด็นที่ 6 กรณีพระพิมพ์ดินดิบอิทธิพลศิลปะแบบเขมร เป็นหลักฐานสำคัญประการหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นถึงความแพร่หลายของวัฒนธรรมแบบเขมรในพื้นที่ภาคใต้ของประเทศไทย ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 – 18 ซึ่งในภาคใต้ได้มีการค้นพบโบราณวัตถุศิลปะแบบเขมรอื่นๆ อีกหลายรายการ นอกจากนี้ยังสามารถเชื่อมโยงไปได้ถึงภาษาเขมรในภาคใต้ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ใน สารานุกรมเล่ม 22 หน้า 146 ดังนี้ “...ประหลาดหนักหนาที่ภาษาเขมรข้ามไปถึงฝั่งปักษ์ใต้... เห็นทีว่าเขมรจะปกครองไปถึงมลายูด้วยกาลครั้งใดครั้งหนึ่งเป็นแน่...” อันจะเป็นการแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของภาคใต้กับอิทธิพลเขมรในอดีตให้กระจ่างยิ่งขึ้น

ประเด็นที่ 7 การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันจะแสดงให้เห็นถึงการรับวัฒนธรรมจากอินเดีย การแพร่ขยายไปสู่ภูมิภาคต่างๆ และการปรับแก้จนกลายเป็นเอกลักษณ์ในพื้นที่นั้นๆ

⁸⁶ ชาคริต สิทธิฤทธิ์, “พระพิมพ์ที่พบจากการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณเจดีย์ปะการัง (เจดีย์เขาธาตุ) วัดจันทรธาตุทาราม,” *ศิลปากร* 55, 5 (กันยายน – ตุลาคม 2555): 19.

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กรมศิลปากร. ศัพทานุกรมโบราณคดี. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2550.
- _____. แหล่งโบราณคดีประเทศไทย เล่ม 5 (ภาคใต้). กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2534.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. “วิเคราะห์จารึกเมืองยะรัง.” *ศิลปากร*. 33, 6 (มกราคม – กุมภาพันธ์, 2533): 35-50.
- โครงการโบราณคดีประเทศไทยภาคใต้. รายงานผลการปฏิบัติงานโครงการขุดแต่งและบูรณะวัดหลงปีงบประมาณ 2525 (เล่ม1). เอกสารอัดสำเนา 2525.
- _____. รายงานผลการปฏิบัติงานโครงการขุดแต่งและบูรณะวัดหลงปีงบประมาณ 2526 (เล่ม2), เอกสารอัดสำเนา 2526.
- _____. รายงานผลการปฏิบัติงานโครงการขุดแต่งและบูรณะวัดหลงปีงบประมาณ 2527 (เล่ม3), เอกสารอัดสำเนา 2527.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายูครว ร.ศ.107 แล 108. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2467.
- เชอเม แก้วคล้าย. “จารึก เย ธมมาฯ.” *ศิลปากร*. 36, 5 (กันยายน-ตุลาคม 2536): 65-87.
- ชัยวุฒิ พิชะกุล, “พระผีทำ.” *สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้*. 10, (2542): 5033-5034.
- ชยานุตม์ จินดารักษ์. “กลุ่มโบราณวัตถุมีจารึกพบที่แหล่งโบราณคดีเขาน้อย จังหวัดตรัง.” *ศิลปากร*. 58, 1 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2558): 34-43.
- ชาคริต สิทธิฤทธิ์. “พระพิมพ์ที่พบจากการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณเจดีย์ปะการัง (เจดีย์เขาธาตุ) วัดจันทร์ธาตุทาราม.” *ศิลปากร*. 55, 5 (กันยายน – ตุลาคม 2555): 12-19.
- ณัฐภัทร จันทวิช. “วิเคราะห์พระพิมพ์สกุลช่างศรีภูมูไชยและคติการสร้าง.” *ศิลปากร*. 33, 3 (กรกฎาคม-สิงหาคม 2532): 10-28.
- ดีบุก เต็มมาศ. “พระพิมพ์ดินดิบที่พบในถ้ำบริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำตรัง.” *Veridian E-Journal*. (8, 3 กันยายน-ธันวาคม 2558): 118-131.
- นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ.121. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540.
- _____. สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2495.
- นิตินันท์ ศิริทรัพย์. “พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีที่นครปฐม.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร*, 2524.
- ประทุม ชุ่มเพ็งพันธ์. ประวัติศาสตร์อารยธรรมภาคใต้ แหล่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่สำคัญในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: สุวีริยาสาส์น, 2544.

- ผาสุข อินทรารุช. พุทธปฏิมาฝ่ายมหายาน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2543.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. ศิลปะทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2523.
- _____. “ประวัติศาสตร์ศิลปะพัทลุง (ระหว่าง พ.ศ. 1200-2310).” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, 83-116. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง, 2531.
- _____. “พระพิมพ์: ที่พบในภาคใต้ก่อนพุทธศตวรรษที่ 20.” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้. 10 (2542): 5041-5063.
- ภาณุวัฒน์ เอื้อสามาลัย. “การกำหนดอายุสมัยแหล่งพระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย จังหวัดตรัง.” ใน เอกสารประกอบโครงการประชุมวิชาการความก้าวหน้าทางวิชาการโบราณคดีและการจัดการทรัพยากรทางวัฒนธรรมของชาติ, 159-173. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557.
- _____. “ปฏิบัติการขุดกู้พระพิมพ์ดินดิบเขาน้อย จังหวัดตรัง พุทธศักราช 2555.” ศิลปากร. 58, 1 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2558): 18-33.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ.128. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2506.
- ยอร์ช เซเดส์. ตำนานพระพิมพ์. พระนคร: กรมศิลปากร, 2495.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. พิมพ์ครั้งที่ 6, กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2539.
- _____. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, 2546.
- วรวิทย์ หัศภาค. รายงานการขุดแต่งโบราณสถานบ้านท่าตะเภา ตำบลท่าข้าม อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี. เอกสารรายงาน, สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 11 นครศรีธรรมราช, 2543.
- ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง. “แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัทลุง.” ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง, 212-231. พัทลุง: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดพัทลุง, 2531.
- สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา, หม่อมหลวง. “การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528.
- สภาวัฒนธรรมอำเภอห้วยยอด. เอกสารเผยแพร่โบราณสถานภูเขาสาย อ.ห้วยยอด จ.ตรัง. เอกสารอัดสำเนา, 2548.
- สำนักศิลปากรที่ 13 สงขลา. ผลการตรวจสอบทางโบราณคดีและข้อเสนอแนะการจัดทำผังชุมชนตำบลท่ามะลิ้ง อำเภอเมือง และตำบลวังประจัน อำเภอควนโดน จังหวัดสตูล. เอกสารรายงาน สำนักศิลปากรที่ 13 สงขลา, 2558.
- สำนักศิลปากรที่ 15 ภูเก็ต. รายงานผลการดำเนินงานโครงการอาสาสมัครท้องถิ่นในการดูแลรักษามรดกทางศิลปวัฒนธรรม (อส.มศ.) ประจำปี 2555. เอกสารรายงานผลการดำเนินโครงการฯ ณ ห้องประชุมสำนักงานเทศบาลตำบลนาหวาง อำเภอห้วยยอด จังหวัดตรัง, 24-25 พฤษภาคม 2555.

หน่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นภาคใต้. แหล่งศิลปกรรมท้องถิ่นภาคใต้. ม.ป.พ., 2542.
อมรา ศรีสุชาติ. ศรีวิชัยในสุวรรณทวีป. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2557.

ภาษาต่างประเทศ

- Adi Haja yaha. Archaeology of Ulu Kelantan. Kuala Lumpur: Department of Museum Malaysia, 2007.
- Alastair Lamb. “Mahayana Buddhist Votive Tablets in Perlis.” Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society. 37,2 (November, 1964): 47-59.
- Elizabeth H. Moors. Early Landscape of Myanmar. Bangkok: River Book Co., Ltd, 2007.
- Hisashi Koto. Buddha in the Palm of Your Hand/ Clay Votive Tablets of Mainland Southeast Asia. Japan: Fukuoka Art Museum, 2008.
- Nandana Chutiwongs. “An aspect of the Bodhisattva Avalokitesvara in ancient Indonesia.” in Ancient Indonesian Sculpture, 98-106. Leiden: KITLV press, 1994.
- Pattaratorn Chirapravati, ML. Votive Tablets in Thailand Origin, Styles and Uses. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1997.
- Peter Ferdinandus. Recent archaeological excavations in Blandongan site, Batujaya, Karawang, West Java. Jakarta: Research Center for Archaeology, 2002.
- S.J. O’Conner. “Buddhist votive tablets and caves in peninsular Thailand.” ใน ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย, 67-84. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2517.
- W.W. Bourke. “Some Archaeological Note on Monthon Puket.” Journal of the Siam Society. (1905).

บทที่ 10 บทสรุป

บทนำ

จากวัตถุประสงค์ของโครงการนี้เพื่อศึกษาระบบการคมนาคมโบราณและเครือข่ายวัฒนธรรมเพื่อขยายการศึกษาเรื่องการคมนาคมโบราณในระดับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากโครงการที่ผ่านมาตั้งแต่ พ.ศ. 2548 เพื่อให้เห็นภาพระบบคมนาคมโบราณที่สมบูรณ์ขึ้น และความสำคัญของระบบคมนาคมโบราณต่อเครือข่ายวัฒนธรรมในพื้นที่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันนำมาซึ่งวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาค โดยมีโจทย์วิจัยที่สำคัญคือการศึกษาผลกระทบทางวัฒนธรรมอันเกิดจากการพัฒนาการของระบบคมนาคมในอดีต ซึ่งสามารถตรวจสอบได้จากหลักฐานทางโบราณคดี มานุษยวิทยา การศึกษาเปรียบเทียบทางวัฒนธรรม และการศึกษาจากหลักฐานทางการค้าในอดีต

โดยมีรายละเอียดของวัตถุประสงค์ในการวิจัยเพื่อขยายการศึกษาทางด้านการคมนาคมโบราณทั้งการศึกษาทางตรงจากระบบคมนาคมโบราณที่ยังคงเหลืออยู่ และหลักฐานทางอ้อม เช่น หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางคมนาคมโบราณทั้งทางบกและทางน้ำ ข้อมูลจากจารึกที่เกี่ยวข้องกับเส้นทางคมนาคมโบราณ ประกอบกับการศึกษาจากข้อมูลทางภูมิศาสตร์และข้อมูลทางมานุษยวิทยา เพื่อศึกษารูปแบบการแพร่กระจายของกลุ่มวัฒนธรรมและกระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรมจากหลักฐานงานศิลปกรรมซึ่งมีข้อมูลบ่งชี้ถึงการสืบทอดภูมิปัญญา เทคโนโลยีการผลิตจากอดีตมาถึงปัจจุบัน อันสืบเนื่องจากระบบคมนาคมโบราณที่มีร่องรอยหลักฐานความเชื่อมโยงและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างเด่นชัดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่เชื่อมโยงโดยระบบคมนาคมโบราณ และเพื่อสังเคราะห์หาวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นผลมาจากระบบคมนาคมโบราณ

ผลของการดำเนินการวิจัยในแต่ละประเทศ

การดำเนินงานวิจัยในแต่ละประเทศมีจุดประสงค์หลักคือศึกษาระบบคมนาคมโบราณในพื้นที่ประเทศนั้นๆ และความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมอันเป็นผลสืบเนื่องจากระบบคมนาคมดังกล่าว ซึ่งการดำเนินงานในแต่ละประเทศไม่สามารถใช้วิธีการดำเนินงานเดียวกันทั้งหมด สืบเนื่องจากสภาพแวดล้อมในการดำเนินงานในแต่ละประเทศที่แตกต่างกัน แต่ผลของการดำเนินงานในแต่ละประเทศสามารถนำมาร่วมกันวิเคราะห์หาการแพร่กระจายของกลุ่มวัฒนธรรมและกระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรมจากหลักฐานงานศิลปกรรมซึ่งมีข้อมูลบ่งชี้ถึงการสืบทอดภูมิปัญญา เทคโนโลยีการผลิตจากอดีตมาถึงปัจจุบันอันสืบเนื่องจากระบบคมนาคมโบราณ ที่มีร่องรอยหลักฐานความเชื่อมโยงและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างเด่นชัดในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เชื่อมโยงโดยระบบคมนาคมโบราณ และเพื่อสังเคราะห์หาวัฒนธรรมร่วมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้อย่างดี

จากการดำเนินงานวิจัยในพื้นที่ประเทศไทย กัมพูชา สหภาพเมียนมาร์ และประเทศเวียดนาม และการศึกษาข้ามพื้นที่ สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

ประเทศไทย

การดำเนินงาน ในประเทศไทยได้มีการวิเคราะห์ข้อมูลต่างๆ จากจารึกพระเจ้าจิตรเสนและมีการดำเนินงานที่นำข้อมูลที่ได้นี้มาศึกษาร่วมกับข้อมูลด้านอื่นๆ เช่น ข้อมูลทางภูมิศาสตร์ ตำแหน่งศาสนสถานโบราณ ชุมชนโบราณ แหล่งทรัพยากร และแหล่งอุตสาหกรรมโบราณ เพื่อหาความเชื่อมโยงไปยังเส้นทางซึ่งพระเจ้าจิตรเสนเคยใช้ในการเดินทาง และการขยายพระราชอำนาจ โดยการประยุกต์ผลของการวิเคราะห์จารึกเชิงพื้นที่ ร่วมกับการดำเนินการศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการเดินทาง อันจะนำมาสู่การขยายผลให้เห็นภาพของการคมนาคมเชื่อมต่อในอดีตในสมัยต่างๆ ได้เป็นอย่างดี

ผลของการศึกษาทำให้เห็นภาพของเส้นทางคมนาคมในสมัยพระเจ้าจิตรเสนจากเมืองจำปาสักมายังพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน ซึ่งเชื่อมโยงกับแหล่งทรัพยากรธรรมชาติและความสะดวกสบายทางภูมิศาสตร์ในการเดินทาง และสอดคล้องกับความน่าจะเป็นในการเดินทางที่สะดวกที่สุด ซึ่งเส้นทางเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงขอบเขตการกระจายตัวของวัฒนธรรมด้วยเช่นกัน ในขณะที่ผลของการศึกษาเส้นทางเชื่อมโยงของอโรคยาศาลสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในประเทศไทยเปรียบเทียบกับเส้นทางพระเจ้าจิตรเสน จะเห็นได้ว่าแนวเส้นทางทั้งสองอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกัน อันน่าจะเกิดจากการตั้งถิ่นฐานมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยพระเจ้าจิตรเสนจนถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แต่มีการขยายขอบเขตของการตั้งถิ่นฐานไปยังพื้นที่ใกล้เคียง หรืออาจจะอธิบายในมุมของสมมุติฐานของการกำหนดลักษณะของเส้นทาง โดยเส้นทางพระเจ้าจิตรเสนนั้นกำหนดขึ้นตามแนวเส้นทางเดินทัพ (ทางน้ำเป็นหลัก) ในขณะที่เส้นทางเชื่อมโยงอโรคยาศาลนั้นกำหนดขึ้นตามความเชื่อมโยงของอโรคยาศาล ซึ่งตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมหลักในสมัยต่อมาหรือตั้งอยู่กับชุมชนขนาดใหญ่ ซึ่งก็คือเส้นทางที่เชื่อมชุมชนเข้าหากัน จึงทำให้เส้นทางทั้งสองไม่ได้เป็นเส้นเดียวกัน แต่อยู่ในพื้นที่เดียวกัน ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาเส้นทางโบราณเส้นต่างๆ ที่ผ่านมา ซึ่งเราจะพบว่าเส้นทางโบราณเหล่านี้ได้มีการใช้งานอย่างต่อเนื่องมาก่อนที่จะมีหลักฐานชัดเจน เช่น เส้นทางราชมรรคาจากเมืองพระนครถึงเมืองพิมายนั้นมีหลักฐานจากปราสาทเขมรโบราณ ชุมชนโบราณ แหล่งอุตสาหกรรมโบราณ ตามแนวเส้นทางนี้ ซึ่งมีอายุเก่ากว่าสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีการเดินทางติดต่อกันก่อนสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ตามเส้นทางสายนี้ และมีการใช้เป็นเส้นทางคมนาคมอย่างต่อเนื่องในอดีต

กัมพูชา

การดำเนินการวิจัยในประเทศกัมพูชาเป็นการขยายการศึกษาเส้นทางโบราณในทิศทางต่างๆ ขยายจากการศึกษาที่ผ่านมา โดยได้ศึกษาเส้นทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ในพื้นที่จังหวัดกำปงจาม ซึ่งมีข้อสันนิษฐานว่ามีเส้นทางโบราณข้ามแม่น้ำโขงไปยังพื้นที่ในประเทศเวียดนามในปัจจุบัน โดยได้มีการสำรวจพื้นที่ตามแนวเส้นทางโบราณดังกล่าว พร้อมทั้งทำการศึกษาโบราณสถานตามแนวดังกล่าว ซึ่งพบว่ามีศาสนสถานเขมรโบราณที่มักจะอยู่ตามแนวเส้นทางโบราณเส้นอื่นๆ อยู่เป็นแนวในพื้นที่สำรวจ ทำให้สามารถยืนยันในระดับหนึ่งถึงการเคยมีอยู่ของเส้นทางโบราณนี้ นอกจากนั้นได้ทำการสำรวจพื้นที่ชายแดนทางตะวันออกเฉียงใต้ของกัมพูชาปัจจุบันและพื้นที่ติดต่อในประเทศเวียดนาม ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญอย่างมากในประวัติศาสตร์ยุคแรกคืออาณาจักรฟูนาน และขยายการศึกษาเรื่อง

ถนนโบราณจากเมืองพระนครสายตะวันออกเฉียงเหนือจากเมืองพระนครไปยังปราสาทวัดภู สปป.ลาว โดยเน้นการศึกษาบริเวณพื้นที่เมืองโบราณเกาะแก้ว

นอกจากนี้ได้ทำการสำรวจและขุดตรวจทางโบราณคดี แหล่งโลกรกรรมโบราณในพื้นที่เมืองพระนครที่ได้ค้นพบใหม่ ซึ่งได้ค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมาก ซึ่งเป็นประเด็นที่สำคัญในการศึกษาเปรียบเทียบกับแหล่งโลกรกรรมโบราณในประเทศไทย ที่ได้มีการขุดสำรวจทางโบราณคดีในโครงการที่ผ่านมาเกี่ยวกับโลกรกรรมโบราณ เพื่อนำข้อมูลมาทำการศึกษา วิเคราะห์หาข้อบ่งชี้ถึงการสืบทอดภูมิปัญญา เทคโนโลยีการผลิต ซึ่งจะแสดงถึงร่องรอยหลักฐานความเชื่อมโยงและความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม และได้ทำการขยายการศึกษาในพื้นที่บริเวณพนมกุเลน โดยได้มีการสำรวจและศึกษาวิธีการและขั้นตอน การผลิตของอุตสาหกรรมการผลิตศิลาแลงซึ่งถูกนำมาใช้ในการสร้างปราสาท สะพาน และขั้นตอนในปัจจุบันที่ใช้ในการผลิตก้อนศิลาแลง และเส้นทางการขนส่งหินจากพนมกุเลนมายังเมืองพระนคร

ประเทศเวียดนาม

การศึกษาในประเทศเวียดนามเป็นการศึกษาระบบคมนาคมโบราณผ่านมิตการศึกษาชนกลุ่มน้อยในพื้นที่ราบสูงของประเทศเวียดนาม ซึ่งมีวัฒนธรรมสืบเนื่องมาแต่อดีต ซึ่งสามารถแสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกับการคมนาคมโบราณในพื้นที่ผ่านสิ่งของเครื่องใช้ตามประเพณีโบราณ โดยศึกษานี้เป็นการศึกษาในเชิงมานุษยวิทยาเป็นหลัก ประกอบกับการศึกษาทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ ซึ่งการศึกษานี้แสดงให้เห็นถึงการถ่ายทอด ความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมของกลุ่มชนซึ่งอยู่ตามแนวเส้นทางคมนาคม เส้นทางการค้าในอดีตในประเทศเวียดนาม และได้ทำการขยายการศึกษาในพื้นที่ชายแดนในภาคใต้ของประเทศเวียดนามที่ติดต่อกับประเทศกัมพูชา เพื่อพยายามศึกษาเส้นทางโบราณที่เชื่อมโยงระหว่างสองพื้นที่นี้ในอดีต โดยการศึกษาแบ่งเป็นการศึกษาทางมานุษยวิทยาเกี่ยวกับชนกลุ่มน้อย Stiang ethnic group ในจังหวัด Binh Phuoc การศึกษาลักษณะสถาปัตยกรรมเชิงเปรียบเทียบกับโบราณสถานในภาคใต้ของประเทศเวียดนามที่ได้รับอิทธิพลจากสถาปัตยกรรมเขมรโบราณ และการศึกษาโบราณวัตถุศิลปะเขมรที่พบในพื้นที่ภาคใต้ของประเทศเวียดนาม

นอกจากนั้นได้ทำการศึกษาระบบคมนาคมสมัยโบราณที่เชื่อมโยงพื้นที่ราบสูง (พื้นที่ติดชายแดน สปป.ลาว) และที่ราบต่ำ (พื้นที่ชายฝั่งทะเลจีนใต้) ทางตอนกลางของประเทศเวียดนามในปัจจุบัน ผ่านการศึกษาชนกลุ่มน้อยตามแนวเส้นทางคมนาคมโบราณ ซึ่งประกอบไปด้วยเส้นทางบกและทางน้ำ และทำการศึกษาเปรียบเทียบระบบการเดินทางค้าขายในอดีตกับสมมุติฐานของ Bennet Bronson's "riverine exchange network"

สหภาพเมียนมาร์

การศึกษาในพื้นที่สหภาพเมียนมาร์ จากการศึกษาพงศาวดารพม่า 2 ฉบับ เพื่อศึกษาเส้นทางที่กองทัพได้ใช้ในการเดินทางมายังกรุงศรีอยุธยาในอดีตเพื่อเปรียบเทียบกับเส้นทางที่ได้มีการกล่าวไว้ในพงศาวดารของไทยฉบับต่างๆ โดยการศึกษาเปรียบเทียบนี้จะเป็นการสอบทานความถูกต้องของพงศาวดารพม่าและพงศาวดารไทยในสมัยเดียวกันไปด้วยอีกประการหนึ่ง และได้ดำเนินการสำรวจพื้นที่เพื่อเปรียบเทียบข้อมูลจากพงศาวดารพม่าเปรียบเทียบกับพื้นที่จริง เพื่อยืนยันความถูกต้องของข้อมูลจากพงศาวดาร และเป็นการค้นหาหลักฐานทางโบราณคดีที่ยังคงเหลืออยู่ตามแนวเส้นทาง

โบราณ โดยการสำรวจในครั้งนี้นั้นครอบคลุมพื้นที่จากเมืองพะโค (หงสาวดี) ลงไปทางทิศใต้ยังเมืองทวาย เมืองมะริดและตะนาวศรี ซึ่งเป็นเส้นทางที่ใช้ในการเดินทางข้ามมายังประเทศไทยตั้งแต่อดีตและยังสามารถใช้ในการเดินทางได้จนถึงปัจจุบัน และดำเนินการสำรวจเมืองโบราณในรัฐชาน เพื่อเป็นการเริ่มสำรวจเส้นทางโบราณจากพม่ามายังเชียงใหม่ในอดีตอีกเส้นทางหนึ่ง

นอกจากนั้นได้ดำเนินการศึกษาเปรียบเทียบโบราณวัตถุที่มีการสำรวจพบในประเทศเมียนมาร์และประเทศไทยเพื่อหาความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมในอดีตของทั้งสองพื้นที่

การศึกษาข้ามพรมแดน

นอกจากการศึกษาในพื้นที่แต่ละประเทศแล้ว ในโครงการฯ ยังมีการศึกษาข้ามพื้นที่ใน 3 หัวข้อ ดังต่อไปนี้

- การศึกษาเส้นทางเดินทางจากกัมพูชามาไทยโดยนักเดินทางเวียดนามในอดีตจากเอกสารโบราณของเวียดนามนี้ได้ทำการศึกษาเส้นทางโบราณในอดีตให้ครอบคลุมจากเอกสารโบราณที่ได้กล่าวถึงเส้นทางในภูมิภาค และเป็นการสอบทานกับเอกสารอื่นๆ โดยจะทำการเริ่มวิเคราะห์เอกสารโบราณของประเทศเวียดนามที่ได้มีการค้นพบเมื่อไม่นานมานี้ และได้แปลจากภาษาเวียดนามเป็นภาษาอังกฤษในโครงการที่ผ่านมาเป็นที่เรียบร้อยแล้ว เอกสารดังกล่าวได้กล่าวถึงเส้นทางเดินทางทั้งทางบกและทางทะเลจากประเทศเวียดนามมายังประเทศไทย จนถึงภาคใต้ของประเทศไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

- การศึกษาความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมข้ามพื้นที่ในลักษณะเป็นการศึกษาเปรียบเทียบในระดับภูมิภาค โดยมีการศึกษาในประเด็นการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะจากพินัยถึงจามปา เป็นการดำเนินการศึกษาความเชื่อมโยงทางศิลปะเพื่อให้ถึงการกระจายตัว การถ่ายทอดทางวัฒนธรรมเชิงพื้นที่ โดยในที่นี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นผลจากระบบคมนาคมในสมัยนั้นส่งผลต่อการกระจายของวัฒนธรรมออกจากศูนย์กลางไปตามเส้นทางเชื่อมโยงคือจากเมืองพระนครไปยังเมืองพินาย และเส้นทางจากเมืองพระนครไปยังอาณาจักรจามปา

- การศึกษาวัฒนธรรมร่วมผ่านเส้นทางวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
กรณีศึกษา: พระพิมพ์ดินดิบสมัยศรีวิชัยในคาบสมุทรมลายู ครั้งนี้ได้รู้พื้นองค์ความรู้เกี่ยวกับ “พระพิมพ์ดินดิบ” ที่ปัจจุบันได้มีการค้นพบหลักฐานจากแหล่งโบราณคดีต่างๆ เพิ่มมากขึ้น แต่ยังมีได้มีการศึกษารวบรวมไว้เป็นที่เดียวกัน ในขณะที่เดียวกันเป็นการทบทวนการแปลความหมายเพิ่มเติมเกี่ยวกับประติมานวิทยา และคติความเชื่อที่ปรากฏบนพระพิมพ์ดินดิบ รวมทั้งประเด็นการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบศิลปกรรมจากแหล่งอื่นๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงเป็นเครือข่ายวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีความสำคัญยิ่งประการหนึ่ง

วัฒนธรรมร่วมจากการศึกษา

ผลการศึกษาทั้งหมดดังที่ได้กล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นถึงลักษณะของระบบคมนาคมในอดีตทั้งทางบกและทางน้ำ ในสมัยต่างๆ ในระดับภูมิภาค ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

- ระบบคมนาคมโบราณเริ่มเกิดขึ้นเมื่อมีการตั้งชุมชนและมีการติดต่อกันระหว่างชุมชนและมีการใช้งานต่อเนื่อง ขึ้นอยู่กับการมีอยู่ของชุมชนและหัวเมืองตามแนวเส้นทางคมนาคม จากผลการศึกษาเส้นทางพระเจ้าจิตรเสนและเส้นทางเชื่อมโยงอโรคยาศาลา

- วิธีการในการเดินทางขึ้นอยู่กับลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็นหลัก มีการใช้เส้นทางบกและเส้นทางน้ำตามความเหมาะสม จากผลการศึกษาในประเทศเวียดนามซึ่งใช้เส้นทางน้ำเป็นหลัก และผลการศึกษาในสหภาพเมียนมาร์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงเส้นทางในพื้นที่ลาดชันสูง

- ขนาดของระบบคมนาคมขึ้นอยู่กับอำนาจการปกครอง จากผลการศึกษาในประเทศกัมพูชาบริเวณพื้นที่เมืองเกาะแกร์

- หลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะสามารถใช้เป็นข้อมูลยืนยันการเชื่อมโยงทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นหลักฐานยืนยันถึงการมีอยู่ของระบบคมนาคมโบราณอีกประการหนึ่ง นอกเหนือจากหลักฐานทางโบราณคดีของระบบคมนาคมโบราณโดยตรง

นอกจากนี้การนำผลการศึกษาเรื่องระบบคมนาคมโบราณในช่วงเวลาต่างๆ ซึ่งได้ทำการศึกษาทั้งในประเทศไทยและประเทศเพื่อนบ้านที่ได้กล่าวข้างต้นรวมทั้งการศึกษาข้ามพื้นที่ มาประมวลผลร่วมกัน เพื่อให้เห็นความเชื่อมโยงในระดับภูมิภาคในอดีตทำให้เราได้ภาพความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมตามเส้นทางในอดีตเชิงพื้นที่ เพื่อตอบคำถามในประเด็น “วัฒนธรรมร่วม” ของภูมิภาค ซึ่งสามารถสรุปได้ ดังนี้

1. วัฒนธรรมร่วมทางการคมนาคม จากการศึกษาเส้นทางคมนาคมโบราณทั้งหมดที่กล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่าใช้วิธีการและหลักการในการเดินทางเดียวกันทั้งสิ้น

2. วัฒนธรรมร่วมทางด้านศิลปะ จากการศึกษาประวัติศาสตร์ศิลปะจากพินายถึงจามปา และการศึกษาพระพิมพ์ดินดิบสมัยศรีวิชัยในคาบสมุทรมลายู

3. วัฒนธรรมร่วมทางด้านโลหะกรรมโบราณ จากการศึกษาการทางด้านโลหะกรรมโบราณในประเทศกัมพูชาและประเทศไทย (ในโครงการที่ผ่านมา) ซึ่งมีลักษณะขั้นตอนการผลิต รูปแบบเตาถลุงโลหะ ที่คล้ายคลึงกัน